

BULGARIAN-HUNGARIAN SCHOLARLY FORUM
III

Borders
in the History and Societies
of Central- and East-Europe
Papers

Editors

Penka Peykovska

Gábor Demeter

Sofia-Budapest

2011

This online volume has been launched
by the Hungarian-Bulgarian Joint Academic History Commission
and
realised within the framework of the Bulgarian-Hungarian joint
academic project entitled
„Central- and South-East Europe in the 19th – 21st Centuries. Regions,
Borders, Societies, Identities”

Sofia-Budapest

2011

Contents

Хронология и периодизация в историческото познание като опит за осмисляне на вечността Валери Стоянов	5
A Habsburg és az Oszmán Birodalom határa a karlócai béke (1699) után Luigi Ferdinando Marsigli és az oszmánok Mónika F. Molnár	13
Ein Grenzgebiet mit kaiserlichen Augen. Lebensbedingungen, Probleme und Reformentwürfe im Temeswarer Banat in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts Krisztina Kulcsár	27
Did Administrative Borders Coincide with Attraction Zones? A Case Study on Market Centers and Transport Lines from the 18th Century, Zemplén County (1715-1785) Róbert Bagdi	36
Határ, joghatóság, mindennapok. Moson megye a XIX. század első felében Gergely Krisztián Horváth	49
Resümee	88
Программа преобразования российского государства и результаты политики реформ в первом десятилетии XIX в. Эржебет Боднар	93
Миграции на българско население между България и Унгария и демографско развитие на българските общности в Унгария през XIX в. и в началото на XX в. Пенка Пейковска	108
Summary	167
Границите на „българската национална територия” в Тракия (1913–1947) Ваня Стоянова	168
Summary	186

Methods Describing Attraction Zones and Differences of Development: Attraction Zones, Changing Borders and Regional Developmental Stage in Central-Europe between 1920-1938

Gábor Demeter – Zsolt Radics 188

A magyar-jugoszláv határ kialakulása az Első világháború után

Árpád Hornyák 198

Метаморфозы политической жизни в Болгарии на рубеже веков

Елена Л. Валева 218

Преходът като граница: приватизацията и нейните социално-икономически последици в България в края на XX и началото на XXI век

Илияна Марчева 242

Summary 283

Host state, External Homeland, International Organizations and the Ethnic Minority in Eastern and Central Europe. The Case of Slovakia after the Cold War (1990-2004)

István Jobbágy 284

The Hungarian Economic Potential Field without Borders

János Péntzes – Gergely Tagai – Ernő Molnár 310

Хронологични граници на променливост на старите европейски мерки

Манчо Веков 328

Summary 340

Време, календари, хронология – трансгранични феномени

Антоанета Запрянова 341

Хронология и периодизация в историческото познание като опит за осмисляне на вечността

Валери Стоянов

*От икономическа раздробеност и политическо противостоеие –
към икономическо, политическо и духовно единство.*
Пловдив, 1998, 53-61

Историята изучава миналото в неговата цялост, хронологична последователност и конкретност, поради което като неин предмет може да се обозначи всичко, което някъде някога се е случило на хората. „Случилото се” по необходимост съдържа факторите *време* и *пространство* – то е конкретно, извършва се на определено място и в определено време. Това създава една равнинна, двуизмерна координатна система, позволяваща математическа обработка на информацията и нейното графично моделиране, което онагледява по-добре анализирания факти, събития и процеси. „Случилото се” съдържа и фактора *човек* – то има отношение към хората, т. е. предизвикано е от тях или е въздействало върху тях, поради което историята е хуманитарна наука. Този фактор обаче, макар да позволява структурирането на по-сложна пространствена система, където триизмерно се разполага мрежата от фини щрихи, очертаващи силуета на изучавания обект, съдържа прекалено много неизвестни, които увеличават възможността за субективни интерпретации и оценки. Ето защо основополагащи си остават времето и пространството – онези сравнително реални координати, даващи основание на историята да борави с някакви що-годе точни данни и така да защити претенциите си на наука.

Доколкото пространството е обект на друга област на познанието, а човекът с неговата дейност стои във фокуса на цял комплекс от науки, то като че ли най-специфичен белег на историята си остава времето – онзи нематериален елемент от

Всемира и – както изглежда – различна проява на пространството, който е доловим само от развития разум, в случая – от човешкия интелект. Времето е свързващо звено между останалите два фактора и това оправдава една нова дефиниция на историята като **наука за отминалото време**. Тук обаче навлизаме в „непозната земя”. Ние имаме усета за време, но не знаем нищо за неговата характеристика. Обитавайки триизмерното пространство, където всичко се описва чрез съответните му дължина, ширина и височина, често говорим за наличието на четвърто, времево измерение, в което не ни е дадено да се движим свободно. Самото то на свой ред се диференцира на зони, така че представлява също и „пето” и „шесто” измерение... И както пространството е без начало или край, а всяка пресечна точка между две области (било в хоризонталната, вертикалната плоскост или помежду им) е едновременно край на едната и начало на другата, така също безкрайно е времето. Неговата „пресечна точка” с пространството поражда *настоящето* на историческия факт, отвъд което са зоните на *миналото* и *бъдещето*. Това показва, че времето е самостоятелна структура, пронизваща пространството. Сякаш две „плоскости”, два различни свята проникват един в друг, обуславяйки се взаимно и пораждайки съществуващата реалност. Този – да го нарека условно – „X-модел на действителността” създава възможност за по-нататъшни спекулации, например за поредицата от X-ове, които не се пресичат (или поне не в една и съща основна пресечна точка), откъдето е дошла представата за т. нар. *паралелни светове*. Изучавайки пространствената характеристика на конкретна пресечна точка, ученият описва историческите факти, като очертава фона и условията, в които те се появяват, а опитвайки се да надзърне във времевата плоскост на „X-действителността”, той издига изследванията си на още по-високо аналитично ниво, като проследява причинно-следствените връзки във веригата на протичащите събития, които са породили тези факти или на свой ред произлизат от тях. Но тъй като пресечната точка постоянно се мени и това, което сега е настояще в следващия миг става минало, а онова, което е било неясно бъдеще скоро се превръща в реалност, за да бъде и то на свой ред погълнато от извечния Кронос, то историята е в еднаква степен и **наука за бъдещото време** – наука за „отминалото бъдеще”, но също наука за „бъдещото минало”, което би могло до известна степен да се прогнозира, стига да разполагаме с достатъчно опорни точки.

Разбира се, в традиционния си вид историята е обърната към миналото, включително към безбройните „отминали бъдещи”, които са разположени само по-надясно и по-близо до нашата „пресечна точка” отколкото някой отдалечен

съпоставителен пункт от времевата плоскост на „X-действителността“. А за да могат бившите пресечни точки да бъдат локализирани и да се прецизира по-добре тяхната количествена характеристика, човек си е послужил с опита от пространствените взаимоотношения, въвеждайки за времето специфични мерни единици или систематизирайки по-големи негови отрязъци в особени групи по някакви общи, най-често субективни критерии. Така се появяват хронологията и периодизацията като задължителни атрибути в историческото познание, защото само след фиксирането на събитията във времето те се превръщат в реални исторически факти. Хронологията подрежда тези факти според тяхната последователност, а периодизацията ги групира въз основа на определени взаимовръзки, като търси начини за тяхното систематизиране. Ако хронологията се ограничава в регистриране на фактите във времето, установявайки тяхната последователност или синхронност, то периодизацията изтъква същността на взаимоотношенията между тях, обхващайки историческите явления в епохи, периоди или ери.

И в двата случая съществува известна степен на условност. Това важи не само за *относителната хронология*, установяваща съотношението между историческите факти по време („преди“ или „след“, „по-рано“ или „по-късно“ от дадено историческо събитие), но и т. нар. *абсолютна хронология*, при която се прави опит за датиране на фактите по хилядолетия, векове, години, месеци и числа. Самото обстоятелство, че в своето развитие отделните народи са употребявали различни календарни системи, създава допълнителни затруднения на *практическата хронология* за тяхното приравняване към съвременното летоброене. Проблемът е, че липсва една научно обоснована общоприета отправна точка, която да послужи за основа на всички изчисления. Използваните някога „световни ери“ изхождали от различни начала (юдейската започвала в 3761 г. пр. Хр., католическата – в 4404 г. пр. Хр., александрийската – в 5500 г. пр. Хр., цариградската – в 5508 г. пр. Хр. и т. н.), които са прекалено близо до нас, респективно – твърде отдалечени от онзи взривен пункт на Сътворението, когато заедно с разширяващата се материя изблизнала и реката на времето. Едва ли бихме могли да приемем за отправна точка и появата на човека през плиоцена на границата между терциера и кватернера, защото находките на Номо Nabilis не могат да бъдат точно датирани, а освен това, ако преди неговата възраст се определяше на 1,5 милиона години, то в последно време тя достигна 4-4,5 милиона години, но който фон съществуването на човешките цивилизации през последните 5-6 хилядолетия изглежда само кратък миг от вечността. На свой ред както използваното в

ислямския свят летоброене по Хиджра (от 16. VII. 622 г.), така и въведената от папа Йоан I през 532 г. Християнска ера, която с възхода на европейската култура се превърна в основна за съвременния свят, също имат своите недостатъци. Проблемът е в наличието на отрицателни и положителни величини по времевата числова ос, което създава известни трудности. И ако с „-1” например отбелязваме I-ва година пр. Р. Хр., а с „+1” съответно I-ва година след Р. Хр., то как да се определи година „0” – годината на „раждането на Христа”, от която започва да функционира цялата система? Освен това тя вероятно е започвала от есента, съгласно юдейската практика, а ние досега сме се водели от най-различни годишни начала (25. март преди Нова Година; 1. септември пр. Н. Г.; 25. декември пр. Н. Г.; 1. януари, т. е. Н. Г.; 1. март след Н. Г.; 25. март сл. Н. Г.; Великден) и от два основни календара (юлиански и грегориански), което днес поражда значителни отклонения при честването на църковните празници. Разбира се, на фона на Безкрая това са дребни, преодолими недостатъци и абсолютната хронология продължава да служи на историците като единствената сравнително по-точна система за измервания по времевата ос. Нека да се надяваме, че Всемирният разум няма да позволи липсата на единна отправна точка да бъде компенсирана с ново летобройно начало, разделящо времето на „преди” и „след” ядрения апокалипсис, към който днешните „племенни вождове” неволно тласкат света. Защото, ако има нещо непроменено в човешката история, това е масовият егоизъм, унаследен от онази тъмна епоха на Екзодуса, когато дриопитековият Адам е бил принуден да слезе на земята.

Периодизацията в историческото познание е друга възможност за осмисляне на събитийно-времевия поток. Представлявайки опит за извличане от хода на събитията на смислови взаимовръзки с ясни начални и крайни граници, периодизацията е средство за разбиране на многостранността на миналото чрез определени изкуствени единици. Това предопределя нейната условност и обуславя всички опити за допълнително прецизиране, корекция или дори отхвърляне на утвърдени вече схеми. И тъй като става въпрос за времето, интересува ни периодизацията в условията на традиционното „вертикално” линейно разбиране за историята, съгласно което тя се развива последователно и възходящо, а не за „хоризонталното” разбиране, присъщо на нейния цикличен разделителен модел. Във втория случай се изисква много повече преработена информация, която да позволи прокарването на паралели (например между европейското и японското средновековие) и така чрез съпоставително изучаване на отдалечени във времето и пространството феномени да доведе до конструирането на техния „идеален тип” (например идеален тип революция, идеален тип тоталитарно

общество и пр.). Хоризонталното разбиране обаче само на пръв поглед изключва вертикала. Графично изразено, съпоставката не е просто една свързваща права между обектите А и Б, тя не е отсечката, заключена между тези две точки, а много по-сложна „Н-конструкция”, чиито рамене се формират от времевите вертикали, характеризиращи двата обекта. Разбира се, най-пълно би било двустранното „хоризонтално-вертикално” проучване на историята: тогава графичен символ ще е отвореният кръст (+) – една от най-древните фигури за обозначаване на света. По същия начин, ако изходим от пирамидалната представа за историческото развитие от древността до наши дни (Δ) и обърнатата пирамида на историческото познание (∇), при която, колкото по-близо до съвременността се намира изучаваният обект, толкова повече специалисти се занимават с него и обратното – колкото по-далеч в миналото отправяме своя поглед, толкова по-малко знаем за него, то идеалният вариант би бил наслагването на двете пирамиди до куб (\square), а впоследствие и до сфера (\circ) – най-съвършената форма в природата.

Прави впечатление, че в периодизационните схеми, обхващащи историческото време, особено предпочитан е *тристепенният вертикален модел*. Дали защото в него е залегнала неосъзнатата представа за „дървото на живота”, чиито корени се крият в миналото, а върхът му сочи бъднините, или понеже тройката от най-стари времена е създавала усещането за стабилност, свързвайки крайните полюси на две противоположни величини в ново хармонично цяло, но тристепенните периодизационни схеми преобладават в историческата наука. Разбира се, те често биват допълвани с нови елементи, без обаче да губят основната си конструкция, базирана на „сакралното три”. Тристепенна е археологическата периодизация, познаваща „каменен”, „бронзов” и „железен” век, като на свой ред каменният се подразделя на стар, среден и нов, а старокаменният – на ранен, среден и късен палеолит. Такава е и появилата се през 1767 г. схема на Адам Фергюсън, групираща цялата човешка история в три състояния – „дивачество”, „варварство” и „цивилизация”. Модификацията на Луис Х. Морган от 1870 г. допълнително диференцира в нея праисторията по същия троен принцип – низша, средна и висша степен (на „дивачество”, респ. на „варварство”), а Фридрих Енгелс на свой ред говори за възникване, разцвет и разлагане на първобитното общество, която схема по-късно бе наложена и в старата история – образуване, разцвет и упадък на древните общества. Тройният принцип е валиден и в изучаване на Средните векове (ранно, същинско и късно средновековие). Намираме го както при обобщаване историята на отделни държави (първо, второ и трето българско царство; първи, втори и трети германски райх; старо, средно и ново египетско царство

и пр.), така също при периодизиране на историческата наука въобще, в която още през XVII в. възниква тройното разделяне на Древност, Средновековие и Ново време, превърнало се в общоприет групиращ принцип, който бързо се институционализира в европейските университети чрез създаването на съответни катедри. И макар по-късно схемата да бе разширена до 5 елемента чрез добавяне на период на Най-новото време и отделяне от Древността на пра- или предисторията, който нов модел с различен акцент и друга терминология се възприе и от историческия материализъм (първобитно общество, робовладелско общество, феодализъм, капитализъм и социализъм), основополагащата функция на тройния принцип не загуби своето значение.

Разбира се, както всеки опит за систематизация и вертикално разделяне на историята е доста условно. Създава се впечатлението за прекъснатост на историческия процес, за повече или по-малко обособени хронологични рамки на отделните епохи, което е довело до чести опити за модифициране на схемата по отношение на нейните преходи. За граница между средновековие и Ново време например са предлагани годините 1453 (завладяването на Константинопол от османците), 1492 (откриването на Америка от Колумб), 1517 (началото на Лютеранската реформация) или 1640-1660 (първата буржоазна революция в Англия). Още по-неясен във времето е преходът между Древността и Средните векове, особено ако се опитаме да надскочим европоцентризма при осмисляне на историческите процеси. Оттук следват поне два извода. Първият е отдавна осъзнатата истина, че големите епохи биват разделени от „широка ивица на постепенни промени”, т. е. че няма точни граници в смисъл на събития от политическата, религиозната или стопанската история, а само всеобщо задълбочено реструктуриране, което едва по-късно предизвиква значителните изменения. В такъв един междинен период се намира и днешната европейска цивилизация, при това не само от източната част на континента. Всяко разместване на пластове и нарушаване на дадено статукво поражда сътресения, които променят облика на света и е нужно добро владение на ситуацията, много воля и разум, за да не бъде той захвърлен в хаоса на безизходността. Вторият извод е свързан с пространствената ограниченост на възприетата темпорална схема. Тя всъщност е създадена за систематизиране на европейската история – преди всичко историята на Централна и Западна Европа, но наложена като универсален модел, непрекъснато се натъква на „особени случаи”, тълкувайки ги като изключения от общото правило, или като несинхронни явления в хода на всеобщия развой. Първите векове на османското владичество у нас например едва ли могат да се смятат за начало на Новото време в

европейския смисъл на това понятие. Самият османски „феодализъм” е трудно съпоставим с европейския – той носи по-скоро чертите на една древноизточна форма на политико-икономическа организация на обществото. Обратно – васално-сюзеренните отношения в хуритското царство Митани удивително напомнят средновековно-европейските, докато „новият ред” на Хитлер и сталинският социализъм намират паралели в бюрократично-деспотичния тип държава при третата династия на Ур. И така, както днес се опитваме да излезем от кризата чрез създаване на нови пазарни отношения и преразпределяне на средствата за производство, така някога и в Двуречието, след рухване на Шумеро-акадското царство, се пристъпило към ликвидация на държавния сектор и своеобразна „приватизация”, за да се стигне в нововавилонския период до образуването на занаятчийски цехове и истински търговски къщи, направляващи стопанството на страната, както и до широкото прилагане на наемен труд, обусловил един по-висок жизнен стандарт.

Това разклаща представите ни за последователното линейно-възходящо развитие, особено в неговата марксистическа интерпретация, когато изключенията от схемата се обясняваха с прескачане на отделните етапи (на робовладелския строй в България или на капитализма в Русия например). А прогос, тъкмо стремежът към изпреварващо скокообразно развитие от крепостния руски феодализъм към „социално-справедливото” общество, при това без да е налице необходимата материална база със съпътстващия я манталитет и особено в съчетание с традиционния „източен деспотизъм”, е една от фундаменталните причини, обусловили още в зародиш краха на съветската утопия. И ако оставаме все пак върху терена на представата за обществено-икономическите формации, по-добре би било да се приеме друг вид тристепенно развитие, съобразно социалната и стопанска характеристика на мега-човешките формирования, а именно:

1. **Примитивно общество** (безкласово; демократична форма на управление; колективна собственост на средствата за производство; ловно-рибарско стопанство, съчетано по-късно със земеделие и животновъдство);

2. **Аграрно общество** (класово; йерархични форми на управление; частна собственост; земеделие като основен производствен отрасъл [при номадските народи тази функция се поема от животновъдството]);

3. **Индустриално общество** (класово; демократично-йерархични форми на управление; частна и обществено-държавна собственост; промишленост като основен производствен отрасъл).

Естествено и в тази схема не липсват недостатъци. Тя обаче е по-практична и при нея не се налага например отсъствието на т. нар. „робовладелски строй” да се обяснява чрез директен преход към феодализма. Същевременно схемата поражда парливи въпроси, отнасящи се до днешното ни битие: (1) Каква трябва да бъде Нова България – аграрно-туристическа или индустриална? (2) Какво ще представлява следващото пост-индустриално общество? Навярно можем да го определим като „информационно” с оглед на все по-интензивните глобализационни процеси. Но възможно ли е създаването на такова информационно общество в една „не пост-индустриална” среда? Или отново ще се върнем към тезата за „прескачането” на етапите?

A Habsburg és az Oszmán Birodalom határa a karlócai béke (1699) után

Luigi Ferdinando Marsigli és az oszmánok

Mónika F. Molnár

1. A HABSBERG ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOM A XVII. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDÉBEN ÉS A KARLÓCAI BÉKE¹

A Bécs ellen 1683-ban intézett nagy erejű török támadás kímoldította Európát a kényszerből vagy kényelemből kialakított békés együttélés mozdulatlanlanságából, és a pápa (XI. Ince)² szervező munkájának köszönhetően megalakították a Szent Ligát.³ Ennek a nagy európai törökellenes koalíciónak katonai sikerei révén az Oszmán Birodalom nagyrészt elveszítette legnyugatibb tartományait, Magyarország nagy részét.⁴ Ezek a vereségek azonban nem csak negatív következményekkel jártak a törökök szemközéből, hiszen az Oszmán Birodalom régi fényének elvesztésével, új politikai irányvonalat alakított ki az európai államokkal,⁵ melynek hatására lassan az európai államrendszer részévé vált.

Az angol és holland közvetítéssel megszületett karlócai béke, melyet 1699. január 26.-án írt alá a Porta a Szent Liga szövetségeseivel, s amelyhez 1700. július 14.-én Isztambulban az oroszok is „csatlakoztak” egy hosszabb béketárgyalási folyamat eredménye. Az 1683 óta

¹ Az előadás szövege, némi változtatással cikk formájában teljes terjedelmében megjelent: Századok, 2006, № 6, pp. 1475–1502. Jelen előadás elkészülését az MTA Bolyai tudományos ösztöndíja támogatta.

² XI. Ince pápa (1676-1689) megszorító intézkedéseivel feltöltötte a pápai kincstárat és ebből támogatta Magyarország felszabadítását és a Habsburgok franciaellenes küzdelmeit. Részletesen l. *Fraknoi Vilmos*, XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Bp., 1886.

³ A Szent Liga a Habsburg császár, a lengyel király és a Velencei Köztársaság törökellenes szövetsége volt.

⁴ Ld. pl: *Ekkehard Eickhoff*, Venedig, Wien und die Osmanen Umbruch in Südosteuropa 1645-1700. Stuttgart 1988. XI. fejezet; *Varga J. János*, A fogyó félhold árnyékában. Bp.1986.; *Szakály Ferenc*, Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. 1683-1718. Bp., 1986.; *Ivan Parvev*, Habsburgs und Ottomans between Vienna and Belgrade 1683-1739. New York, 1995.

⁵ L. *Ágoston Gábor*, Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. - In: Híd a századok felett. Pécs, 1997, pp. 83-99, és *Kenneth M. Setton*, Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century. Philadelphia 1991. 406. Ebben az időben, a katonai téren elszenvedett vereségek hatására a birodalomban bizonyos katonai és gazdasági reformok is kezdetüket vették, a merev politikai, gazdasági felépítmény lassan változásnak indult. Ld. *Halil Inalcik*, Military and Fiscal Transformation 1600-1700. Archivum Ottomanicum 6. 1980.

tartó harcok közepette többször zajlottak diplomácia tárgyalások a béke előmozdítása érdekében: először 1687-88-ban, majd az ún. „titkos bécsi béketárgyalások” során 1689-91-ben tettek erőfeszítéseket a békekötésre.⁶

A zentai csatát (1697)⁷ követően ismételten megindult tárgyalások során nem csupán a mind anyagi, mind katonai szempontból kimerült törökök sürgették a békekötést, de I. Lipót is a béke mielőbbi, zökkenőmentes megkötését szorgalmazta, mivel mindenki számára világos volt, hogy a gyermektelen spanyol király, az idős II. Károly trónutódlásának kérdésében a két trónkövetelő rokon: XIV. Lajos francia király és I. Lipót császár közt egy újabb háború van előkészületben. A császárnak tehát szüksége volt rá, hogy teljes hadseregét a francia király ellen fordíthassa, s hogy a megkötendő béke, elsősorban Anglia és Hollandia erőfeszítésének köszönhetően, megakadályozza egy össz-európai konfliktus kirobbanását azáltal, hogy a török hadszíntér nem vált az északi és a spanyol örökösödési háborúval egy, az egész kontinenst átfogó háborúvá, hanem e három gócpont válságkezelése egymástól függetlenül történhessen.

⁶ Jászay M., Marsili i.m.38-39. és Szita László, Gerhard Seewann, A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez.1698-1699. Pécs, 1999, pp. 28-33.

⁷ Szita László, Gerhard Seewann, A legnagyobb győzelem.Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs-Szigetvár, 1997.

A Karlócán felépített barakkvárosban⁸ a kétoldalú tárgyalásokat a megállapodás szerint a császáriak - Oettingen-Wallerstein IV. Wolfgang gróf (1629-1708)⁹ és Leopold Anton Joseph Schlick gróf (1663-1723), könnyűlovassági ezredes - kezdték. A tárgyalások ezen első szakasza döntő befolyást gyakorolt az egész konferencia kimenetelére, mivel a törökök a Habsburgokkal kialakított feltételek alapján kívántak tárgyalni később azok szövetségeseivel (a velenceiekkel,¹⁰ lengyelekkel, oroszokkal¹¹) is. A császáriak elképzelése az volt, hogy a kongresszus összehívásának alapelvét képező *uti possidetis, ita porro possideatis*¹² alapján határozzák meg a birtokolt területek határait a különböző folyók, hegyek és egyéb, behatárolható helységek mentén. A béketárgyaláson az oszmán szultánt képviselő Rami Mehmed pasa, reisz efendi¹³ és a görög származású portai főtölmács Alexander Maurocordato¹⁴ azt hangsúlyozták, hogy a konferencia célja a különböző területek evakuálásának, az erődítmények lerombolásának és más szükséges dolgoknak a megvitatása, vagyis azon témák, ahol nekik is lehetőségük nyílt elmondani kívánságaikat. A leghatározottabban kitarítottak amellet, hogy a béketárgyalások keretében nem kívánják megrajzolni a két állam közös határait, a határfelmérést a béketárgyalások után kijelölt kommisszáriusokra kívánták rábízni.

Az oszmán diplomácia nem kis ügyességet és ravaszságot igénylő tárgyalási módszere, amit a velenceiek képviselőjében a béketárgyalásokon jelen levő Carlo Ruzzini¹⁵ a törökök fondorlatának nevez, a hajlékonyságukon alapult. Amikor ugyanis az elvek hangoztatása után a gyakorlati megoldásokra került a sor, mivel elképzeléseiket sohasem rögzítették írásban, az

⁸ Tóth István György, A karlócai béke. – Rubicon, 1997/2, pp. 33-37, továbbá *Rifa'at A. Abou-El-Ha*, Ottoman Diplomacy at Karlowitz. - Journal of the American Oriental Society, Vol. 87, New Haven, Connecticut, 1967.

⁹ Volker von Volckmer, Graf Wolfgang IV, zu Oettingen-Wallerstein (1629-1708). Gesandter zum Friedenskongress von Karlowitz (1698-99) und Grosbotschafter zum Sultan in Konstantinopel (1699-1701). - In: Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks. Hrsg. Von Peter W. Schienerl. München, 1988, pp. 9-34.

¹⁰ Robert Mantran, Venezia e i Turchi (1650-1797). - In: Venezia e i Turchi. Scontri e confronti di due civiltà. Milano, 1985, pp. 250-267; Robert Mantran, L'Impero Ottomano, Venezia, e la guerra (1570-1670). - In: Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia (1570-1670). Arsenale Ed., 1986, pp. 227-232.

¹¹ Gebei Sándor, A karlócai béke kelet-európai összefüggései. - Történelmi Szemle, 1999, № 1-2, pp. 1-29.

¹² Az *uti possidetis* ('ahogy birtokolják') korabeli latin diplomáciai szakkifejezés. Azt az elvet fejezi ki, miszerint a békekötésben részt vevő felek a fennálló hadihelyzet alapján azt tartják meg, ami amúgy is a kezükben van. Ezt az elvet a XIX. századtól kezdik a mindenki által jobban ismert 'status quo' névvel illetni.

¹³ A XVII. század második felét a reisz efendi vagy másnéven reiszülkütab vált az Oszmán Birodalomban a külügyek irányítójává.

¹⁴ A törökök által Iszkerletzáde Alexandernek nevezett, európai iskolákban végzett, görög származású férfi 1673-tól kis megszakítással negyed századon át viselte a portai főtölmács tiszteletét s ezen idő alatt az oszmán diplomácia meghatározó személyiségévé nőtte ki magát. L. *Alexandre Sturdza*, L'Europe Orientale et le Role Historique des Maurocordato, 1660-1830. Paris, 1913.

¹⁵ Carlo Ruzzini (1635-1753) velencei diplomata. Volt nagykövet Madridban, Bécsben, Konstantinápolyban és Milánóban, aktív részese volt a karlócai, pozsareváci és utrechti tárgyalásoknak. Élete végén, karrierje csúcspontjaként dózsává választották (1732-1735). A karlócai béketárgyalásokon a Velencei Köztársaság követeként vett részt. Beszámolója: *Relazione del Congresso di Carloviz e dell'Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav.* In: *Relazioni degli Ambasciatori veneti. IV./Germania*, pp. 345-445. Magyarul ld. *Szita L., G. Seewann*, A karlócai béke, i.m., pp. 179-207.

adott konkrét problémák megoldásánál az egyes kifejezések értelmezésével eszközöltek ki változtatásokat, és ezzel a módszerrel sikerült elvi kiindulópontjaik feladása nélkül megoldani a nehéz kérdéseket.¹⁶

Azt a császáriak is tudták, hogy az *uti possidetis* szigorú alkalmazását az oszmán udvar közvetlen támadásként értékelte volna, így legalább a *quid pro quo* (valamit valamiért) elvét próbálták meg egy az egy arányban érvényesíteni, vagyis hogy minden egyes átadott illetve lerombolt várért, területért a törökök is adjanak ugyanannyit, de mivel látták, hogy az oszmán tárgyalópartnerek állhatatosan ragaszkodtak ahhoz, hogy a tárgyalások eredményeképpen egyetlen török kézen levő terület se mehessen át ellenséges kézbe,¹⁷ engedtek. A császáriak hallgatólagosan elfogadták a törököknek az *uti possidetis*-re vonatkozó sajátos értelmezését is, miszerint az a területek evakuálását és a várak lerombolásokat jelentené, sok gondot okozva ezzel később szövetségeseiknek. Az olasz követ sajnálattal állapítja meg, hogy császári szövetségeseik túl könnyen belementek a különböző várak és területek átadásába és lerombolásába, valamint néhány terület és folyószakasz pontos meghatározásától eltekintve abba is beleegyeztek, hogy a határok pontos megrajzolását később az erre a feladatra kijelölt megbízottak végezzék el.¹⁸ Luigi Ferdinando Marsigli gróf, aki I. Lipót császár követei mellett, mint tanácsadó vett részt, törökökről szóló főművében a következőképpen vélekedik a törökkel való békekötésről: „*Igen fáradságos vállalkozás rászorítani őket arra, hogy a többi állam beleegyezésével aláírjanak egy olyan békeokmányt, amely minden kétséget kizáróan szerencsétlenségüket szentesíti. Ez mindig kemény küzdelem lesz, hiszen náluk ez korábban nem volt szokásban, legelső alkalommal a karlócai békénél fordult elő. És valóban, egyszerűbb dolog velük háborúzni, mint egy békeszerződést aláírni, mert túl sok mindenről kell lemondani a javukra és a békének mindenképpen úgy kell zárulnia, hogy megmeneküljenek valamiféle nagyobb szerencsétlenségtől. És minthogy mindig vannak olyan dolgok, amit a béke megkötése után teljesíteni kellene, így a határok meghúzásának kérdése, a különböző erődítmények cseréje illetve lerombolása során a törökök arra törekednek, hogy ne legyen sohasem semmi nyíltan kimondva, hanem mindig találhassanak ürügyet arra, hogy a nekik alkalmas időben ismét háborút indíthassanak.*”¹⁹

A karlócai béke megkötésének történelmi jelentőségét számunkra, magyarok számára

¹⁶ Rifa'at A. Abou-El-Haj, Ottoman Diplomacy, i.m., p. 503.

¹⁷ Rifa'at A. Abou-El-Haj, Ottoman Diplomacy, i.m., p. 505.

¹⁸ Carlo Ruzzini (1635-1753) diplomata, a Velencei Köztársaság küldötte a karlócai tárgyalásokon.. Élete végén, karrierje csúcspontjaként dózsévé választották (1732-1735). A béketárgyalásról készült beszámolója: Relazione del Congresso di Carloviz e dell'Ambasciata di S. Carlo Ruzini Cav. In: Relazioni degli Ambasciatori veneti. IV: Germania, pp. 345-445.

¹⁹ Marsigli, L. F., Stato militare, i.m., I. rész, p. 42.

pedig az a Tóth István György által a béke 300. évfordulójára rendezett párizsi konferencia ismertetőjében elhangzott állítás adja, miszerint a békeszerződés „a XVII. századi Európa egyik legfontosabb okmánya volt, Magyarország számára pedig egészen 1920-ig, a trianoni békeszerződésig nem volt ennél fontosabb békeokmány.”²⁰

A karlócai béke a határkérdés szempontjából is alapvető fontosságú, mivel igaz ugyan, hogy a korábbi békékhez hasonlóan korlátozott időre (25 év) kötötték, de az első volt a törökök-Habsburg békekötések során, mely írásban, pontosan rögzítette az új határokat, melyek sérthetlenségét elfogadták és a békefeltételek teljesítésére pontos határidőt és menetrendet írt elő.²¹

A KARLÓCAI BÉKÉT KÖVETŐ HATÁRFELMÉRÉS

A karlócai béke érvénybe lépéséről rendelkező, 18. szakasza kimondja, hogy a megkötött béke csak akkor válik érvényessé és kötelező erejűvé mindkét félre nézve, ha a határvonalak meghúzása és a békében előírt evakuálásokról illetve lerombolások megtörténnek. Ennek érdekében, a béke értelmében a megbízottaknak 1699. márc.22.-én, napéjgyenlőségkor kell, a határvidék kormányzóinak hozzájárulásával, egymás között, közös megegyezéssel megállapított helyeken találkozniuk és amennyiben lehetséges, két hónapon belül vagy még hamarabb meg kell állapítaniuk a határvonalat, és a és leggyorsabban végre kell hajtaniuk a közös határozatokat.²²

I. Lipót császár, a bolognai születésű Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730)²³ nevezte ki „*plenam...potestam ac auctoritatem*” a határok kijelölését végző biztossá.²⁴ A választás nem véletlenül esett rá: miután az olasz gróf 1689-90-ben elvégezte a határszakasz katonai megerősítését és a terület feltérképezését (melyről számos jelentés és a határproblémákat

²⁰ Tóth, 1999, p. 53.

²¹ Ágoston Gábor, *Oborni Teréz*, A tizenhetedik század története, Pannonica Kiadó, h.n., 2000. 233, és Ágoston Gábor, *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton*. - In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997, pp. 83-99.

²² Szita L., *G. Seewann*, A karlócai béke, i.m., p. 222.

²³ Marsigli életére és munkásságra vonatkozóan igen gazdag bibliográfia áll a rendelkezésünkre, ebből most csak a legfontosabbakat emelném ki. Legteljesebb magyar nyelvű életrajza: *Beliczay Jónás*, Marsigli élete és munkái. Budapest 1881; *John Stoye*, Marsigli' Europe: 1680-1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso. New Haven-London, 1994; *Jászay Magda*, Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. - In: Történelmi Szemle, XLI, 1999, № 1-2, pp. 31-52. A legújabb, személyét és munkásságát érintő kutatások inkább politikai gondolkodóként és gyűjtőként (elsősorban adatgyűjtőként, információszolgáltatóként) aposztrofálják, kidomborítva egy eddig fel nem vetődött új arculatát, nevezetesen azt, hogy Marsigli egy jól képzett - mások által tudós polihisztorként jellemzett - kém/hírszerző/titikos ügynök lett volna. *Nagy Levente*, Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. - In: Hadtörténelmi Közlemények 119. évf., 2006, № 2, 331-332, és *Bene Sándor*, Acta Pacis- béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására. - In: Hadtörténelmi Közlemények, 119. évf., 2006, № 2, pp. 329-372.

²⁴ Marsigli kinevezésének latin szövegét ld. BUB Mss. Mars. 16/15.

tárgyaló terv született), 1697-ben a szász választó felhatalmazta a határvidék felmérésére, mely feladat végrehajtása közben olyan magas szintű technikai ismereteket kívánó hadmérnöki szakmunkát (hidak építése illetve lerombolása, új közlekedési útvonalak kialakítása, várak megerősítése stb.), valamint földrajzi felmérő és gyűjtőmunkát végzett, melynek során a határfelmérések és az ehhez kapcsolódó munkálatok igazi specialistájává vált. A karlócai béketárgyalásokon mint a császári tárgyalóbizottság tanácsadója (*consigliere assistente*), vagyis gyakorlatilag, mint a határvidék egyetlen helyismerettel rendelkező szakértője vett részt.²⁵

Marsigli kiválasztását a határfelmérés elvégzésére legfőbb támogatója Franz Ulrich Kinsky gróf cseh udvari kancellár szorgalmazta, aki 1695-től Bécs politikájának egyik legfőbb irányítója volt. Halála után (1699 február 27) az udvarban nagy változások történtek. Elsőként el akarták mozdítani Marsigli grófot s inkább a béketárgyalások egyik főszereplőjére Schlick grófra szerették volna bízni ezt a feladatot, mivel tájékozott volt a kérdéskörrel kapcsolatban, és a törökök is szerették és tisztelték, nem úgy, mint Marsigit, aki rangját tekintve csak egy egyszerű ezredes volt, ráadásul külföldi s a törökök sem tisztelték.²⁶ Schlick kinevezését a Belgrádban állomásozó angol követ, William Paget is szorgalmazta. Az udvari miniszterek azonban kiálltak Marsigli mellett, mondván, hogy ezekben a kérdésekben ő a legtájékozottabb ember. Erre aztán Leopold Schlick²⁷ és Guido Starhemberg, akik addig egymás ellenségei voltak, összefogtak és a maguk pártjára állították Ausberg grófot is, s együtt írtak levelet Rabutinnak, Erdély kormányzójának, hogy együttesen lépjenek fel és hangoztassák, hogy mivel ők a határvidék kormányzói, őket illeti ennek a megbízatásnak a végrehajtása, mindegyiküknek a saját kormányzósága területén, és azzal érveltek, hogy a helyi pasák előtt nagyobb hitelük lenne, és több tapasztalatuk is van, mint egy külföldinek, akinek úgymond nincs vesztenivalója.²⁸ Marsigli tehát sok ellenséget szerzett magának Bécsben és a törökök közt sem volt népszerű, mivel erőszakos, türelmetlen és kevésbé árnyalt személyisége²⁹ – sok értékes tulajdonsága mellett – sokak szemében taszítónak tűnt. Az azonban, hogy bízzák a határ kijelölését a határmenti kormányzókra, eredetileg még Kinsky ötlete volt, amikor úgy látta, nem sikerül elérnie, hogy teljes egészében általa kiválasztott

²⁵ A békekonferencián való részvételének és a bécsi udvarban támadt nehézségeinek leírását l.részletesen: *Marsigli, L. F.*, Autobiografia, pp. 199-208, és *Raffaella Gherardi*, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento*. Mulino ed. Bologna, 1980, pp. 49-57, *Jászay M.*, *Marsigli, i.m.*, pp. 41-42.

²⁶ *Marsigli, L. F.*, Autobiografia, p. 209.

²⁷ Schlick, aki Guido Starhemberg ellenében, nagykövet akart lenni Isztambulban, mivel tudta, hogy Marsigli közbenjárhat az ügyében Kinskynél, segítséget kért tőle. De amikor Kinsky meghalt és ezzel úgy gondolta, hogy nincs többé szüksége Marsiglire, ellene fordult és mindent, amit csak lehetett el akart venni tőle. És ekkor elhangzik Marsigli szájából a keserű következtetés: *ed allora conobbi il mal animo della nazione verso della nostra, la malizia, l'ingratitude cosí familiare a quella*. Autobiografia, 210.

²⁸ *Marsigli, L. F.*, Autobiografia, p. 210.

²⁹ *Stoye, J.*, *Marsigli's Europe, i.m.*, p. 29.

emberre bízzák a feladatot az. Amikor azonban a Marsigli ellen összeszövetkezett erők látták, hogy eltávolítására nincs mód, felkérték az Udvari Haditanács elnökét, hogy fogalmazzon levelet, melyben Dietrich Nehem bárót, pétervárad kormányzót, Marsigli esküdt ellenségét rendeljék ki az olasz gróf mellé a határok kijelölésének segítésére. Mikor Nehem tábornok ezt a levelet, mint győzelmi jelet elküldte Marsiglinek, az válaszában azzal utasította el, hogy mélységesen tiszteli ugyan a Haditanács parancsait, de őt Őfelsége a császár nevezte ki a határkijelölést végrehajtó megbízottnak és közvetlenül tőle kapja az instrukcióit s így senki mástól nem fogadhat el erre a feladatra nézve más parancsot, illetve utasítást – még a Haditanácstól sem – úgyhogy ha vele akar tartani, írjon Őfelségének. Erre Nehem báró közvetlenül a belgrádi pasának írt, hogy engedje a török megbízottat Szalánkeménre, hogy elkezdhessék a munkálatokat. Ezt az olasz nyelvű levelet sikerült Marsiglinek megszereznie és a félreértések elkerülése végett rögtön el is küldte Bécsbe.

Ilyen viszontagságok után kezdhettek csak neki a békepontokban előírt határkijelölési munkának, és ekkor Marsigli, az őt ért igazságtalanságok és sérelmek miatt arra az elhatározásra jutott, hogy a béke beteljesítése után visszavonul, mivel nem érzi magát biztonságban a bécsi udvarban.³⁰

Ilyen körülmények között kapta meg Luigi Ferdinando Marsigli I. Lipót császár Bécsből küldött latin nyelvű levelét határkijelölő biztosi kinevezéséről.³¹

Sokat segített feladata végrehajtásában, hogy Marsiglinek már a kezdetektől célja volt a lehető legtöbb információt begyűjteni az általa bejárt területekről, legyen szó akár gazdasági, népesedési, vallási, nyelvi, történelmi, illetve földrajzi adatokról, melyeket aztán – ki tudja már akkor megszületett-e benne a gondolat, vagy csupán a későbbiekben, a sok összegyűjtött anyagot s a széles értelemben vett Magyarországra vonatkozó adatokat látva – kötetbe rendezve szeretett volna kiadásra összerendezni.³² Ennek a vállalkozásnak csak egy része látott napvilágot 1726-ban hága-amszterdami kiadásban a hat kötetes *Danubius Pannonico Mysicus, observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis,*

³⁰ Autobiografia 211. Ezt az elhatározást nem váltotta valóra, de meg is bánta, mivel a franciák ellen Filippo d'Arco gróf mellé Breisachba vezényelték, ahol, mivel nem tudták megvédelmezni a várat, nyilvánosan lefokozták, rangjelzését letépték és kardját kettétörték. Személyes ellenségein kívül közrejátszott bukásában a császári hadseregben régóta tartó féltékenység és ellenszenv a németek és olaszok közt. Ld. *Jászay M.*, Marsili, i.m., p. 50.

³¹ A levél kelte: Bécs, 1699. március 14. Szövegének másolatát l. BUB Mss. Mars. 16/15.

³² Ezt *Acta pacis* címen jelentette volna meg. Részletesen ld.: Bene Sándor, *Acta pacis- béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására.* - In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. évf., 2006, № 2, pp. 329-372.

Physicis című monumentális műben.³³ Az általa összegyűjtött diplomáciai, katonai illetve politikai érdekességű, valamint a tudományos (történelmi, néprajzi, kulturális) vonatkozású anyag – összesen 120 vaskos nagyrészt kéziratos kötet – ma szülővárosa Egyetemi Könyvtárának kéziratárában az ún. Marsigli gyűjteményben (Fondo Marsigli) kapott helyet.³⁴

A Habsburg birodalmi megbízott nem egyedül dolgozott. Mivel a tárgyalások, mind szóban, mind pedig a levelezés útján alapvetően latin-olasz és török nyelven folytak, fontos szerep jutott a tolmácsoknak. A Marsigli munkásságával foglalkozó kutatók közül vannak, akik úgy vélik, hogy az olasz gróf a törökökkel való hosszú érintkezés során megtanulta nyelvüket. Ezt az állítást nem csupán azzal a ténnyel tudjuk cáfolni, hogy a törökökről írott főművében, a posztumusz megjelentetett, de még életében többször átirát-átnézett *Stato militare*-ban a török kifejezések gyakran pontatlanul, torzított formában szerepelnek, hanem még inkább azzal, hogy éppen a törökökkel való többéves folyamatos tárgyalás vége felé, 1701 januárjában sem tudta tolmács nélkül elolvasni a török nyelvű leveleket: „*megérkezett hozzám török nyelvű levele, amelyre azonban tolmács hiányában nem tudtam válaszolni, ezért legyen kedves elmondani a levél tartalmát*”.³⁵

A császári megbízott több tolmáccsal dolgozott együtt, akik a török féltől érkező levelek lefordításában, a két fél közötti személyes találkozók lebonyolításában játszottak szerepet, valamint a határkijelölő biztos küldötteként ők maguk tárgyalásokat is folytattak a törökökkel. Marsigli gróf már a határfelmérések kezdetén többször megemlíti jelentéseiben, hogy nagyon várja a hivatalos tolmácsot Michele Tallmant,³⁶ aki már a karlócai béketárgyalások során is mellette teljesített szolgálatot.³⁷ Helyette azonban be kellett érnie a fiatal Luca(s Franz) Jagelskyvel, aki Johann Baptist Podestá, volt konstantinápolyi tolmács bécsi iskolájában tanulta a keleti nyelveket és 1693 óta a haditanácsi tolmácstanoncok csoportjába tartozott.³⁸ Munkájával azonban sosem volt teljesen elégedett, talán ennek köszönhető, hogy későbbi leveleit, így az Ibrahim, temesvári pasával történt levelezését nagyrészt egy másik

³³ Keletkezésének történetéről ld.: Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*. Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza. Deák Antal András, A Duna fölfedezése. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, 2004.

³⁴ *Frati, Lodovico*, Catalogo dei manoscritti di Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna. Firenze, 1928. A Bolognai Egyetemi Könyvtár a továbbiakba BUB, Fondo Marsigli jelzete Mss.Mars.

³⁵ Relazioni, p. 471.

³⁶ Marsili, Relazioni, p. 43 (1. jelentése 1699. április 14.) és 60.(2. jelentése 1699 április 25.). Marsigli az első jelentésben megemlíti, hogy van ugyan helyettese, de nagyon várja Tallmant (da me ansiosamente aspettato), a másodikban pedig már kifejti, hogy annak késlekedése nyelvi problémákat okozhat Ófelsége a császár kárára.

³⁷ Tallmant 1691-ben vették fel császári tolmácsnak, a határkijelölés munkálataiban pedig azért nem vehetett részt, mert a hadvezetés a Bécsbe érkező török követ mellé rendelte. A XVIII.sz.elején pedig az Oszmán Birodalom fővárosában rezidens lett. *Kerekes Dóra*, A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. - In: Századok, 138. évf., 2004, № 5, pp. 1226-1227.

³⁸ *Kerekes D.*, A császári tolmácsok, i.m., p. 1227.

tolmács, nevezetesen Alvise Wolde fordította, aki kiváló nyelvi képességei és neves rokona Marc'Antonio Mamucca della Torre révén Talmannal egyidőben került a Haditanács és a császár hivatalos szolgálatába.³⁹

Marsigli gróf a császárnak küldött egyes jelentésekhez, a benne foglaltak könnyebb áttekinthetőségének kedvéért, különböző térképeket mellékel, melyek mind a bolognai gyűjteményben, mind a bécsi Kriegsarchiv térképgyűjteményében megtalálhatók.⁴⁰ Ezeknek a térképeknek az elkészítésében volt segítségére Johann Christoph Müller német térképész, aki számtalan térképet és lerombolandó vagy kiürítendő várat lerajzolt.⁴¹ A kész határvonalat számos térképen feltüntették, ezek közül érdemes kiemelni a Mss. Mars. 47. (*Mappae geographicae, quae ad limites Hungaricos juxta pacem Carlowiciensem stabiliendos serviunt*) 6. számú térképét, mely a magyar-török határt mutatja be (*Mappa confinium Hungarico-Turcicorum, quae secundum pacis Karlowiensis constituta est*) feltüntetve a határkijelölést végzők táborhelyeit, az utakat, a mocsarakat, a kisebb városokat, falvakat, a nagyobb városokat, a palánkvárákat, a már régen lerombolt helységeket, illetve a békeszerződés alapján lerombolt helységeket.⁴² Marsigli gróf a kész határvonalról a munka befejezése után segítőtársával, Müllerrel elkészítette a teljes határvonalat ábrázoló 39 szelvényes Határtérkép néven ismert művet (Nürnberg 1703). Ez a 41 határszekciót és egy áttekintő térképet tartalmazó sorozat Marsigli végrendelete alapján Bécsbe került, Bolognában csak az áttekintő térkép egy másolata maradt.⁴³ Ugyanígy rendkívüli fontossággal bírnak a Mss. Mars. 66. kötet térképei, melyek, mint a kézirat címe is mutatja (*Diaria geographica in itinerelimitaneo collecta*) egyfajta térképeken ábrázolt határbejárás napló.

Az Udvari Haditanácstól érkezett levél értelmében a különböző határszakaszokon a mindenkori helyi császári kormányzók segítik a határkijelölő biztos munkáját és biztosítják ellátását. Így Szalánkeméntől az Una folyóig Nehem bárót, az Unánál Ausperg gróf, a Tiszánál Schlick gróf, Erdélyben pedig Rabutin gróf lovassági tábornoknak kellett a

³⁹ A Marsigli mellett a határfelmérés időszakában tevékenykedő tolmácsokat Kerekes abba a csoportba sorolja, akik korábban nem jártak Isztambulban és nem szolgáltak sem az Udvari Haditanácsban sem pedig végvárakban, hanem a háború folyamán kerültek a császári tolmács posztjára. *Kerekes D.*, A császári tolmácsok, i.m., p. 1224.

⁴⁰ *Deák Antal András*, A Duna fölfedezése. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, 2004, p. 31. Itt egy összehasonlító táblázat keretében mutatja be, hogy az egyes Bécsben található térképek melyik jelentés mellékleteként kerültek a császárvárosba.

⁴¹ A Marsigli és Müller által készített térképeket Deák Antal András dolgozta fel. *Deák Antal András*, Ki rajzolta Luigi Ferdinando Marsigli Duna-térképeit? In: *Cartographica Hungarica* n. 3.1993, u.ő.: Johann Christoph Müller határmenti térképei. - In: *Cartographica Hungarica* n. 4., 1994, u.ő., Luigi Ferdinando Marsigli Duna és Magyarország térképeinek nürnbergi készítői. - In: *Cartographica Hungarica* n. 5., 1996. Valamint ezen térképek legújabb feldolgozása CD-n u.ő., *Térképek a félhold árnyékából*. Vízügyi Múzeum és Könyvgyűjtemény. Bp., 2005.

⁴² *Kisari Balla Gy.*, i.m., pp. 201-202 (82-83.számú térképmásolat).

⁴³ *Deák A. A.*, A Duna, i.m., 2004, pp. 22-24. A térkép eredetije: Bécs, Nationalbibliothek, C.P. Min. 85, másolata Bécs, ÖstA KA, Kartensammlung B IX c. 634.

határkijelölő biztost segíteni. Ez azonban sosem ment akadálytalanul, – talán készakarva nem segítették a kevésbé szívelt olasz gróftól feladata teljesítésében – s emiatt sokat panaszkodott Marsigli, aki emiatt nem tudta megfelelően ellátni az általa irányított embereket és kénytelen volt konfliktusba kerülni a törökökkel, hogy legalább alapvető szükségleteiket biztosíthassa.

A török határkijelölő biztosról és az őt segítő emberekről kevesebbet tudunk. A II. Musztafa szultán (1695-1703) által kinevezett⁴⁴ Ibrahim efendi a kapudzsi basi tisztséget viselte, mely tisztségre a XVII. században általában a különböző pasák gyermekei, illetve az elsőfokú emírek fiai közül választottak ki ifjakat.⁴⁵ Ibrahim efendi – Marsigli szerint – „*kezdetben komoly, de furcsa természetű embernek tűnt, de most, hogy több alkalmam nyílt megismerni teljesen megváltozott és jó természetét mutatja.*”⁴⁶ A Portánál a reisz efendi kegyeltjei közé tartozott, de a főtolmács, Maurocordato esküdt ellensége volt. A szultán megbízottjának tolmácsa, név szerint Hasszán Cselebi, egy renegát⁴⁷ volt, akit Marsigli rögtön meg is nyert magának, 500 tallért ígérve neki a határkijelölés befejeztével. Hasszán Cselebi neve a Marsiglinek küldött levelek némelyikén is szerepel, sőt vannak olyan, Ibrahim efendi által küldött levelek is, melyeket a tolmács az egyszerűség kedvéért egyenesen olaszul írt a császári megbízottnak.⁴⁸ Marsigli a tolmácshoz hasonlóan megnyerte magának Ibrahim efendi titkárát is, akinek a segítségével hozzájutott a törökök egymás közti levelezésének egy részéhez is.

Ibrahim efendi, mint a szultán határkijelölő biztosának – a császár által kinevezett olasz grófhhoz hasonlóan – leginkább a határvidéket érintő két helyi kormányzóval a boszniai és a temesvári pasával kellett kapcsolatot tartania.

A MUNKÁLATOK

⁴⁴ Kinevezésének latin nyelvre fordított szövegét ld. Relazioni, p. 62. *Interpretatio, mandati, quo Ibrahim Effendi Commissarius ad determinanda confinio constituetur.*

⁴⁵ A XVII. sz. végén 150-en szolgáltak kapudzsi basiként. Ismail Hakki Uzuncarsili: Osmanli Devletinin Saray Teskilati. Ankara, 1988, pp. 404-406.

⁴⁶ Relazioni, p. 59.

⁴⁷ Hitehagyott, a muzulmáná vált egykori keresztények elnevezése.

⁴⁸ BUB Mss. Marsigli 70. *Miscellanea per la commissione dei confini*. III. fasc. *Lettere 12 italiane, scritte dall'Ibrahim effendi capigi bassa per mano del suo interprete Hassan Celebi*. Mindegyik dátum nélküli. Van ezek között olyan levél, melyben csak a neki küldött friss cseresznyét, vagy fehér kenyeret köszöni meg a török megbízott, van olyan, amelyekben a folyó ügyekről tájékoztat, egy következő találkozót beszél meg, de olyan is, amelyben kereskedők kárpótlásáról, illetve foglyok felszabadításáról van szó.

Az eredetileg két hónapra tervezett határkijelölésből három éve lett. Az első, horvátországi határszakasz */confini cisdanubiali/* 1700 júliusára készült el, a második lépcsőben kijelölt erdélyi-temesvári határszakasz */confini transdanubiali/* pedig 1701 februárjára.⁴⁹

Mivel a békeszöveg némely pontjának homályos megfogalmazása lehetőséget adott mind a török félnek, mind pedig a császáriaknak arra, hogy érdekeiket a helyszínen, a határvonalak konkrét kijelölése során próbálják meg a messzemenőig érvényesíteni, a császári megbízott, Marsigli már a határbejárás megkezdése előtt komolyan készült ennek a fontos feladatnak a végrehajtására. Tervezeteket készített a határok kijelölésének gyakorlati illetve elvi – gazdasági, katonai-védelmi – szempontjainak figyelembevételével. A határfelmérést előkészítendő munkálatok közül kiemelkedik Marsiglinek az első császári jelentéséhez csatolt irata, mely a határkijelölésnél elvégzendő munkálatokat foglalja össze.⁵⁰ Ennek fő pontjai a következők:

A határvonalat földrajzi nevekkkel és fogalmakkal kell részletesen leírni a különböző égövek, folyók és szárazföldi tájak neveivel jelölve. A kijelölendő 'határvonal' egy négy óra járásnyi határsáv lesz, 2-2 óra járásnyi mindkét fél oldalán. A határkijelölésnél szerepet játszó fő folyók részletes elemzése: azok kanyarulatainak, szigeteinek, partvonalának széleskörű vizsgálata. Figyelembe kell venni, hogy ezek hegyes vagy sík terepen fekszenek-e, környékük mocsaras vagy erdős vidék-e, van-e híd rajtuk, lehet-e rájuk csinálni, vizük minősége kedvez-e a hajózásnak, van-e rajtuk stabil vagy úszó malom, mekkora volt az eddigi legnagyobb áradás (a lakosok beszámolóí alapján) és az milyen károkkal járt, valamint hogy eme folyók partján található-e település, kastély vagy valamiféle erősség. Fel kell mérni továbbá, hogy a határsávnak kijelölt négy óra járásnyi terület mennyire termékeny vidék illetve mennyire használható katonai célokra (pl. legelő, abrak kérdése), hogy útjai honnan-hová vezetnek, járhatóak-e (mind katonai mind kereskedelmi szempontból) és hogy van-e valamiféle ásványkincs vagy nyersanyag a területen, ami a két birodalom közti kereskedelmet elősegíthetné. Fel kell jegyezni minden szóban forgó terület illetve közigazgatási egység nevét (a lehető legtöbb nyelven), fekvését és kiterjedését. Kimutatást kell készíteni az itt élő lakosság testi felépítéséről, szokásairól, nyelvéről, vallásáról, általános foglalkozásairól és mindenekelőtt arról, hogy alkalmasak-e Őfelsége a császár szolgálatára. Végezetül el kell végezni az összes lerombolandó, illetve kiürítendő helység felmérését, - de legfőképp azokat, melyek a császár tulajdonában maradnak - hogy azok megfelelnek-e a modern védelmi

⁴⁹ F. Molnár Mónika, L.F. Marsili e gli ottomani. La frontiera asburgico-ottomana dopo la pace di Carlowitz. - In: La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa. A cura di Raffaella Gherardi. Bologna, CLUEB, 2010, pp. 147-172.

⁵⁰ Oppova, 1699. április 14. A jelentéshez csatolt L.jelű irat teljes címe a következő: „*Formulario stabilito per ordinare il protocollo dello stato dell'intiera limitanea linea*” BUB, Ms. 59. 17v-18r.

követelményeknek, ha nem megerősíthetőek-e. Fel kell jegyezni továbbá az erősségek összes előnyét és hátrányát és a rajtuk később elvégzendő munkálatokat. Az utolsó pontban Marsigli összefoglalóan megjegyzi, hogy szerinte a fent vázolt alapelvek és az azzal együtt járó munkák elvégzése során világosan ki fog derülni, hol kell megrajzolni a két birodalom határát, hogy mind békés, mind pedig háborús céloknak jól megfeleljen.

Mint a fent ismertetett szövegből kitűnik, Marsigli, a császáriak megbízottjaként a határok kijelölésénél két szempontot tartott alapvető fontosságúnak: a gazdasági és a katonai-védelmi szempontokat, alkalmazkodva ezzel a bécsi udvarban kialakult két párt: a 'Merkantilpartei' és a 'Militarpartei' különböző igényeihez.⁵¹ Kulcsszava a „buon ordine”⁵² gyakran előfordul a császárhoz írott jelentésekben is. 1700 februárjában például Sziszekén időzve ezt mondja az olasz gróf: *„az ezen a területen töltött tétlen időszak folyamatosan lehetőséget biztosított számomra, hogy mindjobban megismerjem ennek az országnak a földrajzi helyzetét, miáltal nagyobb szolgálatot tudok tenni Őfelségének, úgy hogy ezt a határt még inkább az üdvös rend értelmében tudom elrendezni.”*⁵³

A gazdasági szempontokat az I. Lipót udvarában kialakított és a merkantilizmus alapján nyugvó gazdasági, kereskedelmi program figyelembevétele jelentette, mely a Habsburg gazdaság versenyképességének növelését jelölte meg céljául, a francia-angol gazdasági fölényel szemben.⁵⁴ A 'res mercatoria' fontosságát hangsúlyozók, s így maga Marsigli is abból az alapigazságból indultak ki, hogy a sikeres kereskedelmi politikának egy pontos, tudományosan-technikailag megalapozott bázison kell nyugodnia. A tudománynak a gyakorlatot kell szolgálnia oly módon, hogy pontos statisztikai, földrajzi és egyéb mutatók segítségével kell garantálnia egy-egy terv sikerességét.⁵⁵ A karlócai béke idején különösen nagy lehetőség nyílt a kereskedelmi utak felfejlesztésére, mivel a törökök és a császár közti béke egy stabilabb nemzetközi helyzet garanciáját nyújthatta. A bécsi udvar és Marsigli elképzelései szerint az osztrák tartományok, de mindenekelőtt az újonnan visszafoglalt és integrálandó magyar területek a nyugat-keleti kereskedelem hídfőjévé válhatnak. Ennek a magyarországi kereskedelmi hálózatnak a kiépítése érdekében a tervszerűség és a tudomány fent említett összekapcsolásának jegyében el kellett végezni az új területek és elsősorban a

⁵¹ A bécsi udvarban működő különböző 'pártokról', azaz érdekcsoportosulásokról ld. Gherardi, Potere..., pp. 57-69. és Nagy L., Rebellis barbárok, i.m., pp. 318-324.

⁵² Erről részletesen ld. Gherardi, Raffaella, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buonordine” di Luigi Ferdinando Marsigli.* Mulino ed. Bologna, 1980, valamint Nagy Levente, Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. - In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. évf., 2006, № 2, pp. 303-328.

⁵³ Relazioni, p. 291.

⁵⁴ Raffaella Gherardi, Introduzione. - In: Relazioni..., pp. 9-32. (p.19.)

⁵⁵ Op.cit., p.14.

kulcsfontosságú határvidékek részletes, tudományos felmérését, mint azt maga Marsigli is hangsúlyozza fent említett tervezetében. Ezt a munkát végezte el Marsigli társai és a kor legmodernebb műszereinek segítségével végzett földrajzi felmérésekkel és a háború előtti határok felderítését szolgáló levéltári történelmi kutatásokkal.^{56 57}

A másik alapvető kérdés, ami a békében az alattvalók biztonsága, békéje és nyugalmaként lett megfogalmazva,⁵⁸ gyakorlatilag a lakosság védelmét szolgáló katonai-stratégiai kérdéseket takarja. Marsigli, mint katona elsődlegesen a határmenti rendezetlenségekre hívja fel az udvar figyelmét. Marsigli ezek megoldására és a védelem hatékony megszervezése érdekében az erődítményrendszer újjáalakítását-korszerűsítését és katonai határfalvak létesítését, valamint szigorú német központi irányítást javasol. A védelem kérdésköréhez tartozik még Marsiglinek a katonai létesítményekről való diskurzusa,⁵⁹ valamint a pestis elleni védekezésként a járványkórházak felállításának kérdése is.⁶⁰

ÖSSZEGEZÉS

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a karlócai béke jelentősége abban keresendő, amit a korabeli oszmán politikai viszonyok alapján a békét vizsgáló kutató Rifaat Abou-el-Haj a következőképpen fogalmaz meg egy, a kérdést tárgyaló alapvető cikkében: „*az európai oszmán határ formális lezárása.*”⁶¹ Valóban, a korábbi Habsburg–török békék nem szóltak másról, mint az ellenségeskedés időleges felfüggesztéséről, melynek során a bizonytalan katonai zónákkal körbevont határsáv remek lehetőséget és ürügyet biztosított egy újabb konfrontációhoz. A karlócai béke legfőbb vonása éppen abban áll, hogy már a békeszövegben nagy vonalakban kijelölnek egy határvonalat a felek közt (1-5. cikkely, illetve a Velencei Köztársasággal kötött szerződésben 1-10.cikkely), sőt a tárgyaló felek kikötötték, hogy a határszakaszok kijelölésére mindkét részről megbízottakat kell kiállítani, akik konkrét határjelekkel kijelölik az állandó politikai határvonalat (Habsburg békeszöveg 18. cikkely,

⁵⁶ Marsigli a császárnak írt 10. jelentéséhez (Dresnik, 1699. szeptember 11) csatolta - E jelű irataként - a kereskedelmi forgalomról írt értekezését "*Discorso generale del traffico*" címmel.

⁵⁷ Marsigli 26. jelentésének: Jakovar, 1700 augusztus 20. C jelű melléklete: *Articoli, discorsi e propositi circale scale, strade e altri affari li quali, giusto in questa forma, furono notificati al felicissimo Halil Pascia e quando verranno le risposte sarano conclusi.*

⁵⁸ A béke X. cikkelyének megfogalmazása szerint: „*confiniorum tranquillitas et subditorum quies perturbari queat*”.

⁵⁹ Marsigli 16. jelentéséhez csatolt M jelű irata *Discorso sopra i militari propositi villaggi* címmel, 419r-421v.

⁶⁰ Marsigli 20. jelentésének (Sziszek, 1700 április 4) csatolt iratában fejt ki nézeteit: *Progetto per difendere la frontiera della linea cisdanubiale dal pericolo della peste* címmel. Javasolja továbbá, hogy csak az általa javasolt helyeken felállított járványkórházakhoz vezető utak maradjanak nyitva a két határ közt, a többi helyen építsenek árkokat, romboljanak le hidakat, állítsanak őrséget a lakosság védelmében.

⁶¹ Rifaat, 1969.

Velencei 11.cikkely).⁶² A törökök ekkor hajlandók voltak elfogadni a területi integritás koncepcióját: „... a mindkét részről véglegesítendő határjelzéseket mindkét fél kegyeletesen és ünnepélyesen vigyázza oly módon, hogy semmiféle címen vagy ürüggyel ne lehessen azokat kiterjeszteni, áthelyezni vagy megváltoztatni. Egyik szerződő félnek se lehessen a másik fél területére az egyszer megállapított határjelzéseken vagy határvonalakon túl bármilyen jogi vagy hatalmi igényt támasztani, azt gyakorolni, vagy a másik fél alattvalóit rákényszeríteni akár meghódolásra, valamilyen adó fizetésére,vagy ilyenféle zaklatásra...”⁶³ s ez egy újfajta politikai kapcsolatrendszer alapját teremtette az oszmánok számára, s mivel diplomáciai eszközökkel alapjaiban meghatározták, majd fizikai eszközökkel a gyakorlatban kijelölték a két birodalmat elválasztó határvonalat, az alapvetően katonai területnek számító határzónában is a korábbi időszakhoz képest békességet, nyugalmat és valamiféle szabályozottságot, biztonságot hozott.

⁶² Szita, 1999, Habsburg, p. 222, Velencei, p. 242.

⁶³ Szita, 1999, p. 217.

Ein Grenzgebiet mit kaiserlichen Augen. Lebensbedingungen, Probleme und Reformentwürfe im Temeswarer Banat in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts

Krisztina Kulcsár

Im Jahre 1768 unternahm Kaiser Joseph II. zum ersten Mal eine Reise entlang der Donau, der südlichen Grenze der Habsburgermonarchie. 1770 kehrte er zurück, und während seines Besuchs durch Siebenbürgen berührte er den südlichen Teil der Monarchie wieder. Über diese Reisen, über die Erfahrungen des Kaisers und über seine Berichte sind die Quellen im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv, im Temeswarer Nationalarchiv und im Ungarischen Staatsarchiv in Budapest aufbewahrt.¹

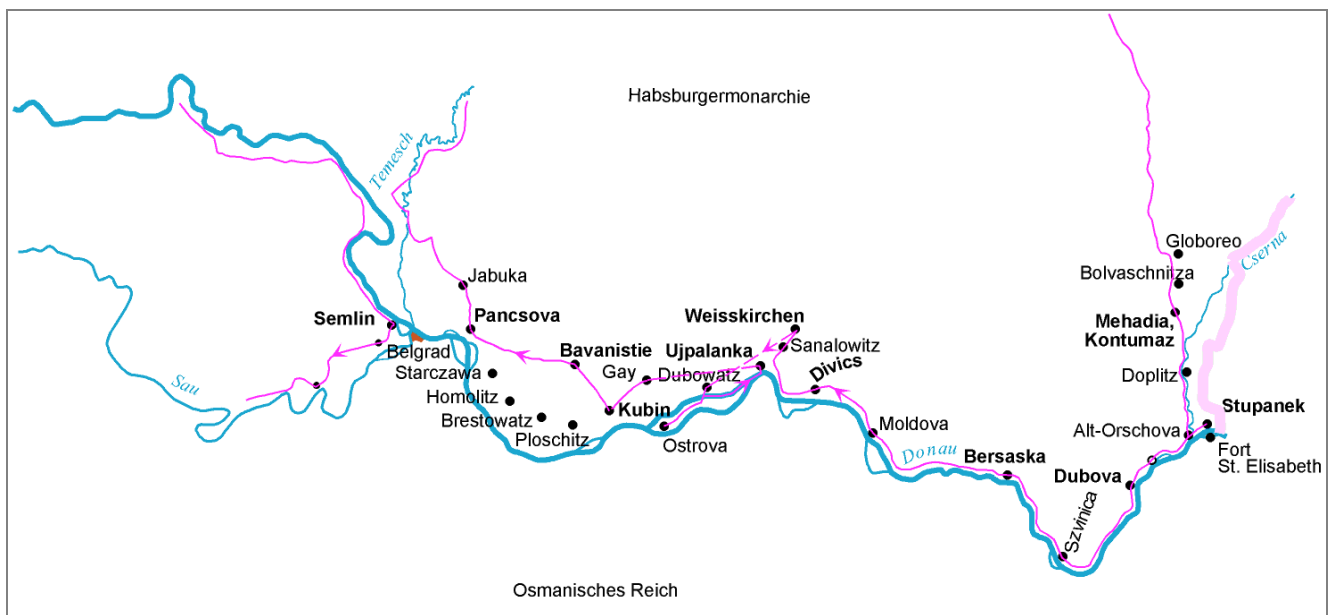
Der Kaiser-Mitregent hatte sich zum Ziel gesetzt,² die äußersten Grenzgebiete der Monarchie zu besichtigen, das Leben und die Verhältnisse der Grenzsoldaten kennenzulernen. Die Gefahr, der dieser Landesteil ausgesetzt war, erschien ihm real und jederzeit drohend: die ständige Gegenwart der Osmanen, sowie die Meldungen über jegliche Auseinandersetzungen mit den Osmanen verliehen der geplanten Inspektionsreise große Wichtigkeit.

Joseph II. kam bei seiner ersten Reise vom Norden, von Mehadia aus am 30. April an die Donau, und reiste entlang des Ufers über Dubova, Weisskirchen/Bela Crkva (Serbien) und Ujpalanka/Banatska Palanka (Serbien) bis nach Pancsova/Pančevo (Serbien), wo er am 7. Mai ankam. Sein primärer Gesichtspunkt war, diese Militärgegend sehr gründlich zu inspektionieren — in seinen tagtäglich geführten Reisejournalen zeichnete er alle seine Bemerkungen,

¹ Zusammenfassend über die Reisetätigkeit des Kaisers in der Habsburgermonarchie: KULCSÁR, KRISZTINA, *Die Quellen zu den Hofreisen im Habsburg-Lothringischen Familienarchiv aus den Jahren 1766 bis 1788*. In: PAUSER, JOSEF, SCHEUTZ, MARTIN, WINKELBAUER, THOMAS (Hrsg.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. Wien–München, 2004, 108–119. (MIÖG Ergänzungsband 44) sowie als Monographie: KULCSÁR, KRISZTINA, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773* (Budapest, 2004).

² Vgl. dazu seinen eigenen Konzept aus dem Jahr 1768: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsapparat, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hofreisen (im weiteren: Hofreisen), Kt. 1. Nr. 4. fol. 3r–v.

Erfahrungen und Wahrnehmungen über das Land und seine Bewohner auf.³ Dieser Beitrag möchte anhand der Journaleintragungen und der später zusammengestellten Berichte des Kaisers darstellen, was Joseph II. und seine Reisebegleiter gesehen hatten, mit welchen militärischen, wirtschaftlichen Verhältnissen oder mit anderen Aspekten des Lebens konfrontiert waren sowie das, welche Vorschläge sie erarbeitet hatten, um das dortige Leben zu verbessern.

Das Gebiet des sogenannten Temeswarer Banats stand seit seiner Wiedereroberung 1718 unmittelbar der Gerichtsbarkeit des Regenten, wo er zugleich Landes- und Grundherr war. Die Befehle des Regenten wurden vom Wiener Hofkriegsrat und von der (Wiener) Hofkammer, der obersten Finanzbehörde der Monarchie mit Hilfe der Angestellten der Temeswarer Landesadministration ausgeführt. Die aufgestellten elf Distrikten wurden von sog. Verwalterämtern geleitet.⁴ Das Territorium direkt an der Donau, das am meisten den Osmaneneinbrüchen ausgesetzt war, blieb den Militärbehörden unterstellt. Diese Strecke

³ Josephs II. Reisejournal: Hofreisen Kt. 2. fol. 1–100. *Reiß-Journal von Wienn durch Hungarn, das Temeswarer Bannat, Slavonien und wiederum durch einen Theil von Hungarn zurück bis nach Wienn* (Original und Abschrift).

⁴ Über die Verwaltung des Temeswarer Banats siehe: SZENTKLÁRAY, JENŐ, *Száz év Délmagyarország történetéből. Temesvár 1879*. Neuerdings: FENEŞAN, COSTIN, *Administraţie şi fiscalitate în Banatul Imperial 1716–1778. Verwaltung und Steuerwesen im kaiserlichen Banat 1716–1778*. Timişoara 1997, sowie ganz speziell, die Archivadokumente darstellend: NAGY, ISTVÁN, F. KISS, ERZSÉBET, *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Budapest 1995, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 9, 461–475.

bestand aus drei Militärgegenden: das untere, das mittlere und das obere Donau Grenzgebiet.⁵ Seit dem Belgrader Frieden 1739 bildete die Donau die Grenze, und dadurch hatte sich das Leben der Bevölkerung verändert. Alles wurde dort militärischen Zwecken unterworfen.

Die untere Donaugrenze fing bei Stupanek/Julpanic (Rumänien) an. Zwischen Stupanek und Bersaska/Berzasca (Rumänien) lagen sehr hohe, mit Militärtruppen kaum durchdringbare Berge, hier konnten sich sogar die Reiter kaum fortbewegen. Die Reisenden stiegen am 30. April 1768 auf einen Berg, den Allio auf,⁶ von wo sie den Grenzstrom erblickten. Sie haben die Grenzortschaften der Osmanen aus der Ferne ungestört betrachten können: die Insel Orschova mit der Festung; das am anderen Ufer liegende Fort St. Elisabeth, und das Dorf Alt-Orschova/Orșova (Rumänien). Das war der einzige Ort, den die Osmanen kraft des Belgrader Friedens auf der linken Seite der Donau beibehalten durften, und deshalb durften sich die osmanischen Untertanen ständig auf diesem Ufer der Donau aufhalten. Joseph II. und seine Begleiter notierten die Grenzzustände auf: wie wenig osmanische Soldaten sie sahen, in welchem Zustand sie die Festungen und die Verteidigungsanlagen fanden: „Wir haben es wohl betrachtet. Dessen Wercker [von Orschova] sind sehr schlecht unterhalten, die [Mauer] sehr niedrig, ja baufällig, die Artillerie nicht lavetirt [nur mit kleineren Kanonen versehen] und sehr wenig Garnison und Menschen überhaupt darinnen.“⁷ Im Falle eines Krieges kam der Verteidigung enorm große Bedeutung zu. Die Defensive wurde hier auch durch das Gelände besonders gut erleichtert. Die Donau bildete auch eine natürliche Grenze. Deswegen zweifelte sowohl der Kaiser, als auch sein Begleiter, der Hofkriegsratspräsident Graf Moritz von Lacy daran, daß der Feind einen Angriff an jener Stelle beginnen würde.⁸

An der Strecke zwischen Bersaska und Divics/Divici (Rumänien) erhöhten sich zwar auch Berge, sie waren aber niedriger und leichter passierbar. Ein Angriff von osmanischer Seite war aber am meisten vom Flachland zwischen Ujpalanka und Opova/Opovo (Serbien) zu erwarten, da dieser durch die geographische Beschaffenheit begünstigt und eine Aufmarsch nach Norden sehr leicht zu unternehmen war.

Die inspektionierten Grenzer hatten außer des Grenzschutzes mehrere Aufgaben: die Bewachung des Pest-Cordons und die Schmuggler, sowie diejenige, die illegal die Grenze

⁵ Vgl. dazu Arhivele Naționale Timișoara, Comandamentul General Bănățean, 1773. XXII/14. fol. 99–134.

⁶ Reisejournal Josephs II. Hofreisen Kt. 2. fol. 12v–13r.

⁷ Bericht Josephs II. über das Militärwesen: Hofreisen Kt. 3. fol. 366v.

⁸ Ebenda, fol. 365v.; Bericht von Moritz Graf von Lacy, dem Präsidenten des Hofkriegsrats und Reisebegleiter Josephs II.: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat (im weiteren: KA HKR) 1769–45–31. *Allerunterthänigst fernerweite Relation von der heurigen Reyse durch das Temeswarer Banat, Slavonien und Hungarn*. 26. Nov. 1768. fol. 17v–18r.

überschritten (wegen der Ansteckungsgefahr), Wenn wir diese Aufgaben mit der Zahl der Grenzsoldaten, sowie mit der Länge der Grenzen vergleichen, können uns nur wundern, wie alle diese Aufgaben erfüllt werden konnten. An der unteren Donaugrenze von 7 Meilen (53 km) wurden nur sieben Posten gesetzt, die von 96 Mann zu Pferde bewacht wurde. Wegen ihrer niedrigen Zahl hatten sie keine Ablösung.⁹ Die Mannschaft der mittleren Donaugrenze hatte es auch nicht leichter: ihnen wurde die Bewachung einer Strecke von 12 Meilen (91 km) aufgetragen.¹⁰ Hier leisteten 17 berittene und 40 Halbinvaliden vom Garnisonsregiment Dienst, sowie 309 illyrische Grenzsoldaten.¹¹ Der letzte Teil von 10 Meilen (fast 76 km) gehörte zur oberen Donaugrenze, hier standen 117 Infanteristen und 27 Mann von der Cavallerie Kordon.

Die Wachtposten und die Bedingungen entsprachen ganz und gar nicht den Vorstellungen des Kaisers. Er schilderte in seinem Bericht an seine Mutter erbärmliche Verhältnisse: Hier „[...] stehen [sie], Winter und Sommer, bey Tag und Nacht, Militair-Posten, so dicht aneinander, daß sie aufeinander sehen, oder wenigstens stündlich zusammen patrouillieren. [...] bleiben alda einen Monat ohne Belohnung, müssen ihr Brod und Lebensmittel selbst mitnehmen, haben eine pure Erd-Hütte, oder eine, auf 4 Pfeilern erhobene, höltzerne, so überall offen ist, sind schuldig beständig einen Posten zu halten [...] und stündlich annoch zu patrouilliren, sie können sich daher das ganze Monat nicht ausziehen, und bekommen nicht einmal Lieger-Stroh [...]“.¹² Die Aussagen des Kaisers bestätigen, wie wenig für die Grenzer gesorgt wurde. Die Wachtstellen waren nicht für längere Aufenthalte geeignet. Die Reisenden mußten sich auch damit konfrontieren, daß die meisten Grenzer ihre Häuser nicht in der Nähe hatten. Joseph II. traf auf illyrische Soldaten, die, um von zu Hause von der Theiss an ihre Wachtstelle zu gelangen, acht bis zehn Tage nur für die Hin- und Rückmärsche brauchten. Das fand der Kaiser sehr ermüdend und als überflüssige Zeitverschwendung.

Die Grenzsoldaten stammten aus den unterschiedlichsten Nationen. Die Organisierung einer illyrischen (serbischen) Landesmiliz fing schon in den 1750er Jahren an, verzögerte sich aber bis 1765. Als der Kaiser sie 1768 besichtigte, waren schon 21 illyrische Dörfer dem Militär überlassen.¹³ Nach dem Siebenjährigen Krieg wurden je 200 Invaliden aus den Wiener, Pester, Prager und Pettauener Invalidenhäusern an die obere Grenze angesiedelt.

⁹ Ebenda, fol. 5r.

¹⁰ Reisejournal Josephs II.: Hofreisen Kt. 2. fol. 15v.

¹¹ Lacys Bericht: KA HKR 1769–45–31. fol. 5v–6r.

¹² Bericht Josephs II. über das Sanitätswesen: Hofreisen Kt. 2. fol. 329v–330r.

Joseph II. und die Militäroffiziere waren aber mit der Anzahl der Grenzer nicht zufrieden. Deswegen wurde den illyrischen (serbischen) Familien, und sogar den neuangeworbenen deutschen Kolonisten angeboten, in den Militärstand überzutreten und Militärdienst zu leisten.¹⁴

Joseph II. und Graf Lacy machten Vorschläge für einen besseren Grenzschutz und für die Verbesserung der Bedingungen der Grenzer. Sie beide meinten, daß es an der unteren Donaugrenze hinlänglich wäre, das Land nur gegen die Osmaneneinbrüche zu schützen.¹⁵ Weiter nach Westen sollte die Zahl der Grenzsoldaten erhöht und die Militärpersonen näher an die Grenze angesiedelt werden. Für die Mannschaft sollten neue Kasernen direkt an der Donau errichtet werden: vier für die Infanterie und zwei für die Kavallerie.¹⁶ Im Flachland betonte Graf Lacy besonders die Verstärkung des Militärs, aber nicht mit Invaliden oder Halbinvaliden, sondern mit gesunden und vielleicht im Waffengefecht schon geübten Männern. Nach seiner Ansicht wäre das dadurch möglich gewesen, wenn die Bewohner der „kamaralischen“ Dörfer zur Übernahme des Militärstandes aufgerufen würden.¹⁷

Die Strecke zwischen Opova und Ujpalanka (wo die meisten Zivilpersonen lebten) mußte auf jeden Fall neuorganisiert werden. Um eine geschlossene Kordonskette zu erreichen, wollten Joseph II. und sein Militärstab die Lücke unterhalb von Opova schließen, sowie die bis dahin gemischte zivile und militäre Jurisdiktion strikt trennen.¹⁸ Der Hofkriegsrat hatte diese Aufgabe im Einvernehmen mit der Hofkammer: es wurden „kamaralische“ Dörfer ausgesucht und dem Militär überlassen. Die sogenannten „Provinzialisten“, d. h. die zivilen Bewohner der „kamaralischen“ Dörfer, welche keinen Militärdienst leisten wollten, mußten ihre Häuser verlassen — dorthin sind die Grenzer der illyrischen Miliz aus dem Inneren des Landes verlegt worden. Manchmal wurde sogar die ganze Bevölkerung eines Dorfes ausgewechselt. Mit dem Bevölkerungsaustausch hat man schon 1766 angefangen. Der Austausch und die Militarisierung wurden aber erst auf den Befehl des Kaisers beschleunigt.¹⁹ Trotzdem drängte Joseph II. fünf Jahre später, bei seinem dritten Banat-Besuch noch immer darauf, „eine gänzliche Separation“ der kamaralischen und der Militärortschaften zu machen, „und eine wahre und zu ewigen Zeiten daurende Militair

¹³ Reisejournal Josephs II. Hofreisen 2. fol. 21v. Über die Organisierung der Landesmiliz: SCHWICKER, J[OHANN] H[EINRICH], *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*. Wien–Teschen, 1883, 122–131.

¹⁴ AMSTADT, JAKOB, *Die k. k. Militärgrenze, 1522–1881*. Würzburg, 1969, 168–174.

¹⁵ Siehe in Lacys Bericht: KA HKR 1769–45–31. fol. 17v–18r.

¹⁶ Ebenda, fol. 16r., wo auch die Stellen für die neuen Kasernen angegeben werden.

¹⁷ Ebenda, fol. 14r.

¹⁸ Josephs kurzer Bericht aus 1773: Hofreisen Kt. 8. fol. 908v.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle (im weiteren: HHStA Kab.A StR Prot.) 1768. Nr. 2853. 2. Dez. 1768.

Linie zu ziehen”²⁰ Die Kosten des Bevölkerungsaustausches waren doch erheblich, es mußte auch für die Provinzialisten gesorgt werden. Die Fortziehenden bekamen ja auch drei Jahre Steuerfreiheit, für sie mußten auch Haus, Garten, Grundstück usw. zur Verfügung gestellt werden. Die gehofften Steuereinnahmen waren also zu niedrig geworden. Deswegen hörte man mit dem Austausch auf, und wurden ganze Dörfer militarisiert.²¹ Wir können aber erst seit 1775 von einer einheitlichen Militärgrenze sprechen, als das Gebiet des Illyrischen Grenzregiments und das Gebiet des Deutsch-Banater Grenzregiments ihre endgültige Form erhielt.²²

Die durch Vielfältigkeit geprägte Bevölkerung wies auch ein buntes Bild auf, was die religiöse Zugehörigkeit betrifft. Die deutschen Ansiedler waren römisch-katholisch, die Serben aber dem griechisch-ortodoxen Metropoliten zugetan. In Wien wurde darauf besonderen Wert gelegt, im Temeswarer Banat nur (römisch- oder griechisch-)katholische Kolonisten zu zugelassen. Dieser Grenzschutz hat aber auch Bezug zu Bulgaren. Die unter osmanischer Herrschaft lebenden katholischen Bulgaren waren für die Habsburgermonarchie sehr wichtig. Um die Anzahl der Katholiken im Temeswarer Banat zu erhöhen, hat man versucht, die Übersiedlung der Bulgarer mit allen möglichen Mitteln zu unterstützen. Das konnte natürlich nicht auf legalem Wege geschehen: die bulgarischen Familien sollten mit dem Versprechen auf ein besseres Leben insgeheim nach und nach ins Banat gelockt werden. Die Pfarrer sollten für jede Familie sogar Geld als Belohnung bekommen haben.²³

Die Donau hat aber das osmanische und das Habsburgerreich nicht nur voneinander getrennt, sie verband die beiden zugleich. Der Strom bot gute Gelegenheit für einen regen Handel. Die Osmanen waren daran besonders beteiligt, z. B. sie versahen das Banat mit Bauholz. Zwischen Belgrad/Beograd (Serbien) und Widin fuhren beständig Schiffe, oft mit Salz geladen. Die Fahrt hinunter dauerte vier oder fünf Tage. Problematischer war die Rückfahrt gegen den Strom, für die man mindestens 20 Tage brauchte. Die osmanische Seite bestand nur aus Bergen — deswegen landeten ihre Schiffe in Alt-Orschova, von wo sie durch Menschen gezogen wurden — aber auf der kaiserlichen Seite! Diese ständige Gegenwart erforderte noch mehr Grenzsoldaten: sie mußten den Schiffzug bewachen und die Menschen begleiten.²⁴

²⁰ Josephs kurzer Bericht aus 1773: Hofreisen Kt. 8. fol. 909r.

²¹ HHStA Kab.A StR Prot. 1773. Nr. 933. 27. April 1773.

²² HHStA Kab.A StR Prot. 1774. Nr. 1056. 26. April 1774.

²³ HHStA Kab.A StR Prot. 1768. Nr. 2064. 30. Aug. 1768.

²⁴ Reisejournal Josephs II.: Hofreisen Kt. 2. fol. 14v.; Bericht Josephs II. über das Sanitätswesen: Hofreisen Kt. 3. fol. 330r.

Für einen Handel waren die Wege, die Landstraßen des Banats nicht geschaffen. Es waren kaum gebaute Straßen zu finden. Die einzige sichere Verbindung war der Wasserweg auf der Donau. An der Grenze hatten die guten Straßen auch umgekehrte Bedeutung, wie wir es heute meinen würden. Ein breit angelegter neuer Weg mißfiel Joseph II., denn nach seiner Meinung konnte dadurch die osmanische Armee besser fortmarschieren. Der Kaiser fand den Bau eines Weges sogar gefährlich: die Osmanen könnten meinen, die kaiserlichen Truppen würden sich auf einen Krieg vorbereiten.²⁵

Die Reisenden trafen auf dem Flachland Serben (Raizen), die nach Josephs II. Meinung bessere Landwirtschaft trieben als die Bewohner in den Bergen von Mehadia.²⁶ Sie sahen auch deutsche Soldaten mit Ochsen ackern und anbauen. Der Kaiser wunderte sich über die Beschaffenheit des Bodens: „Die Fruchtbarkeit des Landes ist unglaublich, so daß das Düngen hier schadet, und [...] zweymal ackern schon genug ist.“²⁷ Trotzdem war das Leben nicht ohne Sorgen: die Leute direkt an der Donau lebten in ständiger Gefahr wegen der Überschwemmungen der Donau, manchmal waren ganze Landstrecken nicht passierbar.²⁸ Joseph II. und seine Begleiter mußten um das Dorf Gay/Gaj (Serbien) einen Umweg machen. Das Ackerland war oft morastig, und konnte deshalb zum Viehweiden nicht verwendet werden.²⁹ Dieses Flachland war nicht mit Bäumen bedeckt, und es war sehr problematisch, genügend Bau- und Brennholz zu finden. Deshalb riet der Kaiser der völligen Austrocknung der Moraste ab: das am Morast wachsende Schilf war sehr wichtig, denn, wie der Kaiser schrieb, es „ihr einziges Brennholz ist, und ihnen auch zu Deckung der Häuser dienen muß“.³⁰

Über das Problem des Einzelnen, des „gemeinen“ Mann geben uns die zahlreichen sog. „Memorialien“, d. h. die Bittschriften Aufschluß. Diese wurden dem Kaiser während seines Besuchs persönlich überreicht. Er ließ diese sammeln, in Protokollen verzeichnen und von der Temeswarer Landesadministration bzw. von dem Banater Generalkommando³¹ gründlich untersuchen. Dessen Beamte waren es, die Lösung vorgeschlagen und die allerhöchste

²⁵ Reisejournal Josephs II.: Hofreisen Kt. 2. fol 13v.

²⁶ Ebenda, fol. 15r.

²⁷ Ebenda, Kt. 2. fol. 17r.; das Zitat: ebenda, fol 18v.

²⁸ Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Bánsági kamarai szervek, Temeswarer Landesadministration (E 303), II. Bd. 77. fol. 97v. (1768. III. Nr. 380.) und ebenda, fol. 119v. (1768. IV. Nr. 2354.)

²⁹ Reisejournal Josephs II.: Hofreisen Kt. 2. fol. 16r.

³⁰ Ebenda, fol. 16v.

³¹ In Betreff der in die Zuständigkeit des Banater Generalkommando schlagenden Angelegenheiten: KA HKR 1768 27 Oktober 555., uo. 1768 27 November 489; Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Bánáti kamarai szervek, Landes-Administration in dem Banat Temesvar (E 303), II. Bd. 78. fol. 369r–v. (1769. IV. Nr. 544.) Bemerkung des Banater Generalkommandos. 29. Apr. 1769.

Entscheidung ausgeführt mußten.³² Viele Bittschriften betrafen die Versorgungsfragen der Invaliden. Als allgemeines Problem unter den Landbewohnern erschien die ungleichen Grundverteilung der Kolonisten, das natürlich der Entscheidung des Wiener Hofes bedarf, so daß die Landesadministration in dieser Frage selbständig keinen Vorschlag machen durfte.³³ Viele Grenzsoldaten wollten entlassen werden, aber ihre Bittschriften wurden im allgemeinen zurückgewiesen, da die Soldaten noch dienstfähig gewesen seien. Sie erhielten eine Ablehnung, auch wenn sie über keinen Handwerksberuf verfügten oder gar kein anderes Einkommen hatten. Denn als Soldaten bekamen sie wenigstens eine geringe Besoldung.³⁴

Anhand dieser Beispiele können wir feststellen, daß besonders der Besuch des Kaisers 1768 in großem Maße auf das Leben der Untertanen im Temeswarer Banat ausgewirkt hatte. Die Neuorganisierung der Grenze hatte begonnen, und nach einheitlichen Kriterien eine endgültige Form erhalten. Es wurde versucht, an den Lebensbedingungen der Grenzsoldaten zu ändern, und durch die Verteilung der Gründe besseren, sowie sicheren Hintergrund zum Leben zu gewähren. Es ist schon ein anderes Thema festzustellen, was aus diesen Projekten zustande kam.

Die Reise im Temeswarer Banat war die erste wirkliche Reise des Kaisers, woran er nicht nach den Vorschriften einer offiziellen, prächtigen Hofreise teilnahm. Es ist ein dramatischer Schluß, daß auch seine letzte Reise in den Jahren 1788–1789 in das Banat, sogar an die auch nach seinen Vorschlägen errichteten Militärgrenze führte. Schon zwanzig Jahre davor arbeitete der Kaiser konkreten Kriegsplan aus, nicht nur für die Defensive, sondern auch für die Offensive. In diesem Fall wäre als erstes die Eroberung von Alt-Orschova und der Insel Orschova gewesen. Die errichteten neuen Kasernen hätten genug Raum für die Armee geboten. Seine Pläne waren zwar infolge der gründlichen Inspektionierung in der Theorie sehr gut gegründet. Doch als eben dort der Krieg ausbrach, wo er oftmals war, sogar

³² Über die Bittschriften im allgemeinen: SCHENNACH, MARTIN PAUL, *Supplikationen*. In: PAUSER, JOSEF, SCHEUTZ, MARTIN, WINKELBAUER, THOMAS (Hrsg.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*. Wien–München, 2004. 572–584. (MIÖG Ergänzungsband 44); mit weiteren Literaturangaben. Spezielle Aspekte: BOUTIER, JEAN–DEWERPE, ALAIN–NORDMAN, DANIEL, *Un tour de France royal. Le voyage de Charles IX (1564–1566)*. Paris, 1984. Über die Memorialien an Joseph II.: KULCSÁR KRISZTINA, *A bizalom dokumentumai. II. Józsefhez intézett beadványok, 1768–1773*. Levéltári Közlemények, 72 (2001) 95–114.; Dieselbe, *II. Józsefhez intézett beadványok 1773. évi erdélyi látogatása során*. Erdélyi Múzeum, 2007, 3–4: 250–257.; BEALES, DEREK, *Joseph II. petitions and the public sphere*. - In: SCOTT, HAMISH M.–SIMMS, BRENDAN (ed.), *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*. Cambridge, 2007, 249–268.

³³ Vgl. Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Bánsági kamarai szervek, Temeswarer Landesadministration (E 303), II. 1768. VII. Nr. 144. fol. 39r. Die Ministerial Bancohofdeputation an die Temeswarer Landesadministration, 5. Jun. 1768.

³⁴ Banater Bittschriften und Entscheidungen aus dem Jahr 1773: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Banater Akten, Fasc. 80. rote Nr. 209. 1773. VII. Nr. 62. fol. 55r–87r.; fol. 139r–163r.; 1773. VII. Nr. 100. fol. 202r–216r.

alle Vor- und Nachteile kannte — dort versagten die Pläne in der Praxis. Die osmanische Herrschaft war nicht zu unterschätzen, nicht einmal die Dynamik der Russen konnte sie aufhalten. Es wurde zwar die Militärgrenze ausgebaut, über Kriegstaktik gesorgt — im Krieg kommt aber viel auf den menschlichen Faktor an, der auch nicht außer Acht gelassen werden kann, und dazu brauchte man zufriedene, gut versorgte und gut ausgebildete Soldaten.

Did Administrative Borders Coincide with Attraction Zones? A Case Study on Market Centers and Transport Lines from the XVIIIth Century, Zemplén County (1715-1785)

Róbert Bagdi

INTRODUCTION

This investigation focuses on the **temporal and spatial variations of the attraction zones** of local and regional **market centres** in the mountainous Zemplén County, North Hungary, between 1715 and 1785, and how these attraction zones match the administrative districts.

On local scale the contribution also examines whether the changes of administrative districts follow the changes in the market attraction zones, or these administrative changes were applied simply for administrative-bureaucratic purposes, or to promote the development of **devitalized marginal rural areas** lacking market centres, thus creating artificial districts in order to strengthen cohesion and identity. On regional scale we examine whether Zemplén County can be considered a cohesive economic and/or geographical unit (region), or - considering economic aspects - it belonged to the attraction zone of other regional centers.

It is also worth considering whether the administrative districts of the county were in harmony with the physical geographic features of the county or not. It also raises the question, whether the market attraction zones were determined or influenced by the geographical (orographic, hidrologic) landscape units and features or not. Were the geographical features playing a predominant role in forming attraction zones, or did the role of administrative districts surpassed this effect?

GEOGRAPHICAL DESCRIPTION (FEATURES, TRADE ROUTES)

Zemplén County cannot be regarded as a homogeneous landscape since it included a series of transitional and contact zones from sparsely populated high mountains, through hilly regions,

to densely populated plains in the south. The county expanded from the northern border of the Hungarian Kingdom to the south as far as the river Tisza. The shape of the county corresponded with the main commercial routes also stretching from the north to the south, connecting Poland with the vine-growing Tokaj region.

The county was bordered by the Eperjes-Tokaj Mts (600-1100 m) from the west. *See Fig. 1.* The county had connections to Sáros County in the west via Tapoly (from Varannó¹ town to Tapolyhanusfalva²) and Ondava (from Sztropkó³ town to Felsővízköz⁴ village) rivers, and through the mountains crossing the watershed towards the county seat of Abaúj County, Kassa.⁵

The watershed of Beskidy Mountains separated the county from Poland (600-1200 m) in the north. The northeastern boundary was dominated by the Vihorlát Mts (1074 m), the only mountain chain that hindered North-South connections, turning them into east-west direction between the watershed of *Ciroka* stream and *Ulics* and *Ublya* streams. The eastern parts of Middle-Zemplén were bordered by the river Laborc. The southern part stretching from the east to the west was dominated by the Tisza and the Bodrog rivers collecting all the tributaries. The fluvial system was centripetal, rivers from north-west, and north-east flow towards the river *Tisza* to the south with the exception of *Ulics* and *Ublya* streams flowing towards Ung County to the east.

The direction of the main roads clearly matched the direction of waterflows. The main commercial routes led from the north to the south (*See Fig 3*) via Tapolyhanusfalva-Varannó-Gálszécs-Terebes⁶-Sátoraljaújhely (county seat) towns, and from Poland to Homonna⁷-Nagymihály-Sátoraljaújhely. From the county seat, Sátoraljaújhely the roads led towards the west (Miskolc, county seat of Borsod County), and to the east (Királyhelmec⁸). Beside this, internal crossroads were not numerous. From Kassa the road led via Gálszécs⁹ and Nagymihály towards Ung County. Varannó and Homonna were also linked (with connection towards Ung and Sáros Counties). Terebes lacked any interregional connections, the route led to Sátoraljaújhely. In Middle-Zemplén routes from north to south mainly followed the rivers. East-west directions were underrepresented inside the county.

¹ Nowadays: Vranov nad Topľou - Slovak Republic

² Hanusovce nad Topľou - SR

³ Stropkov - SR

⁴ Svidník - SR

⁵ Kosice - SR

⁶ Trebisov - SR

⁷ Humenné - SR

⁸ Kráľovský Chlmec - SR

⁹ Secovce - SR

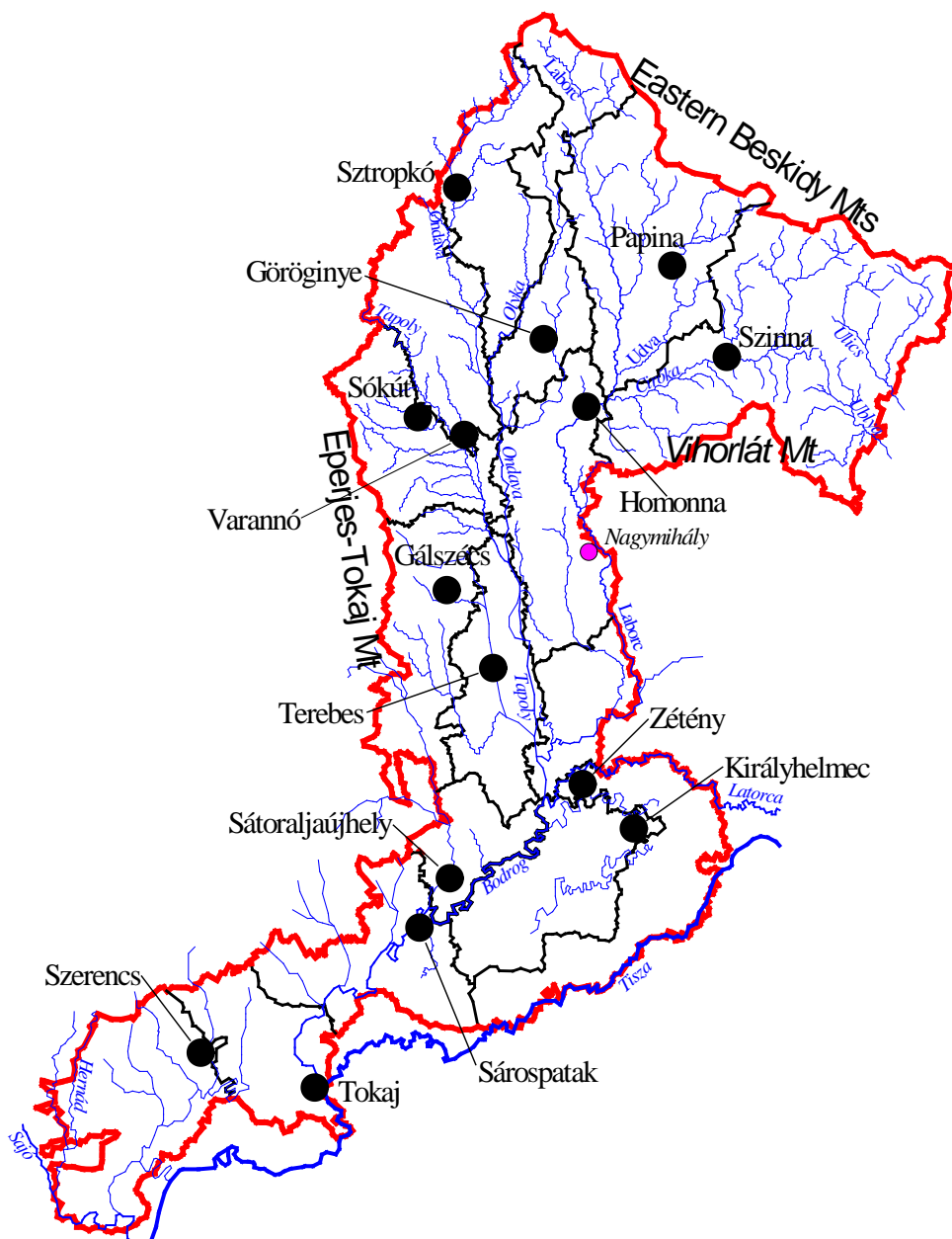

Fig. 1 Geographical conditions in Zemplén County, and the 15 districts¹⁰ between 1777 and 1788

¹⁰ The names of the 15 districts came from the centres of these districts. We show a 16th town on the map (Nagymihály - Michalovce - SR), because it had a significant market attraction zone in the XVIII century. *See Fig 5 and 6* It is worth mentioning that Nagymihály was one of the *four district-centres* between the XVI-XVIII century, but later (in 1777) was demoted from being an administrative center. (Between the XVI and XVIII century there were only four districts!)

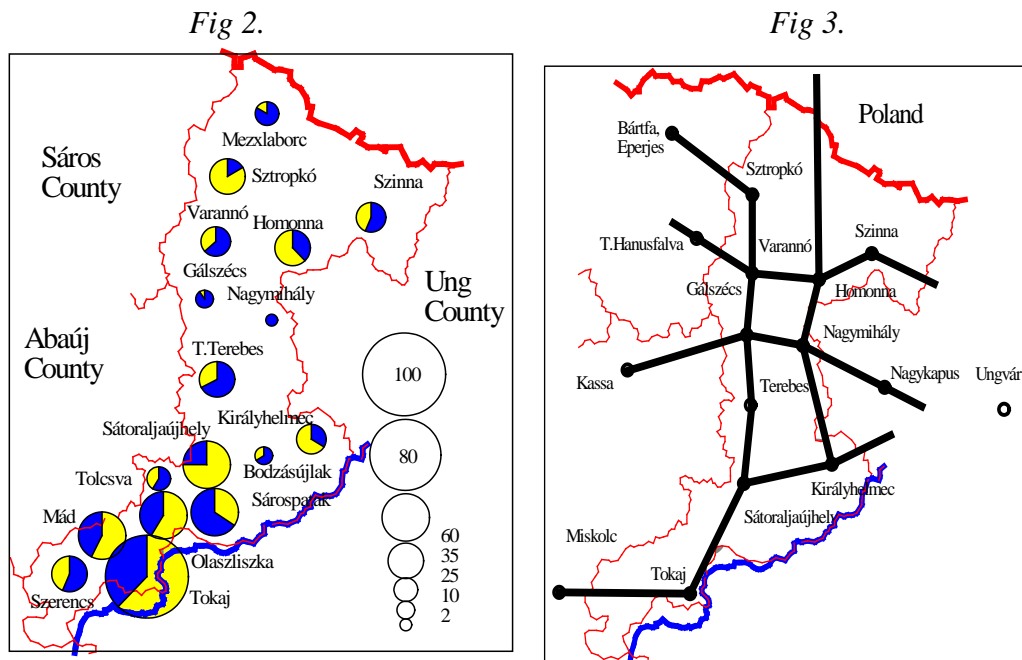

Fig. 2. The ratio of local tax-payers (dark) and the total conscribed population based on the Censcriptions of 1715¹¹

Fig. 3. Simplified sketch map of the main trade routes in Zemlén County.¹²

In a dominantly rural, but geographically open (transport, trade and commerce), not isolated region having a county seat with weak attraction, the local district centres could have played an important role in the cohesion of this county. The county had a relatively low level of internal connections, but had important interregional connections, regional commercial routes of transit trade crossed the area, while the internal communication remained at a lower level. All these endowments originated from the geographical features.

Since viticulture played a predominant role in Tokaj with good exporting facilities, after the Turkish devastation there was a great demand for labour force. Many peasants came down from the mountains to work and settled down permanently or temporarily in the southern part of the county. This resulted an ethnically mixed region: Greek Catholic Rusins (Ukrainians) originally inhabited the northern mountainous region settled amongst Slovaks populating the hilly regions and Hungarians (Magyars) living in the plains. Originally, the division of labour followed the division of ethnicity and the geographical endowments (Rusins lived on mainly husbandry and forestry, Slovaks and Hungarians mainly on agriculture).

¹¹ Note that total population includes extremeus people (light colour).

¹² Note the lack of significant transversal routes in the northern area and around Terebes.

TOWNS AND DISTRICTS IN ZEMPLÉN COUNTY

In order to define market attraction zones we used, the Conscriptioes from 1715¹³, a tax-register, which is deficient in many respects, but from Zemplén we have an 'almost' complete list. This source reports on tax-payers (names, tax-fee), and on a market they visited (only the most important one is mentioned).¹⁴

Fig. 2 shows the ratio of local tax-payers and the total conscribed population based on the Conscriptioes of 1715, just after the expulsion of Turks. Note, that the total population includes strangers (*extreus*) and local tax-payers as well. The light colour represents the *extreus* population. Note, that the main market centers (*See Fig 5 and 6*) had extremely high percentage of *extreus* population, while other administrative and market centers like Gálszécs and Töketerebes are dominated by local inhabitants. Compared with **Fig. 5 and 6** we can conclude that the latter two had small attraction zones, and belonged the regional attraction zone of larger town centres. Thus the proportion of newcoming population represents independent, prosperous market centers with regional importance, while settlements with a small percentage of newcomers are only local scale sub-centres.

To determine the exact inhabitant-number of the settlements the census of Joseph II was used. (He took the first census in Hungary between 1784 and 1787.) Zemplén lacked big towns at the end of the XVIII century as **Fig. 4** shows. The county seat, Sátoraljaújhely was the most densely populated in Zemplén County, but it had only 4.000 inhabitants. Small towns like Gálszécs with only 1352, or Varannó with 1033 inhabitants had similar population to the villages in the Great Hungarian Plain. In the neighbouring counties there were several so called 'free regal towns', for example Kassa in Abaúj County, or Eperjes¹⁵ and Bártfa¹⁶ in Sáros County. These cities had larger populations with higher purchasing powers, probably therefore serfs visited their markets.

Between the XVI century and 1772 the county consisted of 4 administrative districts.¹⁷ *See Fig. 5.* The upper part of the county was divided to two districts (centres: Varannó and Nagymihály) both stretching from the Polish (Carpathian Mts.) border to the river Bodrog. Surprisingly, the rivers Tapoly-Ondava-Olyka composed the border between them, this

¹³ You can reach this source on www.arcenum.hu/mol website.

¹⁴ We could not examine the so-called Tokaj-Hegyalja wine-area, because tax-payers announced only „towns in Hegyalja”, because of this reason it is impossible to separate these more than 20 towns with attractive zones on our map. *See Fig. 5*

¹⁵ Prešov - SR

¹⁶ Bardejov - SR

¹⁷ *Zemplén vármegye*, S. BOROVSZKY, p. 421.

geographical feature did not function as a corridor but as a barrier throughout the XVIII century. Although, the river played a huge role in communication, trade and transport, it remained an administrative border because of the lack of east-west cohesion. The southern part of the county was divided into 2 districts stretching from east to west (Hegyalja and Bodrogeköz).

Towns in Zemplén	
Name	Inhabitants
Gálszécs	1352
Göröginye ¹⁸	684
Homonna	1914
Királyhelmece	877
Nagymihály	1486
Papina	857
Sárospatak	3309
Sátoraljaújhely	4023
Sókiút	731
Szerencs	1571
Sztropkó	1325
Terebes	2366
Tokaj	2942
Varannó	1033
Zétény	478

Towns near Zemplén	
Name	Inhabitants
Eperjes	6019
Bártfa	3671
Hanusfalva	919
Kurima	947
Kassa	7590
Miskolc	14089
Kisvárdá	1029
Ungvár	3130
Debrecen	30064

Settlements:

pagus
oppidum
'free regal town'

Fig. 4. Inhabitants of small towns in Zemplén, as well as inhabitants of towns near Zemplén in 1784 (census of Joseph II)¹⁹

In 1767 Marie Theresie decided to survey the social status of the Hungarian villeinage, in other words to make an '*Investigatio*'. (The result of this was the regulation of the duties of the peasants.) The official commissioners asked the serfs about their life, among others about their economic possibilities, thus about the market places. The serfs in Hungary gave accounts about market-places which they visited to sell their goods. The nobility in Zemplén County opposed to this decree, therefore a royal commissioner arrived in Zemplén to enforce it. The 4 big districts of Zemplén county were divided into 13 smaller districts altogether. A few years

¹⁸ Göröginye: Ohradzany - SR; Papina: Papin - SR; Sókiút: Sol' - SR; Zétény: Zatin - SR; Kurima: Kurima - SR; Ungvár: Uzshorod - UA.

¹⁹ In 1784 Debrecen was the most densely populated city in Hungary with around 30.000 inhabitants. Pozsony, the place of Hungarian Parliament as well as the coronation town (between 1526 and 1835), had only approx. 24.000 inhabitants.

Göröginye, Sókiút and Papina were pagus, but we put them on the list, because they became district seats.

later (in 1777) the borders of these districts were changed, and 2 further districts were created (total: 15). See **Fig. 6**. During the reign of Joseph II this classification remained official.

While the earliest distribution (4 districts) mentioned matched the direction of main roads (but not the landscapes) connecting landscapes with different features, in 1772, new districts were created with new centres. The new centres were mainly *oppida*²⁰, but we can find exceptions, Göröginye, Sókút and Papina (*pagi*).

These villages were not promoted to the rank of towns. Surprisingly, Nagymihály was demoted from the rank of a district center, however it had been centre of a district until 1772 (and naturally an oppidum).

Many of the districts were delimited by rivers, sometimes creating shapes lacking any reasonable considerations. The best example is the new district of Göröginye, which had a north-south elongated shape from the Polish border to the centre of the county along the river Olyka. The villages could connect with each other only along one main road, moreover at Homonna Olyka²¹ the district narrowed only to one village. Furthermore, the seat of the district, Göröginye was located in the southernmost part of the area giving no chance for the attraction zone to evolve. The district was situated several kms west along the main commercial route. (See **Fig. 1**)

Other district borders were also created along rivers. The river Tapoly separated for example, the district of Varannó and Sókút from each other, being on different sides but so close to each other. Instead of creating only one district thus uniting the catchment, the lack of bridges and trans-river connections promoted only the connection of the periphery (mountains) to a local centre but not to each other. The river Tapoly remained the border in Middle-Zemplén too, between Terebes and Újhely districts. The Terebes district was elongated in north-south direction on the right side of the Tapoly. In the Bodrogeköz, the district of Zétény was also a thin district along the rivers Latorca and Tisza, including only the riverside settlements.

Other settlements of this geographical unit (the Bodrogeköz) were grouped into another district. The same features can be observed in the southwestern part of the county (Tokaj-Hegyalja), where the original district extending from east to west was partitioned into 4 new

²⁰ We can say every oppidum, (except Nagymihály) got a district. You can find a list of settlements in Lexicon Locorum from 1772. (Another source, which named all Hungarian settlements, and mentioned if the given settlement was an oppidum, or a pagus.

Lexicon locorum regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum. Budapest, 1920.

²¹ Ol'ka - SR

districts along smaller creeks. This can be explained by the fact that numerous small towns were located here with significant incomes from wine export.

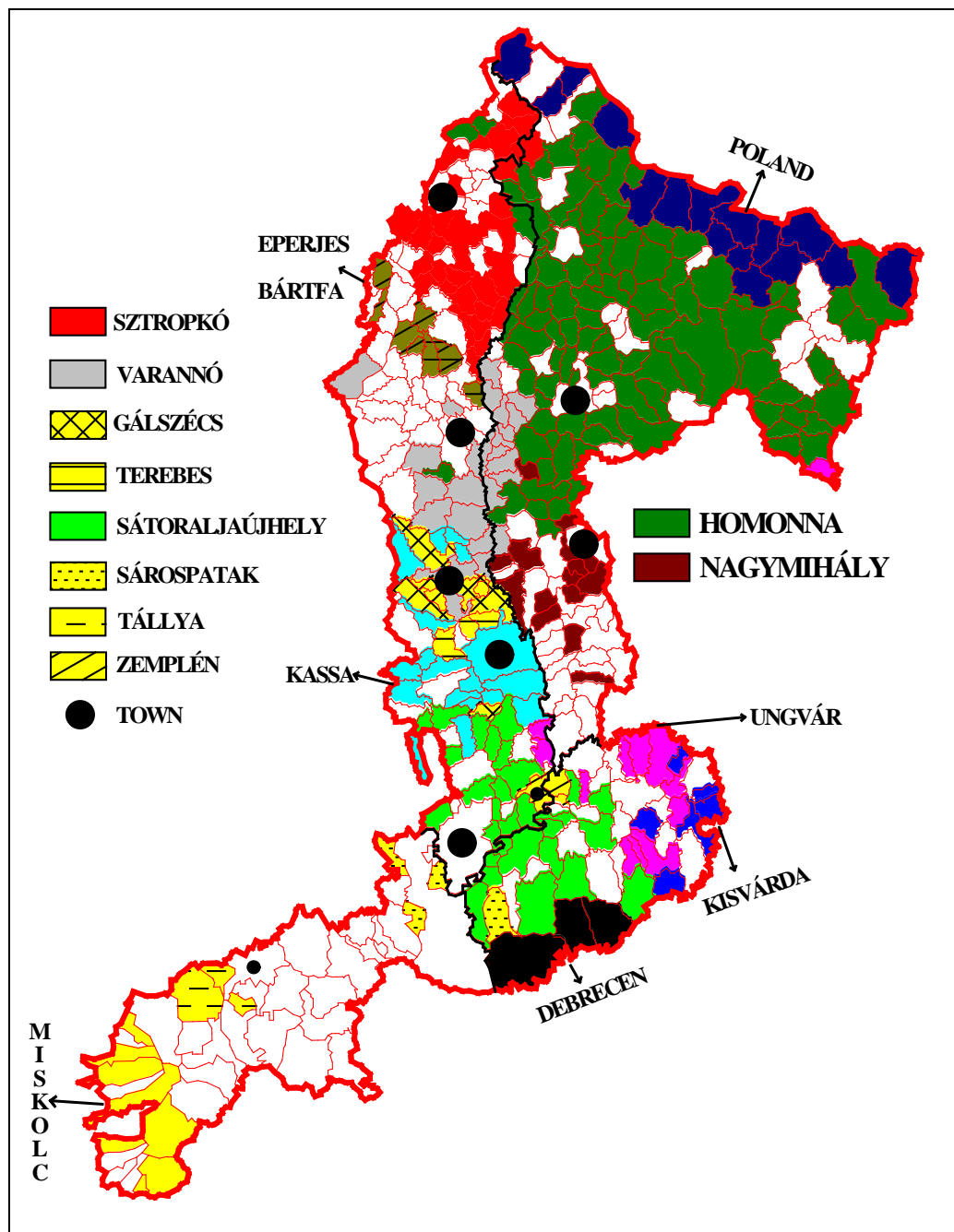

Fig. 5 Attraction zones in Zemplén County in 1715²²
Attraction zones are based on Conscriptioes

²² White colour means “no data”. Towns situated outside Zemplén (i.e. Eperjes, Bártfa, Kassa, Miskolc etc.) are indicated with arrows. Towns inside Zemplén are marked with circles (filled back colour), and their attraction zones with their own colour (red, grey, green, yellow with dots etc.). Black lines mean the borders of the four districts between the XVI and XVIII century.

Only a few administrative districts (Szinna,²³ Varannó) were based on catchment areas, and their centres were located at the confluences of tributaries (also in peripheral situation considering the location, but in central positions considering the routes). Other districts, like Sztropkó lacked a compact catchment, but at least had routes crossing the mountain ranges dividing the territory of the district into smaller areas. The shape of Sátoraljaújhely district was also strange, because it had two parts, one around the county seat, the other beyond the Latorca and the Tapoly, close to Nagymihály.

ATTRACTION ZONES BASED ON CONSCRIPTIONS AND INVESTIGATIO

Using the conscriptions of 1715 and the Investigatio of Marie Theresie in 1773, a map was created showing the local and regional market centres and their attraction zones, and we compared them with the shape and areas of administrative districts of 1777.

First and foremost every oppidum had some kind of market, so serfs visited them. The biggest hinterland belonged to Homonna: the northern part of the county was mainly dominated by the attraction of Homonna - even the whole Göröginye and Papina districts. In fact, Homonna was the natural center of the whole northeastern area, its attraction extended over the watershed of Ciróka, even reached the Ulicska stream, which flows towards Ung County. Its attraction zone was larger and more densely populated than that of the county seat, Sátoraljaújhely. The reason could be, that there was no other oppidum in Upper-Zemplén, and maybe therefore some settlements along the Polish (Galizien) border found their natural gravitational centre in Poland (Galizien) in 1715 across the mountain range. (*See Fig. 5.*)

The villages of the northwestern area transported their goods to Sztropkó. The attraction zone of Sztropkó was adjusted to the official district-border, along the rivers Ondava and Olyka rivers both in 1715 and 1772 (we do not mention the peripheric villages of Sáros County which also transported their goods to Sztropkó). Moreover, the eastern border of this attraction zone was the former district-border during the Middle Ages. This border proved to be very stable. (*See Fig. 5*) In North Zemplén Göröginye, Papina and Sókút with populations under 1000, without markets and real attraction zones became the centres of seriously disadvantageous rural areas. However Szinna was an oppidum, and had its own administrative district, it could not attract any villages, Homonna was stronger.

²³ Snina - SR

In Middle Zemplén Varannó was the natural market place of small settlements located in the hilly region with weak connection and communication lines, extending its zone of attraction deep beyond the border of the district in 1777. But many settlements from its own administrative district (1777) visited Bártfa and Eperjes located upstreams along the Tapoly in Sáros County (!). Other towns in Middle-Zemplén did not have big attraction zones either, serfs arrived only from a few villages. Moreover, Terebes also had a market but primarily only its own inhabitants visited it in 1772. Terebes, Gálszécs and Varannó could not provide enough possibilities for inhabitants of the villages, therefore visited other markets outside Zemplén. Even the inhabitants of Terebes visited the markets of Kassa (the seat of Abaúj County), while the merchants and peasants of Gálszécs visited Varannó (in Zemplén County). Thus market centres with regional importance (Homonna, Miskolc, Debrecen, Kassa) and of local importance (Terebes, Gálszécs) can be distinguished well. On the left side of the river Tapoly Nagymihály had a larger attraction zone extended to N-S direction between 1715-1772. Although, it lost the right (in 1777) of being a centre of a district, it remained the most important centre of the eastern part of Middle-Zemplén. (See **Fig. 6**) Villages south of Nagymihály belonging to the Sátoraljaújhely-district visited the market of Nagymihály.

The economic importance of the county seat, Sátoraljaújhely, was low in 1715 considering the extension of the attraction zone of its market. (See **Fig. 5 and 6**). It incorporated most of the Királyhelmece district into its attraction zone both in 1715 and in 1772. The easternmost parts of the county (the Bodrogeköz) belonged to the attraction zone of Ung County and Ungvár, while the southernmost parts belonged to Debrecen (some 100 kms away) and Kisvárda (also in another county) both in 1715 and 1772.

The wine-growing area (Tokaj-Hegyalja) had more than 20 small towns, but every town had its own market (very small attraction zones both in 1715 and 1772), only the westernmost parts (plain-area) of the county gravitated towards Miskolc in 1715.

By 1772 - considering the regional centres outside the county - Poland, Debrecen and Miskolc lost their attraction zones, and Kisvárda also lost most parts of its zone. Ungvár (county seat of Ung) became stronger, and “occupied” the Bodrogeköz. On the other hand the regional center west of Zemplén, Kassa, was able to make closer connections, mainly “occupying” the villages south and west of Varannó. Maybe this town was the weakest town in Zemplén, because, in 1881 10 villages applied for being incorporated in Sáros County. Although its seat, the town of Eperjes, was farther than Varannó, finally the settlements were annexed to Sáros County.

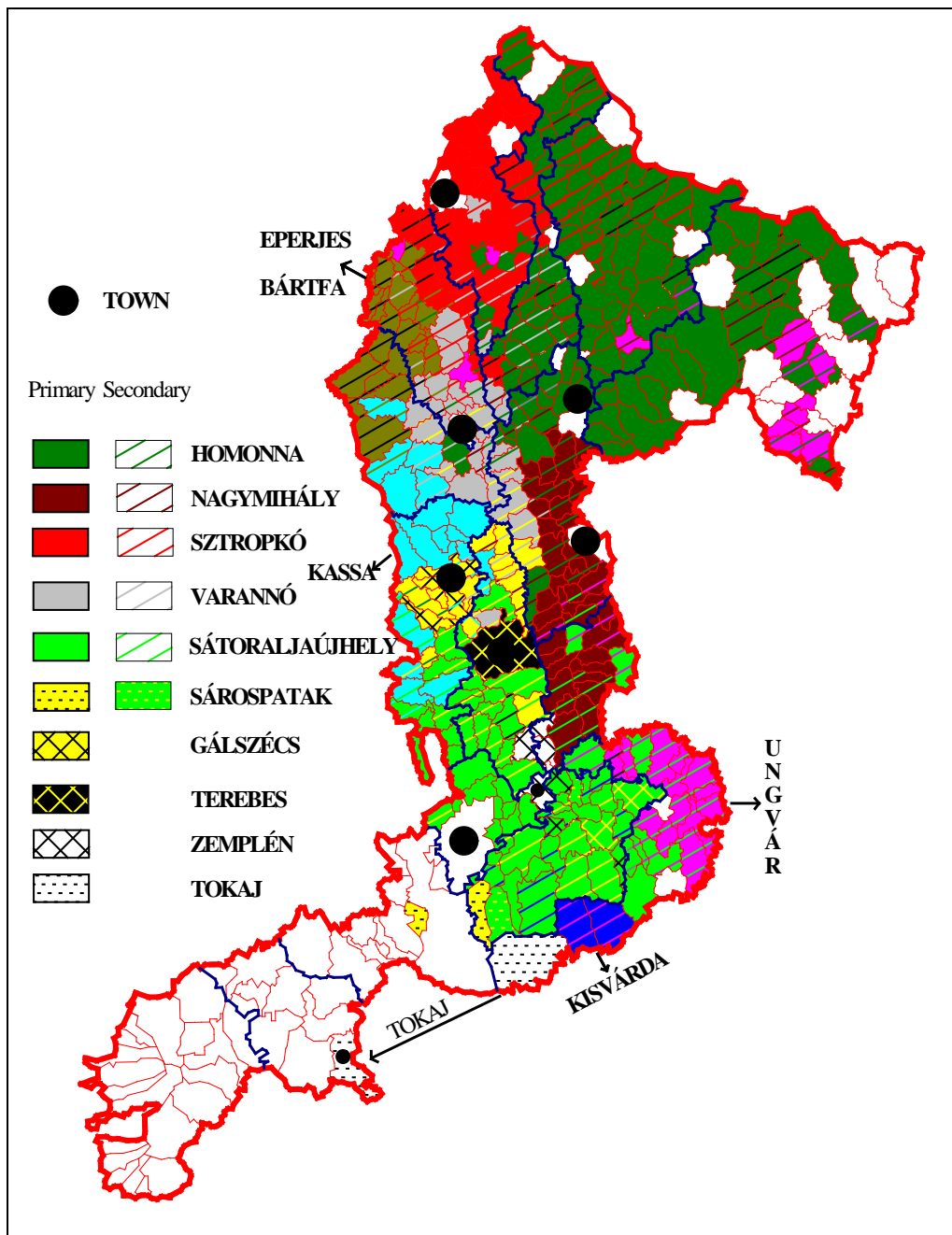

Fig. 6 Attraction zones in Zemplén County in 1772²⁴ Attraction zones are based on markets mentioned in the 'Investigations'

The secondary attraction zones are also useful to be investigated, because we can confirm that in North-Zemplén Homonna was the most important town, and it had attractive effect on Middle-Zemplén as well. Homonna had the biggest “clear” zone. This means the surrounding villages were attracted only by Homonna. Sztropkó also had a “clear” attractive zone, mainly north of the town, but it was smaller than that of Homonna. Along the river

²⁴ White colour means no data. The map shows only market-centers, towns outside Zemplén county are marked with arrows, towns inside Zemplén with black circles. The map shows the secondary attraction zones with *hatches*. Gálszécs, Terebes, Tokaj were local market centers, and the small town of Zemplén had a small market, mainly for their own inhabitants.

Ondava villages belonged to Sztrópkó as an attraction centre, but these settlements belonged secondly to Sáros County (Eperjes and Bártfa), or to Varannó. **Fig. 6** also confirms the fact that Varannó was a weak centre, because it had a “clear” zone covering only one village: Gálszécs, Homonna, Sztrópkó and the two towns from Sáros County divided the secondary zone totally.

The regional centre, Kassa (in Abaúj County) had a stronger effect on the villages close to Varannó than Varannó itself. Additionally the distance of Kassa from these villages was bigger than that of Varannó. When people wanted to visit a market, they chose Kassa, even though they had to cross the Eperjes-Tokaj Mt! This fact shows that, in general, how relatively weak towns in Middle-Zemplén: Gálszécs, Terebes and Nagymihály were (they could not create “clear” zones). All these facts prove that the districts established in 1777, were only artificial units, and not an economic necessity.

Serfs in Zemplén professed about the agricultural crops, like wheat, barley, rye and oat and they dealt with livestock, mainly sheep and neat, in the northern part of the county (north of Homonna). But unfortunately, they did not mentioned the goods, which they transported, and bought exactly in the markets.

SUMMARY

Summing up the results of our investigation, we can conclude that (1) the administrative borders of the districts neither in 1715, nor in 1777 followed the attraction zones. (2) The neighbouring county seats had strong influence zones in Zemplén. (3) The territorial distribution of these districts can be explained neither by geographical nor by transportation-communicational arguments. (4) The new administrative centres created in 1777 - Papina, Göröginye, Sókút, Szinna - lacked attraction zones based on markets in 1715. The goal of the local government might have been the promotion of the formation of local market centres and attraction zones by regrouping the settlements of the periphery, far away from the former centres.

The location of the centres were often asymmetric (14 out of 15 centres could be found next to their own district borders). The great number of districts was to ease people's everyday life, and to secure control by bringing the administration closer, which is important in a centralised state. But the maps reveal the lack of connections as well, therefore many local centres were needed. The diameter of these districts did not exceed 20 kms (a distance that can be travelled within a day) with the exception of Homonna, thus we can suppose that village people did not spend many days in towns, so they remained untouched by urbanization

in 1772. Modernization, lessening the isolation of underdeveloped regions may be reasonable, but without organic economic development it seemed to be a forlorn hope.

References

Zemplén vármegye. Magyarország vármegyei és városai, BOROVSZKY, S., Budapest, 1896.

D. DÁNYI - Z. DÁVID, Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), Budapest, Központi statisztikai Hivatal Könyvtára, 1960.

LEXICON LOCORUM regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum, Budapest, Kiadja a magyar békeküldöttség, 1920.

P. TAKÁCS - I. UDVARI, Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, (XXVII), Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére, J. SZABADFALVI, Miskolc, Kiadja a Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1989, p. 359-380.

P. TAKÁCS - I. UDVARI, Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából, Periférián Alapítvány, I 1995., II 1996., III 1998.

www.arcanum.hu/mol - Conscriptio Regnicolaris, 1715

Határ, joghatóság, mindennapok. Moson megye a XIX. század első felében

Gergely Krisztián Horváth

Az új történeti földrajz szempontrendszeré révén az elmúlt évtizedekben megerősödő regionális szemlélet hozadéka, hogy meggondolandó, vajon helyesen járunk-e el, ha a társadalomtörténeti vizsgálatok területi kereteit a közigazgatási határok mentén vonjuk meg. Egy megyeszintű vizsgálatnál hangsúlyozottan jelentkezik ez a kérdés. Ugyanakkor egy további is következik belőle: ha nem az evidensnek vett közigazgatási határ a vizsgálati keret, akkor hol húzódjon a valóságban egységet alkotó, pontosabban: a kutató által egységnek tekintett terület határa. A történeti régióval kapcsolatos földrajzos töprengések tanulsága, hogy a definíciós kísérletek érdemben nem visznek előbbre konkrét helyzetek megoldásában. Gyümölcsözőbb út annak elfogadása, hogy a kutató a saját kérdései, szempontjai, nem utolsó sorban forrásai mentén húzza meg a vizsgált egység területi határait.¹ A „szerkezeti hasonlóságok” (Szűcs Jenő) mentén megkonstruált régió – még ha az a valóságban abban a formában nem is létezett – hozzásegít egy-egy térség sajátosságainak kiemeléséhez és megértéséhez. A régió tehát csak a kutatónak a terület makrosajátosságaiból levezetett konstrukciója. Végeredményben itt is a weberi ideáltípus-alkotás szempontjai jelennek meg. Míg azonban gazdaságtörténeti, történeti demográfiai vizsgálatok esetében elegendőnek tűnik a konstruált régió fogalmának használata, addig kulturális, mentalitásbeli sajátosságok kutatásakor megkerülhetetlen a kérdés, hogy az adott, egységnek látszó terület mint régió létének alapját képezi-e egy sajátos, történetileg kialakult, esetleg jogilag is definiált, csak arra a vidékre jellemző identitás? Nyilvánvaló, hogy a területi egységek méretének növekedésével csökken a régiós identitás ereje, ill. az csak más nagyrégiós identitásokkal szemben nyer értelmet. Ugyanakkor valós tapasztalat, s történeti időkre vonatkozóan is megfogalmazható állítás, hogy egy-egy nagyobb, régióként definiált egységen belül több kulturálisan, néprajzilag eltérő kistájat, vagy hogy az eredeti fogalomhoz hűek maradjunk: alrégiót találunk.

¹ A táj, régió, térség fogalmak meghatározásának, definiálásának kutatástörténetbe ágyazott problémáit tekinti át Szabó 2005 és Győri 2006, utóbbi különös tekintettel a történeti régióra.

A történeti Magyarország nyugati szélén elhelyezkedő Moson vármegye esetében komplex módon jelentkezik valamennyi, a regionalitással, s különösen a határokkal kapcsolatos kérdés. Történeti vizsgálatok igazolták, hogy gazdasági kapcsolatait tekintve e megye, de az egész Kisalföld is Bécshez és Alsó-Ausztriához gravitált. A Bécstől való távolság magyarázza leginkább a nyugat-dunántúli fejlettségi különbségeket, emellett még a településméret és a népesség számaránya mutat összefüggést a fejlettséggel.² Sajátos munkamegosztással jellemezhető e régió: a nyugati, osztrák részt a 18. századtól kezdődően több hullámban is átjárta az iparosodás, míg a keleti, magyar rész az ausztriai népességnövekedéssel és a paraszti népesség ottani visszaszorulásával mint fontos mezőgazdasági bázis jelentkezett.

Az egykori vármegyékre jellemző, hogy határaik egyúttal karakteres földrajzi határok is voltak. E sajátosság Moson megyére is igaz. Délen a Hanság mocsara, nyugaton a Fertő tó, illetve a Lajta folyó és hegység, északi csücskétől délkeletnek tartva pedig a Mosoni-Duna képezte határát. A markáns természeti határokkal körbevett megye társadalmát tekintve is elkülönült a szomszédos megyéktől, ti. ez volt Magyarország egyetlen megyéje, melynek német többsége volt (kb. 70%). A Mosoni-síkságon (Heideboden) lakó Heidebauerek ugyanakkor különböznek a Sopron megyei Hinzektől, a soproni Ponzichterektől, de a Pozsony megyei németektől is. A nyelvi (de nem nyelvjárási!) egyezés mögött tehát egy sor, öltözékben, tájszólásban, gazdálkodási módban jelentkező sajátosság sejlik fel. Jóllehet az itteni németek a XVII. században délnémet területekről érkeztek, s volt egy folyamatos bevándorlás is a szomszédos osztrák vidékekről, a XIX. századra egyértelműen kimutatható körükben, hogy a Magyar Királysághoz tartozónak érezték magukat, s az osztrák hatóságokkal kialakuló konfliktusokban mint magyar alattvalók, a megyétől és a magyar hatóságoktól várták jogaik védelmét.

A régió két felének, ezen belül pedig a mosoni alrégió és Bécs kommunikációjában nagy jelentőségű volt az osztrák–magyar ország- és vámhatár. E főhatár mellett részben ugyanezen a határvonalon további határok is egymásra rétegződtek, így a megyének és Alsó-Ausztriának a határa. Ezt a vonalat jobbra követték a határ két oldalán elterülő községek határai, esetükben ugyanakkor az is megfigyelhető, hol itt, hol ott bírnak földekkel a határ másik oldalán. Az átbirtoklás az uradalmakra is igaz volt, a megyében ez a gróf Harrach család birtokait érintette. Ausztria–Magyarország határát így egyszerre tekintem a formálisan létező állam- és vámhatár mellett a rendi és vármegyei autonómiák és joghatóságok határának is.

A Lajta tehát több síkon is határt képezett, ezzel szemben mégis megfigyelhető, hogy a határ két oldalán a kontinuus vonások erősebbek voltak az elválasztó, illetve a

² Győri – Jankó 2009: 224, 226–227.

határjellegűekkel szemben.³ Előadásomban négy metszeten keresztül szeretném bemutatni, hogy az egykori határsíkok

- más jelentést hordoztak, mint amit ma tulajdonítunk nekik,
- másrészt a törésvonalak – amennyiben voltak – másutt húzódtak, mint ahogy azt ma véljük.⁴

AZ ÁTBIRTOKLÁS PROBLÉMÁI A HÉTKÖZNAPOKBAN. BRUCK AN DER LEITHA ÉS MOSON VÁRMEGYE KONFLIKTUSA

Moson vármegye és Bruck an der Leitha évszázados viszályának gyökerei I. Ferdinánd 1556. évi dekrétumának XLIV. törvénycikkében foglaltakra nyúltak vissza, amelyben a király deklaráta, hogy „Bruck város polgárai a neudorfi pusztát az ország sérelme nélkül szabadon megvehetik”, a nyulasi két udvarházzal együtt. A hozzávetőleg 2 ezer holdas puszta és a nyulasi birtok ezt megelőzően néhai nemes Stomfai Jakab özvegyéé volt. A törvénycikk azzal a kikötéssel engedélyezte a tulajdonlást, hogy „eme fekvő jószágok tekintetéből az adókat és mindennemű terheket Magyarországon fizessék, ez ország törvényei alatt álljanak, ezeknek engedelmeskedjenek”.⁵ Később, hogy pontosan mikor, nem tudni, „ezen birtokot, a’ többször említett város előbb 450. későbbben pedig 459 Ft 7½ xnyi évenkénti haszonbér mellett, az egyes Polgároknak örök időkre engedte által; és így [...] az adományos Bruk város és a földeket használó egyes polgárok között semmi féle urbéri viszonyok nem léteznek, hanem azoktól évenkénti haszonbér fizetetik”.⁶ Az ezt követő majd’ háromszáz évben mégis folyamatosan kérdéses volt, hogy Bruck mint Újfalú tulajdonosa viselkedhet-e nemesként, illetve – ugyan ritkábban – hogy Újfalú a tulajdonlással Magyarországhoz tartozik-e még.⁷

A legfontosabb feszültségforrások a következők voltak:

1. Bruck osztrák főhercegi város, miután 1556-ban egy elhunyt nemesember magyarországi birtokát megvette, a nemesi jogokkal nem élhetett.

³ Ez a fajta átmenet már Heinrich Wilhelm Riehlnek is feltűnt, aki a *Wanderbuch*ban külön fejezetben számol be határelményéről: „Die Leitha ist kein Grenzfluß und war es auch niemals: allein der ganze Leithawinkel, durch das Leithagebirge, den Fluß und den Neusiedlersee bezeichnet, ist *ein Uebergangsggebiet*, wo dreifacher Gegensatz der Bodenbildung, und des Volkstums so vielfach ineinander greift, gleichsam *ineinander verzahnt ist, wie auf gar keinem anderen Punkte der deutsch-ungarischen Grenze.*” (*Kiemelések tőlem – H. G. K. Riehl 1892 [1868], 351.*)

⁴ A kézirat elkészítésében erőteljesen támaszkodtam a következő két tanulmányomra: Horváth 2005 és 2009.

⁵ Magyar törvénytár 1526–1608, 419. Az említett törvénycikk mellett a királyi adománylevél külön is rendelkezett arról, hogy „a’ nevezett Város minden rendes és rendkívüli Adóhoz és egyéb terhekhez járulni köteles legyen”. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

⁶ MmL IVA 502a/96 1067/1845 (1845.05.07.).

⁷ Vö. MmL IVA 502a/71 781/1825 (1825.07.06.).

2. Bruck állítása szerint magyarföldi birtokuk után két évszázadon keresztül csak azokat a terheket fizették, melyeket a nemesek általában Magyarországon – ezt a vármegye tagadta.⁸

3. A terület közigazgatásilag Magyarországhoz tartozott. A város birtokában lévő újfalui földeket a város polgárai haszonbérbe vették a várostól. Itt termelt terményeiket vámmentesen hordhatták haza.⁹

4. Újfalu úrbéri és büntetőügyekben hagyományosan a gróf Harrach család parndorfi uradalmának joghatósága alá tartozott, amit a város nem akart tudomásul venni.

5. A határ két oldalán egyaránt birtokos gróf Harrach családnak volt háza Bruckban, s mint városi polgár, a család maga is birtokolt földet Újfaluban, mely után mint polgárnak adóznia kellett Moson megye felé.¹⁰

A város és a vármegye joghatósága legalább nyolc ponton feszült egymásnak. A legtöbb gondot az *adófizetés* mikéntje okozta, de rövid ideig, a napóleoni háborúk idején egy *elzálogosítási kísérlet* is borzolta a kedélyeket. A megyei *közyűlésben való részvétel* megtagadása szintén régi sérelme volt a városnak. A bruckiaknak a *közmunkákban* tanúsított passzivitása szintén folyamatos vitalehetőséget biztosított, és az *újoncállítás* sem volt egyszerű művelet. Az Újfalu feletti birtokjog *törvényhatósági jogként* való értelmezése 1836 után új színnel gazdagította a viszályt, ehhez képest a városban tartózkodó osztrák végvámosok *határsértései* mindennapos „csínytevéseknek” számítottak. Végül a korszak végén az új idők szelét, pontosabban füstjét jelezte a városnak a magyar oldalon felépült *vasútállomása* körüli vita. A konfliktus síkjai egymástól természetesen nehezen szétválaszthatók, ezért a fontosabbakat az események általános kronológiai vázához igazítva mutatom be.

A város nemes vagy nemnemes voltának kérdése a gyakorlatban az adófizetés és az egyéb közterhek miatt volt lényeges. Moson vármegye ilyenkor mindig a törvények „világos foglalatjára” hivatkozott. Az erről folyó vita az 1670-es évekig követhető vissza, először 1671-ből van utalás a város és a megye közötti adófizetési konfliktusra.¹¹ Bruck ekkor Újfalu birtokán egy egész porta után 36 forintot tartozott fizetni.¹² A viták ellenére egészen 1715-ig minden adójellegű terhet viselt a város.¹³

⁸ A város megfogalmazásában: „Századok múltak, és a’ város fent érintett Jóságának nyugodt birtokában vala, és attól más terheket nem viselt, mint olyanokat, a’ mellyekkel más birtokos Nemes is kötelezve volt.” MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

⁹ Vö. MmL IVA 502a/64 928/1818 (1818.08.26.). Azok a bruckiak, akiknek a magyar oldalon volt szőlőjük, minden telek (Grund) után 2 ¾ akó bort vámmentesen hozhattak át, efelett minden akó után 1 forint vámot kellett fizetniük (vö. Christelbauer 1920, 27).

¹⁰ Vö. MmL IVA 502j/7 229/1821 (1821.02.26.). A Harrach család 1563-ban került honosítással a magyar rendek közé, erre és mosoni birtokszerzéseikre lásd összefoglalóan Dominkovits 2001, 306–307.

¹¹ A konfliktus történetéhez lásd Schott József vármegyei levéltáros kronologikus összeállítását. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

¹² E tényből a vizsgálódó főügyész az alábbi következtetéssel élt: az 1609. évi LXII., az 1613. évi XIII., az 1618. évi XLI. és az 1622. évi XXXII. törvénycikkek értelmében „hajdan minden porta 4. Jobbágy, vagy 12. Zsellér házából állott; hogy a nemesi curialis vagy praedialis birtokok soha sem vétettek, és nem is vétettek öszveírás alá, és még is Bruk Városa egy portával tétetik ki, ennek pedig más birtoka Magyar országban soha

III. Károly 1715. évi dekrétumának LXXII. törvénycikke az addig felszínre került konfliktusokat volt hivatva orvosolni.¹⁴ A király ebben megerősítette, hogy a bruckiaknak Magyarországra kell adózniuk, ugyanolyan feltételek mellett, mint az ittenieknek. Eredménytelensége miatt eme rendelkezését nyolc év múlva megismételte.¹⁵ A XVII. századot ennek ellenére végigkísérte az adók körüli viszály, 1725-re már majd' 12 ezer forint adóval tartozott a város.¹⁶ A kettős adóztatást sem mindig sikerült kiküszöbölni. A helytartótanács 1707-ben már egyszer úgy rendelkezett, hogy az ausztriai birtokosok magyarországi birtokaik után Magyarországon kötelesek adózni,¹⁷ mégis, 1710 körül a város Ausztriában is adózott Újfalú után. E problémát időlegesen csak 1726-ra sikerült rendezni, elismerve Moson vármegye igazát. Az adófizetés körüli vita 1781-ben újult ki újra, de 1785-re a megye ismét elérte, hogy a város rendezze tartozását.¹⁸

A ciklikusan elfajuló vita menete a következő volt. a megye felszólítására Bruck replikázott, majd mindketten nagyjából egy időben fordultak az uralkodóhoz, illetve a helytartótanácsához. A király vagy a helytartótanács általában bizottságot nevezett ki, amely mindig arra a megállapításra jutott, hogy Brucknak fizetnie kell. Bruck ilyenkor tartozása egy

sem volt, mint az, mellynek most is tulajdonosa, önként következnek, hogy Bruck Városának Magyar Országban kebeleztetett birtoka [...] nemesi előbbkelőségi jogát elvesztvén, a' Közadó és egyéb terhek alá úgy vettetett, mint akár melly más birtok, a' melly nemtelen Kezek által miveltetett". Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

¹⁴ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.05.07.).

¹⁴ „A mennyiben az osztrákok, vagy más szomszéd tartományok lakosai elvitázhatatlanul magyar földön s területen fekvő jószágokat, telkeket, szőlőket vagy majorságokat nemesi vagy jobbágyi czimen birtokolnak, Ő királyi szent felsége kegyesen beleegyeznek, hogy ezentul az ilyen birtokok után Magyarország közé (de csak igazságos s a hasonló javak, telkek, majorok vagy szőlők bennszülött birtokosaival egyenlő feltétellel, s arányban) adózni tartozzanak. 1. §. S ezt az 1556. évi 44-ik t. czikkelyhez képest, a neudorffi majort és a nyulasi udvartelket illetőleg, Bruck városáról is, kimondták és érteni kell.” (Magyar törvénytár 1657–1740, 499.) Korabeli nyelven ezt szépen összefoglalja Kálóczy Miklós aljegyző: „Mivel Bruck városa a' Törvény világos értelmét mindenkor a' maga javára elmagyarázván, a' fellyebbi adóztatástól, és birtokától reá szabott terhek viselési kötelességétől örömet menekedni kívánt volna többszöri felsőbb helyre, és ezen Megyéhez is tett folyamodásai által szükségessé tette, hogy a' fellyebbi Törvény Czikkely bővebb megmagyaráztatása eszközöltessen.” MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.05.07.).

¹⁵ III. Károly 1723. évi dekrétumának XXII. törvénycikkében „a karok és rendek legalázatosabban esedeznek”, hogy a LXXII. törvénycikkben foglaltakat „mielőbb hajtsák végre” (Magyar törvénytár 1657–1740, 587). „A' város pedig még ezen Törvény Czikkely világos értelmét is kétségbe hozta” – így Kálóczy. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.05.07.). (Újfalut mind az 1715-ös, mind pedig az 1720-as országos összeírásban lajstromba vették, ami szintén az adózó státust támasztja alá.)

¹⁶ Egy évtizeddel később Újfalú-pusztára 9,5 eszmei porta után 65 forint adóteher jutott. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03., 1838.05.07.). A vármegye az adóhátralék behajtásának fontosságát 1728-ban országgyűlési követutasítás formájában is igyekezett nyomatékosítani, külön erre vonatkozó törvény elfogadását azonban sem ekkor, sem pedig az 1741., 1751. és 1764. évi országgyűléseken nem sikerült elérniük. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502a/94 1019/1843 (1843.04.06.).

¹⁷ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502a/94 1019/1843 (1843.04.06.).

¹⁸ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

részét rendezte, egyben haladékot kért, majd minden maradt a régiben.¹⁹ Arra is van példa, hogy maguk az osztrák felsőbb hatóságok tanácsolták a városnak az adófizetés megtagadását.²⁰

A város taktikája a megye interpretációjában az volt, hogy „ellenszegüléseit [...] folyamodási alakban tüntette ki”, s így a kormány szerveknél nem egyszer sikerült időt nyernie, sőt, akár bizalmat is ébresztenie ügye iránt. A vármegye számára azonban ilyenkor is egyértelmű volt, hogy csupán adófizetési kötelezettsége és egyéb közterhei alól próbál „folyamodás, óvástétel, ellenszegülés, a’ fizetésben való késedelmesség, ’s más minden kigondolható utakon” kibújni. Moson vármegye ezzel szemben a „Törvények szavait [...] mindenkor valódi értelmökben vette”, amit utólag szemlélve legfőképpen az támaszt alá, hogy a helytartótanács és az uralkodó leiratai mindenkor a vármegyének adtak igazat.²¹ Az adómentesség érdekében alkalmazott brucki érvelés egyik visszatérő eleme az volt, hogy „nem bizonyos az, hogy abban [mármint az 1556-os királyi engedélyben] az azon időben nem is létezett katonai s házi adó értetett-e”, vagy csak az, melyet a zászlósúrok kivételével a nemesek a haza védelmére fizettek.²² A vármegye szerint ez nem kérdés, a királyi engedély egyértelműen fogalmaz: Újfalu a megye joghatósága és adóállománya alá tartozik.²³

Mivel birtokát királyi hozzájárulás mellett nyerte, a város 1753-ban azzal a kérelemmel fordult a megyéhez, hogy az adó alól kapjon felmentést, egyben magát „a’ Megyebéli Nemesség sorába béiktattatni kérte”.²⁴ Mint Csepcsányi Gábor jogértelmezéséből kiviláglik, Bruck kollektív nemesként, azaz magyarországi szabad királyi városként tekintett önmagára.²⁵ Csepcsányi azonban magyarázatában jelzi, hogy amikor az úrbéres népesség adót fizet, azt senki nem értelmezi a nemesi adómentesség csorbításaként; a jobbágyok, bár maguk művelik úrbéres birtokukat, az valójában nemesi birtok. Brucknak így, még ha elismerten magyarországi nemes is lett volna, a magyarországi, adózó státusú telkei után adót kellett volna fizetnie;

¹⁹ 1785-ben például már négy éve nem fizetett a város adót, mire a megye végrehajtást helyezett kilátásba, amit a fizetési ígéret után felfüggesztett. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

²⁰ Az eset 1790-ben történt. „Prukk Városa az Austria Kormány részéről meg intetik, hogy a’ Magyar birtokátul ezen Megyéhez ne adózzon.” Egy évre rá viszont éppen az ellenkezőjére találunk utalást. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

²¹ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

²² Vö. az 1556 évi XL. tc.; Werbőczy I. rész, IX. tc. 5. §.

²³ Molnár Lipót jelentése. MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.). Vö. még Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.); Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

²⁴ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.). A XVII. században a város arra hivatkozva próbálta magát kivonni az adófizetés alól, hogy az állandó hadsereg ellátására kivetett adó csak 1715-től létezik, s ilyen terhekről az 1556-os törvény nem tesz említést. A vármegye ezt a magyarázatot azzal söpörte le, hogy amikor a törvény minden rendes és rendkívüli terheket említ, az alatt mindenkor az adott korszakban érvényben levő valamennyi adónem és közteher lerovását érti. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

²⁵ Ezt maga Bruck városa is szépen megfogalmazta: „[...] noha Magyar Országra nézve Moralis Nemtelen Személy lévén, hanem mint Magyar Nemesi birtoknak örökös tulajdonosa, és Főhercegi Austriai Tartományak valamint Magyar Országban a’ Szabad Királyi Városok, ugy az is Országának egyik Statusát képezvén, csupán adozói Jobbágyiságot illető adóra és személyes kötelességekre magát kötelezve lenni nem tartja [...]”. MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

nemesség hiányában viszont ez egyáltalán nem is lehetett kérdés.²⁶ Az adófizetés megtagadása az 1780-as években ismét állandó viszályforrás lett, melyet a megye végrehajtás útján kívánt megoldani, a város pedig az uralkodónak írt felirattal kivédeni. A felhalmozott tetemes tartozást a megye a vendégfogadó zár alá helyezésével igyekezett behajtani.²⁷

Az adóvita mellett már erre az időszakra is van adat arra, hogy az útjavítás és a katonatartás is a problémás ügyek közé tartozott. E két területen a konfliktus inkább elvi síkon zajlott, gazdasági jelentősége szimbolikus volt. A katonatartás összege 1791-ben csupán 21 forint 32 krajcárt tett ki,²⁸ ekkora volt az az összeg, mellyel a város évente megváltotta a beszállásolást, míg az útjavításból egy 120-150 ölnyi szakasz (1819-ben 500 öl)²⁹ volt a penzuma. Bruck természetesen mindkét terhet sérelmezte,³⁰ mely panaszokat a vármegye azzal hárított el, hogy az 1556-os törvénycikkelyek „világos tartalma szerint tartozik ez Országban lévő Birtokára nézve nem csak adózni, hanem minden nyilván való terheket is úgy mint más adózók viselni”.³¹ Újfalu – az 1840-es években 133 lakos³² – után Brucknak emellett még egy újoncot kellett állítania, amire szintén nem volt hajlandó, sőt a magyar oldalon élő lakosairól külön anyakönyvet sem vezetett,³³ amivel a helytartótanács rosszállását is kiváltotta.³⁴

A vármegye „a’ vizálgodások illy özönében” sérelmeit már 1802-ben az országgyűlés elé vitte,³⁵ de gyors döntésre nem számíthatott. Kérélmé folyamatyakként annyi történt, hogy a király az ország vitás határszakaszait vizsgáló bizottság feladatává tette az igazság kiderítését, erre azonban 1805-ig nem került sor, így a megye közgyűlési határozata elrendelte Újfalupusztá felmérését, házi- és hadiadó alá vételét.³⁶ Ennek alapján a városra 2034 forint 35 krajcárt vetettek ki. Ennek ellenére a polgárság 1809-ben, a francia megszállás idején ismét adómentességért folyamodott, de azt már csak azért is elutasították, mert a katonatartáshoz és szekerezéshez amúgy sem kellett hozzájárulniuk³⁷ – pontosabban, mint az a fentiekből kiderül, e terhet csekély összeggel megválthatták. A francia rekvirálások miatti szegénységben a város adói fedezetét 400 hold, Újfaluban található rét eladásával, vagy legalább zálogba adásával

²⁶ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

²⁷ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

²⁸ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

²⁹ MmL IVA 502j/7 154/1819 (1819.03.09.).

³⁰ Már 1758-ban csak „egy darabka” közút javítása és fenntartása lett volna a bruckiak feladata, mely teher ellen a polgárok tiltakoztak, így a vármegye beperelte a várost – igaz, végül a polgárok kérelmére elállt attól. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

³¹ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

³² A helytartótanács 48.186/1846 sz. leirata. Vö. MmL IVA 502b 764/1847 (1846.12.15.).

³³ MmL IVA 502a/96 20/1845 (1845.01.14.); 1753/1845 (1845.08.06.).

³⁴ Az 1840. évi II. tc. 11. §-a és a 12616/1846 (1846.04.14.) királyi rendelet szerint. Vö. a helytartótanács 48.186/1846 sz. leirata (1846.12.15.). MmL IVA 502a/98 764/1847 (1847.03.08.).

³⁵ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.). A rendek kérték a királyt: egyértelműen és félremagyarázhatatlanul nyilvánítsa ki, hogy a közterhek tekintetében Moson vármegye oldalán az igazság, „nem pedig az a’ mit a’ panaszolkodó Város a’ dolog velejének fortélyos ki hagyásával elhítenni akar”. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

³⁶ MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

³⁷ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

kívánta előteremteni. A vármegye élesen tiltakozott ez ellen, egyrészt azért, mert a XLIV. törvénycikk csak Brucknak engedte meg a bírhatást; másrészt a város a zálogból nyert pénzzel nem a vármegye irányában fennálló adósságait akarta rendezni, hanem az ausztriaiakat; végül pedig egy esetleges elidegenítés a vármegye számára még inkább megnehezítette volna a házi- és hadiadó beszedését.³⁸

A megyei vétó természetesen később sem javította az adózási fegyelmet, sem pedig a közmunkák iránti aktivitást. A következő két évtizedben visszatérő panasz maradt, hogy a brucki lakosok a magyar területen fekvő birtokaik után nem, vagy csak késve fizettek adót. 1829. november 30-ig már 1486 pengő forint $14\frac{4}{16}$ krajcár hadiadóval és 345 pengő forint 55 krajcár háziadóval tartoztak, a vármegye ezért lefoglalta földjeik és az ottani fogadó jövedelmét. Az utóbbinál a bérlőt eltiltották a soros bérleti díj befizetésétől.³⁹

1827-ben a bruckiak újból megtagadták az útjavításban való részvételt: ahogy a magyarországi jobbágyok sem kötelezhetők ausztriai szolgálatra, úgy a brucki polgárok „mint Ausztriai Jobbágyok más Ország által személyes szolgálatokra nem köteleztethetnek”. Erre a vármegye a Nezsideri járás szolgabírája, Szalay József által – némileg megalázó stílusban – hozta Bruck tudomására, hogy ha a város polgárainak adóügyben valami problémája van, azt a vármegyének „ne Levél formában, hanem könyörgő Levélben, tartozó alázatossággal, és nem olyan Kifejezésekkel, a minőkkel már más alkalmatosságokkal is, de kiváltképpen mostani Levelében élni bátorkodott”, terjesszék a vármegye elé. A vármegye ugyanakkor hiába igyekezett a várost meggyőzni arról, hogy terheiket nem mint brucki – ausztriai – polgároknak kell viselniük, hanem mint „illyes terhü Telkeknek bírói”, az útjavításhoz pedig ugyanazon mérték szerint kell hozzájárulniuk, mint a megyebeli adózóknak, ezzel hátrányos megkülönböztetés nem éri őket. Egyben ultimátumot is intézett a városhoz, miszerint vagy még azon év október végéig elvégzik vagy elvégeztetik a kijelölt útszakasz javítását, vagy zár alá veszik a fogadó jövedelmét.⁴⁰ Az erélyes felszólításra Bruck engedett, és elfogadta a megye útjainak javításában való részvételt. Miután a számára kijelölt szakasz munkálatainak költségeit kifizette, a kivitelezést Szolnok község végezte el.⁴¹

Bruck a közmunkák megtagadásánál az adóviszályban megismerthez képest némileg más érveléshez folyamodott. Eszerint „régii törvényelv lévén, hogy minden teher után megfelelő haszonnak kelletik lennie”, nekik pedig a magyarországi útépitésből nincs hasznuk.

³⁸ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.); vö. uo. 137/1811 (1811.03.02.).

³⁹ MmL IVA 502a/75 1274 (1829.09.05.); 1408/1829 (1829.09.28.).

⁴⁰ MmL IVA 502a/73 1807/1827 (1827.10.10.)

⁴¹ „Pruk Városának tanácsa a részére ki méretett és Kazimir falván alul helyheztetve lévő 121. öllnyi és 2 lábnyi terjedésű utnak fel állítására meg kívántató Költségeket, minden egy öllnyi terjedést 2 váltó forintokkal számlálván, 242 fkal 40 xkal le-fizette; és mivel annak el-készítettését azon fizetésért a szolnoki Község magára vállolta, azt általa minden hallasztás nélkül tellyesítetteti fogják.” MmL IVA 502a/74 313/1828 (1828.03.05.); vö. uo. 1946/1828 (1828.11.05.).

A vármegye azzal tromfolt, hogy ha „tetszik Bruck városának [...] azon nagy kiterjedésű birtoknak haszonvételét húzni, a' véle járó terheknek, és kellemetlenségeknek [...] is tetzeni kell”.⁴² Erre a személyes szolgálatra természetesen nem mint ausztriai jobbágyok, illetve mint brucki polgárok köteleztetnek, hanem mint magyarországi – adó alatti – telkek tulajdonosai. A vármegye a helytartótanács felé egyúttal cinikusan megjegyezte, hogy „ha ma meg vállnak ezen magyar földi birtokaiktól, az út tsinállás terhe is rólok ki vétetnék”.⁴³ Bruck ezután azzal érvelt, hogy az Újfaluban lakók nem tulajdonosok, hanem a „nemesnek elősmert birtokot a város egyes polgárai [...] csak mint haszonbérlők használják”, azaz nem telki állományon ülők. Mindezt Moson vármegye nem fogadta el.

A közmunkákat szabályozó 1844. évi IX. törvénycikk után Bruck azzal állt elő, hogy abban csak a jobbágyok és zsellérek feladatait tárgyalják, külföldiekről nem esik szó. A vármegye itt újólág az 1556-os törvényre hivatkozott, tudniillik arra, hogy valamennyi magyar törvény a bruckiakra is vonatkozik.⁴⁴

A negyvenes évek elején a törvényhatósági jog gyakorlása kapcsán gróf Harrachhal is összetűzésbe került a város. Az Újfalú feletti „szakadatlanul minden időben gyakorlott” törvényhatósági jog a Harrach családé, a parndorfi uradalom tulajdonosáé volt, amit a vármegye is mindenkor elismert.⁴⁵ Így amikor Fischer József brucki polgár bérbe vette az újfalui sörfőzési jogot, gróf Harrach jogszerűen élt óvással. A város azonban Harrach óvása ellen ellenóvást jelentett be, mert attól tartott, hogy ennek hiányában kifelé úgy tűnne, mintha ők Harrachot földesuruknak ismernék el. Ismételten arra a vármegyei viszályból már jól ismert érvrendszerre hivatkoztak, miszerint Újfalut ők királyi adománnyal nyerték el, ezért „földes uri jogokkal nyert birtokunkon mást magunkon kívül földes uraságnak el nem esmértünk, 's el nem esmérünk, ugy jövendőben is senkit elesmérni nem fogunk”. Továbbá, „minden a nemesi javakkal, ezek természetébül öszveköttöt haszonvételeket [...] százados élvezetünk és gyakorlat erejénél mint földes uraság élvezni és gyakorolni fogjuk, [...] magyar országi javainkban megszoritatni magunkat nem engedendjük”.⁴⁶

A viszály tetőpontja 1845-re tehető, amikor Bruck az újfalui kuriális zsellérekkel elöljáróságot választatott, azaz saját kebelében kreált egy olyan községet, mely kívül állt a vármegye fennhatóságán. A hivatalos indoklás szerint azért, mert az, hogy „a városi tanács egyúttal a zsellérség elöljárója is legyen, méltóságával meg nem egyezvén”.⁴⁷ Továbbá ők mint egy másik ország alattvalói, nem lehetnek egyben magyarországiak elöljárói. A

⁴² Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

⁴³ MmL IVA 502j/7 154/1819 (1819.03.09.).

⁴⁴ MmL IVA 502b 764/1847 (1847.03.06.).

⁴⁵ MmL IVA 502a/93 2450/1842 (1842.10.04.).

⁴⁶ MmL IVA 502a/94 1843/251 (1843.01.12.). A bruckiak levelének kelte 1843. január 6. Lásd még MmL IVA 502a/96 442/1845 (1845.03.05.).

⁴⁷ Frank Márton, Bruck város ügyvédjének levele. MmL IVA 510/13 (1846.04.26.).

vármegye Bruck ezen lépését semmi szín alatt nem volt hajlandó tolerálni, attól tartott ugyanis, hogy a város az újfalui lakosokat saját „urbarialis zselléreinek keresztelvén, ’s magát azoknak földes urává emelvén [...] magát földes Uradalommá akarná emelni”, hogy „ennek álarczája alatt idővel minden terheket és adózái kötelességeket magáról lerázhassa”.⁴⁸ A város „legfelsőbb helyen” is megpróbálta a Harrach család Újfalu feletti joghatóságát elvitatni, de kérelmét elutasították.⁴⁹

Az 1848-ig hátralevő időben többé már nem sikerült konszolidálni az elmérgesedett viszonyt. Sem az adófizetésben, sem az újoncállításban, sem pedig közmunkák terén nem történt előrelépés, mindenütt maradt az addigi patthelyzet, Bruck nem nyugodott bele az ellene hozott ítéletekbe. Így a vármegye 1847-ben sem tudta a közmunkák alapjául szolgáló összeírást elvégezni, mert „a’ kívánt adatokat, nem lévén Bruck városa magyar határában alkalmas tanú, kinek vallomása a’ megrovatás alapjául biztosan vétethetnék, meg nem szerezhette”, pedig emiatt az ott lakók „nagyobb mértékben terhelhetnek köz munkákkal mint különben a’ nélkülözött adatok’ nyomán terhelhetnének”.⁵⁰ A megye közgyűlése indulatosan konstatálta, hogy „ahelyett, hogy Bruck városa már egyszer okult és ábrándozásairól letett volna, most legújabbán elhagyván az egyenes utat fortéloskodáshoz fog”. A vármegye ismét a helytartótanácshoz fordult segítségért, azzal a kéréssel, utasítsa végre Bruck városát, hogy „fennhagyván mindazon törvénytelen és vakmerő állításokkal, melyek által törvények és országos határozat ellenében nemességével és földesúri jogaival kérkedik; ne iparkodjon alattomos és fortélos utakon mit eddig törvényesen el nem érhetett, magához ragadni, s mind e megyét hasztalan ellenszegülése és folyamodásai által ne fárassza, mind ausztriai felsőbb hatóságait [...] hibás vélekedésbe ne szenderítse”.⁵¹ Hasztalan, mert a város 1848 tavaszán ismét a közmunkák és az újoncállítás alóli felmentésért folyamodott az újfaluiak számára.⁵²

ÚTLEVÉLÜGY ÉS HATÁRÁTLÉPÉS MINT INFORMÁLIS GYAKORLAT

A jobbágyparaszti kereskedelem jellegének és volumenének vizsgálata nem képzelhető el a vonatkozó jogszabályi háttér ismerete nélkül. A szakirodalmi tájékozódás során meglepve tapasztaltam, hogy e probléma magyarországi vonatkozásairól semmiféle munka nem született.⁵³ Mivel az e kérdéskört országos szinten szabályozó helytartótanács rendeleteiről

⁴⁸ Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

⁴⁹ MmL IVA 502a/96 2919/1845 (1845.12.16.).

⁵⁰ MmL IVA 502a/98 3625/1847 (1847.12.06.).

⁵¹ Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

⁵² Vö. MmL IVB 601a/99 53–54/1848 (1848.05.09.).

⁵³ A paraszti népességet közvetlenül ugyan nem érintik, a leghasznosabbnak mégis azok a korabeli útleírások bizonyultak, melyek szerzői a látottak mellett részletesen taglalták mindazon – utazással, pénzügyekkel, vámokkal stb. kapcsolatos – rendszabályokat, melyek a Habsburg Birodalom egyes területein voltak érvényben.

nem áll rendelkezésre mutató, a vonatkozó szabályokat Moson vármegye nemesi közgyűlésének fennmaradt iratanyagából igyekeztem rekonstruálni. A levéltári anyagban az 1838–1847 közötti időszakból ugyan rendelkezésre állnak az útlevel-nyilvántartások,⁵⁴ ezek érdemben mégsem lendítették előre a kutatást. Már az első, felületes szemle során kiderült, hogy a paraszti népességnek a forrásokban oly sokat emlegetett csoportjai csaknem teljes egészében hiányoznak ezekből a nyilvántartásokból. A belföldi utazáshoz kiállított passzusokhoz képest alig találtam Ausztriába szóló útlevelet, ellenben az iratok a zsidó házalók és kereskedők, de nemesek számára is kiállított útlevelek nagy számáról tanúskodnak a jobbágyok szinte teljes hiánya mellett. A jegyzék szerint 1838-ban például mindössze 139-en váltottak útlevelet,⁵⁵ de közülük is csupán négy személy volt jobbágy: két újfalui gazda Pestre ment tanúskodni egy perben, és a másik két személy közül is csak az egyik – egy hegyeshalmi jobbágy – folyamodott fuvarozás céljából útlevelért.

Így még inkább kíváncsi voltam, hogy ez esetben forráshiánnyal (például azért, mert a jobbágyok kérvényeit máshol vezették) vagy eltérő szabályozással állunk-e szemben. A kutatás következő fázisában a közgyűlési jegyzőkönyvekből igyekeztem kigyűjteni minden, a témában releváns információt. A kisszámú szakirodalomból csak arra derült fény, hogy az országon belüli utazáshoz a főszolgabíró volt jogosult az útlevel kiállítására, míg az örökös tartományokba szólókat az alispánnak kellett kézjegyével ellátni.⁵⁶ Egy 1813-as megyei rendelkezés ezt kissé pontosítva úgy fogalmazta meg, hogy a megyén belüli utazáshoz útlevel akármelyik tisztviselőtől (pl. uradalmi tisztt), míg megyén kívüli utazáshoz „egyedül a Járásbéli Fő Szolga Birótúl” igényelhető, az örökös tartományokba szóló útlevelet viszont „csak az Első vagy 2-dik Vice Ispány” adhat, a külföldre szólót pedig a bécsi magyar kancellárián vagy a helytartótanácsnál kell igényelni.⁵⁷ Az alispán távollétében a főjegyző is adhatott ki útlevelet.⁵⁸ Az örökös tartományokba szóló útlevelet a jegyző a vármegye pecsétjével hitelesítette, majd havonta beadott jegyzékben tájékoztatta erről a vármegyét, a

Így pl. Raffelsperger kimerítően ismerteti az európai postakocsi-menetrendeket és a vonatkozó jogszabályokat (Raffelsperger 1829–1830). Itt is jól tudtam hasznosítani Kohl és Schmidl érdekes megjegyzéseket tevő, s alapos jogi útmutatóval kiegészített műveit. (Kohl 1842; Schmidl 1834) A Monarchia többi tartományára nézve a téma alapműve a Waltraud Heindl és Edith Saurer szerkesztésében *Grenze und Staat* címmel 2000-ben megjelent munka, amely a birodalom belső és külső határügyéről és az osztrák állampolgársági jog fejlődéséről szól (Heindl–Saurer 2000).

⁵⁴ MmL IV A 504b.

⁵⁵ „Tekéntetes Mosony Vármegyei Első-Alispányi Hivatal által kiadott Úti Levelek Naplója 1838”. MmL IVA 504b.

⁵⁶ Felhő–Vörös 1961, 169. Zsoldos Ignác részletesen tárgyalja az útlevel-kiállítás mikéntjét, de mivel a szolgabírók csak belföldi utazásra jogosító útleveleket állíthattak ki, munkáját kevésbé tudtam használni (vö. Zsoldos 1842, 92–97).

⁵⁷ MmL IVA 502a/59 318/1813 (1813.04.06.); lásd még a helytartótanács 32.517/1826 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/73 271/1827 (1827.03.05.).

⁵⁸ MmL IVA 502a/60 1303/1814 (1814.10.18.). Az alispán távolléte esetén a főjegyző az „Absente” vagy „impeditio Vice-Comite” megjegyzéssel igazolta annak hitelességét. Uo. 352/1814. (1814.04.04.).

vármegye pedig a helytartótanácsot (név, hová utazik és „minémű sorsú személy”).⁵⁹ Mint látni fogjuk, e formális elvárások korántsem érvényesültek ilyen szigorúan.

Az eddigiekből azonban még mindig nem derül ki, hogy mi húzódnak a kereskedéssel és szekerezéssel is foglalkozó jobbágy népességnek az útlevél-nyilvántartásokban való hiánya mögött. A látszólag aprólékosan kimunkált jogszabályok és a jegyzőkönyvekből kitünő, mindig pedáns vármegyei eljárások ismeretében e hiánnyal sokáig nem tudtam mit kezdeni. Közvetett források ugyanakkor azt a sejtést erősítették, hogy a kvázi „kishatárforgalomban” a hivatalos előírásoktól eltérő szokásjogon alapult a határátlépés. Bár a forrásokból egyértelműen kiolvasható a teljes körű, tehát az Ausztriába kereskedés céljából átszekerező jobbagyokra is érvényes útlevél-kötelezettség,⁶⁰ adataink alapján úgy tűnik, hogy a határ mellett élő adózó népesség alapvetően vagy mentességet élvezett, vagy kibújt a szabályozás alól. A fő kérdés az utóbbi esetben is az, hogy a napvilágra került incidensek mennyire jellemzik az egykori valóságot. A vármegye és a szomszéd osztrák törvényhatóságok által megvizsgált esetek a pontos hatósági ügyintézés következtében és a rendszabályok közismert volta miatt csupán mint kirívó példák értelmezendők, vagy épp ellenkezőleg: a szolgabírói vagy uradalmi szinten általánosan hanyag ügyvitel (illetve ez esetben: szokásjog) miatt a visszaélések csak néha jutottak a vármegyei hatóságok tudomására, s így lett belőlük jegyzőkönyvi tétel?⁶¹ Bár az örökös tartományokba csak az alispán által kiállított útlevéllel lehetett utazni, az ezzel ellentétes gyakorlatra is számos példa hozható.⁶²

Az első figyelemreméltó adalék az a napóleoni háborúk idején kiadott, a vármegyének szóló helytartótanácsi értesítés, miszerint az örökös tartományokban

„tartózkodó Magyar Országbeli Jobbagyokat 1795. és 1805-ik esztendőben ki adott Kegyelmes Parancsolat szerént, azon Tartományokk számára a' Németh Ezredkehez Hadi Szolgálatra

⁵⁹ A helytartótanács 2301/1809 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/55 368/1809 (1809.04.17.).

⁶⁰ Vö. MmL IVA 502a/53 1077/1807 (1807.11.12.); valamint: „Vice Ispány Urhoz utasított Intézet által meg hagyatik, hogy mivel ezen hivatalnak meg van engedve az Országbul Eö Felsege más Tartományaiaba való Utazásra szolgáló Leveleknek ki adása [...], mészároskodásra vagy ugy nevezett markatáncozkodásra [markotányoskodásra?], vagy akarminemű kereskedésre tsak olyan szemellyeknek adgyon Utazó Levelet, mellyeknek kiségérül [készségérül], és jó lelküségérül meg van gyözödvé, a' zsidókra nézve az ilyen Környüllállásokban kettöztetett vigyázattal légyen.” MmL IVA 502a/59 1378/1813 (1813.11.16.). Továbbá: „Ezen Vármegyének már régtül fogva olyan szokása lévén, hogy a' kik ezen Vármegyébül Eö Felsege más Tartományaiaba hoszabb utazásra, vagy Mesterségbéli vándorlásra mennek, nagyobb hitelességre nézve a' Vármegye Petséttye alatt adatik Utazó Levél, azoknak pedig kik tsak rövidebb Utazást akarnak végbe vinni Első, vagy 2-ik Vice Ispány Úr szokot adni.” MmL IVA 502a/60 352/1814 (1814.04.04.).

⁶¹ Az örökös tartományokba szóló útlevélkiadással kapcsolatban a vármegye úgy nyilatkozott, hogy máshol tényleg előfordultak ezzel kapcsolatos szabálytalanságok, de „nem tapasztaltatott, hogy ezen Vármegyebéli Földes Uraságok külső Országba való Utazásra, Utazó Leveleket adtak volna, mert azoknak is, kik Eö Felsege Örökös Tartományaiaba menni szándékoznak maga e' Vármegye szokott olyan leveleket adni, mindazon által hogy ezen Tilalom meg ne sértessen annak Mását a' Járásbéli Feö Szolga Bíró Urak e Vármegyebéli Uradalmakkal, és azoknak Tisztjeivel közölni fogják”. MmL IVA 502a/59 230/1813 (1813.02.15.); vö. a helytartótanács 250/1813 sz. rendelete.

⁶² Szekfű Gyula, aki a nyelvpolitikai küzdelmek egyik harctereként tárgyalja az útlevélkiadás körüli vitákat, tömören összegzi az anomáliákat: „Útlevélkiadásra bárki is jogosítva érezte magát: uradalmi cselédeknek a tisztartó, szerzeteseknek a perjel; egy kasznár útlevelet ad főlebbvalója, Batthyányi [*sic!*] hercegi főkormányzó feleségének.” (Szekfű 1926, 187.)

adni ne merészelyék, hanem azokat utazó Levélnek ki vétele véget, az illető Hatalmakhoz, és Uraságokhoz utasítsák.”⁶³

A szövegből kiolvasható, hogy voltak olyan útlevel nélküli jobbágyok, akik valamilyen céllal Ausztriában tartózkodtak. Az „illető Hatalmak” kifejezés nyilvánvalóan arra a vármegyére utal, ahonnan az illető jött, míg az „Uraság” az adott jobbágy földesurát jelenti; az ő joghatósága ellenben csak a megyén belülre terjedt ki. A helytartótanács egy másik, 1841-ben kiadott rendeletében az a mondat található, hogy „az áustriába utazó olyan Személyeknek, ki csak falusi Előljáróktul nyertt úti Levelekkel utaznak”⁶⁴, míg 1847-ből egy egészen részletes szabályozást találtunk, melyet rövidítve közlök:

„Legfelsőbb helyről érkezett útasítási jegyzékek következtében tudomására jutott ezen kir. Helytartó Tanács annak, hogy a’ császári királyi örökös tartományokban *tehát Bécsbeni utazhatásra is útleveleket nem csupán az illető vármegyék alispányai, a’ királyi városok birái* [stb.] adnak ki, hanem *ollyanokat több ízben a’ szolgabírák és esküdtek, továbbá a’ mezővárosok és helységek birái, ’s előljárói, valamint az uradalmak irodái, és tisztviselői is szoktak kiszolgáltatni*, még pedig minden szabályszerű fordítás nélkül – az utazók nem csekély kellemetlenségére.”⁶⁵

Megjegyzem, a fordítás pontatlanságából eredő kellemetlenségek – lévén, hogy a vármegyében a német nyelv volt az uralkodó – nem nagyon érthették a Moson vármegyéből érkezőket.

Ha tömegesen nem is, de Moson vármegyében is találkozhatunk falusi előljárók által elkövetett szabálytalanságokkal, miként olyanokkal is, amelyek az uradalmakhoz köthetők. A magyaróvári uradalom 1814-ben például két ízben is kiadott az örökös tartományokba szóló útlevelet: egyszer Wurm Andrásnak, aki 211 spanyol juhot hajtott Galíciába, egyszer pedig a Grácba tartó Klein Ábrahámnak.⁶⁶ Hosszabb szünet után 1846-ból találtam hasonló eseteket. Mindannyiszor a helytartótanács kezdeményezésére indult meg a vizsgálat. Egyszer a nezsideri és parndorfi jegyzőket marasztalták el, „hathatós” intézkedésre utasítva a vármegyét,⁶⁷ majd a nyulasi, köpcsényi, védenyi jegyzők és a brucki tisztartó által kiállított, Bécsbe szóló „bizonyítványokat” küldte meg vizsgálat céljából a vármegyének.⁶⁸ Az ilyen

⁶³ A helytartótanács 10.234/1808 (1808.07.04.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/54 668/1808 (1808.07.04.).

⁶⁴ Az eredeti leiratban szó szerint a következő megfogalmazás található: „sok személyek, helybeli Biró, vagy Notarius által kiadott úti levél mellett Austriába, főkép pedig Bécs Városába utaznak”. A helytartótanács 2225/1841 (1841.01.19.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/92 226/1841 (1841.03.22.).

⁶⁵ *Kiemelés tőlem – H. G. K. Folytatása:* „[...] mivel az illy szabálytalan útlevelell ellátott egyének az illető rendőrség által vissza szoktak útasítani: ennek folytán Czimzett Uraságtok az 1812-dik évi 2599, – 1814-diki 4852, – 1818-diki 26824. – és 1826-dik évi 32517 sz. alatt kiadott, ’s több fenálló körintézmények nyomán oda útasítatnak, hogy keblökben ollyan rendeléseket tegyenek, miszerint a’ császári királyi örökös tartományokba útleveleket az illetőkön kívül senki ne adjon ki.” A helytartótanács 32.834/1847 (1847.08.10.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 2380/1847.

⁶⁶ MmL IVA 502a/60 1303/1814 (1814.10.18.); 1411/1814 (1814.12.01.).

⁶⁷ A helytartótanács 43.975/1846 sz. leirata; vö. MmL IVA 502a/98 176/1847 (1847.01.20.).

⁶⁸ A helytartótanács 47.672/1846 sz. leirata; vö. MmL IVA 502a/98 789/1847 (1847.03.08.).

jellegű szabálytalanságok azonban mindennaposak lehettek, nem véletlenül hívja fel Zsoldos Ignác a szolgabírók figyelmét, hogy tartózkodjanak az úrlapok osztogatásától.⁶⁹

A helytartótanácsnak a hatályos rendeletek betartását sürgető leirataiból kiolvasható, hogy a hivatalos eljárás mellett az útlevélkiadásnak létezett egy szokásjogon alapuló, a helyi, határ menti társadalom által informálisan működtetett változata, ami alapvetően a bizalomra és az ismertségre épült. E hipotézisemet erősíti, hogy utazási kézikönyvében Adolf Schmidl a látottak mellett részletesen tárgyalja és kommentálja az utazóra vonatkozó feladatokat, jogszabályokat, sok praktikus tanáccsal is ellátva az útra kelőt. Bár az alábbi idézet osztrák területre vonatkozik, a két ország polgáraitra vonatkozó kölcsönös jogegyenlőség miatt ugyanezen kitételek voltak érvényesek a magyar alattvalókra is. Schmidl azt írja ugyanis, hogy Magyarországra útlevél nélkül

„nur bekannte, in Ungarn begüterte, ansehnliche Familien und bekannte inländische Handelsleute, welche die Preßburger oder Pesther Märkte besuchen, endlich bekannte Grenzwohner werden ohne Paß über die Grenze gelassen. Diese beiden letztern müssen sich aber dessenungeachtet mit einem Passe versehen, wenn sie weitere Reisen in Ungarn machen wollen.”⁷⁰

Schmidl nem definiálja, hogy kiket tekint „bekannte Grenzwohner”-nek, egyes szerzők azonban a mosoni, határ menti lakosságra használják e szót.⁷¹ Az 1835-ben kiadott *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* által is részben igazolva látom e hipotézist. A jogszabálygyűjtemény úgy rendelkezik, hogy azon személyek minősülnek utazónak, akik útlevél-kötelezettség alá esnek. Ellenben „*Fuhrleute, Schiffer, Lastträger, und überhaupt Leute, deren Beschäftigung in dem Transporte von Waaren besteht, werden, sobald sie in der Ausübung dieser Beschäftigung begriffen sind, nicht nach den für Reisende bestehenden Bestimmungen behandelt*”.⁷² Ez azt jelenti, hogy ők – függetlenül attól, hogy milyen fajta árut szállítottak – automatikusan kívül kerültek az utazók kategóriáján (de csak a hivatásuk üzése közben).

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy az útlevél semmiképpen sem a mai értelemben vett okmányként volt jelen a határmenté hétköznapijaiban. Az ország valamennyi vármegyéjének szóló helytartótanácsi leiratokban ugyan hangsúlyosan megjelenik, adataink a határ mentén azonban *nem igazolják* általános elterjedtségét. Az ismertetett példák – az útlevélmentességtől a helyi hatóságok által kiadott, a határ túloldalán pedig elfogadott útlevelekig – az jelzik, hogy a határövezetben létezett egy regionális, kölcsönösen elfogadott

⁶⁹ „Soha másoknak, például ugynevezett jó ismerős helységekbeli előjáróknak, vagy jegyzőknek ne adjon illyeneket, a' végett hogy a' helybeliek' nagyobb kényelméhez képest az utasok' neveit, és egyéb beirandókat ők írjanak be.” (Zsoldos 1842, 95.)

⁷⁰ *Kiemelés tőlem – H. G. K. Schmidl 1835, 2.*

⁷¹ Christelbauer 1920, 26.

⁷² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 13–14. (28. §).*

szokásrendszer, mellyel szemben az államhatalom nem volt képes saját, egységesítő szabályozását érvényre juttatni.

A PARASZTI KERESKEDELEM SERKENTÉSE – A RENDI HATÁROK ÁTLÉPÉSE

Az útlevelügy szabályrendszere mellett a határ mint vámhatár működésének másik lényeges aspektusa, hogy miként épült fel a (kis)határforgalomban jellemző áruszállítás rendszere.

Idehaza nem készültek összefoglaló munkák a határ működéséről sem.⁷³ A vámtételek változásait ugyanakkor már a vizsgált időszakban is nyilvánosságra hozták önálló kiadványokban, akárcsak az eljárásrend esetleges módosításait. Külön vámjogszabályok voltak érvényesek Ausztriában és Magyarországon, összességében azonban azt tapasztaltam, hogy inkább csak területi hatályuk volt más, tartalmuk gyakorlatilag megegyezik.⁷⁴ A vámolás eljárásrendjének vázlatos – e Moson vármegyére koncentráló kutatás szempontjából releváns információkat hordozó – bemutatásakor az örökös tartományok számára 1788-ban kiadott szabályozást, a Magyarország és Ausztria viszonyát rendező 1784-es harmincadrendszabást és az 1835-ös vám- és jövedéki törvényt használtam.⁷⁵ Ezekon kívül nagy segítségemre volt még két korabeli jogszabály-magyarázat is.⁷⁶

A határon átvezető utak, attól függően, hogy komolyabb kereskedelmi funkcióval vagy csak helyi jelentőséggel bírtak, eltérő jogi szabályozás alá estek, miként a vámhivatalok is. Az áruk jellegétől függött, hogy milyen jogkörű harmincadhivatalnál léphették át a határt. A határszabályozás megkülönböztette a kereskedelmi vámhivatalokat (Commerzial-Zollaemter) és a hétköznapi forgalmat felügyelő vámhivatalokat (Aemter für täglichen Verkehr),⁷⁷ az előbbieket kereskedelmi ki- és belépőállomás (Kommerzialein- und -ausbruchstation)⁷⁸ név alatt is ismeretesek.⁷⁹ A határ menti térségben a forgalom fokozása

⁷³ A határkutatáshoz összehasonlító megközelítésben újabban lásd Duhamelle–Kossert–Struck 2007. A határ egykori megítéléséről, történeti alakulásáról cseh–morva–osztrák viszonylatban lásd Komlosy–Bűzek–Svátek 1995.

⁷⁴ „Die Bestimmungen über die Bedingungen, unter denen der Uebertritt der Zoll-Linie Statt findet, gelten auch für den Uebertritt der Zwischen-Zoll-Linie, welche Ungarn und Siebenbürgen von den übrigen in dem gemeinschaftlichen Zollverbände begriffenen Ländern scheidet.” (Klenner 1835–1836, II. 93.) Továbbá: „Waaren Ungarischen oder Siebenbürgischen Ursprunges sind in den Ländern, in welchen die Zoll- und Staats-Monopols Ordnung Wirksamkeit erhält, nachdem dieselben der Einfuhrverzollung unterzogen wurden, in Absicht auf den Verkehr, dann in absicht auf die Ausfuhr in das Ausland oder einen Zollausschuß, den eigenen Erzeugnissen dieser Länder gleich zu behandeln.” (Uo., 95.)

⁷⁵ Allgemeine Zollordnung 1788; Allgemeine Dreyßigstordnung 1784; *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835.

⁷⁶ Klenner 1835–1836; Krapf 1844.

⁷⁷ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 7. §.

⁷⁸ Vö. Skerlecz 1914b [1791, 1826], 206.

érdekében az áruk úthoz kötésének szabálya jóval enyhébb formában érvényesült: az itt található helységek bármelyik úton, bármelyik belépőállomáson, harmincadhivatalon keresztül behozhattak élelmiszert és egyéb közszükségleti cikkeket.⁸⁰

Legeltetés céljából le lehetett térni a megjelölt útvonalról, illetve át lehetett hajtani a határon a jószágokat, csak eladni nem volt szabad belőlük.⁸¹ A szabályozás ennek megfelelően megkülönböztette az ún. vámutakat és mellékutakat.⁸²

A vámutakról⁸³ vámköteles termékekkel nem volt szabad letérni, a mellékutak használatát azonban jól meghatározott kivételek könnyítették. A törvény első helyen a határon átnyúló birtokok művelésének előfeltételeként említi a legeltetést és a mezőgazdasági munkákat, feltéve, hogy az érintett személyek és jószágok még aznap hazatérnek. („*Lebendes Vieh, das auf nahe Weideplätze, oder zu den Verrichtungen der Landwirtschaft über die Zoll-Linie getrieben, und noch an demselben Tage zurück gebracht wird, mit Beobachtung der besonderen nach den Verhältnissen der Oertlichkeit angeordneten Vorsichten.*”)⁸⁴ A halászati termékeket (die Erzeugnisse des Fischfanges) – romlandóságuk miatt – szintén lehetett mellékutakon is szállítani.

A legfontosabb mégis talán a zárópasszus, amely ugyan kevés konkrétummal szolgál, ám világosan jelzi, hogy a határövezetben az átbirtoklás egyértelmű esetein túl a helyi szokásokat és a forgalom erősítését tekintették mérvadónak: ”E célból az egyes termények megőrlésére, továbbá a vámhatár által elválasztott birtokok termésének betakarítására vagy utóbbiak megművelésére, és egyáltalán a határ mentén élők [Gränzbewohner] közlekedésének megkönnyítésére a helyi viszonyokra [Ortsverhältnisse] és a szomszéd államban elfogadott eljárásra tekintettel és a fennálló államszerződések figyelembe vételével”⁸⁵ szabályozzák e kérdéskört.

⁷⁹ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 1. §. II. József alatt (1784) nyolc új harmincadhivatal létesült az osztrák–magyar határon, melyek felett a soproni gyakorolt felügyeletet (Fallenbüchl 1984, 49).

⁸⁰ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 2. § A magyarországi (Erdély nélküli) fővámhivatalok (Haupt-Legstätte) a következők voltak: Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Zágráb és Temesvár. Vámhivatalok (Legstätte): Sopron, Győr, Nagyszombat, Késmárk, Máramarossziget, Debrecen, Neusatz, Varasd, Karlstadt, Fiume és Zengg. Osztrák nézőpontból kereskedelmi behozatali állomások (Kommerzialeinbruchs-Stationen) Alsó-Ausztria irányában: Bécsújhely (Neustadt, Sopron vm.), Vimpác (Wimpassing, Sopron vm.), Bruck an der Leitha (Moson vm.), Prellenkirchen (Moson vm.), Wolfsthal (Moson vm.), továbbá: Neudorf, Gayring, Ungeraigen és Szentjános. Megint csak osztrák szemszögből a napi forgalom számára nyitott behozatali állomás (Einbruchs Stationen zum tägl. Verkehr) működött Alsó-Ausztria irányában a következő településeken: Landsee, Karl, Pilgersdorf, Forchtenau, Lichtenwerth, Neufeld, Hof an der Leytha, Steinbruch, Marchegg, Nagylévárd, Schwarzenbach. (Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, A melléklet. Lásd még Klenner 1835–1836, melléklet.

⁸¹ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 2. §.

⁸² Zollstrassen: „diejenigen Land- oder Wasserstrassen, auf denen den Waaren der Eingang und Austritt über die Zoll-Linie gestattet ist”. „Alle anderen über die Zoll-Linie führenden, mit dieser Bezeichnung nicht versehenen Strassen und Wege sind Nebenwege.” (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 20. §.

⁸³ Zoll, nem pedig Maut értelemben.

⁸⁴ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 25. §. A legeltetett marhák szabadon átléphetek a vámhatáron, miként a tőlük nyert tej, vaj és sajt is vámentesen volt visszahozható, de az időközben született borjú is. Amennyiben viszont hosszabb ideig legeltettek, s nem tértek vissza még aznap, úgy a legközelebbi vámhivatalban be kellett jelenteni a dolgot. A konkrét eljárásrend esetében ellenben megint csak a helyi viszonyok voltak a mérvadóak (nach der Beschaffenheit der Ortsverhältnisse) (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 221. §.)

⁸⁵ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 25. §.

A magyar harmincadhivatalok teendőit nem egy esetben az osztrák vámhivatalok látták el, ezek a statisztikai kimutatásokban a „Zollämter, welche ausser dem Zoll noch andere Gefälle zu besorgen haben” rubrika alatt szerepelnek.⁸⁶ Az „egyéb jövedéki adók” (árupecsételés, fogyasztási adó, sóvám stb.) közé tartozott a magyar harmincad is. A mosoni határszakaszon a sommereini, prellenkircheni, rohraui, brucki⁸⁷ és wilfleinsdorfi harmincadhivatal feküdt az osztrák oldalon. A megyében Gátán, Köpcsényben, Körtvélyesen és Nezsiderben nyílt mód a vámkezelésre (Körtvélyeshez tartozott a lajtafalui és a nemesvölgyi, Nezsiderhez pedig az újfalui és parndorfi útlevélvizsgáló).⁸⁸ A hozzájuk vezető utak, a brucki és a köpcsényi átkelőket leszámítva, melyeket a bécsi országút keresztezett, egyértelműen mellékutak voltak. A térképen jól látszik a hivatalok telepítésének logikája. Kevés kivétellel közvetlenül a határ két oldalán elhelyezkedő településekről van szó, melyeket egyes esetekben több, a másik országba tartó út is keresztezett, a harmincadhivatalok így olcsóbb fenntartás és nagyobb forgalom mellett láthatták el feladatukat. Délről észak felé haladva osztrák oldalon a sommereini és a wilfleinsdorfi harmincadok útjai magyar oldalon Császárkőbányánál lépték át a határt, az út azután Nezsiderbe ment tovább. Rohrauból az út a határ innenső felén kettévált, s Parndorf és Újfalú felé tartott, ahol útlevélkezelésre nyílt mód. Prellenkirchen a Lajtafalú–Gáta, Körtvélyes és Nemesvölgy irányába futó utak kereszteződésében feküdt.

Áttérve a vámolás mikéntjére, az volt a fő alapelv, hogy valamennyi, a határon átkelő árunak meg kellett jelennie a harmincadhivatalnál, míg a személyeknek a határvámhivatalban (Zoll-Grenzamt).⁸⁹ Ha az adott útirányban több vámhivatal is volt, úgy mindig az útba eső legelső hivatalban kellett a vámolást elintézni – kivéve azon áruajtáknál, ahol elő volt írva, hogy melyik hivatal végzi elvámolásukat. Ugyanez vonatkozott a belső vámhatárra is.⁹⁰ Ahol a vámhivatal nem közvetlenül a határon feküdt, ott a határon felállított bemondóhelyeken (Ansage-, illetve Avisopost) adtak igazolást az árurol, a marhák számáról stb., amit a vámhivatalban be kellett mutatni.⁹¹ Az országból kivinni szándékozott áruk után először a

⁸⁶ Vö. a *Tafeln* sorozatban a 10. táblát (Zollgefälle), pl. *Tafeln* 1837. A harmincadosok munkaköréről, feladatairól és javadalmazásáról, napi bevételeik könyveléséről lásd *Instruction* é. n. [1807].

⁸⁷ Mind az osztrák, mind pedig a magyar vámhivatal Bruckban volt. A brucki vám 1277 óta létezett, majd 1526-ban a gróf Harrach család vásárlás útján jutott hozzá. „Sie hatte die Funktion einer Grenzmauth.” 1745–1749-ben a kincstárra szállt vissza. „Die Ablöse für die Mauth wurde von der Ministerialbancodeputation mit 100.000 fl festgesetzt.” (Bowman 1950, 176.) A magyar harmincadhivatal a 214-es számú házban működött, míg az osztrák vám a 272-esben (Christelbauer 1920, 26–27). Vö. még Klenner 1835–1836, melléklet.

⁸⁸ vö. *Schematismus* 1806, 332–347; 1833, 319–334; *Tiszti névtár* 1845, 1847, 353–372. A dölltel szedett helyeken egyesített vám- és harmincadkezelés volt. Vö. még Klenner 1835–1836, melléklet.

⁸⁹ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 3–4. §; *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 27. §.

⁹⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 153. §.

⁹¹ Itt is volt néhány racionális könnyítés. Az Ausztriába történő kivitelkor – amennyiben a határon tett vámárnyilatkozat valamennyi előírásnak megfelelt – a vámhivatalt a következő esetekben nem kellett felkeresni: „Von der *Anordnung der Stellung* zu einem Zollamte für die Einfuhrverzollung sind bloß *ausgenommen*”: azon

magyar harmincadot kellett megfizetni, majd az osztrák beviteli vámot. Ha valamely okból vitás helyzet állt elő, akkor a szállítmányt a határról bekísérték a vámhivatalba (Begleitung).⁹²

Az 1 forint érték alatti áruk után nem kellett harmincadot fizetni.⁹³ Ha az illetőnél nem volt semmi elvámolnivaló, úgy egy ún. Freibolletét kapott, ha volt, akkor Zollbolletét, amit kérdéses esetben be kellett mutatnia.⁹⁴ Az illető ezzel igazolta magát az örökös tartományokban, tehát azt, hogy nem csempész, illetve hogy árujával minden rendben van.⁹⁵ A Freibollete ezért az útlevéhez hasonló funkcióval is bírt.⁹⁶ Vámmentességet élveztek a külföldiek – így a magyarok is – kocsijuk, ruháik, fehérneműik után.⁹⁷ Az elvámolandó áru után a harmincadvámot azonnal és készpénzben kellett megfizetni, amiről a határt átlépő személy bolettát kapott (Zahlungsbollete). A bolettáért, ha a vám összege nem haladta meg az 1 forintot, II. József idején 1 krajcárt, ha pedig ennél több volt, 3 krajcárt kellett fizetni (Zeddelgeld [Zettelgeld]).⁹⁸ A vámhivatali ügyintézés színhelye az ún. Amtsplatz volt, ami lehetett közvetlenül a hivatal udvarán, de akár azon kívül is.⁹⁹ A kivitt áru elvámolása súly, darab és érték szerint történt, a súlynál a bruttó súlyt vették alapul.¹⁰⁰

A paraszti népeesség ausztriai piaci jelenlétének megkönnyítése több jogszabályi helyen is tetten érhető. Minden eladásra szánt kereskedelmi cikkről (Kaufmannswaaren) a határ kilépő oldalán írásos árubevallást (Waarenerklärung) kellett adni.¹⁰¹ Az 1784-es szabályok szerint szóbeli eredetnyilatkozatot csak az utazók tehettek, amennyiben megbízhatónak tűntek.¹⁰² Ötven évvel később sokkal megengedőbb a törvény, a szóbeli

tárgyak, melyeket külföldről történő behozatalukkor darabszámuk után vámolnak, „insbesondere lebendes Vieh, dann die Gegenstände, welche *offen* und *unverpackt* geführt werden“ [...] „Diese Ausnahme findet nur statt, wenn die *Erklärung* an der Gränze nach den Benennungen und den Maßstäben des *Einfuhr-Zoll-Tariffes* eingebracht, die Beschau von dem Gränz-Zollamte auf die für die *Einfuhrverzollung vorgeschriebene* Art gepflogen wurde“, és ha az adott hivatal jogosult az adott áru elvámolására. (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 134. §.)

⁹² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 29. §.

⁹³ „Die unter 1 fl. im Werth betragende Feilschaften sind dreyßigstfrey [...]“ (*Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, Preambulum.)

⁹⁴ Schmidl 1834, 29.

⁹⁵ Egy sor magyarországi termék vámköteles státusának háttérében, azaz hogy nem lehetett utánuk Freibolletét igényelni, a valószínűsíthető csempészet állt. Ahogy törvénytárgyában Krapf fogalmaz, ezen áruk kvázi büntetővámját az indokolta, hogy „in Ungarn und Siebenbürgen die Zoll- und Staatsmonopolsordnung und das Gefällenstrafgesetz nicht wirksam sind, folglich die in den noch fortlebenden Dreyßigstvorschriften wahrnehmbaren Lücken von Schleichhandelnnehmern für den ganzen Umfang des Zollgebietes auf eine sehr bedrohliche Weise benützt werden könnten, um Waaren, welche über die Ungarn und Siebenbürgen trennende Zoll-Linie eingeschwärzt worden sind, unter der Deckung von Bolleten über Gegenstände, die bereits abgesetzt worden sind, im ganzen Zollgebiet zu verbreiten“ (Krapf 1844, I. 432–433).

⁹⁶ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 10. §.

⁹⁷ Schmidl 1834, 29.

⁹⁸ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 9. §.

⁹⁹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 9. §.

¹⁰⁰ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 48. §.

¹⁰¹ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 6. §; Klenner 1835–1836, II. 93.

¹⁰² *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 5. §.

nyilatkozat lehetőségének köre kibővült.¹⁰³ Bizonyos áruk eredetéről – körük igen széles – nem kellett írásos igazolást adni:

„hulladék, mint például salak, szórhulladék, cinreszelék stb.), mindenféle hamu, ánizs és csillagos ánizs, fák, bokrok, mindenféle élő növény, ide értve a komlódugványt is, friss és szárított bogyósok, mindenféle seprű, teli és üres méhkas, Bier in Gebüden egy akóig bezárólag, tajtékkő, levelek és virágok, állatvér, pióca, sörte, kenyér, vaj, nyers vagy sózott bél, állati és ásványi trágya, mindenféle föld, közönséges ecet, tojás, toll és tollszár, nyers bőr és irha, bárányszőr, közönséges és feldolgozott dögbőr, édeskömény, hal (kivéve a szárított, sózott, füstölt és marinált tengeri halat), gerebenezett, illetve gerebenezetlen len, friss, sózott, vagy füstölt hús, illetve kolbász; friss és aszalt termény és gyümölcs [Früchte és Obst egyaránt], takarmány, fonal (a pamut és selyemfonal kivételével), friss kerti és gumós növények, szárnyasok, zöldség, gabona és hüvelyes, gipsz, fű, szőr, szecska, rongy, gerebenezett és gerebenezetlen kender, szősz, mindenféle seprő, széna, tűzi- és épületfa, méz, komló, szarv, mész, köröm és pata, korpa, fokhagyma, mindenféle csont, gubacs és gubacsliszt, kő- és faszén, gyógyfüvek és virágok; rák és béka, kréta, kömény, lomb, agyag, cserzőlé, maláta, nyers és csiszolt márvány, nád- és hánccstakaró, liszt, nyers fémek, tej és túró, moha, diók, gyümölcskocsonya, gyümölcsmust, kender-, len-, répaolaj és ezek olajpogácsái, friss, szárított vagy eltett olajbogyó, szurok, szőlővessző, marha, mindenféle mag, homok, zsurló, gyapjúbolyh, gyapjú, nád, háj, disznó- és libaszőr, szalonna, csiga, szivacs, elkészített ételek, pelyva, keményítő, metszett és nyerskő, kőfaragó munkák, porzó, lisztből készített tészták, agyagáru (a porcelán, kőedény, majolika és fajansz kivételével), tőzeg, faggyú és faggyúgyertya, feldolgozatlan viasz, kocsikenőcs, kocsik és szánok, ásványvizek, borkő, borszőlő, kóc, vadhús, hurka-kolbász, gyökerek, mindenféle hagyma, cérna (kivéve a pamut- és selyemcérnát).”¹⁰⁴

Hasonló kedvezményben részesültek a széles értelemben vett kézművesek (Handwerker) is.

„Írásos tanúsítvány nélkül a kézművesek a következő, az iparukhoz igazodó mennyiségű tárgyakon adhatnak túl, amennyiben azok nem kontrollkötelesek, illetve amennyiben e tárgyak, termékek saját műhelyükből származnak, úgy azokat átadhatják vagy elküldhetik egy másik iparosnak. Úgy mint

festékek és színezőanyagok, bádogáru, kefeáru, Dreschlerwaaren gemeine, kesztyűmunkák, közönséges nemezzkalap, kosárfonómunkák, bőr, lenből és kenderből készített szőttes kötöttáru, szíjgyártók és bőröndösök termékei, szappan, lakatosmunkák, kötelesmunkák, szitaáru, asztalosmunkák általában, gyapjúból készült közönséges szövet és posztó a honi népviselet számára [„für die landesübliche Tracht des Landvolkes”], illetve az ezekből készített ruhák, cipészáru.”¹⁰⁵

Nem nehéz e listából a paraszti gazdaság és háziipar termékeit azonosítanunk. Leginkább a házalók és a parasztok árukészlete tartozott ide, „amelyek vámolása nem

¹⁰³ Jóllehet az 1830-as évek közepén még mindig az 1788-as, illetve az 1795-ös harmincadtábla tételei voltak érvényesek (Klenner 1835–1836, I. 2).

¹⁰⁴ Klenner 1835–1836, II. 64–65.

¹⁰⁵ Klenner 1835–1836, II. 65–66.

korlátozódik a vámhivatalokra [Zoll-Legstätten, Haupt-Zollämter], ha ugyanakkor egy személy szállítja, vagy vonóállat segítsége nélkül vontatott kordén szállítják.” Ide tartozott továbbá behozatalkor, azaz a magyar kivitelkor minden olyan tárgy, „melyektől a segédvámhivatalok a mennyiségre való tekintet nélkül megvehették a beviteli vámot”. A marhák esetében tíz darab volt a mennyiségi határ, az értékük után megvámolt termékekénél pedig 20 forint.¹⁰⁶

Az érték megadásánál a termelőhelyen szokásos ár volt a mérvadó.¹⁰⁷ Amennyiben a nyilatkozat nem felelt meg a valóságnak, vagy hamis adatok szerepeltek benne, úgy elrendelhetők a vámhivatali vizsgálatot (zollämtliche Untersuchung), amely lehetett külső és belső (äußere und innere). Az előbbinél alapvetően a darabszámot vizsgálták, míg az utóbbinál a mennyiséget és a minőséget is.¹⁰⁸ Az írásbeli nyilatkozatot – az olasz tartományokat leszámítva – mindenütt német nyelven vették fel, a szóbelit „in der Landessprache des Ortes”.¹⁰⁹ A nyilatkozatot szabadon lehetett megfogalmazni, érvényes ellenben csak akkor volt, ha szerepelt benne a küldő személy vagy a fuvaros neve és lakhelye, az áru jellege (Beschaffenheit), a céltelepülés, az irány, a járművek száma és rakterük (Behältnisse) mérete]¹¹⁰

Az áruk jellegén túl, az árut szállító kereskedő vagy fuvaros személyétől és papírjaitól is függött, hogy további, bizalmi jellegű könnyítéseket kapott-e, vagy sem. Ismert és megbízható kereskedők és fuvarosok esetében a nyilatkozaton szereplő aláíráson túl a vámhatóság nem kívánt újabb biztosítékokat a maga számára.¹¹¹ Kik feleltek meg ennek a kritériumnak? „Als ein *bekannter und sicherer Handelsmann oder Fuhrmann* wird für die Güteranweisung derjenige betrachtet, der sich bei dem Zollamte mit einem Zeugnisse seiner vorgesetzten Ortsobrigkeit ausweist, daß er ein im *Inlande wohnhafter*, zum *Handel oder zum Fuhrngewerbe befugter Inländer sei*, und daß über sein Vermögen die *Concurs-Verhandlung nicht eröffnet* wurde.” A kereskedőktől ezen felül a cégjelzésről is kértek igazolást, mely a kiállítás napjától számított két évig volt érvényes.¹¹²

A törvény – szintén a megbízható kereskedőknek és fuvarosoknak – további könnyítést adott arra az esetre, ha nem volt biztos, hogy az átvitt árut maradéktalanul el tudják adni. Nekik, amennyiben hat napon belül visszatértek, csak visszafele jövet, az eladott mennyiség függvényében kellett harmincadot, illetve beviteli vámot fizetni.¹¹³ „Handelsleuten, deren

¹⁰⁶ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 63. §.

¹⁰⁷ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 90. §.

¹⁰⁸ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 83–86. §.

¹⁰⁹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 64. §.

¹¹⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 67. §.

¹¹¹ „Ist die Erklärung von einem *bekanntem und sichern Handelsmanne oder Fuhrmanne* ausgestellt, so bedarf es außer der Unterfertigung der Erklärung von Seite des Ausstellers *keiner weiteren Sicherstellung*.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 133. §.)

¹¹² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 134. §.

¹¹³ „Es ist zur Erleichterung des Besuches der Märkte mit geringen Feilschaften ein abgekürztes Lösungsverfahren gestattet. Solches findet [...] nur bei jenen Waaren Anwendung, welche in so geringer Menge und von solcher Beschaffenheit vorkommen, daß nach bestehenden Vorschriften deren mündliche Erklärung

Umstände bekannt, und sicher sind, werden auf Spekulation angemeldete Waaren auszuführen erlaubt, ohne daß sie den Betrag der Ausfuhrgebühr indessen zu erlegen haben.” A vámnál minden fuvaros és kereskedő kapott egy gabonajegyét (Losungbollete), melyen az áru nemét és mennyiségét tüntették fel.¹¹⁴ Azoknak, akiket a vámosok nem ismertek, ha árujuk egy részét nem tudták eladni, a megmaradt készlettel visszaúton ugyanannál a harmincadnál kellett átlépniük a határt, ahol „[f]ür so viel, als von der ausgeführten Waare *nicht* wieder zurückkömmt, wird entweder die Dreißigstgebühr *entrichtet*, oder von der *erlegten* abgezogen, und das übrige für die wiederkehrende Waare zurückgegeben”.¹¹⁵

Az eddigi, általánosan érvényes szabályok mellett, több passzus kimondottan a határ menti részeken és a belső vámhatár mentén élők gyakorlatához igazodott. Jóllehet a határövezet (Gränzbezirk) kiterjedése nem került külön meghatározásra, annyi tudható róla, hogy a vámhatár (Zoll-Linie) mentén húzódott, a terepadottságokhoz igazodva, emellett fokozott felügyelet alatt állt. Az, hogy Moson megyében mekkora sávot alkotott a határövezetnek tekinthető rész, egyelőre nem ismeretes előttem, de hozzáteszem, hogy ennek meghatározása még a kortársaknak is gondot okozott.¹¹⁶

gestattet ist. Ferners müssen derlei Waaren auf Jahr- oder Wochenmärkte in der Nähe der Zwischen-Linie bestimmt seyn, und von dem Markte wenigstens innerhalb sechs Tagen entweder zurückgelangen, oder für sie die Gebühren entrichtet werden. Die Märkte, an welche Feilschaften mit dem abgekürzten Verfahren versendet werden dürfen, müssen sich eines lebhaften Verkehres über die Zwischenzoll-Linie erfreuen, und sollen nicht in einem mehr als zwei Meilen von selber entfernten Orte statt finden.” (Krapf 1844, I. 441–442.) Vö. továbbá: „Auf ungewissen Verkauf oder Losung können Waaren ungarischen oder siebenbürgischen Ursprunges in die übrigen unter dem gemeinschaftlichen Zollverbände begriffenen Länder, und umgekehrt Erzeugnisse dieser Länder nach Ungarn und Siebenbürgen zollfrei versendet, und binnen der durch die Bollete festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt zurückgebracht werden.” A bor és a szarvasmarha összességében kivétel, „übrigens erhielt die ungarische Hofkammer die Ermächtigung, in Gegenden, in denen Gränzbewohner Viehstücke ihrer eigenen Zucht auf nahe gelegenen Märkten zu verkaufen pflegen, und wo sich daher das Bedürfniß der Gestattung zur Versendung des Viehes auf ungewissen Verkauf unzweifelhaft äußert, diese Gestattung für den Besuch bestimmter Marktorte im Einverständnisse mit der Kameralgefällenverwaltung der angränzenden Provinz, jedoch mit der Beschränkung zu ertheilen, daß dieselbe nur den Grundbesitzern der Gränzgegend zu statten zu kommen, die Anzahl der Viehstücke jedesmal zehn Stück nicht zu überschreiten hat, und zum Zurücktriebe stets eine beschränkte, der Dauer des Marktes und der Länge des zurückzulegenden Weges angemessene Frist von wenigen Tagen zu bestimmen sey; dabei soll die erforderliche Vorsicht, um das zu Markte getriebene Vieh wieder zu erkennen, und Austauschungen zu begegnen, angewendet werden.” (Krapf 1844, I. 439.)

¹¹⁴ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 50. §.

¹¹⁵ Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 51. §. Klenner ellenben ugyanezt a problémát jóval megengedőbben interpretálja: „Auf ungewissen Verkauf oder auf Losung können Waaren Ungarischer oder Siebenbürgischen Ursprunges in die übrigen unter dem gemeinschaftlichen Zollverbände begriffene Länder, und umgekehrt, Erzeugnisse dieser Länder nach Ungarn und Siebenbürgen zollfrey versendet, und binnen der durch die Bollete festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt gebracht werden. Geschieht die Versendung nicht durch einen bekannten oder sicheren Gewerbetreibenden, so sind die für den Verkehr über die Zwischen-Zoll-Linie festgesetzten Eingangs- und Ausfuhrgebühren sicher zu stellen.” (Klenner 1835–1836, II. 95–96.)

¹¹⁶ A határövezet fogalmáról: „§. 4. Ein längs der Zoll-Linie gelegener Raum, dessen Breite die Hofstelle nach den Ortsverhältnissen bestimmt, wird einer besondern Ueberwachung unterworfen; derselbe heißt der Grenzbezirk. §. 5. Die Linie, bis zu welcher sich die Breite des Gränzbezirkes erstreckt, wird die innere Linie, das inner derselben gelegene Gebieth das innere Zollgebieth genannt.” (Krapf 1844, I. 8.) A határkerület fogalma tehát nem került egzakt módon tisztázásra, ezt maga Krapf is elismeri az 5. paragrafushoz fűzött megjegyzésében: „Eine so gezogene Linie mußte mannigfaltige Unzukömmlichkeiten im Gefolge haben. Ortschaften und zusammenhängende Grundstücke, ja selbst Gebäude wurden durchschritten, ein Theil derselben zum Gränzbezirk, der andere zum innern Zollgebieth gezogen. *Schwer war es, die innere Zoll-Linie zu kennen, und an den entscheidenden Stellen zu ermitteln, ob der betretene Gegenstand sich im Gränzbezirke befinde oder*

A határkörzetekben csak a vámhatóság engedélyével lehetett éjszaka árut szállítani, ez alól kivételnek számítottak a földművelés, az erdőgazdaság és a bányászat nyersterményei (rohe Erzeugnisse des Feldbaues stb.), feltéve, hogy azon birtokról történt a szállítás, ahonnan kinyerték őket. Szintén engedélyezett volt az ugyanezekből előállított melléktermékek (Abfälle) szállítása, úgymint a gabona kévében, a széna, fű, takarmány, szőlő, friss gyümölcs, friss kerti vetemény, tűzi- és épületfa, nád, fa- és szőlőtő, méhkas, lombos gally, szalma, pelyva és törek, trágya, föld és érc, vágott és terméskő, homok, tőzeg, fa- és kőszén, amennyiben e termékek nem voltak becsomagolva, valamint élő állat (betartva az adott vidéken az állatcsempészet elleni helyi előírásokat, illetve ha legelni hajtották őket), végül a határ túloldalára a heti- és éves piacokra vitt áruk. Az alkalmazott könnyítéseknel a helyi szokások voltak mérvadók.¹¹⁷

A Moson megyei kereskedő parasztokra is vonatkoztak az alkalmi és a házaló kereskedőket érintő előírások, melyek a határkerületekben eltértek az általános belföldi szabályozástól:

„*Krämer* und überhaupt *Kleinhändler*, welche die *Gewerbsbücher nicht vorschriftmäßig* führen, dürfen im Gränzbezirke controllpflichtige Waaren nur an die *Verbraucher*, nicht aber *andere Gewerbetreibende* zum *weitem Handel* verkaufen, oder zur Vornahme *eines Gewerbsverfahrens* absetzen.“¹¹⁸

A házalók ténykedését szigorúbban kontrollálták, ők csak a házalóigazolványban megjelölt településeken folytathatták tevékenységüket. („Um zur *Ausübung des Hausier-Handels* im *Gränzbezirke* zu berechtigen, muß der Hausier-Paß ausdrücklich hierzu die *Bewilligung* enthalten.“)¹¹⁹

A belső vámterületre vonatkozó szabályok közül az egyik leglényegesebb, hogy az ún. kontrollköteles áruk gyártása, termelése, átalakítása mind a termelők, mind a kis- és nagykereskedők számára engedélyhez volt kötve.¹²⁰

Az olyan „*Gewerbetreibende*, die sich mit der *Erzeugung, Bereitung, oder Umstellung controllpflichtiger Waaren*, dem *Handel* mit denselben, oder deren *Kleinverkaufe* beschäftigen, können die zu ihrem Gewerbsbetriebe erforderlichen, der *Controlle* unterliegenden Gegenstände, wenn sie dieselben nicht unmittelbar aus dem *Auslande*, oder einem *Zollausschlusse* vorschriftmäßig beziehen, nur entweder von *andern Gewerbetreibenden*, deren Geschäft in der *Erzeugung, Bereitung, oder Umstellung* dieser Waaren besteht, oder von *Kaufleuten* und *Großhändlern* an sich bringen. *Krämer*,

nicht. [...] Der Verkehr mit Ungarn und Siebenbürgen ist zwar ebenfalls an Zölle gebunden, und könnte für manche Waaren eine bedrohliche Richtung erlangen; allein die wechselseitige Ueberwachung dieses Verkehrs an den respektiven Gränzen durch die dort auf gestellten Organe wurde vorläufig als hinreichend erkannt, um den Gefällsübertretungen wirksam zu begegnen.“ (Krapf 1844, I. 10.)

¹¹⁷ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 336. §. Vö. Klenner 1835–1836, II. 58–59; Krapf 1844, I. 434–436.

¹¹⁸ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 356. §.

¹¹⁹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 357. §.

¹²⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 361. §.

Hausierer, so fern diese letzteren die Bewilligung zum Verschleiß controllpflichtiger Gegenstände erhalten, und überhaupt *Kleinverkäufer*, welche die Gewerbsbücher nicht vorschriftmässig führen, dürfen controllpflichtige Waaren nur an die *Verbraucher*, nicht aber an andere *Gewerbetreibende zum weitem Handel*, Verkaufe, oder zur *Vornahme eines Gewerbsverfahrens* absetzen.”¹²¹

MAGYAR ALATTVALÓK VS. OSZTRÁK HATÓSÁGOK.

A HATÁR ÉS VÁM A MINDENNAPOKBAN

Az egyes áruk vámjának tételes ismertetésétől, illetve attól, hogy a korszakban miként csökkent vagy éppen nőtt a kivetett teher, eltekintek. Az alap kutatások hiánya miatt még a fontosabb árufajták árának-vámjának konjunkturális változásait sem tudom a maga teljességében bemutatni, ezért a következőkben csak epizódszerű ismertetésekre szorítokozom. Emellett a levéltári anyagban fellelt – nem túl nagy számú – határ- és vámkonfliktusról is szeretnék beszámolni, plasztikusabbá téve az eddigi száraz jogszabály-ismertetést. Ezzel kapcsolatban ismételen jelezniem kell, hogy az éves szinten több tízezerre tehető határátlépés fényében e néhány eset – bármennyire is súlyosnak tűnnek – semmiképp sem reprezentálja az egykori valóságot, inkább csak olyan határhelyzetként értelmezhetők, amelyek segítségével utólag megállapíthatjuk a résztvevők cselekvési korlátait, motivációit.

A vámtételek körüli konfliktusok közvetve rávilágítanak, hogy a megye gazdasága mennyire szoros kapcsolatban állt Bécs, illetve Alsó-Ausztria piacával. A magyarországi gabona árának alakulását a legnagyobb mértékben a bécsi piac szabályozta.¹²² A bécsi árak a gazdasági élet minden területén referenciának számítottak. Adott esetben a kedvezőbb távolság is magyarázhatta, hogy a megye lakossága miért választotta inkább az osztrák oldal nyújtotta szolgáltatásokat. A határ menti települések részéről bevett gyakorlat volt, hogy gabonájukat Ausztriában őröltették liszté. A földrajzi közelségen túl, ebben a kisebb őrletőrész és a jobb minőség is szerepet játszott.

A vármegye például a rossz termésű tízes évek közepén azt állapította meg, hogy a bécsi molnárok kevesebb veszteséggel jobb lisztet őrölnek, mint a Moson megyeiek („nem lehet abból jó süteményt készíteni”). Továbbá, míg Bécsben csak tizenhatod rész volt a fizetség, addig Moson megyében minden 11. rész a molnáré lett. Az adózók védelmében így a

¹²¹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 363. §.

¹²² „A termelés mennyiségének és értékének növekedését szemlélítve nem hagyható figyelmen kívül a gabonafélék átlagárainak emelkedése sem, amely egyenletesen tartotta a lépést az európai gabonafélék irányzataival. Ezen belül azonban mindenképp a bécsi gabonapiac áraitól függött a magyarországi gabona árának alakulása a legfőbb vásárhelyeken, ez esetben elsősorban Győrben, részben Mosonban. Az itt működő kereskedők spekulációs felvásárló-raktározó, majd kedvező árfolyamok esetén tömegmértékben gabonát piacra dobó tevékenységét főként a bécsi ár alakulásban kifejezésre jutó konjunktúra határozta meg, amelyet az egyes örökös tartományok esetenként eltérő terméseredményei is befolyásoltak.” (Merei 1981, 508.) Vö. még Dányi 1994; 2007.

molnárnak járó adagot a 14. részre szállították le, s a kenyérráakra nézve is a bécsi árat vették alapul: „mihelyst meg lehet tudni, miképpen fog a' jövő Sz. András havára nézve Béts Városában a' kenyér nemeinek ára meg határozatni, azon kiszabás ezen Vármegyében is a' kenyér sütők által leendő meg tartás véget a' Jegyző Tisztség által tüstént ki fog hirdettetni, és ennek utána az a' Sinór mérték fog szolgálni”.¹²³

Az örletéshez is kapcsolódik Harrach János gróf panasza pár évvel későbből, aki azt sérelmezte, hogy „a' Prukk [Bruck] Városában való Austriai Vámnak arendassa a' fenn álló rendnek ellenébe a' Prukki Polgároktúl, a' midőn ezek a' Magyar Földön lévő Birtokjaikra a' gazdaságjok folytatására vagy meg tekintésére járnak, úgy a' közelebb való Helységeknek lakosaitul, mikor a' Pruki Malomba örletés végett gabonát visznek, a' vagy a' Lisztel vissza térnek minden személyly válogatás nélkül a' Vámbért meg veszi”.¹²⁴ Harrach a határ mindkét oldalán birtokos volt, így alattvalói védelmében az országos törvények és az azokat elferdítő vámosok önkénye között kellett egyensúlyoznia.

A probléma orvoslására a kamara elrendelte, hogy mindenki, aki gabonáját Ausztriában örölteti, erről bolettát kapjon, de ha ezt nem adja le visszafelé, akkor meg kell fizetnie a harmincadot.¹²⁵ A vármegye ugyan egyetértett e rendelkezéssel, néhány lényeges ponton viszont pontosítást kért. Így olyan esetben, ha valaki visszafele a bolettát nem adja le, vagy be sem jelentkezik a harmincadvánál, a harmincados ugyan jogosult a csalót otthonában felkeresni, s rajta a vámon felül napidíjat is követelni, de ez utóbbinak összegét pontosan meg kell határozni, nehogy „az adózó néptül önkények szerént annyit Zsaroljának ki, a mennyi őket nem illetheti”. A másik kifogás az volt, hogy a csak nappali órákban – ebédszünettel – működő harmincadvám negatív hatásairól „tökéltessen meggyőzöttünk”, mert ez esetben „a Déli órát is kéntelenéttetének várakozással tölteni”, pedig „a mezei munkákra nézve a nyári napoknak minden órai nagy kintsei a gazda embereknek”, valamint mert „az étszakáknak hivessében

¹²³ MmL IVA 502a/61 1221/1815 (1815.10.25.).

¹²⁴ MmL IVA 502a/68 308/1822 (1822.03.04.). Ezt a problémát már Skerlecz is szóvá tette: „ha a szállító az egész gabonát el nem adja, az után, a mit visszavisz, a határon ismét új harmincadot kell fizetnie” – az osztrákokra ez magyar vonatkozásban nem áll (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 256).

¹²⁵ A helytartótanács 25.020. sz. rendelete (1823.09.30.); vö. MmL IVA 502a/69 1577/1823 (1823.10.22.). A bolettát olykor hamisították is, vö. a hegyeshalmi Weisz Pál fuvaros esetét, akinél – miközben Bécsből képeket (!) hozott – a bécsűjhelyi kamarai igazgatóság hamisított bolettát talált. MmL IVA 502a/96 979/1845 (1845.04.05.). Az örletésnél a következő eljárásrend volt követendő: „Ist der Standort der Zollämter so weit entfernt, daß die Partei durch die Stellung der Waaren einen bedeutenden Umweg machen müßte, so kann von der leitenden Gefällsbehörde die Stellung gegen dem erlassen werden, daß die Absendung der zur Vermahlung bestimmten Körnerfrüchte vorläufig bei dem Amte mündlich oder schriftlich erklärt werde, wo dann die vorgeschriebene Bollete zu ertheilen ist. In solchen wird der Wachposten, bei dem die Körner und beziehungsweise das Mahlgut zu stellen kommt, benennt, und der Zeitraum vorgezeichnet, binnen welchem das Getreide und das Mahlgut gebracht werden soll. Der Wachposten pflegt die nöthige Beschau, Vormerkung und Abschreibung, ohne zu irgend einer Geldperzeption ermächtigt zu seyn. [...] Der Aufsichts- oder Wachposten hat sich hiebei nach den für die Gränzämter vorgezeichneten Bestimmungen zu benehmen, jedoch nur für diejenigen Parteien die gebührenfreie Behandlung eintreten zu lassen, und die angesuchte Bollete auszustellen, welche sich mit einer Bestätigung dieses Amtes ausweisen, daß sie als bekannte und sichere Parteien zu betrachten seyn.” (Krapf 1844, I. 442–443.)

barmaikat is jobban kémélhetik, inkább éjjel szokták efféle rendkívül való uttyaikat, mind a millyen a malomba való Járás, végezni”.¹²⁶ A vármegye kísérletet is tett, hogy az éjszakai ügyintézés útjában lévő akadályokat elhárítsa, de nem járt sikerrel: „a Vármegyének abbéli kívánsága, hogy a’ Boléták éjtzakán is ki adattassanak, nem tellyesíttethetik”.¹²⁷

A helyzet, mint az egy vámos (Passualista) beszámolójából kiderül, valamelyest még ennél is bonyolultabb volt, tudniillik az örletés végett Ausztriába szekerezők sokszor elkerülték a harmincadot – ezt ezek szerint megtehették –, ha pedig meg is jelentek, nem voltak hajlandók zálogba letenni a gabona harmincadvámját, mely a búza esetében mérőnként 1, a rozsnál $\frac{3}{4}$, az árpa után pedig $\frac{1}{2}$ krajcár volt, amit a malomból hazafele jövet visszakaptak. A zálogvétel elkerülhető volt, amennyiben a községi előljáróktól származó, írásos igazolással rendelkeztek a gabona nemére és mennyiségére nézve, illetve hogy azt az országból csak örletni viszik ki. Mivel a vámos kifogásai egybevágtak a hatályos rendelkezésekkel, a vármegye körlevélben szólított fel mindenkit ezek betartására.¹²⁸

A boletta ellenében engedélyezett örletés a későbbiekben sem bizonyult problémamentesnek. A nezsideri, nyulasi és sásonyi lakosok 1837–1838-ban beadott panaszából élénk tárul az osztrák hatóságoknak a magyar oldalról érkezőkkel szemben tanúsított rendkívüli bizalmatlansága. Ezek a települések hosszú idők óta Bruckban öröltették gabonájukat, de a beadvány előtti években egyre több nehezítéssel találták szembe magukat. Régen, miután a brucki magyar harmincadtól kapott, ún. örlőbolettát Bruckban felmutatták, minden további nélkül vihették gabonájukat a malomba. Az új gyakorlat szerint azonban ezt a bolettát az osztrák vámhivatalnál is be kellett mutatniuk, ahol megvizsgálták a gabona mennyiségét is. A malomnál ténykedő járőröknek (czirkálók) ismét fel kellett mutatniuk a bolettát, s igazolniuk a bolettára feljegyzett gabona mennyiségét. Az örletés végeztével a liszt mennyiségét az osztrák vámhivatalban ismét meg kellett vizsgáltatniuk – ezt a tényt a bolettára feljegyezték –, majd a magyar harmincadnál a bolettát visszaváltani, s „némelly fizetéseket

¹²⁶ MmL IVA 502b/69 1577/1823 (1823.10.21.).

¹²⁷ MmL IVA 502a/70 479/1824 (1824.03.30.). A harmincadvámok – az ebédszünetet nem számítva – egész nap működtek, éjszaka viszont nem. A belső vámhatáron ugyanakkor az egyes vámhivatalok a maguk által megállapított munkaidő szerint üzemeltek („Bei den im inneren Zollgebiethen aufgestellten Aemtern sind die in jedem Orte festgesetzten Amtsstunden zu beobachten.”) (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 118. §; vö. még Klenner 1835–1836, II. 2.) Az osztrák határvám működése folyamatos volt. Ezzel összefüggésben érthető például az a javaslat, amely szerint a parndorfi vámúton „szükséges legyen, hogy a vámbérnek szedése az *Austriai vámosokra* bizattasson, mert azok előtt minden által kelő megjelenni, ’s marhájának számát bé vallani köteleztetvén, azok a vámbért éjjel nappal szedhetik, Ellenben mivel a *Magyar Harminczadon lévő Tisztek tsak nappal, és bizonyos órák alatt vannak a Tiszti Házban*, és ottan is tsak olyan Utazók köteleztetnek meg jelenni, kik valamelly Portékát visznek, tehát a Párndorfi Úttul járó vámbér fizetés nélkül sokan által költöznek, melly miatt eddig is e vármegye számára szedett vámbér nagy tsorbulást szenvedett”. *Kiemelés tőlem – H. G. K.* MmL IVA 502a/64 411/1818 (1818.04.21.).

¹²⁸ MmL IVA 502a/70 1323/1824 (1824.08.05.).

tenni”; „és ezen rend szabályok meg tartása tőlök sokszor egész napokat el foglal”.¹²⁹ S ha mindent rendben találtak, még akkor is előfordult, hogy balul sikerült egy vámvizsgálat, mint Kopp Pál hegyeshalmi fuvaros esetében, akinek 25 mérő gabonával megrakott szekerét Bruckban próbamérésre félreállították. Hosszan várakoztatták, végül megtörtént a próbamérés, amelynek eredménye ugyanannyi lett, mint a bevallott mennyiség. Ennek ellenére meg akarták vele fizettetni a próbamérés díját, 1 forint 40 krajcárt. Kopp erre nem volt hajlandó, ezért „több verésnek szenvedése után a Katonaság által fogságra vitetett”. Eközben kocsija, áruja, lovai felügyelet nélkül voltak, s a fogságból csak kilenc nap után a hegyeshalmi előljárók és a szolgabíró kezességnyújtása és a mérőpénz megfizetése után engedték el. Kára „mind Lovaira, mind magára és elmulasztott szolgálattárára és keresetére nézve” 46 forintra rúgott.¹³⁰

Egy évre rá a vámosok packázásainak egy másik formáját tárja elénk az a jegyzőkönyvi szövegrész, amely szerint

az „Austriai Vámoknál” „a’ fuarosok a’ gabonával, vagy akár melly más termékkel megrakott szekérnek sully mértékérül kérdőre vétetnek, és ha a’ bé vallott nehézség a’ mértéket ki nem üti, akár vallott többet a’ tulajdonos, akár kevesebbet, mindenkor pénzbe megbüntettetik, sőt, ha a’ mértéket ki is üti, mind a’ mellett meg kell a’ fuarosnak, a’ ki egyébberánt is idő vesztegetés mellett mindenféle képpen zaklattatik, – a’ Mérő pénzt fizetni, – melly pénz nem is a’ felséges kincstár, – hanem fájdalom! a’ kinzó vámbéli Tiszt tulajdonává szokott válni”.¹³¹

A vármegye ez esetben is megpróbált a felsőbb hatóságoknál is eljárni, hogy ilyenfajta önkényeskedések ne fordulhassanak elő.

Az 1838–1840-es vámcsökkentések sorába illeszkedik a helytartótanács 1839. november 27-én kelt, 34896. számú rendelete a halvámok csökkentéséről, ami kedvezően érintette a Fertő menti településeket, különösen az e tárgyban már kérvényező Pomogy, Bánfalu, Alsó- és Felsőillmic lakosait. Az új rendelet szerint „a’ csekélyebb fajú fejez nemhez tartozó halaktul, ide értetődven jelesül a’ Fertő Tavában fogott kisebb nemű pontyok, és csukák, ha egy fontnál nem nehezebbek, és nagyobb vám alatt lévő más halakkal összekeverve nem lesznek”, kisebb vámot kell fizetni.¹³² Mégis, két évre rá az érintett falvak azért fordultak panasszal a kancelláriához, hogy a bécsi piacra szállított halak a vámon „a’ bárkából kivétetvén, egyenkint méretetnének”. Ezt ugyan a felsőbb vizsgálat nem igazolta, ám a kincstár az illetékes vámszerveknek meghagyta, hogy „a’ halak mérése jövendőben csak

¹²⁹ MmL IVA 502a/89 627/1838 (1838.05.07.); a fél évvel korábbi iratban az áll, hogy „az örlésért oda hagyott gabonától még vámot, és harminczadot is fizetni kéntelenítettnek”. MmL IVA 502a/88 2083/1837 (1837.11.08.). Nem csodálható, hogy amikor a Lajta szabályozásának vitája során felmerült, hogy a vármegye adja el a tulajdonában levő királyudvari (Königshof) malmot, mert az az új meder kiépítése után nem lesz képes hatékonyan működni, az ötlet nem talált meghallgatásra, mert „a’ Megyebeli Lakosok ezen felváltás által rájuk nézve egy közel, ezen a’ Megye’ határában lévő hasznos malomtul megfosztatnának, és külföldre menni kéntelenítettvén, – ottani zsarolásoknak ki téve lennének”. MmL IVA 502a/83 1682/1834 (1834.09.05.).

¹³⁰ MmL IVA 510/10 31/1838 (1838.02.04.).

¹³¹ MmL IVA 502a/90 2017/1839 (1839.11.12.).

¹³² MmL IVA 502a/90 2016/1839 (1839.11.12.).

akkor használtasson, a' midőn a' halászoknak a' terh feljelentése körüli csalfaságuk alaposan gyanítatik".¹³³

A nemesvölgyi lakosok, akiknek Alsó-Ausztriában is sok szőlőjük volt, különösen gyakran keveredtek konfliktusba az osztrák határőrökkel és vámosokkal. A prellenkircheni és hundsheimi határban fekvő szőlőik és szántóik „mívelésére elkerülhetetlenül szükséges szekerezések alkalmával az azon nevű austriai vám Tisztség által lóvám fizetésére” kötelezték őket, ami alóli felmentésért a vármegyei hatóságok segítségét kérték.¹³⁴ Emellett megvámolták mind az átvitt vetőmagot, mind a hazahozni kívánt termést, jóllehet a földek után Ausztriában már adóztak.¹³⁵

Mivel a település a megye északnyugati csücskében, egy hegyektől ölelt kiszögellésben található, mely csak kelet felől volt nyitott Moson vármegye felé, lakóinak, ha például. Bruckból vagy Parndorfból indultak, falujukat rövidebb volt az osztrák területeken átvágva megközelíteni. A kerülőút ilyen lerövidítése nemegyszer nem várt költségekkel járt, mert az osztrák fináncok még a magukkal vitt élelem után is vámot szedtek.¹³⁶

A jeles fuvaros községből, a horvátok lakta Gátáról is több panasz érkezett a vármegyéhez. 1840-ben Kuprits Fabián, Schweiger Gergely, Szlanits Mátyás, Kreminger György és Bauer Mátyás „gátai adózó lakosok” azt panaszolták, „miszerint Ausztriába utazttokkor a' Gátai 30^{adói} hivatalnál, mind a' kimeneteli, mind a' visszajöveteli Járandóság megfizetésére kényszerítettek, – a' fizetések igazolására kiadott 30^{adói} nyugtatványokban azonban csak a' kimeneteli egyszeres díj fizetése igtattatván” – bár erre a harmincados figyelmét felhívták –, ő szóban biztosította őket, hogy „ezen heány miatt, visszajöttökben, büntetés alá vettetni nem fognak”. A valóságban azonban ennek pont az ellenkezője történt. Az „illető Kamarai hatóság [a prellenkircheni vámhivatal] által a' heányzó bizonyítvány miatt, a' visszajöveteli Járandóság 5^{szörös} fizetésében marasztaltattak meg”. Igazuk védelmében hiába kérték a harmincados utólagos közbejárását, az sem a vizsgálatot folytató bizottságnak, sem pedig a főszolgabírónak nem szolgált felvilágosítással.¹³⁷ A vizsgálat végül alaptalannak találta a folyamodók panaszát, így az eljárást megszüntették.¹³⁸

Az előbbi eset szereplői közül Bauer Mátyás és Szlanits Mátyás, továbbá Markovics Fábrián kocsis (szintén gátai lakos) még ugyanebben az évben újra összetűzésbe keveredett a

¹³³ MmL IVA 502a/92 1861/1841 (1841.09.04.).

¹³⁴ MmL IVA 502a/91 1164/1840 (1840.07.03.). Még az év novemberében visszatértek az ügyre, megállapítván, hogy a probléma tisztázódott. Uo. 1789/1840 (1840.11.09.).

¹³⁵ MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

¹³⁶ MmL IVA 502a/80 882/1833 (1833.05.09.).

¹³⁷ MmL IVA 502b/91 1982/1840 (1840.12.18.).

¹³⁸ A panaszt a soproni fő-harmincadhivatal vizsgálta ki, megállapítva, hogy „a' kérdésben forgó kétszeri vámnak levétele mind az austriai rendelkezések, mind a' Prellenskircheni, és kir vám hivatal utasítása szerint történt”, ezért az eljárást már 1840. június 1-vel megszüntették. MmL IVA 502a/92 562/1841 (1841.03.22.); vö. uo. 502a/91 1789/1840 (1840.11.11.).

határőrökkel. Október 20-án Bruckban „az őrvonali Katonáság által befogattak, gabonával megrakott Szekerüktől el hurczoltattak, Kereszt vasba veretve legelőször is német Óvárra, onnét pedig Hainburgba Késértettek egyedül azon okbul, mivel gyanusoknak tartattak”. A letartóztatott személyek közül, „a’ nélkül, hogy azonnal és rendessen ki halgatattak volna”, Bauert 11, Szlanitsot kilenc napra börtönbe csukták, s fogva tartásuk költségeit is megfizették velük, Markovics pedig még 1841 júniusában is fogságban volt, anélkül, hogy erről a vármegyét értesítették volna. E „valódi botrányos esetbül mély Illetődéssel tapasztalni Képtelenítetvén a’ megye Rendei, hogy többszöri sérelmes panaszai ellenére a’ Kereskedésnek akadályai ismét ez uttal, és Kárhóztató móddal oly feltűnőleg nevelkednek, és a’ megyebeli adózóknak zsaroltatása, és ez általi Keserves panaszai a’ Szomszédoságos egyetértést megvetőleg oly annyira halmosodnak”, hogy fel fogják terjeszteni a királynak, hogy „a’ megye tekintetének és adózói személyes bátorságának ily botrányos sértéséért példás elégtétel” vetessen.¹³⁹ Az első alispán az esetet mint az osztrák határőrök „ki csapongásait; – féktelen és gyűlöletes bánásmódját” vitte a közgyűlés elé.¹⁴⁰

A levéltári kutatás során igyekeztem a látókörömbé kerülő csempészügyeket is kigyűjteni, így az alább felsorolt példák nagyjából lefedik a nyilvánosságra került ügyeket. Összességében kisszámú eset került a vármegye elé, ami jelzi, hogy a hatóságok csak a töredékét tudták a gyanús eseteknek felderíteni, s akkor is inkább csak a „kishalak” kerültek horogra.

Egyes, csempészek ellen hozott ítéletekből kiderül, hogy a vámosok, határőrök korruptség nélkül e tevékenységet a mosoni határszakaszon sem lehetett volna eredményesen üzni. A bécsi büntetőbíróság egy 1824. évi perben úgy ítélkezett, hogy

„az Ujfalu Helységben lakozó Blaskovits Tamásnak szolgája Mikula Simon azért, mivel az Ausztriai Vámot el akarván kerülni a’ Lajta vizének elzárt hidgyán megfogattatott 4 Fl 40 xr-ra büntettetett meg, mivel pedig ugyan ezen Szolga azt is vallotta, hogy már ez előtt is egyszer elkerülte a’ vámot, és hogy Helscher Gyuri névű szolgatársával fuvarozván őket a’ Pachfurti Lajta hidon 24 xr papiros pénzért az ott vigyázó általbótsájtotta, tehát kéri azon Itélő Szék a’ Vármegyét, hogy ezekre nézve a’ nevezett szolgák környülállásosan halgattassanak meg, ’s nyomoztasson ki a’ mennyire lehet, hogy kik ’s mennyi fizetésért mentek az elzárt helyeken által, és az illető bizonyításoknak közlése mellett a’ tapasztalandókrul adattasson az említett Itélő Székhez tudósítás”.¹⁴¹

Árulkodó az „a’ mennyire lehet” kifejezés: a bíróság nyilvánvalóan maga is csaknem reménytelennek ítélte a nyomozást. A vármegye – tisztában lévén a csempészet

¹³⁹ MmL IVA 502a/92 1446/1841 (1841.07.03.).

¹⁴⁰ MmL IVA 502a/92 1446/1841 (1841.07.03.). Mivel a helytartótanács az 1749/1840 szám alatti, a vármegyének a vámkihágásokat taglaló levelére nem válaszolt, felirat formájában a király elé vitték az ügyet (2168/1841, 1841.10.05.). Bár nagyon várták, 1842-ben válasz tőle sem érkezett. Vö. MmL IVA 502a/93 372, 1800, 2487/1842

¹⁴¹ Az ítéletet 1824. június 30-án hozta a bíróság. MmL IVA 502a/70 1186/1824 (1824.07.05.).

kiterjedtségével – azon nyomban felhívást tett közzé a vármegyében, hogy a fuvarosok, akik „Gabonával Ausztriába menvén az Ausztriai vámokat elkerülni igyekeznek”, ezt ne tegyék az esetleges nagy büntetések miatt, „ha pedig a Vámbérnek nagysága miatt a fuvarozásból hasznot nem várhatnak, inkább áljanak el a fuvarozástul”.¹⁴²

Úgy tűnik, mintha a húszas évek második felétől megszorodnának a csempészgyanús esetek, ami nemcsak a gyakoribbá váló vármegyei állásfoglalásokban és felsőbb leiratokban, de a konkrét leleplezések számának növekedésében is tetten érhető. 1827-ben közhírré tették, hogy „mivel a Vám fizetésnek kerülői napról napra vakmerőbb tettekre fakadni tapasztaltatnak, tehát az ország szélein lévő Katonáságnak az az utasítás adatott, hogy ha valaki a fel-állított öröknek, kik ötet meg akarják fogni, erővel ellen áll, vagy ellenek fegyvert fogna, tehát azonnal agyon löhessék őket”.¹⁴³

Pár hónappal korábban Johann Weltner rohraui harmincados tiszt a vármegyének címzett levelében azt írta, hogy az „Edelsthalban lakozó Zachs János és Ströger Mártony egy egy szekér Buzával Harmintzadó és Vám fizetés nélkül Ausztriába szökvén, ezen család tettekre nézve már kérdőre vétettek ugyan”, de mivel további vizsgálatot kívánnak lefolytatni, kéri a vármegyét, hogy a két szekerest rendelje Rohrauba. A köpcsényi uradalom, amelynek joghatósága alá a nevezett két jobbágy tartozott, nem járult hozzá, hogy a vizsgálat osztrák oldalon történjen, bár Rohrauban is volt harmincadhivatal. Sajátos logikát követő, az úriszék és a harmincadhivatal formális hatókörét védő érvelése a következő volt:

„[...] ha bár a jelenvaló Levelt író Harmintzados Tiszt Németh földön van is, de azt tsak ugyan Magyar Országi Tiztségnek kell tekinteni, következésképpen meg is lehet tőle kívánni, hogy az Országban tegye meg a vám kerülők ellen való vizsgálatyát, ennél fogva tsak akkor fogja azon Uradalom nevezett Jobbágyait a Harmintzados Tizstnek vizsgálatya alá rendelni, ha a vizsgálat a Köpcsényi Uradalomban és az Uradalmi Tiztségnek hozzájárulása mellett történik meg.”¹⁴⁴

A vármegyei autonómiának, közvetve a saját jobbágyok védelmének egy másik példája, hogy amikor a rohraui vámhivatal Mikula János újfalui jobbágy részére idézést nyújtott be a vármegyénél, a megye a kézbesítendő idézést nem vette át, mivel a rendek „a megkereső hivatalnak a Magyar Országi adózók feletti hatóságát egyáltalján el nem ismérhetvén, az általküldött idéző levelet ki nem adatni [...] rendelték”.¹⁴⁵

Egy 1828-as közgyűlésen jelentette Szalay József főszolgabíró, hogy a zurányi lakhelyű „Meixner János ellen Vám csalásért Ausztriában hozatott Ítéletet annak személlyesen

¹⁴² MmL IVA 502a/70 1193/1824 (1824.07.05.). A vármegye felhívása mögött annak ténye állhatott, hogy a törvény szerint a csempész valamennyi segítője ugyanolyan büntetésre számíthatott, mint maga a csempész. Ez alól csak a gyerekek és nők voltak kivételek, akiket enyhébben büntettek (Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 83–84. §).

¹⁴³ A levél 1827. május 1-jei keltezésű. MmL IVA 502a/73 1104/1827 (1827.07.05.).

¹⁴⁴ MmL IVA 502a/73 777/1827 (1827.05.05.).

¹⁴⁵ MmL IVA 502a/95 147/1844 (1844.01.09.).

által adta”.¹⁴⁶ Az ilyen, távollétükben pénzbírságra ítélt személyek ügyeinek folytatásáról nincsenek ismereteim.

Szintén elmarasztalásról van tudomásom Tautz József boldogasszonyi lakos esetében, akit a brucki vámhivatal vádja alapján ítélt el a bíróság „némelly Külső Országi portékáknak allattomos bé hozása miatt”.¹⁴⁷ A parndorfi Korláth Fábián, aki gabonát csempészett Ausztriába, 1834-ben „Simaring helységben az austriai Harminczadósok által, csalárd járulatjában érettetvén, ugyan azon helységben az illyes csapodárkodások megítélése végett [...] a’ kiszabott 261 forintoknak lefizetésében megmarasztaltott”.¹⁴⁸ 1840-ben az alsó-ausztriai kamara arról értesítette a vármegyét, hogy Tullner István levéli lakost „tilalmas rongyával, tű, ’s czérnávali házaló kereskedése, nem különben a’ vámoknak mellékes utakon lett elkerülése” miatt 1 forint 41 krajcárra büntették.¹⁴⁹

A kortársak által sokszor elemzett dohánycsempészet az iratokban csak elvétve fordul elő, feltehetően a tettenérés nehézségei miatt. A néhány eset egyike Miletits Jakab lajtafalui jobbágyé 1842-ből, akit a VUWW-i kapitányság letartóztatott.¹⁵⁰

Nagyobb számban és folyamatában is rekonstruálható módon a nemesvölgyi lakosok ügyei maradtak fenn. Nemesvölgyet óhatatlanul is sújtották a határ menti élet nehézségei. A falu szőlőinek jelentős része osztrák oldalon feküdt, azok művelése és a bor elszállítása sok félreértésre adott alkalmat. A közvetlenül a határ mellett húzódó Köpcsény–Gáta országút a község előtt haladt el, nem ritkán csempészet gyanújába keverve a rajta közlekedőket. A nemesvölgyi lakosok, ha Parndorf vagy Bruck irányába közlekedtek, azt Ausztria felé tették, és a lajtafalui átkelőt használták, ami megint csak gyanúsításokra adhatott alkalmat. A következőkben bemutatott esetek majdnem minden esetben e tényezők valamelyikére vezethetők vissza.

Az alsó-ausztriai VUWW-i törvényszék a nemesvölgyi Redl Mátyást 9½ akó bor „titkos átszállításáért” 17 forint 24 krajcárra büntette.¹⁵¹ Redl nyilvánvalóan saját borát szállíthatta saját hordóiban, ennek köszönhető, hogy a vármegye helyt adott a vádlott fellebbezésének az uralkodóhoz, és nem hajtotta végre az ítéletet. Az indoklás figyelemreméltó: „A’ bemutatott folyamodás Ö Felségéhez azon alázatos kéréssel fog felterjesztetni, hogy a’ folyamodónak nyomorult sorsát és az Ausztriában fennálló Rendelmények eránti tudatlanságát, kegyes tekintetben vévén, azt az ellene hozott Itélettül

¹⁴⁶ MmL IVA 502a/74 453/1828 (1828.03.06.).

¹⁴⁷ MmL IVA 502a/74 856/1828 (1828.05.05.).

¹⁴⁸ MmL IVA 502a/82 449/1834 (1834.03.03.).

¹⁴⁹ MmL IVA 502a/91 1980/1840 (1840.11.11.).

¹⁵⁰ MmL IVA 502a/93 597/1842 (1842.02.05.).

¹⁵¹ MmL IVA 502a/93 607/1842 (1842.03.05.).

kegyessen felmentetni méltóztasson.”¹⁵² Az uralkodó meglepően gyorsan megadta a kegyelmet, mert azt még ugyanazon év decemberében kihirdették.¹⁵³

A csempészek elleni erélyesebb hatósági fellépés a negyvenes években néha erőszakos cselekményekbe, emberrablásba, sőt, akár gyilkosságba, az ország szuverenitásának megsértésébe is torkollott. Nagy felháborodást keltett a vármegyében („Ezen nem csak a’ Megyének, de az egész honnak jogait sértő esemény”), amikor Bruckner Pál köpcsényi egésztelkes gazdát, aki három személyt Nemesvölgyre fuvarozott, 1843 szeptemberében az osztrák határőrök magyar oldalon letartóztatták, és Bruckban fogságba vetették.¹⁵⁴ A tévedés, illetve a csempészgyanú forrása ez esetben az lehetett, hogy a Köpcsényből Nemesvölgybe vezető út közvetlenül a határ mellett haladt, így nem lehetett bizonyossággal megállapítani az utasok kilétét. Az eset ráadásul éjjel történt, ezért nemcsak a helyzet tisztázására nem volt mód, de tanúk sem akadtak. A vármegye szuverenitásának, joghatóságának megsértését igen komolyan vette, s kemény hangú levélben tiltakozott a királynál (megjegyzem, hogy ez ráadásul a Bruckkal való viszály elmérgesedése idején történt).¹⁵⁵

Két hónapra rá szintén Nemesvölgyről egy hosszabb ideje ott tartózkodó, de be nem jelentett dohánycsempészt raboltak el az osztrák határőrök. A Fröhlich István házában lakó Dostaiczill Márton „az Austriai határ örök által, az említett Fröhlich Istvány lakásában titkoni berohanás után erőszakosan elraboltatott”. A vármegye tehetetlen volt az ilyen esetekben, egyedüli eszköze most is csak az volt, hogy feliratban tiltakozott a kancelláriánál („ezen botrányos’ a’ Megyei hatóságot sértő hatalmaskodási merénnyt a’ további intézkedések tétele végett feljelenti”),¹⁵⁶ de megnyugtató eredményt most sem tudott felmutatni: az osztrák határőrök azt állították, hogy Dostaiczillt, akit amúgy négy hónapra börtönbe zártak, közvetlenül a határról hurcolták el.¹⁵⁷

Feltehetően az így keletkezett feszült légkör vezetett oda, hogy 1845. március 10-én a vármegyei hatóságok az újra és újra átmerészkedő osztrák határőrök közül kettőt, Hramiczek Józsefet és Hlava Andrászt Nemesvölgyön elfogtak, majd a vármegye tömlöcébe vittek, amit az indokolt, hogy „az elfogottak hivatalos eljárásban tökéletesen felfegyverzetten voltak legyen az országban”. A vármegye pandúrjai eljárását jogosnak találta, sőt a foglyul ejtett határőrök tartásának költségeit is meg kívánta téríttetni az osztrák hatóságokkal.¹⁵⁸

¹⁵² MmL IVA 502a/93 2358/1842 (1842.09.05.).

¹⁵³ MmL IVA 502a/93 2954/1842 (1842.12.05.).

¹⁵⁴ MmL IVA 502a/95 2611/1843 (1843.10.07.).

¹⁵⁵ Tudniillik nemcsak Bruckner Pál személyét sértették meg, hanem „a’ megyének jogait is letiporni merészlelték”. MmL IVA 502a/96 178/1845 (1845.01.14.).

¹⁵⁶ MmL IVA 502a/94 3088/1843 (1843.12.05.).

¹⁵⁷ MmL IVA 502a/95 1495/1844 (1844.06.05.).

¹⁵⁸ MmL IVA 502a/96 1355/1845 (1845.05.07.). A vármegye kérdésére, tudniillik hogy „ezen emberek szökevények e, vagy hivatalos foglalatosságuk el járásában küldette e Nemes völgyre?”, az illető brucki

Ez természetesen csak olaj volt a tűzre. Kis idő múlva a nemesvölgyiek már arról számoltak be, hogy a két határsértő katona esete óta „az austriai határ örök jogtalan zsarolásai kiálthatatlanok”,¹⁵⁹ „mert a’ határvonali őrség által ama befogatás mint Nemesvölgy lakói által okozottnak tartatik”. Érdekes a levél folytatása, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a konfliktus az osztrák hatóságok és a Magyar Királyság alattvalói között húzódott, függetlenül attól, hogy Nemesvölgy tisztán németek lakta település volt. Nincs nyoma az állam iránti lojalitás meggyengülésének, sőt, mint írják, „szüntelen fenyegetések hangzanak át *magyar hazánkba*”,¹⁶⁰ amire példaként Markl János és Gumprecht József esetét hozták fel. Markl 1845. március 13-án gyalogszánon két üres hordóval a határ túloldalán fekvő pincéjébe igyekezett, bort fejteni, amikor hordóit elkobozták, és „minden jognak ellenére” csempészet vádjával Prellenkirchenben 1 forint 46 krajcár pp-re büntették. Hordóit csak a büntetés lefizetése után kapta vissza. Gumprecht szintén két üres sajtárral akart pincéjéhez eljutni, őt 12 krajcár pp elkobzási díjjal sújtották.¹⁶¹

A nemesvölgyieket megélhetésükben fenyegette az osztrák fináncok korábbról ismeretlen, szigorú és igazságtalan eljárása, és erélyes fellépést sürgettek. Mint írták,

„Szomoritová valnék az egész helységnek állapotja, ha minden járás kelés az Austriai birtokainkba, miután a’ gazdaszati tekintetben szükséges *átvitel és fuvarozás mindenkor szabadon gyakoroltathaték*, e’ féle zsarolások és erőszaktételek által háborgattatnék; és igen sajnosan esnék, ha a’ felbőszült fináncz örök ilyen önkényes ingerkedéseket *büntetlenül és boszúlatlanul* vitethetnének végbe mirajtunk”.¹⁶²

A vármegye ismételten próbálkozott a konfliktus tárgyalásos, az osztrák hatóságokkal közös kivizsgálására, „de siker nélkül”.¹⁶³ A közös vizsgálat kitűzött időpontjában osztrák részről senki nem jelent meg. Az osztrák hatóságok eljárásának törvénytelenége azonban egyértelmű volt, hiszen az illetékes ausztriai harmincados maga jelentette ki az események előtt néhány évvel, hogy mindazon nemesvölgyiek, „kik Austriában szőlőket birnak, az ó edényektül, ’s egyéb a’ gazdaság üzésére szükséges szerszámoktól a’ midön azokat saját szükségekre Magyar Országból átviszik semmi nemü bért fizetni nem tartoznak”.¹⁶⁴

Végül a megszokott formula, a királyhoz történő levélírás maradt („ő Felsége nyomos felírás által ismét megkérendő hogy a’ megyének adózóit az austriai határ öröknek elviselhetetlenségig üzött zsarolásai ellen hathatos rendelkezései által oltalmazni

parancsnok „nem átalotta azt irni, hogy az el fogott örök, mint tökéletesen fel fegyverzetek, hivatalos el járásban fogattak el”. MmL IVA 502b 1355/1845 (1845.05.02.).

¹⁵⁹ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.).

¹⁶⁰ *Kiemelés tőlem – H. G. K.* MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

¹⁶¹ MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.); uo. 1169/1845 (1845.05.04.).

¹⁶² *Kiemelések tőlem – H. G. K.* MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

¹⁶³ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.).

¹⁶⁴ MmL IVA 502b 1169/1845 (1845.05.04.).

kegyeskedjen”).¹⁶⁵ A helytartótanács 1846. július 21-én tárgyalta az ügyet, de nem foglalt egyértelműen állást a kérdésben. Úgy találta, hogy joghézag áll fenn, ugyanis „az tapasztaltatott volna, hogy világos rendelkezések fen nem állanak, mellyeknél fogva a’ kérdéses pinczékbe beviendő pinczébeli készültek vámtól mentesek volnának”, így a vámosok eljárása „rendellenesnek nem találtatott”, mégis úgy véli, hogy ha a nemesvölgyiek eddig vámfizetés nélkül látogathatták pincéiket, és a határon átvitt eszközeik „saját szükségükkel illő mértékben állanak”, további rendeletekig ezután is vámmentesen közlekedhessenek.¹⁶⁶

Hasonlóan a brucki konfliktushoz, a nemesvölgyi határszakasz problémája is csak súlyosbodott a forradalomig még hátralévő pár évben. „A Köpcsényből Gátára vezető posta utról letérő a’ Köpcsényi, és Austriai Berg helység szélein egyenesen Nemesvölgyre vezető uton, – a’ magyar részen, – a’ kincstári örök által agyon lövetett Obermayer Mátyás nevü Posony Várallyai lakosnak [1847.] évi február 9^{én} történt meggyilkoltatásáról; – és ugy Sebeszta Pál, mint Wolfmuth Jánosnak ugyan akkor történt megsebesítéséről” a vármegye jelentést írt a királynak és a magyar királyi udvari kancelláriának, melyben kérte, hogy rendeljék el „nem csak e’ megyének; de az egész nemzet jogait is sértő borzasztó esemény okozóinak, a’ rendes törvényes utoni szigorú, és példás megfenyítettésüket” – főként, mivel még egy három évvel korábbi esetre sem kaptak választ. „Kiderülvén miszerint a’ kérdéses öldöklés, a’ Köpcsényből Gátára vezető országutról eltérő a’ Köpcsényi, és Bergi szántó földek között Nemesvölgyre vezető uton a’ magyar földön álló határ dombok mellett történt; – és miszerint ezen most érintett ut; – a’ határörök által annyira szem alatt tartatik, hogy a’ Nemesvölgyieknek csak nappal engedik meg a’ kikutatás nélküli hazamenetet; a’ nap lemente után pedig azokat mindenkor megszokták állítani, ’s azon esetre, ha estveli 8. óra után náluk dohányt találnak őket Brukba késérik.”¹⁶⁷

A gyilkosság után Moson vármegye terepszemlére és egyeztetésre hívta az osztrák kerületi biztost, a kamarai és a határőri biztost, továbbá a rohraui, hainburgi, németóvári (Deutsch-Altenburg) és farkasvölgyi (Wolfstahl) uradalmak képviselőit. A terepszemle során megállapítást nyert, hogy Obermayert magyar oldalról leadott lövésből érte halálos sebesülés. A megye kérte, miután a Nemesvölgynek letérő út csak egy kis szakaszon érintkezik az ausztriai Berg határával s ekképpen Ausztriával, hogy tartózkodjanak a magyar oldalon történő vámvizsgálattól. Az útról nincs további elágazás, ezért ha osztrák részről ragaszkodnak a vámvizsgálathoz, akkor azt a Nemesvölgyről kivezető utakon tegyék (Prellkirchen, Hundsheim, Hainburg, Wolfstahl és Berg irányába). Osztrák részről az

¹⁶⁵ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.); a levél – benne hivatkozással a korábbi feliratokra – megtalálható uo. 502b 1169/1845 jelzet alatt.

¹⁶⁶ A helytartótanács 28.533/1846 sz. leirata (1846.07.21.); vö. MmL 502b 2390/1846.

¹⁶⁷ MmL IVA 502a/98 1059/1847 (1847.03.09.).

udvari kamara egy 1805-ös és egy 1833-as rendeletére hivatkoztak, amely lehetővé tette, hogy az osztrák határőrök már Nemesvölgy előtt is vizsgálódjanak. A megye azonban e jogszabályokról nem is tudott, s álláspontja szerint az osztrák gyakorlattal a nemesvölgyiek és köpcsényiek biztonságérzete mellett „a’ magyar territorialis jogok sértettek meg”.¹⁶⁸ Mivel azonban az utat ténylegesen csak azok használták, akik Köpcsényből Nemesvölgyre tartottak, a megyének sikerült elérnie, hogy mindkét fél a legfelsőbb szinten is igyekszik kijárni, hogy az út „minden határ vámbéli felügyelés ’s kezelléstül egészen mentten hagyasson; – és hogy ezen felmentésben az utnak jobb oldalán fekvő Bergi ausztriai szántóföldek is, az ut szélétül mérendő 100 ölnyi szélességű területben részesítsenek”.¹⁶⁹

Egy másik, szintén 1847-ben történt haláleset is kiélezte a vármegye és az alsó-ausztriai hatóságok viszonyát. A bécsi piacról 1847. február 20-án hazafelé tartó Veit Korlath (Skodler Vida)¹⁷⁰ 1 $\frac{5}{8}$ telkes újfalui horvát jobbágyot este 8-9 óra tájban a Simmering–Schwechat közötti országúton megtámadták, s másnap reggelre belehalt sérüléseibe.¹⁷¹ A rablók a nála levő 150 mérő zab és 4 mérő kukorica árát elrabolták.¹⁷² A vármegye ezúttal is határozottan tiltakozott a bűncselekmény ellen, tétlenséggel vádolva az osztrák hatóságokat. Már egy évvel korábban említést tettek e forgalmas országúton „példátlan vakmerőséggel a’ megyénkbeli gabona szállítókon ismételt utonállások, rablások ’s gyilkosságokrul”, kérve a helytartótanács és a király közbenjárását,¹⁷³ amit Skodler esete miatt – ami 1843 óta a tizedik rablógyilkosság volt – megismételtek.¹⁷⁴ Noha egyértelmű volt, hogy gyilkosság történt, a VUWW-i kapitányság nem volt hajlandó a vizsgálatot lefolytatni, mondván, hogy az egész ügyet Skodler találta ki, s nem történt semmiféle rablás,¹⁷⁵ amire a vármegye kissé rezignáltan már csak úgy reagált, hogy Skodler „kiraboltatásakor halálosan megsebesítve ott meg is holt. Ezen körülmény a’ Bécsi Rendőri fő Igazgatóságnak megírandó.”¹⁷⁶

* * *

¹⁶⁸ Az alsó-ausztriai kormány 1805. augusztus 7-i körlevele és az udvari kamara 5242/1833 sz. rendelete (1833.03.12.) alapján. MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

¹⁶⁹ MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

¹⁷⁰ Az ügyszóhoz tartozó osztrák iratok Veit Korlath néven és újfalui zabkereskedőként szerepeltetik az áldozatot, a magyar nyelvűek pedig Skodler Vida néven. MmL IVA 502b 1061/1847.

¹⁷¹ „[...] von unbekanntem Thätern räuberisch angefallen worden, und erhielt mit einem schneidenden Instrumente zwei Wunden am Kopfe, deren jede durch die Schädeldecke bis auf das Gehirn, welches theilweise aus den Wunden floß, gedrungen ist.” MmL IVA 502b 1061/1847. A horvát nemzetiségre lásd MmL IVA 502b 1538/1847 („Nachtrag”).

¹⁷² A bécsi rendőrség által kiállított „Raubmords-Anzeige”-ben 88 mérő zab szerepel, mely adatnak a St. Marx-i Linienamt által kiállított fogyasztásiadó-boletta a forrása. MmL IVA 502b 1061/1847.

¹⁷³ MmL IVA 502a/97 2621/1846 (1846.10.05.).

¹⁷⁴ MmL IVA 502b 1061/1847. 1845–1846-ban csak Újfaluból három lakost raboltak ki Schwechat környékén. A fentebb tárgyalt Rapp Antal mellett 1845 augusztusában Raibach Gáspár, majd 1846 szeptemberében Krupits Ferenc jobbágyot. Hardy István nezsideri főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b 1061/1847 (1847.03.06.).

¹⁷⁵ MmL IVA 502a/98 2373/1847 (1847.10.19.).

¹⁷⁶ MmL IVA 502a/98 3738/1847 (1847.12.06.).

A határ működésével kapcsolatos, az egykori Moson vármegyére szorítkozó vizsgálat rávilágít, hogy a rendi világban sok tekintetben másfajta racionalitást tükröző logika mentén szerveződött a mindennapi élet, mint ahogy azt ma véljük. Az alsó-ausztriai és a Lajtán inneni területek közösségei mint a Bécs központú régió részei egymással intenzív kapcsolatban álltak, a kölcsönös egymásrataltság jellemezte a helyzetüket, még akkor is, ha ezen speciális viszonyt szabályozó rendeletek nem egy esetben eltérő jogértelmezést és konfliktust eredményeztek. A dolgozatban bemutatott négy metszet ehhez kívánt adalékul szolgálni.

Bruck és Moson vármegye viszályának fő tanúsága, hogy a rendi társadalomban a különböző státusú csoportok közötti osztályozás fő szempontja a földhöz, a tulajdonhoz való hozzáférés joga volt. A weberi pozitívan és negatívan privilegizált rendek fogalmának valódi értelme talán itt, a tulajdonjog kapcsán ragadható meg a legtisztább formában. Az egyén, illetve a közösség jogállása szoros kapcsolatban állt azon föld jogállásával, melyen élt. Van, amikor ez a kapcsolat teljesen egyértelmű, mint például a szabad királyi városok polgárainál vagy a jobbágyoknál, de a jobbágytelken ülő nemesek esetében már elválik egymástól a rang és a helyzetükből eredeztethető jogok és kötelességek. Még markánsabb volt az eltérés a bemutatott szituációban, amikor a közbeékelődő ország- és megyehatár feloldhatatlan értelmezésbeli különbségeket generált.

A másik három metszet több közös pontot kínál: a határhasználat gyakorlatának egy-egy aspektusát mutatja be. Míg a felvilágosult abszolutizmus egyik következményeként az államélet egésze, így a vármegyei közigazgatás is mind jobban bürokratizálódott, a hivatalos elvárásokkal szemben a mindennapok gyakorlatát még messze nem járta át az írásbeliség. Így a regionális kommunikációban, kapcsolattartásban leképeződő különféle formákon belül (mint amilyen az útlevél- és vámügy is), a nem adminisztrált, informális jellegűek még igen jelentékeny szereppel bírtak a korszakban.

Az utazásra vonatkozó szabályozás betartása forrásokkal nem igazolható, sőt a napi gyakorlatban a határátkelési rendszer nem hivatalos oldala tűnik erősebbnek. A régió határforgalmában általános lehetett a szabályellenes, csak uradalmi útlevéllel történő határátlépés, de az útlevél teljes hiánya is legalább ennyire valószínűsíthető. Az állam által megkívánt, útlevél nyújtotta formális biztosítékkal szemben, helyi szinten az ismeretségen alapuló, informális garanciák vélelmezhetően elegendők lehettek a határátlépéshez. A földjéhez és urához kötődő úrbéres népesség regisztrálás nélkül is visszatért lakhelyére. A határ mosoni oldalának lakossága erősen kötődött a saját közösségeihez, ezzel együtt a határ két oldala gazdaságilag és kulturálisan is ugyanazon a régióhoz tartozott. S bár a megye határátkelőinek működése részleteiben nem ismert, láttuk, még a törvényi szabályozás is

lehetőséget nyújtott a régióspecifikus sajátosságok figyelembevételére. A rendeletalkotók tisztában lehettek azzal, hogy a határ csak kivételes esetben valami merev, formálisan létező képződmény, a határsáv pedig leginkább egy élettel teli, vibráló övezet, ahol a napi gyakorlat más, finomabban kimunkált szabályozókat kíván. További lényeges hozadéka a kutatásnak, hogy az úrbéres népesség felett uralmi jogosítványokkal rendelkező állam, vármegye és uradalom semmiféle akadályt nem gördített a parasztság mezőgazdaságon túli gazdasági, kereskedelmi aktivitása elé, sőt úgy tekintettek a piaci szférába áttolódó tevékenységformákra, mint amelyek segítik az úrbéres kötelezettségek teljesítését, és használnak a közjónak.

Levéltári források

Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege
(MmL)

Moson Megye Levéltára

IV A 502a = Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

IV A 502b = Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai

Külön kezelt iratok

IVA 502j/6–7 = Bruck várossal kapcsolatos iratok

Moson vármegye alispánjának iratai

IV A 504b = útlevel- és vándorkönyv-nyilvántartások, 1838–1847

Vármegyei tisztviselők iratai

IVA 510/10 = gr. Zichy Henrik alispán iratai, 1837–1838

IVA 510/13 = Sötér Ferenc alispán iratai, 1836–1846

Moson vármegye bizottmányának, illetve állandó választmányának iratai

IVB 601a = jegyzőkönyvek, 1848

Nyomtatott források és hivatkozott irodalom

- Allgemeine Dreyßigstordnung 1784. *Allgemeine Dreyßigstordnung für sämtliche Hungarische Erbländer*. Johann Edler von Trattner, Wien, 1784.
- Allgemeine Zollordnung 1788. *Allgemeine Zollordnung nebst den Zolltariffen für die böhmischen, galizischen und österreichischen Erbländer, mit Ausschliessung der österreichischen Vorländer und Tyrol*. Joseph Edlen von Kurzbek, Wien, 1788.
- Bowman, Benjamin 1950. *Das Mautwesen des 18. Jahrhunderts im heutigen Niederösterreich*. Dissertation – ÖNB. Universität Wien.
- Christelbauer, Josef 1920. *Geschichte der Stadt Bruck a. d. Leitha. Ein Beitrag zur Förderung der Heimatkunde*. Buchhandlung O. Deyßig, Bruck a. d. Leitha.
- Dányi Dezső 1994. *Gabonaárak Magyarországon, 1750–1850. Adalékok*. Kézirat – a T13662 sz. OTKA-kutatás beszámolója.
- Dányi Dezső 2007: „Az élet ára”. *Gabona és élelmiszerárak Magyarországon, 1750–1850*. (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest.
- Dominkovits Péter 2001. Moson vármegye birtokos társadalma a XVI. század végén. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 39. Győr. 299–328.
- Duhamelle, Christophe – Kossert, Andreas – Struck, Bernhard (Hrsg.) 2007. *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Campus, Frankfurt a. M. – New York.
- Fallenbüchl, Zoltán 1984. Die königlich- ungarischen Dreißigstzollbeamten im westpannonischen Raum im XVII. und XVIII. Jahrhundert, 1683–1790. In *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst*. (Burgenländische Forschungen, Sonderband VII.) Eisenstadt. 48–53.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal, 1961. *A helytartótanácsi levéltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Győri Róbert – Jankó Ferenc 2009: Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. *Soproni Szemle* (63.) 2. 218–238.
- Győri Róbert 2006: A történeti régió fogalma. *Comitatus* (16.) 2006. 5. 5–13.
- Heindl, Waltraud – Saurer, Edith (Hrsg.) 2000. *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar.
- Horváth Gergely Krisztián 2005: Útlevel-politika a rendi korszak végén. Moson vármegyei tapasztalatok. *Regio* 1. 27–51.
- Horváth Gergely Krisztián 2009: Területiség és joghatóság. A rendi gondolkodásmód alapidimenziói Bruck an der Leitha és Moson vármegye konfliktusai tükrében (1556–1848). *Arrabona* 47/1. 113–132.

- Instruction é. n. [1807]. *Instruction, Nach welcher die königl. Hungarischen Dreyßigst-Aemter, wie auch die Subsidia-Dreyßigst-Amtirungen vom 1sten November 1807 angefangen, die Quartaligen Dreyßigst-Gefälls-Rechnungen zu legen haben.* k. n., h. n.
- Klenner, Franz Wilhelm 1835–1836. *Allgemeiner Zoll-Tarif für den österreichischen Kaiserstaat*, I–II. 4. Aufl. I. *Allgemeiner Zoll-Tarif für die aus dem Auslande in sämtliche Provinzen eingehenden, und aus dem Inlande in das Ausland ausgehenden Waaren; so wie für die aus den, zum Königreiche Ungarn gehörigen, in die österreichisch-deutschen und italienischen Provinzen ein- und aus diesen nach Ungarn ausgeführt werdenden Gegenstände.* (1835.) II. *Theil des allgemeinen Zoll-Tariffes für den Oesterreichischen Kaisersaat, oder alphabetische Uebersicht der Oesterreichischen Zollvorschriften, der Quarantaine- oder Contumanz-Ordnung und anderen Verordnungen und Notizen.* (1836.) Königlich-Kaiserliche Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey Wien.
- Kohl, J. G. 1842. *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, I–V. Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig.
- Komlosy, Andrea – Bůžek, Václav – Svátek, František (Hg.) 1995, *Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren.* Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft m.b.H., Wien.
- Krapf, Franz Philipp 1844. *Handbuch zur Zoll- und Staats-Monopols-Ordnung*, I–II. 2. Aufl. Wagner'schen Buchhandlung, Innsbruck.
- Magyar törvénytár 1526–1608. *Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek.* Franklin-Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1899.
- Magyar törvénytár 1657–1740. *Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek.* Franklin-Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1900.
- Mérei Gyula 1981. A magyar királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között. *Századok*, 3. 463–521.
- Raffelsperger, Franz 1829–1830. *Der Reise-Secretär. Ein geographisches Posthandbuch für Reisende, Kaufleute, Geschäftsmänner und Postbeamte*, I–II. J. G. Heubner, J. Bermann, Wien.
- Riehl, Heinrich Wilhelm 1892 [1868]. Aus dem Leithawinkel. In uő: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik*, IV. *Wanderbuch*. 3. Aufl. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart. 337–376.
- Schematismus 1806. *Schematismus inclyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum cum schematismo literario eiusque indice subnexo pro anno 1806/1833.* Regis Universitatis Hungaricae [Magyar Királyi Egyetem], Buda.

- Schmidl, Adolf 1834. *Reisehandbuch durch das Erzherzogthum Oesterreich mit Salzburg, Obersteiermark und Tirol*. Reichard, Güns – Volckmar, Leipzig.
- Schmidl, Adolf 1835. *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel*. Carl Gerold, Wien.
- Skerlecz Miklós 1914b [1791, 1826]. A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. In *Skerlecz Miklós báró művei*. (Magyar Közgazdasági Könyvtár XV.) Grill, Budapest. 117–278.
- Szabó Pál 2005: Régió: „meghatározott területi egység” In: Nemes Nagy József (szerk.): *Régiók távolról és közelről*. (Regionális tudományi tanulmányok 12.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Földrajzi Kutatócsoport, Budapest, 7–61.
- Szekfü Gyula 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Tafeln 1837. *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie* (10. Jg.).
- Tiszti névtár 1845. *Magyarország és a' hozzákapcsolt részek tiszti névtára 1845^{dik} évre*. Magyar Királyi Tudományegyetem, Buda.
- Tiszti névtár 1847. *Magyarország és a' hozzákapcsolt részek tiszti névtára 1847^{dik} évre*. Magyar Királyi Tudományegyetem, Buda.
- Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Aerarial-Druckerei, Wien.
- Zsoldos Ignác 1842. *A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész*. Református Főiskola, Pápa.

Grenze – Jurisdiktion – Alltage. Das Wieselburger Komitat in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts

Gergely Krisztián Horváth

Resümee

Der westliche Grenzstreifen Ungarns war in der Neuzeit in jeder Hinsicht in das Wirtschaftsleben der Nachbarländer Niederösterreich und Steiermark integriert. Der Einfluss Wiens als wichtiges Zentrum in kultureller, mentalitätsgeschichtlicher und sozialstruktureller Hinsicht machte nicht an der Grenze zu Ungarn halt. Das Komitat Moson/Wieselburg – bzw. in der Sprache der Quellen: das Wieselburger Komitat – gehörte somit zum *Einzugsgebiet* Wiens. Von daher ist es eine Detailfrage (wenngleich eine sehr gewichtige Detailfrage), dass diese engen wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen aufgrund der mitten hindurch verlaufenden Landes- und Zollgrenze in der Historiographie als Import-Export-Beziehungen erscheinen. Primär handelte es sich jedoch um das Verhältnis von Stadt und „Provinz“ – im Sinne eines wörtlich zu verstehenden „Hinterlandes“. Aufgrund seiner Anziehungskraft wird Wien als das wichtigste Verwaltungs- und Konsumzentrum betrachtet, das nicht nur das Wirtschaftsleben Niederösterreichs grundlegend beeinflusste, sondern dessen Ausstrahlungsbereich auch über die Grenze hinaus reichte. Konjunkturell war es – wenn auch abgeschwächt durch die verschiedene rechtlich-administrative und zum Teil auch sprachlich-kulturelle Umgebung – auch in der Wieselburger (Soproner/Ödenburger) Region bestimmend.

I. Anhand der Analyse des mit dem Jahre 1556 beginnenden Konfliktes zwischen Bruck an der Leitha und dem Wieselburger Komitat wird demonstriert, dass innerhalb der ständischen Ordnung, innerhalb eines Systems gesetzlich kodifizierter Ungleichheiten nicht allein der ständische Status von Einzelnen und Gruppen das grundlegende hierarchiebildende Prinzip darstellt, sondern dass der Status des Bodens, auf dem die betreffende Bevölkerung lebt oder den sie besitzt, mindestens ebenso wichtig ist. Bestand kein Einklang zwischen beiden, so bildete sich in den jeweiligen Fällen schnell eine Pattsituation; die entstehenden Konflikte waren mit einem Gang vor Gericht nicht oder nur schwer zu lösen. Dies war umso

mehr der Fall, wenn eine der Streitparteien – wie im vorliegenden Fall – in Ungarn nicht indigen war. Die niederösterreichische erzherzogliche Stadt Bruck hatte nämlich im Jahre 1556 den Grundbesitz eines verstorbenen Adligen gekauft und war Besitzer des Allodiums von Bruck-Neudorf am ungarischen Ufer der Leitha geworden, ohne dass sie ihre adligen Rechte hätte nutzen können. Dies erzeugte bei der Steuerzahlung, der Rekrutenstellung, bei den öffentlichen Arbeiten, bei der Ausübung des Munizipalrechtes und der Bestimmung des Standortes für die Zollabfertigung ständige und unlösbare Konflikte.

II. Bei der Betrachtung der Merkmale des von den Bauern betriebenen Handels schien es unumgänglich, die rechtlichen Hintergründe zu klären, in deren Rahmen die Phänomene zunehmender Marktorientierung hier untersucht werden. Dabei trat auch das polizeiliche Regelsystem im Hintergrund der bäuerlichen Mobilität, die Reisepassfrage, ins Blickfeld.

Unter den Archivalien aus dem Zeitraum 1838–1847 sind zwar die Reisepassregister erhalten, sie konnten die Forschungsarbeit jedoch nicht wesentlich voranbringen, da die in den Quellen so oft erwähnte Gruppe der Handel treibenden bäuerlichen Bevölkerung in diesem Quellen fast völlig fehlt. Im Vergleich zu für Reisen im Inland ausgestellten Pässen waren kaum solche zu finden, die für Fahrten nach Österreich ausgefertigt worden wurden. Stattdessen waren in großer Zahl Pässe verzeichnet, die an jüdische Hausierer und Händler sowie an Adlige ausgegeben wurden. Laut Verzeichnis wurden zum Beispiel 1838 nur 139 Pässe ausgestellt, aber auch hier waren lediglich vier für Hörige, und unter diesen war insgesamt nur ein einziger aus Straß-Sommerein, der zum Zwecke von Führen einen Pass beantragt hatte. So war zu fragen, ob es sich hier um einen Quellenmangel oder um unterschiedliche Regelungen handelte.

Pässe zu einer Fahrt innerhalb des Landes auszustellen war der Oberstuhlrichter berechtigt, während solche in die Erbländer im Prinzip vom Vizegespan zu unterzeichnen waren. Mittelbare Quellenbelege sprechen dafür, dass daneben beim Grenzübertritt, gleichsam im „Kleinen Grenzverkehr“, auch von den offiziellen Vorschriften abweichende Gewohnheiten bestanden. Obwohl aus den Quellen eindeutig hervorgeht, dass für ganz Österreich eine umfassende, also auch die zwecks Handel mit Fuhrwerken dorthin fahrenden Hörigen einschließende Reisepasspflicht bestand, scheint es aufgrund der Quellenangaben so, dass die steuerpflichtige Bevölkerung entlang der Grenze entweder im Grunde von der Passpflicht befreit war oder sich dieser Pflicht entzog. Auch in diesem letzten Fall ist die Hauptfrage, wie weit die erschlossenen Fälle für die Gesamtsituation charakteristisch sind. Aus den Schreiben des Statthaltereirats, die zur unbedingten Einhaltung der Vorschriften mahnten, geht hervor, dass es neben der offiziellen Ausgabe von Pässen noch ein auf dem

Gewohnheitsrecht gründendes, von der Lokalbevölkerung informell genutztes Verfahren gab, das im Wesentlichen auf Vertrauen und Bekanntheit gründete. Bekannte, in Grenznähe wohnende Personen konnten auch ohne Reisepass die Grenze zu Österreich überschreiten. Wie es scheint, wurde der Reisepass im Alltagsleben des Grenzgebiets keinesfalls in jenem späteren Sinn eines Dokuments verwendet. Er ist in den Schreiben des Statthaltereirats an die Komitate des Landes überall ausdrücklich präsent, die vorliegenden Quellenangaben aus dem Grenzgebiet belegen seine allgemeine Verbreitung jedoch nicht. Von der Passbefreiung bis hin zum durch die lokalen Behörden ausgestellten, auf der anderen Seite der Grenze akzeptierten Pass lassen sich zahllose Beispiele dafür anführen, dass im Grenzgebiet ein regionales, wechselseitig akzeptiertes Brauchtum bestand, dem gegenüber es der Staatsmacht nicht gelang, ihre eigenen, auf Vereinheitlichung orientierten Regelungen durchzusetzen.

III–IV. Bei der Untersuchung des Funktionierens der inneren Zollgrenze konnte ähnlich wie im vorigen Fall die nachdrückliche Präsenz informeller Lösungen festgestellt werden. Auch auf diesem Gebiet vermochte es die späte Ständeordnung nicht, eine einheitliche und wirksame Regelung einzuführen. Die Handelstätigkeit der hörigen Bevölkerung genoss – auch im Einklang mit den Interessen des Staates – große Freiheit: Alle landwirtschaftlichen Produkte gehörten zu den frei handelbaren Artikeln, von denen unter dem Gesichtspunkt der Ausfuhr und des bäuerlichen Handels Getreide und andere landwirtschaftliche Erzeugnisse, Rinder, Wein, Holz, Wolle und Galläpfel als die wichtigsten galten. Der Handel mit diesen Produkten wurde nur von den Markt-, Zoll- und Hygienevorschriften reguliert. Eine breite Skala von Erzeugnissen fiel also unter keinerlei Einschränkungen feudaler Art. Wichtig ist auch festzustellen, dass der aufgeklärte Absolutismus die in der Lebenswelt der bäuerlichen Bevölkerung vorherrschenden informellen Verhältnisse weder bezüglich der Auffindung von Marktlücken noch der Überführung auf den Markt zerstörte, sondern nicht zuletzt mit Rücksicht auf die eigenen Interessen ihrer Entfaltung Raum gab.

Die Erleichterung der Präsenz der bäuerlichen Bevölkerung auf dem österreichischen Markt ist auch in den Rechtsvorschriften an vielen Stellen zu erkennen. Über jeden für den Verkauf bestimmten Handelsartikel (sog. „Kaufmannswaren“) musste an der Austrittsseite der Grenze eine sog. „Warenerklärung“ abgegeben werden. Laut den Regeln aus dem Jahre 1784 durften nur diejenigen Reisenden eine mündliche Erklärung abgeben, die glaubwürdig erschienen. Fünfzig Jahre später war das Gesetz bereits viel konzessiver, der Kreis der Möglichkeiten für mündliche Erklärungen hatte sich ausgeweitet. Lieferanten nicht kontrollpflichtiger Waren – eine breite Skala von landwirtschaftlichen Produkten und

Lebensmitteln – waren vom schriftlichen Herkunftsnachweis befreit.

Über den Charakter der Waren hinaus hing es auch von der Person des Händlers oder Fuhrmanns und von deren Papieren ab, ob weitere Erleichterungen vertraulichen Charakters gewährt wurden. Bei bekannten und vertrauenswürdigen Händlern und Fuhrleuten verlangte die Zollbehörde außer den auf der Erklärung stehenden Unterschriften keine weiteren Sicherheiten für sich. Weiter mussten sie auf die für den unsicheren Verkauf nach Österreich eingelieferten Waren nur dann in der Abhängigkeit von der verkauften Menge bei der Rückkehr Dreißigstzoll bzw. Einfuhrzoll bezahlen, wenn sie innerhalb von sechs Tagen zurückkehrten.

Neben diesen allgemeingültigen Vorschriften waren mehrere Regelungen ausdrücklich auf die im Grenzland und in der Nähe der inneren Zollgrenze Lebenden und ihre geübte Praxis zugeschnitten. Die Gesetzgeber waren sich darüber im Klaren, dass die Grenze nur in Ausnahmefällen etwas Starres, ein rein formelles Gebilde war. Die Alltagspraxis zeigte, dass der Grenzstreifen am ehesten einem belebten flimmernden Band ähnelte, dessen Bevölkerung und dessen tägliche Praxis anderer, feiner ausgearbeiteter Regelungen bedurften als allgemein üblich. Die Ausdehnung des Grenzbezirks war dabei nicht genau definiert. Fest steht nur, dass der Bezirk der Zoll-Linie folgte und dabei die Bodengegebenheiten berücksichtigte und dass er unter verstärkter Aufsicht stand. Wie groß die Streifen des als Grenzbezirk zu betrachtenden Teils des Wieselburger Komitat war, konnte bislang nicht geklärt werden, festzustellen war aber, dass dies bereits den Zeitgenossen Kopfzerbrechen verursachte.

* * *

Das Wichtigste, was nachgewiesen werden konnte, ist, dass die regionalen wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen der trennenden Willkür der politisch zustande gekommenen Grenzen viel weniger ausgeliefert waren als gemeinhin angenommen, sowohl im geographischen wie auch im gesellschaftlichen Sinn der „Grenze“. Funktional betrachtet war das Wieselburger Komitat ein am äußeren Rand Transleithaniens gelegenes Gebiet der Region um Wien. Die die Landesgrenzen übergreifende regionale Zusammenarbeit gehörte in der späten Ständegesellschaft zur Realität des Alltags, eine Zusammenarbeit, sich auf alle Schichten der Bevölkerung erstreckte. Die bäuerliche Bevölkerung trat im Wieselburger Komitat als selbstständiger Marktteilnehmer in Erscheinung, und nutzte, sich an der Nachfrage des Wiener Marktes orientierend, die sie umgebenden rechtlichen, wirtschaftlichen, kulturellen und natürlichen Gegebenheiten maximal aus: Als abgabenpflichtige hörige Bauern

und Häusler nutzte sie die ihr gewährte Handels- und Bewegungsfreiheit, erkannte die Nachfrage des österreichischen Marktes und reagierte darauf, wobei sie infolge der gemeinsamen Sprache nicht einmal Kommunikationsprobleme hatte.

In der täglichen Praxis scheint die informelle Form des Grenzverkehrs zu überwiegen. Im Grenzverkehr der Region waren regelwidrige, nur mit einem von der Herrschaft ausgestellten Reisepass vorgenommene Grenzübertritte wohl allgemein, und auch das völlige Fehlen des Reisepasses kann als ähnlich wahrscheinlich angenommen werden. Statt der vom Staat verlangten formalen Sicherheit des Reisepasses waren auf lokaler Ebene informelle, auf dem Sich-Kennen basierende Garantien ausreichend. Die sich mit ihrem Grund und Boden und mit ihrem Grundherrn verbunden fühlende untertänige Bevölkerung kehrte auch ohne Registrierung in ihren Wohnort zurück. Obwohl die Arbeitsweise der zum Komitat gehörenden Grenzübergänge ihren Details nicht bekannt ist, boten doch sogar die gesetzlichen Vorschriften die Möglichkeit zu regionalspezifischen Regelungen.

Программа преобразования российского государства и результаты политики реформ в первом десятилетии XIX в.*

Эржебет Боднар

В зависимости от исторических условий государственные функции в их конкретной форме могут отличаться друг от друга, их место и роль при разном общественном строе бывают различными. Особое значение среди государственных функций имеет самосозидательная и саморазвивающая роль государства. Самоукрепляющая деятельность государства диктуется и приспособлением к новым требованиям. То есть государство должно стать способным приспосабливаться к изменяющимся нуждам: для этого необходимо создать или модифицировать государственную машину, создавать новые государственные органы, совершенствовать и адаптировать к новым условиям методы и приемы, применяемые государственными органами.¹

Россия вступила в XIX век не только с неприкосновенным самодержавным строем, но и с такой структурой власти, которая не отвечала требованиям времени. К концу царствования Павла I управлявшей государством политической элите стало ясно, что российская государственная машина в перспективе не может оставаться эффективной и дееспособной из-за хаотичного состояния государственных органов.² Государственной власти пришлось произвести изменения в социально-экономической и политической системе, построенной на принципе дворянских привилегий, чтобы увеличить источники доходов и обеспечить дееспособность государственного аппарата.³ В Россию проникли пользовавшиеся большой популярностью идеи Просвещения и французской революции, особенно идея личных свобод и гражданского равенства.

* Статья подготовлена в исследовательской группе Центра русистики ВАН-Будапештского университета.

¹ Samu M. Államelméletek. Budapest, 1992. 154, 163.

² Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. М., 1989. 28.; Шестопапов А. П. Правительственный конституционализм и российская государственность в начале XIX века. // Вопросы истории, 2006, № 9. 125.

³ Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII–XIX вв. Л., 1988. 236.

Русское правительство не могло позволить себе не реагировать на эти новые политические явления.⁴ Французская революция перестроила и систему международных отношений. К началу XIX в. Россия превратилась в великую державу, и ее амбиции на международной арене возросли.⁵ Это тоже побуждало представителей власти создать более эффективный государственный аппарат.⁶ Соответствие требованиям современности программно формулируется в первом десятилетие царствования Александра I (1801-1825), его важной составляющей частью, наряду со стремлением к преобразованию системы органов государственной власти, стало и решение крестьянского вопроса.

Часть образованного дворянство и сам царь попали под влияние либеральных принципов государственного управления, которые в XVIII в. начали свое победное шествие по Европе, а в Англии стали фактором внутренней политики.⁷ Александр I вступил на трон получив хорошую подготовку и обладая конкретной программой преобразования российского государства и решения крестьянского вопроса, которую он разработал еще будучи наследником престола под влиянием своих «молодых друзей» (А. А. Чарторыйского, П. А. Строганова, Н. Н. Новосильцева, В. П. Кочубея) и швейцарского воспитателя Ф. С. Лагарпа, придерживавшегося республиканских принципов.

Лагарп познакомил его с такими понятиями, как естественное равноправие людей, преимущество республиканской формы правления, политическая и гражданская свобода или «всеобщее благо», ради которого надо трудится всем государям. Воспитатель, хорошо знакомый с социально-политическими теориями Просвещения, видимо, нарисовал перед Александром политический идеал монархии, покоящейся на основном законе. Он подготавливал для своих воспитанников короткие описания сущности общества и обращал их внимание на то, что последовательное соблюдение законов, поддержание силы установленного государственного порядка и забота о подданных должны быть вечными гарантиями власти государя. По настоянию Лагарпа Александр вел дневник, в который записывал все свои дела и замыслы.⁸ Он и позже с любовью вспоминал своего воспитателя, а в адресованных Лагарпу письмах всегда

⁴ Шестопапов А. П. Указ. соч. 125.

⁵ Подробно см.: LeDonne John P. *The Russian Empire and the World 1700-1917. The Geopolitics of Expansion and Containment.* Oxford, 1997; *The Military History of Tsarist Russia.* Ed.: F. W. Kagan-R. Higham. New York, 2002. 79, 107, 109.

⁶ История внешней политики России. Первая половина XIX века. Отв. ред. Орлик О. В. М., 1995. 13, 29. Hartley M. Janet. *Alexander I.* London, 1996. 58.

⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Том 2. СПб., 1999. 141.

⁸ Bodnár E. *Alexander I: Reformer and Diplomat.* // *Öt Kontinens, ELTE.* Budapest, 2006. 92.

глубоко благодарил его за его труды и советы, подчеркивая при этом, как он гордится тем, что был его учеником.⁹

В 1796 г., после отъезда Лагарпа, учеба Александра закончилась. Зато в это время он познакомился и подружился с названными им «просвещенными умами» молодыми аристократами, с которыми он регулярно встречался и на тайных собраниях вел с ними разговоры о европейском прогрессе и российских порядках. В своих письмах наследник престола подробно рассказывал Лагарпу о деятельности этого «дружеского кружка» и его планах на будущее. Политика Павла I все более убеждала Александра в том, что он должен будет вступить на престол как царь-реформатор. Он сознательно готовился к этой задаче. Уже во время коронации Павла (1796) он поручил Чарторыйскому подготовить для него проект, в котором нужно было указать на «неудобства» неограниченной монархии и перечислить преимущества той формы правления, которую он сможет ввести после своего вступления на престол.¹⁰

Политическая программа Александра, содержащая обширные замыслы, выходящие за рамки реставрации режима Екатерины II, была известна лишь узкому кругу лиц, его «дружескому кружку» и Лагарпу. Александр имел плохое мнение о хаотичной властной системе Павла I, но считал недостаточным и простое продолжение политики Екатерины. Он надеялся добиться значительных перемен с помощью политики, в большей степени опирающейся на идеи Просвещения и результаты французской революции, поставив целью своего царствования коренное преобразование государственного строя Российской империи. Александр намеревался ввести конституцию, которая гарантировала бы гражданские права его подданных. Основной закон Российской империи должен был быть сформулирован на основании, в духе и по аналогии с Декларацией прав человека и гражданина. Александр планировал превратить Россию в республику или в крайнем случае в конституционную монархию.¹¹ Он считал, что неограниченная власть может легко вылиться в тиранию и, разбив рамки монархии, дестабилизировать политическую систему. Поэтому он считал важным «совершенствование монархического порядка», которое позволило бы уменьшить число политических ошибок и избежать зависимости функционирования государства от капризов и личных пристрастий монарха. Для этого Александр стремился преобразовать правительственные органы, которые должны были

⁹ Письма императора Александра I-ого и других особ царственного дома к Ф. С. Лагарпу. СПб., 1870. Письма и записки Александра I-ого к Лагарпу (с 1801 по 1818 год), 9/21 мая 1801, 29; 7 июля 1802, 36.

¹⁰ Пыпин А. Н. Общественное движение при Александре I. СПб., 1871. 29.

¹¹ Административные реформы в России. История и современность. М., 2006. 117.

удерживать царя от ошибочных действий.¹² Он хорошо понимал, что желаемая реформа политической системы будет неосуществима без решения крестьянского вопроса, возможного при поддержке и содействии политической элиты. Реформирование российской политической системы представлялось ему важным для предупреждения и предотвращения революции, поэтому он не сомневался в том, что его замыслы получат поддержку и вне круга его единомышленников.¹³

В то время в столице при дворе была популярна мысль об ограничении царской власти, явно навеянная деспотизмом Павла I. Однако консервативная часть образованного дворянства, которая начиная с последней трети XVIII века критиковала некоторые черты существовавшего в России политического строя, иначе восприняла либеральные принципы.¹⁴ Придворная аристократия пыталась прежде всего создать орган, который, хотя бы в минимальной степени, ограничивал абсолютную власть самодержца.¹⁵ Такая роль предназначалась временному Совету, созданному 25 марта 1801 г.

Вступив на трон (11 марта 1801 г.), Александр I ясно понимал, что политическое преобразование российского государства возможно лишь посредством применения продуманной и строго сбалансированной тактики. Либеральные взгляды царя и обстоятельства его вступления на престол заставляли его идти на уступки и искать соглашения с представителями политической элиты. Свое правление он начал с того, что в манифесте 12 марта публично отмежевался от деспотических методов Павла I, торжественно пообещал соблюдать законы и продолжить политику Екатерины II. Александр не мог действовать свободно, его первые политические шаги определялись заговорщиками, игравшими главную роль в устранении его отца (П. А. Зубовым, П. А. Паленом), которые не разделяли взглядов нового царя и не поддерживали его намерений. В качестве противовеса молодой государь мог бы опереться на помощь «екатерининских стариков» (П. В. Завадовского, Д. П. Трощинского), но он чуждался их общества, его отталкивали их консервативные взгляды на управление российским государством. Его молодых друзей тогда не было в столице,¹⁶ поэтому при таких обстоятельствах он не мог рассчитывать на реализацию своих проектов.

¹² Подробнее см.: Минаева Н. В. Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX в. М., 1982. 31-71.

¹³ Hartley, M. Janet. Op. cit. 33-36.

¹⁴ Миронов Б. Н. Указ. соч. 142.

¹⁵ Мироненко С. В. Указ. соч. 28.

¹⁶ Сафонов М. М. Проблема реформ... 78.

Деятельность временного Совета, созданного 25 марта 1801 г., не оправдала возлагавшихся на нее надежд. Работа этого органа, состоявшего из 12 человек, ограничилась стремлением к подтверждению дворянских привилегий, пожалованных в правление Екатерины II. Это отражалось и в проектах манифестов, внесенных на рассмотрение Сената. Старый режим был полностью восстановлен, снова были подтверждены жалованные грамоты Екатерины II, выпущенные в 1785 г.¹⁷ 5 апреля 1801 г. стремление царя обеспечить публичный форум для своей реформенной политики казалось осуществленным, место упраздненного временного Совета занял Непременный совет. С помощью этого органа, формально игравшего примерно такую же роль, как и его предшественники XVIII века, Александр пытался заручиться поддержкой «стариков», старой политической элиты для осуществления своих реформ, одновременно желая контролировать их деятельность, но в то же время он намеревался создать форум и для своих сторонников, которые получили возможность оказывать ему официальную поддержку. Таким образом, в Непременном совете люди, сделавшие карьеру и игравшие ведущую роль в политике при Екатерине II и Павле I, сошлись с людьми, которые были знакомы с проектами нового царя и, казалось, разделяли его намерения.¹⁸ Члены Непременного совета получили возможность следить за деятельностью монарха, делать ему представления, оспаривать те предложения царя, с которыми они были несогласны, и представлять на его утверждения новые законопроекты. В качестве совещательного органа при царе новый Совет контролировал и пересматривал проекты реформ. Его учреждение несколько видоизменило организацию самодержавной власти. Верховная власть по-прежнему сосредотачивалась в руках монарха, но в своей законодательной деятельности царь должен был учитывать и мнение Непременного совета. В конечном итоге существование Непременного совета не ограничивало власти монарха, но создавало такое положение, когда деятельность самодержца могла контролироваться.¹⁹ С этой точки зрения пробным камнем стал проект запрещения продажи крепостных крестьян без земли, внесенный Александром в Совет в мае 1801 г. и рассматривавшийся им в качестве первого шага на пути к уничтожению крепостного права.

¹⁷ Административные реформы в России... 119.

¹⁸ Подробно см.: Bodnár E. „Szimbolikus modernizáció”. Régi és új vonások I. Sándor korai reformpolitikájában.//Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században, Szerk.: Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Budapest, 2008. 51.

¹⁹ Сафонов М. М. Проблема реформ... 82.

Начиная с конца XVIII века русское правительство все решительнее пыталось ограничить власть помещиков и вернуть крестьянам некоторые из потерянных ими прав. Александра I, в отличие от его предшественников, занимала мысль об уничтожении крепостного права. Записи в специальной тетради, сделанные им между 1798 и 1800 годами, свидетельствуют о том, что, уже будучи наследником престола, он выступал за необходимость постепенной ликвидации крепостничества, желая осуществить это в три этапа. Он был убежден в том, что *«ничего не может быть унижительнее и бесчеловечнее, как продажа людей, и для того неотменно нужен указ, который оную бы навсегда запретил. ...*

Первое. Издание вышесказанного указа.

Второе. Издание указа, которым бы позволено было всякого рода людям покупать земли даже и с деревнями. ...

*3^е, по прошествии времени, которого, однако же, нельзя ограничить и единственно зависящее от второго указа, можно уже будет издать и третий указ, которым бы повелено было все покупки земель и деревень между дворянами не иметь иначе, как на вышереченном основании, чем уже и умножится гораздо род вольных крестьян. ... Впоследствии уже сего можно будет позволить всякому крепостному крестьянину, заплатившему за себя некоторое положенное число денег, пользоваться правами вольного».*²⁰

Вступив на престол, Александр I немедленно прекратил раздачу государственных крестьян в частную собственность, издание такого указа не требовало никакой подготовки,²¹ а в апреле 1801 г. царь приступил к осуществлению первого пункта своей программы. Он возложил работу по подготовке закона о запрещении продавать крепостных без земли на генерал-прокурора А. А. Беклешева, но до самого конца наблюдал за разработкой проекта. Зато к этой работе не были привлечены его «молодые друзья». 6 мая Беклешев внес два варианта указа в Непременный совет. Успех реформы зависел от позиции, поддержки членов Совета. Беклешев обосновал необходимость введения закона, помимо прочего, и тем, что после утверждения 2 апреля 1801 г. жалованных грамот дворянству и городам, которые были даны Екатериной II в 1785 г., нужно было заняться и определением положения крестьян. Вместе с тем он заявил, что продажа крестьян без земли бесчеловечна и наносит общественный вред, так как помещичьи крестьяне отрываются от земли и переводятся

²⁰ Цитируется по: Сафонов М. М. Проблема реформ... 62-63.

²¹ Российские самодержцы 1801-1917. М., 1994. 66; Сахаров А. Н. Человек на троне. М., 1992. 46.

на положение дворовых, количество которых непрерывно увеличивается, а подати за них должны вносить помещичьи крепостные, занимающиеся земледелием. Беклешев подчеркивал и то, что большое количество помещичьих крестьян обосновывает необходимость серьезно заниматься их положением.²² Помимо этого, он ссылался и на прежнее законодательство. Его аргументация заключалась в том, что, поскольку существующее положение сильно отличается от состояния России в XVII веке, необходимо вернуться к Уложению того времени. Следовательно, он обосновывал необходимость введения закона не идеями Просвещения, проникшими и в Россию, а возвращением к законодательству XVII века. Тем самым он стремился доказать законность реформаторской деятельности Александра I, подчеркнуть, что новый монарх издает свои указы опираясь на издавна существующее законодательство, а не произвольно, как это делал его отец, Павел I. Беклешев обратил внимание и на то, что с ростом числа дворовых увеличивается налоговый гнет, ложащийся на плечи помещичьих крестьян-земледельцев, что отражалось на финансовом положении российского государства. Государству приходится считаться с понижением налоговых доходов, чем нужно будет заниматься в будущем. В проекте Беклешева признавались и подтверждались права дворянства на его земли и живущих на них крестьян, но запрещалась продажа крепостных без земли и публикация в газетах данных о сделках такого рода.

Если сравнить программу, изложенную Александром в его дневнике, с проектами Беклешева, можно сразу заметить существующее между ними сходство. Царь не считал возможным лично внести свою программу на рассмотрение Совета и возложил на Беклешева роль посредника.

Обсуждение законодательных проектов в Непременном совете происходило с 6 по 16 мая 1801 г., и в конце концов все члены Совета единогласно выразили решительное мнение, согласно которому урегулирование крестьянского вопроса должно стать предметом общего законодательства. А такая комплексная работа требует обдуманности и продолжительного времени, таким образом решение крестьянского вопроса может быть достигнуто лишь в результате длительного процесса. Совет твердо отказался от принятия окончательного варианта проекта, в котором по существу кратко говорилось о запрещении продажи крепостных без земли. Первая попытка Александра I решить крестьянский вопрос принесла скромный результат: 28 мая последовал лишь

²² Сафонов М. М. Проблема реформ... 98.

именной указ президенту Академии наук, запрещавший принимать объявления о продаже помещичьих крестьян без земли.²³

После того, как проекты реформ не получили необходимой поддержки у членов Непременного совета, царь решил обсудить их в узком кругу. Для этого он учредил Негласный комитет. Реформы, направленные на преобразование высших и центральных органов Российской империи и решение крестьянского вопроса, практически были подготовлены и разработаны Негласным комитетом, сплотившим «молодых друзей» царя.²⁴ С июля 1801 г. по май 1802 г. члены комитета собирались тридцать пять раз, а в 1803 г. комитет был распущен после четырех заседаний.

Однако уже на первом собрании Негласного комитета выяснилось, что Александр с трудом находит общий язык со своими друзьями. Те, кого он считал своими приверженцами и единомышленниками, высказывались о реформах крайне сдержанно. Они предложили царю начать преобразовательную деятельность с тщательного изучения состояния государства и лишь затем приступить к разработке и практическому осуществлению реформ. Их совет заключался в том, чтобы в ходе трехэтапного осуществления реформ прежде всего были приняты меры по преобразованию администрации, затем можно было бы приступить к созданию конституции, в рамках которой мог быть разрешен и крестьянский вопрос.²⁵ Несмотря на то, что Александр I во многом соглашался со своими «молодыми друзьями», он все же настаивал на выдвигании на первое место крестьянского вопроса, после решения которого должны были последовать реформа государственного управления и составление и введение конституции. Царь совещался со своими друзьями, однако в государственном управлении играли роль и «старрики». Таким образом, Непременный совет работал вместе с Негласным комитетом.

В первые месяцы правления Александра I, вопросом конституции, помимо Негласного комитета, занимался и Непременный совет. Одним из важных доказательств этой деятельности стал проект *«Грамоты Российскому народу»*. По своему содержанию этот документ, наряду с утверждением привилегий, данных в 1785 г. дворянству, городам, купечеству и мещанству, предусматривал предоставление всем жителям страны гражданских прав и в специальной статье гарантировал их нерушимое

²³ Мироненко С. В. Указ. соч. 70.

²⁴ Министерская система в Российской империи: К 200-летию министерств в России. Отв. сост.: Д. И. Раскин. М., 2007. 7.

²⁵ Материалы Негласного комитета по подготовке реформ начала царствования Александра I, апрель-май 1801 г. // Конституционные проекты в России XVIII-начало XX вв. Отв. ред.: Бертолисси С.-Сахаров А. Н. М., 2000. 311-320.

соблюдение.²⁶ Введение Грамоты привело бы к демократизации российской политической практики, однако ее обнаружение, намечавшееся на 15 сентября 1801 г., день коронации Александра, не состоялось. Между прочим, Грамота составляла часть пакета реформ, второй частью которого был проект по крестьянскому вопросу, разработанный по поручению царя П. А. Зубовым,²⁷ а третьей – проект реорганизации Сената.

В начале XIX в. вопрос об облегчении крестьянских повинностей занимал многих представителей дворянства.²⁸ Множество мнений по этому вопросу вышло не только из дружеского круга Александра I, но и из среды его оппозиции. В июле 1801 г. Зубов представил царю свой проект манифеста, посвященного крестьянскому вопросу. Члены Непременного совета на заседании 29 июля обсудили этот проект и отвергли новое предложение об урегулировании положения дворовых. В отличие от Беклешева, который посредством запрета продажи крестьян без земли, стремился лишь предотвратить дальнейший рост числа дворовых, Зубов предлагал ликвидировать категорию дворовых, живших прежде всего в городах, возложив выкуп на самих дворовых или на казну. Проект Зубова подвергся в Непременном совете резкой критики, все члены Совета считали проект слишком радикальным, а его осуществление – несвоевременным.

Множество предложений было подготовлено и в связи с реформой Сената. С апреля 1801 г. шел спор о расширении и уточнении прав этого учреждения с целью возвращения ему прежнего значения. Наиболее острые прения и возражения²⁹ вызвали проекты П. А. Зубова и Г. Р. Державина.³⁰ Реформа Сената по существу регулировала и фиксировала статус высшего слоя чиновничества, правящей политической элиты. Несмотря на это члены Непременного совета и Негласного комитета увидели в проектах Державина и Зубова попытку ограничения самодержавия и укрепления олигархической формы управления государством, ведущей к бесконечной борьбе придворных группировок.³¹ С точкой зрения «молодых друзей», возражавших против ограничения власти монарха, соглашался и Лагарп. В адресованном царю письме он объяснял свое мнение следующим образом: *«Во имя Вашего народа, государь, сохраните в неприкосновенности возложенную на Вас власть ... Не дайте себя сбить с*

²⁶ Всемиловейшая грамота, Российскому народу жалуемая.//Конституционные проекты... 321-333.

²⁷ Сафонов М. М. Крестьянский проект П. Зубова.//Советские архивы, 1984, № 1. 36-38.

²⁸ Подробно см.: Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. 1. СПб., 1888. 236-242.

²⁹ Подробно см.: Сафонов М. М. Проблема реформ... 153-159; Минаева Н. В. Указ. соч. 52-60.

³⁰ Подробно см.: Сафонов М. М. Конституционный проект П. Зубова-Г. Державина.//ВИД. Л., 1978. X. 226-244.

³¹ Административные реформы в России... 119-120.

*пути из-за того отвращения, которое внушает Вам неограниченная власть. Имейте мужество сохранить ее всецело и нераздельно до того момента, когда под Вашим руководством будут завершены необходимые работы и Вы сможете оставить за собой ровно столько власти, сколько необходимо для энергичного правительства».*³²

Не располагая необходимой поддержкой, Александр I в конце концов отступил, хотя все три законопроекта, подготовленные ко дню коронационной церемонии, составляли важные части программы преобразований, конечной целью которой было введение конституционного правления. Хотя ко времени коронации текст *Грамоты Российскому народу* был отредактирован и принят, царь все же не дал согласия на его обнародование. Он принял такое решение не только потому, что боялся дворцового переворота, но и потому, что намеревался соблюсти видимость демократической процедуры. Не располагая поддержкой своего окружения, он отложил намеченную цель, упразднение самодержавия. Между прочим, этот эпизод хорошо отражает тот факт, что в действительности русский царь в данный период не пользовался неограниченной властью и выносил решения по важнейшим государственным делам с учетом мнения совещательных органов и своего окружения.

Заняв трон, Александр I немедленно написал Лагарпу и пригласил его в Петербург. В письме от 9 мая 1801 г. он просил у Лагарпа помощи и совета, поскольку теперь, став царем, он мог бы, осуществив предложенное, принести пользу своей стране.³³ Выполняя просьбу царя, Лагарп приехал в Россию, где находился с августа 1801 по май 1802 года. 30 октября 1801 г. он представил царю составленную им умеренную программу, в которой предлагал уничтожить крепостничества путем постепенных преобразований. Он советовал Александру обратить больше энергии на просвещение и распространение знаний. Лагарп надеялся на традиционно большой авторитет монарха, поскольку видел, что у него нет поддержки, достаточной для осуществления реформ. Поэтому Лагарп и отговорил царя от ограничения его абсолютной власти путем учреждения какого-либо представительного органа. Приняв советы Лагарпа, Александр с членами Негласного комитета с большой энергией приступил к обсуждению проектов реформ.³⁴

³² Цитируется по: Сафонов М. М. Проблема реформ... 163.

³³ Письма и записки Александра I и других особ царственного дома к Лагарпу. С 1801 по 1818 год. СПб., 1870. 29.

³⁴ Семевский В. И. Либеральные планы в правительственных сферах//Отечественная война и русское общество. Т. 2. М., 1912. 156-157; Секретная докладная записка Ф. С. Лагарпа Александру I. Докладная записка касательно народного образования и законодательства в России//Берти Г. Россия и Итальянские государства в период Рисорджименто. М., 1959. Документ 9. 689-696.

На заседании Негласного совета 4 ноября 1801 г. на повестке дня снова оказался крестьянский вопрос. Обсуждалось предложение Н. С. Мордвинова³⁵ о разрешении покупки земли недворянам. В своем проекте Мордвинов рассматривал проблему права на земельную собственность только с экономической точки зрения, не занимаясь тем, как дворянство отнесется к потере своей привилегии. Этот вопрос возник и вызвал бурный спор на заседании Негласного комитета, под влиянием этого спора царь поручил Новосильцеву уточнить проект Мордвинова и подготовить окончательный вариант указа о свободном приобретении земельной собственности.³⁶ «Молодые друзья» одобрили переработанный Новосильцевым законопроект, и, после того как 5 декабря он был принят и Непременным советом, 12 декабря 1801 г. его подписал Александр I. Проект Мордвинова стал законом, согласно которому купцы, мещане, казенные крестьяне и вольноотпущенники могли приобретать земельную собственность, если на покупаемой земле не было крестьян. Тем самым была уничтожена дворянская монополия на покупку земли.³⁷

В ноябре 1802 г. царь и его «молодые друзья» снова занимались крестьянским вопросом, когда граф С. П. Румянцев попросил разрешения освободить своих крестьян за выкуп с наделением их землей. Царь принял предложение Румянцева, согласно которому освобождение крестьян целыми общинами на основании добровольного соглашения было бы выгодно как помещикам, так и крестьянам и в перспективе постепенно привело бы к уничтожению крепостничества и возникновению слоя свободных земледельцев, располагающих земельной собственностью.³⁸

12 января 1803 г. члены Непременного совета ознакомились с проектом Румянцева и, даже не найдя в нем никаких юридических недостатков, долго спорили о нем. Александр не согласился с тем, что реформа преждевременна, и ее введение требует дальнейшей подготовки, проявил решительность, и 20 февраля 1803 г. подписал закон.³⁹ *Указ о вольных хлебопашцах* стал крупнейшим результатом первых трех лет его царствования, значительным обобщением его попыток реформ в области крестьянского вопроса.⁴⁰

³⁵ Орлик О. В. Государственные люди России в первой половине XIX века: пути и судьбы. М., 2000. 31.

³⁶ Пыпин А. Н. Указ. соч. 90.

³⁷ Hartley, M. Janet. Op. cit. 47; Сахаров А. Н. Александр I. М., 1988. 120.

³⁸ Мироненко С. В. Указ. соч. 72; Кизеветтер А. А. История России в XIX в. Ч. I. М., 1916. 34-35.

³⁹ Долгих А. Н. Законодательство о вольных хлебопашцах и его развитие при императоре Александре I // Отечественная история, 2008, № 5. 51.

⁴⁰ Там же. 52. Практически Александр I первым в истории российского абсолютизма занимался освобождением помещичьих крестьян.

В начале 1802 г. началась подготовка министерской реформы, конечной целью этой деятельности была замена коллегий современными министерствами. А. А. Чарторыйский разработал первый проект учреждения министерств, который 10 февраля 1802 г. был представлен на рассмотрение членам Негласного комитета. В записке *О форме управления* Чарторыйский предложил разделить «полноту административной власти» между министрами, державшими в руках которых находились все нити администрации. Предусматривалось создание семи министерств и совета министров. В марте 1802 г. Негласный комитет обсудил проект Л. К. Платера, в котором уже шла речь о создании девяти министерств. Царю не понравился и этот проект. При разработке министерской реформы Александр постарался учесть и мнение Лагарпа, а подготовка проекта разделения дел между министерствами была поручена А. Н. Оленину. С 11 по 21 апреля 1802 г. проходило обсуждение проекта Н. Н. Новосильцева, предложившего учредить восемь министерств (юстиции, внутренних дел, финансов, государственного казначейства, иностранных дел, военное, морское и просвещения). В ходе обсуждения возникла и идея создания объединяющего министров совещательного органа при монархе на основании прежнего проекта Чарторыйского. Новосильцев с конца мая 1802 г. интенсивно работал над министерской реформой и подготовил ее к началу сентября.⁴¹ 8 сентября 1802 г. Александр I обнародовал вместе с указом *О правах и обязанностях Сената* манифест *Об учреждении министерств*.

Был создан Комитет министров, в который входили министры и руководители министерств. Статус нового органа тогда еще не был определен, этому вопросу был посвящен особый указ, изданный в марте 1812 г. В Комитете министров обсуждались министерские отчеты, которые представлялись на рассмотрение царю.

Однако наряду с министерствами по-прежнему функционировали и подчиненные министрам коллегии. Это порождало хаотическое положение. Из сохранившихся отчетов министров известно, что царю неоднократно направлялись жалобы на неудовлетворительную деятельность коллегий, скопление нерешенных дел и медленное делопроизводство.⁴² Для исправления недостатков был издан целый ряд указов. Окончательную коррекцию министерской системы осуществил М. М. Сперанский, который, стремясь повысить эффективность функционирования

⁴¹ Подробно см.: Приходько М. А. Подготовка и разработка министерской реформы в России (февраль-сентябрь 1802 г.). М., 2002; *Министерская система...* 7-9.

⁴² *Административные реформы в России...* 122.

министерств, уточнил сферы деятельности различных министерств и министров. Министерская реформа, начатая в 1802 г., завершилась разработанным Сперанским манифестом *Общее учреждение министерств*, обнародованным 25 июня 1811 г. Министерская система, возникшая в 1811 г., оказалась долговременной, она пережила период либеральных реформ 1860-х гг., конституционные преобразования 1905–1907 гг. и практически в неизменной форме функционировала вплоть до 1917 г.⁴³

В глазах современников само слово министр и единоличное руководство государственным управлением были символами прогресса. Министры, ответственные перед Сенатом, посылали через него дневные отчеты монарху. Сенат делал дополнения к отчетам министров, мог давать им оценку и, снабдив их своими замечаниями, направлял далее, царю. Многие сенаторы критиковали такую практику. А. Р. Воронцов подверг сомнению полезность такого механизма, считая, что ни один сенатор не станет противоречить царю и не посмеет свободно высказать ему свое мнение, поскольку положение сенаторов зависит от царской воли, ведь они назначаются царем. Воронцов подчеркнул, что Сенат сможет сыграть прогрессивную роль только тогда, если его члены будут выбираться. После продолжительной дискуссии реформа Сената была закончена указом 8 сентября 1802 г., но окончательно завершилась после неоднократных изменений к январю 1805 г.⁴⁴ В 1803–1804 гг. введением четырехступенчатой школьной системы была осуществлена и реформа образования.⁴⁵ Скромные результаты, достигнутые при осуществлении реформ в первые годы царствования Александра I, убедили царя в том, что для реализации своих планов он должен действовать решительнее, то есть воспользоваться возможностями, заложенными в самодержавном правлении, своей абсолютной властью. Постепенно его мнение о методах правления изменилось, что, между прочим, точно отразилось в споре с Державиным в 1803 г., которому Александр сказал: *«Ты меня всегда хочешь учить, я самодержавный государь, и так хочу»*.⁴⁶

К 1803 г. Александр понял, что осуществить реформы очень трудно, необходимо достичь соглашения с политической элитой, высшей бюрократией и правящей аристократией, к которым принадлежали и его молодые друзья. Он пришел к выводу, что для успешного проведения реформ необходимо найти новых помощников, которые

⁴³ Там же. 10.

⁴⁴ Там же. 122; Шестопапов А. П. Указ. соч. 126-127.

⁴⁵ Подробнее см.: Эймонтова Р. Г. Просвещение в России первой половины XIX в. // Вопросы истории, 1986, № 10. 81-91.

⁴⁶ Державин Г. Р. Сочинения. М., 1985. 465.

будут слепо следовать его воле. Выбор царя пал на М. М. Сперанского, в лице которого царь нашел себе вернейшего помощника. В 1805 г. внутренние реформы постепенно отошли на задний план и были отложены из-за внешнеполитических проблем, Александр вернулся к своим прежним планам только после заключения Тильзитского мира (1807). В конце 1808 г. он поручил Сперанскому разработку реформы, направленной на преобразование социальной и политической строя Российского государства.⁴⁷

В начале царствования Александра I Сперанский находился еще на вторых ролях, готовил проекты для Негласного комитета, играл важную роль в ходе разработки министерской реформы. В 1802 г. он был переведен в министерство внутренних дел, где в следующем году, по поручению царя, составил *Записку об устройстве судебных и правительственных учреждений в России*. В ней Сперанский нарисовал картину конституционной монархии, покоящейся на основе непрерывно преобразуемого общества. Будучи хорошо знаком с прежними спорами в кругу молодых друзей, он советовал царю ограничить свою власть конституцией и сделать Сенат высшим органом законодательной, исполнительной и судебной власти. Собственно говоря, эти мысли, содержащиеся в *Записке*, будут точнее и основательнее изложены им в работе *Введение к Уложению государственных законов* в 1809 г.⁴⁸

В конце 1808 г. Александр I ознакомил Сперанского со своими планами, передал ему связанные с ними бумаги и регулярно обсуждал с ним необходимые меры. Конечным результатом этих совещаний и обсуждений стал составленный Сперанским план всеобщего государственного преобразования.⁴⁹ Анализируя развитие, политические изменения всемирной, а точнее – европейской истории, Сперанский пришел к выводу, что *«время есть первое начало и источник всех политических обновлений. Никакое правительство, с духом времени не сообразное, против всемогущего его действия устоять не может»*.⁵⁰ По его мнению, развитие политической жизни Европы шло от феодальной системы к системе республик, и Россия развивается по тому же пути, что и Европа. Сперанскому было ясно, что введение буржуазных реформ важно и для России.

⁴⁷ Мироненко С. В. Указ. соч. 28.

⁴⁸ Подробно см.: Федоров В. А. М. М. Сперанский и А. А. Аракчеев. М., 1997. 44; Чибириев С. А. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность, политические взгляды М. М. Сперанского. М., 1989. 63-67. Упомянутые работы Сперанского: Сперанский М. М. Проекты и записки. М.-Л., 1961; Он же. План государственного преобразования (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). М., 2004.

⁴⁹ Мироненко С. В. Указ. соч. 29. В определенной степени *Введение к Уложению государственных законов* может считаться совместным произведением Александра I и Сперанского.

⁵⁰ Сперанский М. М. План государственного преобразования (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). М., 2004. 13.

Он пришел к выводу, что в России «*настоящая система правления не свойственна уже более состоянью общественного духа, и, что настало время переменить ее, и основать новый вещей порядок*».⁵¹ Этот новый порядок был ничем иным, как ограничением самодержавия и создании в России конституционной монархии.

В своем проекте Сперанский строго разделил различные ветви власти, законодательная власть должна была сосредоточиться в Государственной думе, исполнительная – в ответственных перед Думой министерствах, а судебная – в Сенате, члены которого выбирались Думой. Новым моментом было создание высшего государственного органа, Государственного совета, члены которого назначались императором, и в котором происходило предварительное обсуждение законов. Таким образом, план преобразований затрагивал всю государственную систему. Проект Сперанского был одобрен Александром I, однако из-за сопротивления оппозиции мало что было осуществлено на практике. 1 января 1810 г. был издан манифест *Об учреждении Государственного совета*, и в тот же день состоялось заседания нового государственного органа, однако созданное учреждение не играло первоначально предназначенной ему роли, позже и сам Александр I не спрашивал его мнения. Частичные результаты реформаторской деятельности Сперанского свидетельствует о том, что царь по-прежнему серьезно надеялся на то, что ему удастся преобразовать Россию в конституционную монархию.

Обобщая, можно сказать, что, придя к власти, Александр I свободно ориентировался во внутренней политике, обладал вполне определенной программой и немедленно приступил к решению поставленных задач. Его главным стремлением было создание современной администрации, ограничение абсолютной власти законами, адаптация в русской политической практике западной либеральной нормы и либеральных принципов. Характерной чертой его политической программы было осмысление и решение проблем и задач государственного управления с целью приспособить российское государство к изменяющимся требованиям эпохи. Однако из масштабной программы реформ, из рисующих крупные перспективы планов мало что осуществилось (могло осуществиться) на практике.

⁵¹ Там же. 20.

Миграции на българско население между България и Унгария и демографско развитие на българските общности в Унгария през XIX в. и в началото на XX в.

Пенка Пейковска

Според унгарските статистически извори в края на XIX в. и в началото на XX в. българите в „земите на унгарската корона” са над двайсет хиляди. Този значителен брой е резултат от миграциите на българско население към Централна Европа, и предимно към Унгария, в ново време. Тези миграции обаче имат традиция още от средновековието и са продължили векове наред; затова в Унгария е съществуват български общности в различни периоди от нейната история. Някои от тях изчезват вследствие на естествена асимилация, други оцеляват до края на XIX в., а и до наши дни.

Българско етническо присъствие в границите на унгарската държава датира още от X в., когато тя възниква, отвоювайки територии от Българската империя. Средновековната унгарска държава се утвърждава в двубой с България, понякога Унгария и България имат обща граница, а райони на България с българско население преминават трайно или временно към Унгария. Българските диаспори в Унгария са следствие както от присъединяване на територии с българско население, така и от негови миграции (най-вече принудителни). Най-ранното известно засега механично движение на българи към Унгария е от 1018-1019 г., когато след завладяването на България от Византия те намерат убежище в Унгария¹. Многобройните българо-маджарски военни стълкновения също са съпроводжани от миграции на българско население към Унгария. Така например, през 1266 г. по време на военния поход на унгарския крал Стефан V стотици българи от Североизточна България са отведени в

¹ Димитров, Хр., Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998, с. 95.

плен и са предадени като крепостни на унгарските боляри, участвали в похода². През 1369 г., след като унгарският крал Людовик Велики връща на България завладяната от него Видинска област, хиляди покатоличени от него българи, страхувайки се от преследване, бягат заедно с францисканските монаси към Южна Унгария и са настанени в селищата Крашовар (дн. Карашова, Рум.), Липа (дн. Липова, Рум.) и Караншебеш (дн. Карансебеш, Рум.)³.

Първите писмени свидетелства за български поселения в унгарските земи са от XIII-XIV в.: българско предградие с наименованието Болгарсег е съществувало в Брашов⁴. По време на научните си пътешествия в Трансилвания и Банат през 90-те години на XIX в. изтъкнатият наш езиковед Любомир Милетич открива следи от миграциите на българи от XIII в. в селищата Голям и Малък Чергед, Бунгард и Райсендорф (дн. Чергизел, Чергид, Бунгард, Русчори, Рум.)⁵.

Български семейства се преселват многократно в Унгария през периода на османското владичество. Бежанци създават село Болгарфалу на Сентендрейския остров, което съществува от XV до XVII в.⁶ Според най-новите проучвания на унгарската османистка Клара Хеди⁷ част от преселниците са военнослужещи в турските гарнизони в окупираната през средата на XVI в. централна унгарска тертория. Други са селяни, които след бягството си от османците през XV в., масово се настаняват в селата и градовете на обезлюдена по време на войните Южна Унгария. Значителен брой от тях имат статута на „привилегирована рая“ и мнозина също предпочитат да служат във войската. Проучвайки списъците на наемниците унгарската историчка К. Хеди установява, че сред преселниците от българския ареал има и „нови мюсюлмани“, и християни, и че главната причина за участието на българско (наред с друго балканско) население в османската армия е липсата на алтернатива и повсеместната милитаризация.

През XVII в. се наблюдава гурбетчийско движение на дребни производители и търговци от българските земи в северна посока към Унгария и Трансилвания, където в

² Ников, П., Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г. Историко-критично изследване. С., 1920; Милетич, Л., Седмиградските българи и техният език. – Сп. БАН, 33, 1926, с. 1-181.

³ Czirbusz G., A krassován bulgárok. – Földrajzi Közlemények, 1883, Vol. IX., pp. 174-175, 178; Иречек, К., История на България. Поправки и добавки от самия автор. С., 1939, с. 244-245.

⁴ Маслев, Ст., Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI-XVII в. С., 1991, с. 32.

⁵ Милетич, Л., На гости у банатските българи. I. Във Винга. II. В Бешеньов. – Български преглед, 1896, кн. 1, с. 40-57, кн. 2, с. 63-88; Пак той, Седмиградските българи. – Сб. НУНК, кн. XIII, 1896, с. 153-256; Пак той, Заселението на католишките българи в Трансилвания и Банат. – Сб. НУНК, 1900, с. 340-379.

⁶ Mályusz E., Középkori bolgár település Buda közelében. – In: ТВМКК, Вр., 1981, с. 273-284.

⁷ Hegyi K., A török hódoltság várai és várkatonasága. Vol. I-II. Вр., 2007.

изостаналите, рядко населени райони на бившето унгарско кралство (главно в средната и източната му част) намират пласмент техните занаятчийски и селскостопански произведения, а те използват за печалба разликата в цените⁸. В края на XVII в. след войната на Свещената лига в комитатите Арад, Бач-Бодрог, Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун, по Дунавската военна граница отново се установяват бегълци от западните български земи - занаятчии, търговци, земеделци⁹, които обаче с течение на времето загубват българската си идентичност. След освобождението на Унгария от османците, през XVIII в. във връзка с развитието на манифактурите в Австрийската империя се разраства губретчийското движение на българските търговци към Унгария, изнасящи вече предимно суровини (кожи, тютюн, животни и др.); някои от тях се установяват трайно в Пеща, Буда и други унгарски градове с възникващи стоково-парични взаимоотношения¹⁰, но до средата на XIX в. те се отдалечават от своите български корени.

Най-значителната българска общност в региона е тази на няколкото хиляди католици (вкл. и малък брой православни) от Чипровско, които напускат българските земи след въстанието през 1688 г. Част от тях се заселва в Южна Унгария – в Уйвидек (дн. Нови сад, Сърб.), Петерварад (дн. Петроварадин, Хърв.), Есек (дн. Осиек, Хърв.), като през XVII в. вече се е претопила сред местното хърватско население¹¹. Православни чипровчани се установяват в Сентендре и просъществуват до XVIII в.¹² Многобройна група бежанци - чипровчани-католици, минавайки през Влашко се отправя към намиращата се под австрийска власт Югозападна Трансилвания и основава там свои привилегировани колонии в градовете Алвинц (дн. Винцул де Жос, Рум.) (1700) и Дева (дн. Рум.) (1714)¹³. През 30-те години на XVIII в. голяма част от тях, както и българи-павликяни¹⁴ се преселват в опустошената и обезлюдена по време на

⁸ Бур-Марковска, М., Балканите и унгарският пазар през XVIII в. С., 1977.

⁹ Бур, М., Българи в Маджарско през XV-XVII в. - В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVIII в. С., 1988, с. 318-320.

¹⁰ Бур-Марковска, М., Балканите и ..., С., 1977.

¹¹ Телбизов, К., Разселването на Чипровчани след въстанието от 1688 г. - В: Чипровци 1688-1968. С., 1971, с. 68.

¹² Шипков, М., Из историята на чипровчани и павликяни. - В: Чипровци. 1688-1988. С., 1989, с. 265-267.

¹³ Нягулов, Бл., Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. С., 1999, с. 19; Телбизов, К., Българските колонии в Трансилвания през XVII в. С., 1978; König P., A bolgárok betelepédése Dévára és a bulgár szt. ferencrendűek zárdájának keletkezése. - In: A Dévái m. kir. állami főreáliskola értesítője az 1881-82. tanévről. Kolozsvárt, 1882, pp. 3-11.

¹⁴ Българско католическо население - земеделци от Северна България се преселва през 1726-1730 г. от павликянските крайдунавски села Ореш, Белене, Трънчовица и Петокладенци. За това си преселване те са агитирани от своите католически свещеници, начело с никополския епископ Никола Станиславич, който действа в полза на австрийската политика за привличане на колонисти. Първоначално те се заселват в предградие на Крайова, а след австро-турската война от 1737 г. едни забягат в Трансилвания, а други - в Банат

османското владичество област Банат, която след освобождаването ѝ е под австрийско управление¹⁵. Там те се установяват трайно, като се заселват в получени от австрийските власти нови места: през 1738 г. павликяни основават град Стар Бешеньов (дн. Дудещи Вечи, Рум.), а през 1741 г. чипровчани и част от павликяните основават гр. Винга (Терезиополис, дн. в Рум.). Следи от останалите в Трансилвания колонисти има до средата на XVIII в. По-жизнеспособни се оказват преселниците в Банат - „банатските българи”. Въпреки силното хърватско влияние те успяват да запазят в продължение на векове и до наши дни своята етническа идентичност и език.

ИЗВОРИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В разглеждания от нас период областта Банат¹⁶, а с това и „банатските българи”, населяващи главно комитатите Темеш и Торонтал, са включени в „земите на Унгарската корона” и вече биват наричани от унгарската общественост и в унгарската историография „южноунгарски българи” – в съответствие с новото наименование на този регион - „Южна Унгария” или „пладнемаджарски българи” на банатско българско наречие. През 1890 г. тази „стара” (както я наричаме по-нататък) българска общност представлява преобладаващата част – около 94%¹⁷ - от всички българи в „земите на Унгарската корона”.

В края на XIX в. в процес на формиране е и нова българска общност - тази на градинарите. Първоначално българските градинари отиват в Унгария на гурбет, сезонно - от Великотърновски окръг (от околииите Горнооряховска, Еленска, Търновска,

(първоначално в крашованското село Рекаш). По-подр. вж.: Нягулов, Бл., Банатските българи..., С., 1999, с. 20.

¹⁵ Bodor A., A délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Вр., 1914, pp. 4, 12, 26, 27, 30, 47, 54; Buchman K., A dél magyarországi telepítések története. I. Bánát, Вр., 1936, pp. 68, 80, 100, 103, 106, 120, 121.

¹⁶ Областта Банат е освободена от османско владичество през 1718 г. (Пожаревацко мирно споразумение). Тя е обявена за собственост на австрийската хазна под наименованието Темешки Банат и там е въведена военна администрация. През 1778 г. австрийската императрица Мария Терезия отменя статута на Темешкия Банат като военно-административна единица и присъединява тази територия към Унгария: създадени са комитатите Крашова, Темеш и Торонтал; запазена е обаче военната администрация в т. нар. банатска погранична защитна зона. След революцията от 1848-49 г. Темешкият Банат е върнат отново на Австрия – до 1860 г., когато отново е присъединен към Унгария. След Съглашението между Австрия и Унгария от 1867 г. и премахването на пограничната защитна зона през 1873 г. в целия Банат е въведена гражданска администрация. Вж.: Magyar nagylexikon, Vol. III, Вр., 1994, pp. 189-190.

¹⁷ Този относителен дял на банатските българи е изчислен въз основа на данните по матерен език български и религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред за комитатите Темеш и Торонтал спрямо общия брой на българите по матерен език в Унгария (т. е. без крашованите, но и без разселените из други комитати банатски българи).

Кесаревска, Дряновска, Свищовска, Севлиевска). Създамата се по време на османското владичество прослойка от земеделски работници, специализирани в зеленчукопроизводството, не може да намери реализация в родината. От една страна, селищата във Великотърновско са полупланински, почвите - слабопродуктивни. А от друга страна, капиталистическата промишленост не е достатъчно развита и не възникват многолюдни градове, които да създадат пазар за трудоемката им продукция¹⁸. Така поради липсата на плодородна земя и пазари градинарите от Лясковец, Драганово, Поликраище и други села около Велико Търново и Горна Оряховица отначало се отправят към съседните страни (Румъния, Сърбия), а после - и по-надалече (към Унгария, Австрия, Германия, Полша). Първите градинари идват в Унгария в средата на XIX в., мнозина от тях по проправения от българските търговци още през XVIII в. път към Централна Европа. През втората половина на XIX в. българските градинари-гурбетчии вече масово прииждат към Унгария, а заедно с тях и българи с други професии - занаятчии, търговци и др. Те са привлечени от разрастващия се пазар в унгарските градове. След „приравняването“ на Унгария с Австрия през 1867 г. в страната започва ускорена индустриализация и модернизация на капиталистическата икономика, което довежда до неимоверно нарастване на градското население – с 57% за периода от първото официално преброяване през 1870 г. до последното - през 1910 г. - преди разпадането на Австро-Унгария¹⁹.

Масовата миграция на български градинари-гурбетчии от Балканите към Централна Европа е неразделна част от движенията на населението в Европа през втората половина на XIX в., известни в европейската историческа демография като „миграции във века на урбанизацията и индустриализацията“²⁰. Бързото развитие на инфраструктурата, транспортната мрежа, достъпа до кратки пътувания и малките разходи за тях води до развитието на транснационалната трудова миграция през последните десетилетия на XIX в. и в началото на XX в. Хиляди сезонни работници от Испания прибират реколтата от зърно и грозде във Франция, италианци се трудят в лавандуловите поля на Прованс, полякини вадят захарно цвекло в Дания, ирландски жътвари прекосяват ежегодно Ирландско море, за да работят в Англия²¹. Подобно на тях българските

¹⁸ Вж.: Бъчваров, Ст., Българско градинарство. Исторически бележки. С., 1986, с. 20-28.

¹⁹ През 1870 г. градското население в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) е 2 120 000 д. и представлява 14% от населението на Източната част на монархията; четири десетилетия по-късно то е 3 320 000 д. с относителен дял 19%. (Magyarország történeti demográfiaja. Magyarország népssége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics J. Вр., 1963, р. 259.)

²⁰ Bade, K. J., Migration in European History. Blackwell Publishing Ltd., 2003, p. 53.

²¹ Пак там, с. 70-71.

градинари се придвижват пеш или с каруци до пристанищата в Свищов или Русе и оттам по р. Дунав²², за да търсят препитание, създавайки зеленчукови градини в покрайнините на унгарските градове.

В това изследване описваме външните миграции на българско население между България и Унгария, които влияят върху формирането на новата българска общност в Унгария, и основните тенденции в демографското развитие на българите в Унгария през последната четвърт на XIX в. и в началото на XX в.

Най-напред да уточним какво е по това време съдържанието на използваното от нас понятие за Унгария, като крайна дестинационна точка на миграционния поток от България. В съвременната унгарска историография е прието, че понятието за Унгария в териториално отношение и с оглед на държавните граници е постоянно и непроменливо от освобождението на унгарските земи от османско владичество до края на Първата световна война и разпадането на Австро-Унгария и по-точно от 1739 г. (когато е сключен Белградският договор между Австрийската и Османската империя и когато са определени окончателните граници на страната) до 1920 г., когато е подписан Трианонският договор между Унгария и държавите-победителки в Първата световна война²³. Всъщност тези държавни граници отговарят на границите на страната през Средновековието, преди битката при Мохач (1526 г.) и завладяването ѝ от османските турци (1541 г.). Именно те са и основата, върху която се узаконяват териториалните граници на „Унгарската империя“ при създаването на Австро-Унгария и сключването на Съглашението през 1867 г.²⁴ В географско отношение това е източната част на Австроунгарската империя – нарича се още Транслейтания, „Унгарска империя“ или „земите на унгарската свещена корона“. В „Унгарската империя“ влизат Унгария (която тогава включва откъснатите от нея впоследствие - след Първата световна война области Фелвидек²⁵ или Северна Унгария – дн. Словакия, Войводина – дн. в Сърбия и Темешкия Банат – дн. в Румъния, малки части в Сърбия и Унгария), Трансилвания, разполагащите с вътрешна автономия Хърватско-Славония и град и област Фиуме (дн. Риека, Хърв.).

Новото териториално-административно устройство на Източната част на Австро-Унгарската империя се изгражда с приемането на няколко закона в периода от 1876 до

²² Шалаверова, М., В. Мутафов, По света за късче хляб. С., 1997, с. 33.

²³ Vak B., Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp., 1997, p. 65.

²⁴ Пак там.

²⁵ Фелвидек – историческо регионално понятие; най-общо казано съпада със северния район на Карпатския басейн; включва северната половина на Кишалфьолд и равнината между реките Бодрог и Ондава, но без Северната централна планина (вж.: Paládi-Kovács Attila, Tajak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. Akadémiai kiadó, Budapest, 2003, pp. 23, 25, 27.)

1886 г. През 1876-77 г. е създадена единна комитатска система в Унгария и Трансилвания, като цялата територия на Унгарската империя, т. е. на Унгария и Трансилвания е разделена на 63 комитата²⁶. В областта Банат през 1873 г. е премахната пограничната защитна зона и там са формирани 4 комитата – Темеш, Торонтал, Крашова и Северин, като няколко години по-късно (1880) последните два са обединени в един под името Крашова-Северин. През 1886 г. е премахната и пограничната защитна зона в Хърватско-Славония и там са образувани още 8 комитата²⁷. Така цялата територия на Унгария (заедно с Хърватско-Славония) е организирана в 71 комитата. Това териториално административно деление на страната се запазва без промени до 1920 г. и именно то е валидно през разглеждания от нас статистически период.

По това време движенията на население в рамките на Европа са все още относително малки по размери. В унгарския периодичен се срещат доста противоречиви цифри за броя на българските градинари в Австро-Унгария или само в Унгария. Ще приведем няколко показателни примера. През април 1873 г. седмичникът „Gazdasági Lapok” [„Стопански листи”] съобщава, че 18 000 „трудолюбиви... майстори на зеленчуци и зарзавати... са минали Дунава... и са започнали обработката на предварително арендуваните от тях земи” в южните крайща на Унгария. Според написаното в специализираното издание „Gyümölcskertész” [„Овощар”] той варира от 200 000 през 1892 г. до 50 000 през 1896 г.; доста по-умерен е пак същият вестник няколко години по-късно, когато цитирайки немския аташе по стопанските въпроси в Букурещ, пише за наличието на 2 785 български градинари в Австро-Унгария през 1902 г. и определя числеността им за Унгария на около 2 000 д., като взема под внимание, че ги има вече „край почти всеки унгарски град”²⁸.

В настоящото изследване като основен източник на статистическа информация за българските градинари в Унгария използваме данните от преброяванията на населението в Унгария, макар в известен смисъл те да занижават общата им численост по причини, които ще станат ясни от следващите редове. Изводите за характера на миграционните процеси от България към Унгария и за тенденциите в тях правим, като проследяваме и сравняваме промените в статистическите сведения от няколко последователни преброявания на

²⁶ Bak B., Magyarország történeti topográfiája..., p. 119-120.

²⁷ Пак там.

²⁸ Bolgár kertészek. – Gazdasági Lapok, 1873, N 15 (13.IV.), p. 204; Sikabonyi, A bolgár zöldségtermelők. – Gyümölcskertész, 1892, № 2 (I.25.), p. 11; Gobóczy B., A konyhakertészet jövedelmezősége. – Gyümölcskertész, 1896, № 5-6 (10. márc.), p. 51; A bolgár zöldségtermesztő-szövetkezetek Magyarországon. – Gyümölcskertész, 1906, № 17 (10.IX.), p. 249.

населението²⁹ в Унгария (от 1880, 1890, 1900 и 1910 г.), отразяващи неговото състояние по критериите матерен език български в корелация с българско поданство, месторождение в България и вероизповедание. Наясно сме с ограниченията на този вид данни – с това, че те не посочват кога точно се е появила външната миграция, изключват всички миграционни движения в интервалите между преброяванията, както и движението на тези, които са родени в страната и които са напусkali и са се връщали³⁰, т. е. не „говорят“ за миграционните потоци в двете посоки, нито пък за променливите характеристики на тези потоци. Очевидна е и приетата от нас условност по отношение на матерния език, когото в случая приемаме като маркер за етническа принадлежност. Налага се да споменем и една специфика на преброяванията като демографски извори, а именно: обнародваните данни се отнасят до фактическото население на страната по това време, т. е. включват всички лица, които в критичния момент на преброяването (полунощ на 31 декември срещу 1 януари) са се намирали в даденото населено място, независимо къде е било тяхното местожителство. На практика обаче то се извършва в началото на януари, като не се вземат под внимание отсъствията за новогодишните празници и едно- или двудневно пътуване в друго селище поради гостуване. Въпреки недостатъците на преброяванията като демографски извори, поради липса на специална статистика за външната миграция, те представляват ценен извор за изучаването на миграционните движения в края на XIX и началото на XX в. По отношение на визираната тук тема те предоставят сравнително точна информация за количеството на легалните имигранти от България и дават възможност да се установи динамиката на миграционните процеси от България към Унгария. Това потвърждава и тяхното сравняване с българските статистически данни за градинарската гурбетчийска емиграция.

Като извор за количествените измерения на реемиграцията на българско население в посока от Унгария към България може да служи само преброяването на населението в България от 1900 г. и в частност данните по месторождение в Унгария и матерен език български, тъй като единствено при това преброяване те са обнародвани поотделно за двете части на монархията.

Демографското състояние (характеристиките по пол, възраст, вероизповедание, семейно положение, грамотност) на българските общности в Унгария описваме чрез анализа на сведенията от гореспоменатите четири преброявания на населението в Унгария.

²⁹ Bilsborrow, Richard, The Need for and Use of Census data on Migration. (Presentation at IUSSP XXV International Population Conference, Censuses in the XXIst Century.) July 18, 2005. - <http://www.iussp.org/France2005/SideMeetingPapers/bilsborrow%20.pdf> (10.04.2008).

³⁰ Пак там.

Използваме базите от данни по матерен език български, в отделни случаи тези по българско гражданство, в съответните корелации по възраст, религиозна принадлежност, семейно положение и пр. и вътре в тях по пол. Сведенията за българите в Унгария от преброяванията на населението в Унгария през последната четвърт на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. се отнасят за „земите на унгарската свещена корона” или за „историческа Унгария” (казано с езика на съвременната унгарска историография), т. е. и за Словакия, Трансилвания, Хърватско заедно със Славония и особено важния с оглед числеността на българите ъгъл между реките Дунав и Тиса – на изток от Тиса, комитатите Темеш и Торонтал, където живеят банатските българи или както тук ги наричаме „старата” българска общност. При анализа на миграциите на българското население от България към Унгария и на неговото демографско състояние вземаме под внимание обстоятелството, че в унгарската статистическа практика от последната четвърт на XIX в. и първото десетилетие на XX в. земите на Унгарската корона са разделени на девет статистически региона, според които са обнародвани и данните от преброяванията (вкл. тези за българското население).

● Те са:

I. Земи по десния бряг на р. Дунав, които включват 11 комитата: 1. Бараня, 2. Фейер, 3. Дьор, 4. Комаром, 5. Мошон, 6. Шомод, 7. Шопрон, 8. Толна, 9. Ваш, 10. Веспрем, 11. Зала, и 5 града с муниципални права (Дьор, Комаром, Печ, Секешфехервар, Шопрон);

II. Земи по левия бряг на р. Дунав или Западен Фелфьолд³¹ (Западна Горна Унгария), в които влизат 11 комитата: Арва (12), Барш (13), Естергом (14), 15. Хонт, 16. Липто, 17. Ноград, 18. Нитра, 19. Пожон, 20. Тренчен, 21. Туроц, 22. Зойом, и 2 града с муниципални права – Пожон (дн. Братислава, Слов.) и Шелмец- и Белабания (дн. Банска Стявница, Слов.);

III. Междуречие на Дунав и Тиса, което е организирано в 5 комитата: 23. Бач-Бодрог, 24. Чонград, 25. Хевеш, 26. Яс-Надкун-Солнок, 27. Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун, и 6 града с муниципални права - Бая, Зомбор (дн. Сомбор, Сърб.), Кечкемет, Сабадка, Сегед, Уйвидек (дн. Нови Сад, Сърб.) и Ходмезьовашархай);

IV. Земи по десния бряг на р. Тиса или Източен Фелфьолд (Източна Горна Унгария) с 8 комитата: 28. Абауй-Горна, 29. Берег, 30. Боршод, 31. Гьомьор и Киш-Хонт, 32. Шарош, 33. Сепеш, 34. Унг, 35. Земплен, и 2 града с муниципални права – Каша (дн. Кошице, Слов.) и Мишколц;

V. Земи по левия бряг на р. Тиса, където има 8 комитата: 36. Бекеш, 37. Бихар, 38. Хайду, 39. Марамарош, 40. Саболч, 41. Сатмар, 42. Силад, 43. Угоча, и 3 града с муниципални права - Дебрецен, Надварад (дн. Орадеа, Рум.) и Сатмарнемети (дн. Сату Маре, Рум.);

VI. Ъгъл между реките Тиса и Марош с 5 комитата: 44. Арад, 45. Чанад, 46. Крашова-Северин, 47. Темеш и 48. Торонтал, и 4 града с муниципални права – Арад (дн. Рум.), Вершец (дн. Вршац, Сърб.), Панчова (дн. Панчево, Сърб.) и Темешвар (дн. Тимишоара, Рум.);

³¹ Фелфьолд съвпада със северния район на Карпатския басейн, но е по-широко от понятието Фелвидек (вж. бел. № 21), защото включва Северната централна планина (вж.: Paládi-Kovács Attila, Tajak, népek, népcsoportok..., pp. 23, 25).

Карта 1. Статистически региони в земите на Унгарската корона, 1910 г.

VII. „Отвъд Кирайхаго³²” или Трансилвания, с 15 комитата: 49. Алшо-Фехер, 50. Бестерце-Насод, 51. Брашов, 52. Чик, 53. Фогараш, 54. Харомсек, 55. Хуняд, 56. Киш-Кюкюльо, 57. Колож, 58. Марош-Торда, 59. Над-Кюкюльо, 60. Себен, 61. Солнок-Добока, 62. Торда-Араньош, 63. Удвархей, и 2 града с муниципални права – Коложвар (дн. Клуж Напока, Рум.) и Марошвашархей (дн. Търгу Муреш, Рум.); тук за отбелязване е, че в териториално отношение тази Трансилвания не съвпада изцяло с територията на някогашното Трансилванско княжество;

VIII. Фиуме (дн. Риека, Хърв.) град и област; и

IX. Хърватско-Славония, включващи 8 комитата: 64. Беловар-Кьорьош, 65. Лика Крбава, 66. Модрус-Фиуме, 67. Пожега, 68. Срем, 69. Варажд, 70. Верьоце, 71. Заграб, и 4 града с муниципални права – Варажд (дн. Вараждин, Сърб.), Есек (дн. Осиек, Хърв.), Заграб (дн. Загреб, Хърв.) и Зимон (дн. Земун, Сърб.)³³.

С цел да се разграничат двете български общности - старата и новата, освен обобщените статистически сведения за цяла Унгария, „отделяме” няколко други бази от данни. Така например, новата българска общност представяме чрез статистическите сведения за населението с матерен език български в столицата Будапеща³⁴ и в градовете с муниципални права (törvényhatóságjogú városok, през разглеждания период 30 на брой³⁵)

³² Унг. Királyhágó (Erdély kapúja, бълг. „Вратата към Трансилвания”), рум. Pasul Craiului. Проход в Медната планина, на границата на комитатите Колож и Бихар. След 1867 г. в унгарската статистическа практика се предпочита това название вместо Трансилвания.

³³ Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869-1910. Írta Dr. Thirring G. Bp., 1983, pp. 25-26.

³⁴ Pejkovszka P., A budapesti bolgár közösség történeti demográfiai jellemzői. - In: Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény és ruszin nemzetiség néprajzából. 2. Szerk. Eperjessy E. Bp., 1998, pp. 19-41.

³⁵ Според закона от 1886 г. на територията на Унгария (вкл. Хърватско-Славония), в деветте статистически региона има 28 града с муниципални права; през 1895 г. са дадени такива права на още 2

и с уреден съвет (*rendezett tanácsú városok*, 110 на брой за 1910 г.³⁶), които тук за краткост наричаме само „градове“³⁷. В случая избирането на тъкмо тези бази от данни бе обосновано от факта, че градинарите, които всъщност представляват основната част на новата българска общност, се установяват именно край столицата и големите унгарски градове; наемат земя и правят градини, защото там пазарът е голям и могат по-добре да реализират продукцията си. За 1900 г. вземаме под внимание и данните за големите общини, които впоследствие са издигнати до статута на градове с уредени съвети и тъкмо като такива фигурират в преброяването от 1910 г. Днес 60% от тогавашните градове с муниципални права и 68% от тези с уреден съвет са извън границите на Унгария.

града в Хърватско-Славония – на Варажд и Зимон. Вж.: Bak Borbala, Magyarország történeti topográfiaja..., 1997, pp. 98-99; Cszizmadia, Máthé, Nagy, Magyar közigazgatástörténet. Bp., 1990.

³⁶ Градове с уреден съвет на територията на Унгария (вкл. Хърватско-Славония) по статистически региони: **I.** Капошвар (*ком. Шомод*); Кишмаргон (дн. Айзенщад, Австр.), Руст (дн. Австр.) (*ком. Шонпрон*); Сексард (*ком. Толна*); Кьосег, Сомбатхей (*ком. Ваи*); Папа, Веспрем (*ком. Веспрем*); Надканижа, Залаегерсег (*ком. Зала*); **II.** Лева (дн. Левице, Слов.), Уйбана (дн. Нова Баня, Слов.) (*ком. Барш*); Естергом (*ком. Естергом*); Корпона (дн. Крупина, Слов.) (*ком. Хонт*); Рожакед (дн. Рузомберок, Слов.) (*ком. Литто*); Лошонц (дн. Лушенец, Слов.) (*ком. Ноград*); Ершекуйвар (дн. Нове Замки, Слов.), Нитра (дн. в Слов.), Саколца (дн. Скалица, Слов.) (*ком. Нитра*); Базин (дн. Пезинок, Слов.), Модор (дн. Модра, Слов.), Надсомбат (дн. Трнава, Слов.), Сентдъорд (дн. Юр при Братислава, Слов.) (*ком. Пожон*); Тренчен (дн. Тренчин, Слов.), Жолна (дн. Жилина, Слов.) (*ком. Тренчен*); Бестерцебана (дн. Банска Бистрица, Слов.), Брезнобана (дн. Брезно, Слов.) (*ком. Зойом*); **III.** Мадярканижа (дн. Канижа, Сърб.), Зента (дн. Сента, Сърб.) (*ком. Бач-Бодрог*); Сентеш (*ком. Чонград*); Егер, Дьондьош (*ком. Хевеш*); Ясберен, Карцаг, Кишкунсалаш, Мезьотур, Солнок, Туркеве (*ком. Яс-Надкун-Солнок*); Цеглед, Кишкунфеледхаза, Кишкунхалаш, Надкьорьош, Сентендре, Вац, Уйпещ (*ком. Пеща-Пилиш-Шолт-Кишкун*); **IV.** Бересас (дн. Берегово, Украйна), Мункач (дн. Мункачево, Украйна) (*ком. Берез*); Добшина (дн. в Слов.), Йолшва (дн. Йелшвава, Слов.), Надверьоце, Римасомбат (дн. Римска Сбота, Слов.), Рожньо (дн. Рожнава, Слов.) (*ком. Гьомьор и Кошхонт*); Бартфа (дн. Бардейов, Слов.), Епереш (дн. Прешов, Слов.), Кишсебен (дн. Сабинов, Слов.) (*ком. Шарош*); Игло (дн. Спишска Нова Вещ, Слов.), Гьолницбана (дн. Гелница, Слов.), Кешмарк (дн. Кезмарок, Слов.), Лейбиц (дн. Лубица, Слов.), Льоче (дн. Лвоца, Слов.), Попрад, Сепешбела (дн. Спишска Бела, Слов.), Сепешоласи (дн. Спишске Власи, Слов.), Сепешварала (дн. дн. Спишске Подхрадие, Слов.) (*ком. Сепеш*); Унгвар (дн. Ужгород, Укр.) (*ком. Унг*); Шаторалаяуйхей (*ком. Землен*); **V.** Дюла (*ком. Бекеш*); Хайдубьосьормен, Хайдунанаш, Хайдусобосло (*ком. Хайду*); Марамарошсигет (дн. Сигету Мармацией, Рум.) (*ком. Марамарош*); Ниредхаза (*ком. Саболч*); Фелшьобана (дн. Бая Сприе, Рум.), Надбана (дн. Бая Маре, Рум.), Надкарой (дн. Карей, Рум.) (*ком. Сатмар*); Силадшомьо (дн. Шимлеу Сиванией, Рум.), Зилах (дн. Зилъу, Рум.) (*ком. Силад*); **VI.** Мако (*ком. Чанад*); Караншебеш (дн. Карансебеш, Рум.), Лугош (дн. Лугой, Рум.) (*ком. Крашова-Северин*); Фехертемплом (дн. Бела Црква, Сърб.) (*ком. Темеш*); Надбечкерек (дн. Зренянин, Сърб.), Надкинда (дн. Кикинда, Сърб.) (*ком. Торонтал*); **VII.** Дюлафехервар (дн. Алба Юлия, Рум.), Абрудбана (дн. Абруд, Рум.), Наденед (дн. Айуд, Рум.), Визакна (дн. Оцна Сибиулиу, Рум.) (*ком. Алио-Фехер*); Бестерце (дн. Бистрица, Рум.) (*ком. Бестерце-Насод*); Брашо (дн. Брашов, Рум.) (*ком. Брашо*), Чиксереда (дн. Миерцуреа-Чиук, Рум.), Дердьосентмиклош (дн. Георгени, Рум.) (*ком. Чик*); Фогараш (дн. Фьгъраш, Рум.) (*ком. Фогараш*); Кездивашархей (дн. Търгу Сецуешц, Рум.), Шепшисентдъорд (дн. Свънту Георги, Рум.) (*ком. Харамсег*); Дева (дн. в Рум.), Хатсег (дн. Хацег, Рум.), Сасварош (дн. Оръшгие, Рум.), Вайдахуняд (дн. Хунедоара, Рум.) (*ком. Хуняд*); Дичосентмаргон (дн. Търньвени, Рум.), Ержебетварош (дн. Думбръвени, Рум.) (*ком. Киш-Кюкюльо*); Колож (дн. Койощна, Рум.) (*ком. Колож*); Сасреген (дн. Регин, Рум.) (*ком. Марош-Торда*); Медеш (дн. Медиаш, Рум.), Шегешвар (дн. Шигишоара, Рум.) (*ком. Над-Кюкюльо*); Надсебен (дн. Сибиу, Рум.), Сасшебеш (дн. Шебеш, Рум.) (*ком. Себен*); Деш (дн. Деж, Рум.), Самошуйвар (дн. Герла, Рум.) (*ком. Солнок-Добока*); Торда (дн. Турда, Рум.) (*ком. Торда-Араньош*); Секейудвархей (дн. Одореу Сецуешц) (*ком. Удвархей*). **IX.** Няма.

³⁷ Териториално-административното деление на Унгария, в това число и на нейната градска структура е уредена със закона от 1886 г. и остава в сила до 1920 г., т. е. до влизането в сила на Трианонския договор, с който страната приключва Първата световна война. Градът с муниципални права е специфична единица от териториално-административното деление на Унгария на средно равнище. По права и функции той е равностоен на комитата, но не принадлежи към неговата територия, макар и някои от градовете с муниципални права да са седалища на комитати. За разлика от комитата градът с муниципални права притежава значителна частна собственост. Ръководен орган му е градския съвет, начело с кмета. (Вж.: Bak Borbala, Magyarország történeti topográfiaja..., Bp., 1997, p. 91.)

„Сухият” анализ на статистическите сведения за новата българска общност допълваме с богата и интересна информация за тях от унгарската градинарска периодика през разглеждания период и от някои местни вестници³⁸, които съдържат подробни описания за миграцията на българските градинари-гурбетчии и засягат някои нейни стопански аспекти.

Банатските българи са описани чрез обобщените поселищни данни за комитатите Темеш и Торонтал, тъй като те живеят компактно именно там.

Специфика на унгарските статистически извори от разглеждания период е, че при обработката на данните от преброяванията на населението в Унгария няколкото хиляди крашовани³⁹ от третия комитат в областта Банат - Крашова-Северин са прибавени към броя на населението с матерен език български в обнародваните таблици с обобщаващи сведенията за цялата страна; така там те фигурират заедно в графа със заглавие „български, крашовански”. Причината за подобен подход при обработването и публикуването на статистическите данни за българите в Унгария вероятно би трябвало да се потърси в това, че тогава сред учените в Австро-Унгария (К. Иречек, П. Шафарик, Швикер, Л. Бьом, Й. Сенткларай) преобладава мнението за българския етнически произход на крашованите. Тази теза подкрепя и първият задълбочен изследовател на традиционната култура на банатските българи, унгарският антропогеограф и етнограф Геза Цирбус⁴⁰. По онова време съществуват и други, различни становища за етническия произход на крашованите. (Междувпрочем този въпрос е обект на научни спорове и до днес⁴¹.) Те се основават главно върху анализа на техния език и традиционна култура: едни защитават възгледа за румънския им произход⁴² (сред които е и унгарският етнограф Карой Ч. Шебештен⁴³), други - за сръбския⁴⁴. Но в унгарските научни среди се утвърждава тезата на Г. Цирбус, който има авторитет като учен, а и отговаря за българския отдел в Унгарското етнографско дружество, чиято главна задача пък е да изучава националностите на територията на Унгария.

³⁸ Вж.: Извори и литература.

³⁹ Крашованите живеят компактно в няколко селища, намиращи се в близост едно до друго: Визеш (дн. Водник в Рум.), Крашочьорго (Клокотич, дн. Клокотици в Рум.), Крашовар (дн. Карашова в Рум.), Кишкрашо (Лупак, дн. Лупац в Рум.), Нермед (дн. Нермед в Рум.), Кенделто (дн. Рафник в Рум.), Крашоалмаш (Ябълча, дн. Ябълцеа в Рум.).

⁴⁰ Czirbusz G., A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza. Temesvár, 1882; Пак той, A krasován bulgárok. – Földr. Közl., 1883.

⁴¹ Halasi-Kun, T., Ottoman data and the history of the krasóvans. - In: Archivum Euroasiae Medii Aevi. III. Wiesbaden, 1983, pp. 157-182.

⁴² Petrovići, E., Graiul Caraşovenilor. Bucharest, 1935.

⁴³ Cs. Sebestyén K., A krasovánok kanalas malma. – NÉ, 1908, Adatok a krasovánok néprajzához. – NÉ, 1941, A krasovánok háza. - Ethn., 1941.

⁴⁴ Halasi-Kun, T., Ottoman data and..., p. 160.

През 90-те години на XIX в., когато българските езиковеди започват да изучават езика на трансилванските и банатските българи, те вземат отношение и по въпроса за народността произход крашованите. Тогава Беньо Цонев, един от родоначалниците на съвременното ни езикознание, подкрепя становището за българския произход на крашованите⁴⁵. Видният наш изследовател на банатските българи Л. Милетиц познава добре трудовете на Геза Цирбус и не е съгласен с виждането му за българския произход на крашованите⁴⁶, а през 1903 г. я отрича категорично, като излага възгледите си в специална студия, поместена в престижното австрийско научно списание „Archiv für Slavische Philologie“⁴⁷. В българската наука, следвайки тезата на Л. Милетиц се налага мнението, че те не са от български произход⁴⁸.

Самият Геза Цирбус следи развитието на дискусиата за крашованите и в процеса на своята творческа работа променя схващането си за тях⁴⁹. Той вече счита, че в резултат от продължителното хърватско културно влияние те са се превърнали в отделна славянска на родностна група. Неговите нови разбирания намират отражение в структурата на книгата му от 1913 г. „A Temes- és Torontál megyei bolgárok” [„Българите от комитатите Темеш и Торонтал”], където втората част е озаглавена A krassószörényi krassovánok [„Крашованите в комитат Крашова-Северин”].

Крашованите, също като банатските българи, са католици, но са изпитали силно хърватско влияние, и още през XVIII в. се самоопределят като крашовани (по името на р. Караш, около която се намират техните селища). Ето защо в настоящата разработка не разглеждаме групата на крашованите и ги приспадаме от общия брой на българите въз основа на сведенията за тях от първичните таблици на преброяванията, където те са били специално отбелязвани (вж. Табл. 1).

Динамиката в общия брой на българите в Унгария по матерен език български от 1890 до 1910 г. показва тенденция към числено нарастване, като се наблюдава известен спад през последното десетилетие на XIX в. (вж. Табл. 1) Тези явления са следствие от начините на попълване на българските общности, от миграционните потоци на

⁴⁵ Цонев, Б., Трансилванските българи и техните молитви. – Български преглед, II, 1894, № 1, с. 43-50.

⁴⁶ Милетиц, Л., На гости у банатските..., с. 63-88.

⁴⁷ Miletić, Lj., Liber die Sprache und Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn. – Archiv für Slavische Philologie, 25, 1903, pp. 161-181.

⁴⁸ Miletić, Lj., Liber die Sprache und Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn. – Archiv für Slavische Philologie, 25, 1903, pp. 161-181.

⁴⁹ Пейковска, П., Българо-унгарски научни взаимоотношения, XIX – средата на XX в. С., 2005, с. 152-154.

българско (по гражданство или матерен език) население в посока от България към Унгария и обратно.

Таблица 1. Брой на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) по матерен език български и по българско гражданство, 1880-1910 г.⁵⁰

Година на преброяването	По матерен език български			По българско гражданство
	Българи и крашовани	Само българи	Само крашовани	
1880	х	х	х	187
1890	18 138	15 599*	2 539*	817
				+630
1900	21 698	13 869	7 829	1 674
	+3 560	-1 730	+5 479	+857
1910	23 267	15 805	7 462	3 139
	+1 569	+1 939	-367	+1 465

Х - Не разполагаме с данни.

* - Данните са приблизителни, тъй като няма сведения за крашованите в четири от седемте крашовански селища.

ЧИСЛЕНОСТ И РЕЕМИГРАЦИЯ НА БАНАТСКИТЕ БЪЛГАРИ

В старата българска общност се забелязват известни различия от общата тенденция в динамиката на числеността на българите в Унгария. Търсейки причините за демографското поведение на банатските българи в края на XIX и в началото на XX в. се връщаме в епохата, предшестваща началото на съвременната статистика в Унгария, т. е. преди 1870 г. Три-четири десетилетия след образуването на градовете Бешеньов и Винга и най-вече след като областта Банат минава под унгарско административно управление, сред банатските българи започва процес на разселване – „izrojvanjétu”, както те самите го

⁵⁰ Източници на данните: Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im h.h. Bandels-Ministerium. Erster Jahrgang. 2.Heft. Wien, 1852, p. 4; Fényes Elek, A Magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék s járások szerint. Pest, 1867, p. 12; A Magyar szent korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Vol. I. Bp., 1882, pp. 88-105; A Magyar szent korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Vol. I. Bp., 1893, pp. 116*-119*, 54-59, 112; A Magyar szent korona országában az 1900. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Vol. I. Bp., 1903, pp. 120-125, 210-213; A Magyar szent korona országában az 1910. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 5. rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények, Vol. 61. Bp., 1916, pp. 114-116.

наричат⁵¹. Най-напред се заселват в Ловрин (дн. в Рум.) – неизвестно точно кога; според техният пръв изследовател Ласло Горове, който черпи сведения от „книгата” на бешеньовската църква, през 1776/77 г. там се настаняват 60 семейства от България и ок. 300 д. от Бешеньов, които впоследствие се преместват в Немет-Ечка (дн. Ечка, Сърб.) и оттам в Итварнок и Ищванвълд (дн. Хайдушица, Сърб.)⁵². В Немет-Ечка има българи от 1794 до 1825 г.; после те се пръскат по околните села – Лукачфалва (дн. Лукино село, Сърб.), Канак (дн. дн. Конак, Сърб.) и другаде; в Модош (дн. Яша Томич, Сърб.) живеят бешеньовци от 1779 г. През първата половина на XIX в. банатски българи се преселват в Канак, Ечка (1820), Съльошудварнок (Рогендорф, дн. Банатски Душановац, Сърб.), Модош (1840), Бреце (1845, дн. Бреце, Рум.), Болгартелеп (Телепа, дн. Колония Булгара, Рум.), Дента (дн. Рум.), Секейкеве (1870) (дн. Скореновац, Сърб.), Шандоредхаза (дн. Иваново, Сърб.), Надержебетлак (дн. Бело Блато, Сърб.)⁵³. „Преместванията” обикновено стават произволно; в редки случаи те са в резултат от заселническата политика на държавата - като, например, в Секейкеве и Стар Лец (Барацхаза, дн. Бърътеаз, Рум.). Ето и някои други мотиви за тях, изтъкнати от самите банатски българи:

- Ловрин напускат, защото „не искат да са под немско ‘владение’”. Междувпрочем, факта, че те емигрират, когато околната етническа среда стане чужда за тях, отбелязва и другият голям унгарски учен-познавач на банатските българи Геза Цирбус⁵⁴.

- От Надержебетлак се прехвърлят в Темешкубин (дн. Ковин, Сърб.), защото реките Темеш и Бега често заливат селото⁵⁵.

Основният фактор за „изройването” на банатските българи обаче е демографският бум, който те преживяват през XVIII в. и през първите десетилетия на XIX в. Той оказва негативно влияние върху тяхното икономическо благосъстояние, поради раздробяването и недостига на обработваемата земя. По този въпрос интересни сведения предоставя книгата на Геза Ковач със заглавие „A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése, 1716-1848” [„Демографско и стопанско развитие на Банат, 1716-1848 г.”] (Сегед, 1998), в която

⁵¹ Банатски българи изразяват желание за разселване още в средата на XVIII в., но не получават разрешение за това от австрийските камарални власти. Така например, през 1752 г. отказ получават 55 фамилии от Винга, които искат да се преместят в Надсентмиклош (дн. Съникулау маре, Рум.). Вж.: *Telbisz K., Dveste gudini u Banata 1738-1938. Života i običajana banatscite balgare. Timișoara, 1938, p. 67.*

⁵² *Gorove, L., A bánsági bolgárok hajdani és mostani állapotáról. - Tudományos Gyűjtemény, 1837, Vol. IX, p. 24.*

⁵³ *Telbisz K., Dveste gudini u Banata..., pp. 67-84.*

⁵⁴ Цирбус, Г., Южноунгарските българи. Брой и начин на заселване. – В: Унгарски учени за България. Съст. П. Пейковска. С., 2003, с. 317.

⁵⁵ Пак там, с. 83.

той разработва статистическите материали от регламентирането на ангарията в Банат през 1780-1786 г. и преброяването на населението от 1784-1787 г. (извършено по инициатива на австрийския император Йосиф I) и от 1828 г. Освен за имущественото положение и социалното разслоение, те дават сравнително достоверна представа за броя на семействата, подлежащи на данъчно облагане, и за демографското състояние на населението в отделните селища. Тъй като в тези статистически документи населението е отразено само по признак вероизповедание, по отношение на банатските българи могат да се използват количествените параметри за селищата с хомогенно, българско население - Стар Бешеньов и Винга.

Използвайки обнародваните от Л. Горове и Г. Ковач сведения, ще дадем пример с демографското развитие на най-голямото банатско българско селище - Бешеньов. Първоначално там се заселват 2 200 д., като още през първата година (1738) те са сполетяни от чума, вследствие на която намаляват с триста души. Оттогава за изтеклото почти столетие до преброяването през 1833 г. числеността им нараства с 310% (до 7 790 д.)⁵⁶. Темповете на прираста са по-слаби през първите пет десетилетия - до преброяването от 1784-1787 г., когато числеността им нараства с 68% (до 3 195 д.)⁵⁷. Всъщност истинският бум в прираста на бешеньовци настъпва през следващите четиридесет и пет години, в края на XVIII в. и през първите десетилетия на XIX в., когато те се увеличават с 144%.

Във Винга само за петте години между преброяванията от 1828 и 1833 г. българското население се увеличава със 7,3% (до 3 680 д. за 1833 г.)⁵⁸. Както отбелязва посетилият банатските българи точно по това време Ласло Горове „мнозина се изселват, за да потърсят по-добро битие; живеят в Надбечкерек (дн. Зренянин, Сърб.), Темешвар, Вершец, Липа, Надкикинда (дн. Кикинда, Сърб.), Мокрин (дн. в Сърб.), Надсентмиклош (дн. Съниколау Маре, Рум.), Хацфелд (дн. Жимболия, Рум.), Дугосела (дн. Неръу, Рум.), както и в унгарските градове по поречието на р. Марош – Арад, Мако, Сегед, Мариярадна (дн. Радна, Рум.)”⁵⁹. Това разселване продължава и през втората половина на XIX в. и големите му размери намират израз в силното увеличаване на броя на селищата, сред чието население срещаме и банатски българи – максимумът от 142 селища е достигнат през 1890 г. (70 в комитат Торонтал, 51 в комитат Темеш и 21 в

⁵⁶ Gorove, L., A bánási bolgárok hajdani és..., pp. 35-36. Статистическите сведения черпи от: Nagy Lajos, Magyarország. Politico-Geographiai Statistica. Buda, 1828, Vol. I, p. 396.

⁵⁷ Kovách G., A Bánás demográfiai és gazdasági fejlődése, 1714-1848. Szeged, 1998, p. 105.

⁵⁸ Gorove, L., A bánási bolgárok hajdani és..., pp. 51-52. Цитира: Nagy L., Vol. I, p. 374.

⁵⁹ Пак там, с. 36.

комитат Крашова-Северин), което означава, че банатски българи се срещат в 18% от селищата в Банат⁶⁰ (вж. Табл. 3). Тогава то е описано от Геза Цирбус така: „Тази шепа народ е непрекъснато в движение; техните изисквания и трудолюбие ги карат постоянно да бродят, да търсят преуспяване ту тук - ту там”⁶¹.

Преброяването от 1836 г. регистрира спад в броя на винганските (-69 д.) и главно на бешеньовските българи (-396 д.) – при последните поради смъртността, причинена от световната холерна епидемия, засегнала Унгария през 30-те години⁶². За съжаление, демографското състояние на банатските българи през последвалите няколко десетилетия, от средата на XIX в. до 80-те години, не може да бъде описано в детайли. През 40-те години на XIX в. основоположникът на съвременната унгарска статистика Елек Фенеш извършва преброяване на населението въз основа на църковните регистри, което за пръв път дава (обаче само) обща представа за числеността на народностите в Унгария и „прикрепените към нея провинции” – „Хърватско, военната погранична зона, Трансилвания и периферната зона на Трансилвания”⁶³. Според Е. Фенеш българите по народностен признак са 12 000 д. (3 000 в комитат Темеш и 9 000 в комитат Торонтал) и представляват 0,12% от населението на страната⁶⁴. През 1850 г. е извършено преброяване по нареждане на Виена, като данните му са обнародвани съгласно тогавашното административно деление; регистрирани са 22 987 българи по народност, които представляват 0,18% от населението на страната, от тях 22 780 - в „Сръбска войводина и Темешкия банат” и 207 д. – в Трансилвания⁶⁵. От пръв поглед се вижда, че сведенията за българското население в Унгария в рамките само на едно десетилетие варират в твърде голям диапазон. В унгарската статистическа наука за меродавно се счита проучването на Е. Фенеш, защото „преброяването от 1850 г. изненадващо потвърждава точността на неговата работа”, макар да отразява тенденциозно (в смисъл понижава) числеността на унгарците за сметка на останалите националности в териториалните ѝ граници⁶⁶.

Статистическите таблици от първите две съвременни преброявания на населението в Унгария - от 1870 и 1880 г. не съдържат сведения за по-малките народностни групи, вкл. българите, по признак матерен език или народност. В книгите си Геза Цирбус предоставя някои статистически данни за банатските българи от 1880-82 г.,

⁶⁰ Общ брой на селищата в Банат 801. Вж.: Kókai S., A Bánság történeti földrajza. Nyiredháza, 2010, p. 162.

⁶¹ Цирбус, Г., Южноунгарските българи..., с. 315.

⁶² Пак там.

⁶³ Fényes Elek, Magyarország statisztikája. Vol. I-III. Pest, 1841-1843; пак той, Magyarország leírása. Vol. I-II. Pest, 1847; пак той, Ungarn in Vormärz..., Leipzig, 1851.

⁶⁴ A Magyar szent korona országában az 1891. év elején..., pp. 116*-117*.

⁶⁵ Пак там, с. 119*.

⁶⁶ Пак там.

които влизат в обръщение и в българската научна литература чрез студията на Любомир Милетич „На гости у банатските българи”⁶⁷. За селищата в Банат с най-голям брой българско население източник на данните е преброяването от 1880 г., но трябва да се има предвид, че те не са съвсем точни, защото включват цялото тяхно етническо население, т. е. банатските българи не са отделени от останалите. Специално за Бешеньов, Бреце и Болгартелеп това няма особено значение, тъй като „другите” са малцина. Цирбус дава цифри за банатските българи в някои селища и за „1882 г.”, които - както споменава – се основават на негови лични проучвания и вероятно произхождат от статистиката, която водят за себе си самите банатски българи; точността на тези данни обаче може да бъде спорна.

За периода след Съглашението, когато в Унгария укрепват капиталистическите взаимоотношения, Банат изпитва благотворното влияние на новоизградената железопътна мрежа и на възможностите произведената там продукция да бъде включена в обединения пазар на Австро-унгарската империя – в огромни количества и при изгодни условия. Всичко това издига мястото и ролята на областта в историческа Унгария и оказва влияние върху положителния естествен прираст на нейното население, а от своя страна пък допринася да се уеднаквят дотогавашните различия в развитието на отделните комитати⁶⁸. Преброяването в Унгария от 1870 г. отразява нарастване на населението (заедно с градовете с муниципални права) в комитат Торонтал с 41% (вкл. гр. Панчова), а на Темеш – с 31% (вкл. гр. Темешвар и гр. Вершец)⁶⁹. Можем само да предположим, че банатските българи също са подвластни на тези общи тенденции.

Да видим какво е демографското поведение на банатските българи според преброяванията в Унгария от 1890, 1900 1910 най-напред на микроравнище. Числеността на банатските българи в края на XIX и в началото на XX в. – поселищно и по комитати - определяме по данните от преброяванията на населението от 1890, 1900 и 1910 г. по матерен език български и религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред (без крашованите) за комитатите Темеш и Торонтал, където те живеят компактно. Поради вътрешната миграция на банатските българи и разселването им из целия Банат вземаме под внимание същите данни и за комитат Крашова-Северин.

⁶⁷ Милетич, Л., На гости у банатските българи... Вж. бел. № 5.

⁶⁸ Kókai S., A Bánság történeti..., p. 159.

⁶⁹ Пак там.

Таблица 2. Брой на населението в областта Банат по матерен език български и религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред (без крашовани), по комитати и пол, 1890-1910 г.⁷⁰

Година на преброяването	1890			1900			1910		
	М	Ж	О	М	Ж	О	М	Ж	О
	Брой								
	й								
Темеш	2686	2725	5411	2195	2323	4518	2144	2374	4518
Торонтал	4694	4608	9302	3976	3887	7863*	4012	3969	7981
Крашова-Северин	49	39	88	55	29	84	65	19	84
Общо	7429	7372	14801	6226	6239	12465*	6221	6362	12583
	%								
Темеш	49,6	50,4	100,0	48,6	51,4	100,0	47,5	52,5	100,0
Торонтал	50,5	49,5	100,0	50,6	49,4	100,0	50,3	49,7	100,0
Крашова-Северин	55,7	44,3	100,0	65,5	34,5	100,0	77,4	22,6	100,0
Общо	50,2	49,8	100,0	49,9	50,1	100,0	49,4	50,6	100,0

* - Не са включени данните за 4 околии в комитат Торонтал (Пардан, Тьорьокбече, Тьорьокканижа и Жомбоа), с които не разполагаме. Изхождайки от данните за 1890 г. и 1910 г. за тези околии може да се предвиди население с матерен език български и религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред от около 50 д.

Таблица 3. Брой на селищата, обитавани от население с матерен език български и с религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред, 1890, 1900 г.

Год. на пребр.	1890	1900
Комитат		
Темеш	51	35
Торонтал	70	46
Крашова-Северин	21	23
Общо	142	104

Както е видно от таблица 3 през 1890 г. само в 15 селища има банатски български общности с численост над 100 души (6 в комитат Темеш и 9 в комитат Торонтал). В края на XIX и в началото на XX в. най-големите банатски български селища – с няколко хилядно население продължават да бъдат Бешеньов и Винга, следвани от Бреце и Шандоредхаза – с между 500 и 1000 души българи. Според Геза Цирбус в Бешеньов,

⁷⁰ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1890, 1900, 1910 г., за комитати Темеш, Торонтал и Крашова-Северин, табл. брой на населението по матерен език български и религиозна принадлежност.

Винга и Бреце българите са „мнозинство”, „една трета” от населението са в Шандоредхаза и Канак и „наполовина” - в Болгартелеп, в останалите общини живеят малък брой българи⁷¹. В светлината на данните от унгарските преброявания съотношението на българите (по матерен език български) в тези селища към останалите етнически групи – предимно немци и унгарци, но също сърби, румънци и хървати, изглежда така:

- През 1890 г. банатските българи живеят в абсолютно мнозинство в пет селища – Бешеньов, Болгартелеп и Съльошудварнок в комитат Торонтал и Винга и Бреце в комитат Темеш. За едно от тях – Бешеньов (ком. Торонтал) – може да се каже, че е напълно хомогенно по отношение на българския матерен език; с общо население от 6 331 д. Бешеньов е най-голямото селище в Банат, обитавано от българи – относителният им дял възлиза на 91%. В другите две - Бреце (ком. Темеш) и Болгартелеп (ком. Торонтал) – относителният дял на преобладаващата българска народност е на 75% и те също могат да бъдат считани за хомогенни, тъй като по-малките етнически групи там не застрашават доминирането на преобладаващата народност. Бреце е значително по-малко по население – общо 1 174 д., а относителният дял на българите е 87%. Болгартелеп е съвсем малко селище с население от 681 д. и относителен дял на българите 83%.

- След Бешеньов, Винга (ком. Темеш) е второто голямо селище - с население от 4 795 д., по това време със статут на град с уреден съвет, в което българите са мнозинство - 67% спрямо останалото население от немци, румънци, унгарци и сърби. Близък до този е относителният дял на българите в Съльошудварнок (ком. Торонтал) - 62%, но той е малко селище с население 786 д.

- За истинско етническо смесване на банатските българи с други народности може да се говори в останалите селища. Около една трета са българите в малкото селище Стар Лец (ком. Торонтал) - 37% (451 д.) и в по-големите селища Канак (ком. Торонтал) - 35% (1 387 д.) и Шандоредхаза (ком. Торонтал) - 31% (2 129 д.). Под 20% са банатските българи в Лукачфалва (ком. Торонтал) (18% при население 779 д.), Надержебетлак (ком. Торонтал) – 15,6% (1 507 д.), Немет Модош (ком. Торонтал) – 15% (1 637 д.), Секейкеве (ком. Торонтал) - 14% (2 510 д.), Дента (ком. Темеш) - 11% (3 188 д.), Серб Модош (ком. Торонтал) – 7% (2 922 д.), Надкаройфалва (ком. Темеш) – 4,4% (3 378 д.). От трите административни центъра в областта Банат – градовете с муниципални права Панчова

⁷¹ Цирбус, Г., Южноунгарските българи..., с. 313.

(ком. Торонтал), Темешвар и Вершец (ком. Темеш) по-значително банатско българско присъствие е налице в гр. Темешвар (0,2% при население 43 437 д.)

Две десетилетия по-късно – според унгарското преброяване от 1910 г. тази подредба на селищата в Банат според относителния дял на населението с матерен език български в тях остава непроменена, но навсякъде (с изключение на Бреще) се забелязва неговото намаляване спрямо този на останалото население - намаление, което е най-незначително в Бешеньов, много голямо в Съльошудварнок и най-драстично в Надкаройфалва, където за три десетилетия напълно изчезва българският елемент:

○ Бешеньов – 88%, Бреще - 88%, Болгартелеп - 56%, Винга - 59%, Съльошудварнок - 23%, Стар Лец - 30% (1900), Канак - 28% и Шандоредхаза 30%.

А сега да проследим демографското развитие на банатските българи на макроравнище. Количествени параметри сочат силно числено намаляване на банатските българи (-15,5%) през 90-те години на XIX в. и в трите комитата (вж. Табл. 2). Увеличаването на техния брой през първото десетилетие на XX в. е минимално (само с 0,5%) и не достига равнището от 1890 г. При това то е характерно само за комитат Торонтал; в останалите два комитата броят на банатските българи стагнира. За целия период от 1890 до 1910 г. бележи спад не само броят, но и относителният дял на банатските българи спрямо останалото население на областта - от 1,03% до 0,8% за съответните години. Затова смятаме, че за тенденцията към общо нарастване на числеността на българите в Унгария решаващо влияние оказва имиграцията на градинарите. Спадът в общия брой и относителния дял на банатските българи (вж. Табл. 2) се дължи на тяхното реемиграционно движение към България през 80-те и 90-те години на XIX в. вследствие на започналия сред тях процес на разоряване. Той е предизвикан отчасти от високата раждаемост в продължение на десетилетия, в резултат на която дадените им от унгарската държава земи стават недостатъчни за обезпечаване на поминъка им, и отчасти от няколкото поредни неблагоприятни години (1880-1881), когато поради високите данъци те са принудени да мигрират из страната и да се препитават като наемни работници.

„Молим... да бъдем пуснати в България като тамошен народ..., умножихме се на 8 000 души..., разорихме се поради многото валежи и многото вода⁷²”, пишат в молбата си от 1882 г. до унгарските административни власти българите от Бешеньов⁷³. Още

⁷² Става дума за много бластисти местности, земи. Вж.: Миятев, П., Едно движение на банатски българи за заселване в България от края на XIX в. – Известия на Научния архив – БАН, 1968, кн. IV, с. 43-79.

⁷³ Пак там, с. 47-51.

през 1881 г. представители на банатските българи посещават България, за да проучат възможностите за заселване и да получат съгласието на българските власти. През есента на същата година те подават молба до унгарското министерство на вътрешните работи да им бъде разрешено да се изселят и да им се окаже съдействие. Но унгарските власти се обявяват против изселването на българи от Банат, защото ги считат за трудолюбиво и толерантно към унгарската държава население. Въпреки това само през 1882 г. емигрират 68 семейства (279 д.)⁷⁴; други 40-50 семейства от Шандоредхаза пътуват със салове и слизат в Оряхово през есента на 1887 г.⁷⁵; а за целия период - около 300 семейства. Българските правителства им дават земя за заселване и българско гражданство. Така в България те основават селата Драгомирово, Великотърновско (1879), Бърдарски геран, Врачанско (1887), Асеново (1892)⁷⁶, Гостиля (1890) и Брегаре (1896) Плевенско, а по-късно се разселват в Русе, Габрово, Плевен, София, Свищов. Числеността на реемигриралите банатски българи в брой може с приблизителност да бъде установена - на около 2 400 д. - въз основа на сведенията от преброяването на населението в България през 1900 г. по месторождение в Унгария и матерен език български, тъй като по споменатите параметри данните са обнародвани поотделно за двете части на Монархията единствено за това преброяване⁷⁷.

Недостатъчното (за да достигне равнището от 1890 г.) нарастване на старата българска общност през първото десетилетие на XX в. се дължи до голяма степен и на нова емиграционна вълна, този път в посока Северна и Южна Америка, макар тя да не е така значителна⁷⁸. При това част от емигриралите се завръща (172 души за 1910 г.)⁷⁹. Както ще видим по-нататък притокът на български градинари към Банат в края на XIX в. и в началото на XX в. се оказва незначителен, за да може да компенсира спада, получен вследствие на тяхната реемиграция.

⁷⁴ MOL, K 26-1882-596 (3923/82).

⁷⁵ Родовата памет на банатските българи. Ред. Караджова, Св. 2009, с. 51-52.

⁷⁶ Специално за Асеново ще добавим още само, че първите му заселници пристигат през 1888 г. и основават с. Дълбок геран, което напускат след 4 години поради липса на вода и тогава се заселват в Асеново.

⁷⁷ Съответно: мъже 1 221, жени 1 220, общо 2 441. Вж.: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.XII.1900 г. С., 1906. Кн. I, с. ХСVI-ХСVII; Пейковска, П., Миграции от Австро-Унгария към България в края на XIX и началото на XX в. По данни от преброяванията на населението в България. – В: Интердисциплинарни диалози на историята. Сб. в чест на ст. н. с. д-р А. Запрянова. Съст.: Веков, М., Н. Поппетров. С., 2009, с. 273.

⁷⁸ Нягулов, Бл., Банатските българи..., С., 1999, с. 84; Телбизов, К. - М. Векова - М. Люлюшев, Българското образование в Банат и Трансилвания. Велико Търново, 1996, с. 213-214.

⁷⁹ KSHL, Преброяване на населението в Унгария през 1910 г., табл. 13, население по матерен език български в корелации с реемиграция от Америка, семейно положение и религиозна принадлежност, за комитатите Темеш, Торонтал и Крашова-Северин.

Таблица 4. Селища в комитатите Темеш и Торонтал с население над 100 души по матерен език български и религиозна принадлежност католици от западния обред (без крашованите), по пол, в брой, 1890-1910 г.⁸⁰

<i>Година на преброяването</i> <i>Комитат, селище</i>	1890			1900			1910		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>
Ком. Темеш									
Бреце	518	505	1023	401	431	832	439	448	887
Винга	1564	1658	3222	1352	1461	2813	1235	1465	2700
Дента	174	173	347	138	141	279	189	183	372
Надкарройфалва ⁸¹	80	68	148	0	0	0	3	1	4
Секейкеве ⁸²	166	183	349	197	225	422	181	216	397
Темешвар	41	31	72	36	15	51	96	28	124
Ком. Торонтал									
Болгартелеп	287	274	561	216	189	405	210	196	406
Канак	240	249	489	239	226	465	273	238	511
Лукачфалва	78	63	141	17	11	28	10	13	23
Модош ⁸³	220	233	453	156	176	332	173	171	344
Надержебетлак	124	111	235	175	102	277	157	153	310
Стар Бешеньов	2872	2878	5750	2596	2646	5246	2598	2614	5212
Стар Лец	86	82	168	32	26	58	47	44	91
Сьольошудварнок	252	237	489	91	94	185	36	46	82
Шандоредхаза	325	338	663	328	328	656	382	373	755

Погледнато в неговата цялост демографско развитие на банатските българи в края на XIX и началото на XX в. показва някои отклонения от това на областта като цяло и известни сходства с това на живеещите там малки етнически групи. За разлика от спада в числеността и относителния дял на банатските българи за периода от 1890 до 1910 г. населението на Банат нараства с 9,97%, като тази промяна е различна за нейните три комитата: в Торонтал - с 1,5%, в Темеш - с 13,6%, а в Крашова-Северин - с 13,87%⁸⁴. В демографските процеси в областта обаче още тогава се появяват неблагоприятни тенденции (напр., ниска раждаемост), които допринасят за по-нататъшната демографска ерозия, особено по отношение на малките етнически и народностни групи⁸⁵. По нарастване

⁸⁰ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1890, 1900, 1910 г., табл. за комитати Темеш и Торонтал, по селища, брой на населението по матерен език български и религиозна принадлежност.

⁸¹ Надкарройфалва – дн. Банатски Карловац, Сърб.

⁸² По време на преброяването от 1890 г. Секейкеве се намира в комитат Торонтал.

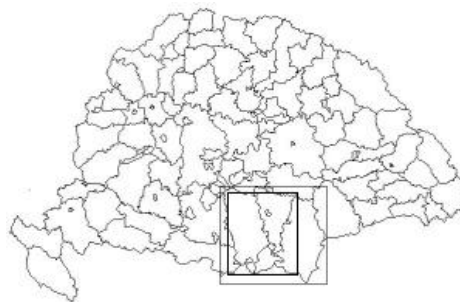
⁸³ През 1890 г. са две селища (по-късно обединени) – Немски Модош (254 д.) и Сръбски Модош (208 д.).

⁸⁴ Kókai S., A Bánság történeti..., p. 173.

⁸⁵ Пак там.

на населението Банат постепенно изостава в сравнение с останалите региони на страната – процес, който се засилва след 1890 г. вследствие от презокеанската емиграция на немското и друго етническо население и намира израз в намаляване на гъстотата на населението⁸⁶.

Карта 2. Селища в Банат с население по матерен език български и религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред.

⁸⁶ Пак там.

ЧИСЛЕНОСТ И МИГРАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДИНАРИ- ГУРБЕТЧИИ КЪМ УНГАРИЯ

Динамиката и мащабите на миграцията на български градинари-гурбетчии от България към Унгария могат да се установят от статистическите данни за населението в Унгария по българско гражданство. Според тях имиграционният поток на българите нараства с 336% през 80-те години на XIX в., със 105% през 90-те години на XIX в. и с 87,5% през първото десетилетие на XX в., за да достигне относителен дял 1,1% от всички чужденци в източната част на Австро-унгарската империя⁸⁷ (вж. Табл. 1). Дали тази тенденция, показана от преброяванията в Унгария, се потвърждава от българските статистически сведения за градинарската емиграция (вж. Графика 1)? Що се отнася до сравнимостта на тези две бази от данни бихме желали да отбележим, че използваните от нас български статистики⁸⁸ засягат само до градинарската гурбетчийска емиграция, докато сведенията от преброяванията на населението в Унгария включват всички имигранти от България. Макар последните да са преимуществено градинари, сред тях се срещат също търговци, занаятчии и др. Освен това българските статистически данни отразяват количеството на градинарската гурбетчийска емиграция от България към цялата Австроунгарска империя. В същото време сведенията от преброяванията на населението в Унгария включват имигрантите от България, намиращи се само в източната част на Австро-Унгария – в Унгарската империя. И още - този имиграционен поток е тясно свързан с производствения процес в градинарството (засяване, бране на зеленчуците, подготовка на почвата и пр.). Негова отличителна черта е сезонността: „...идват мъже без семействата си, без жени, остават в Унгария от пролетта до края на есента..., за да се върнат на следващата пролет – точно както правят лястовиците и щъркелите; ...най-напред, още в началото на февруари пристигат газдата и един-двама несемейни членове на тайфата, за да подготвят градината и разсада, а после в края на февруари - началото на март - и останалите градинари; ...късно есента мнозинството от тях се прибира в родината си с натъпкана със злато кесия”⁸⁹ – така

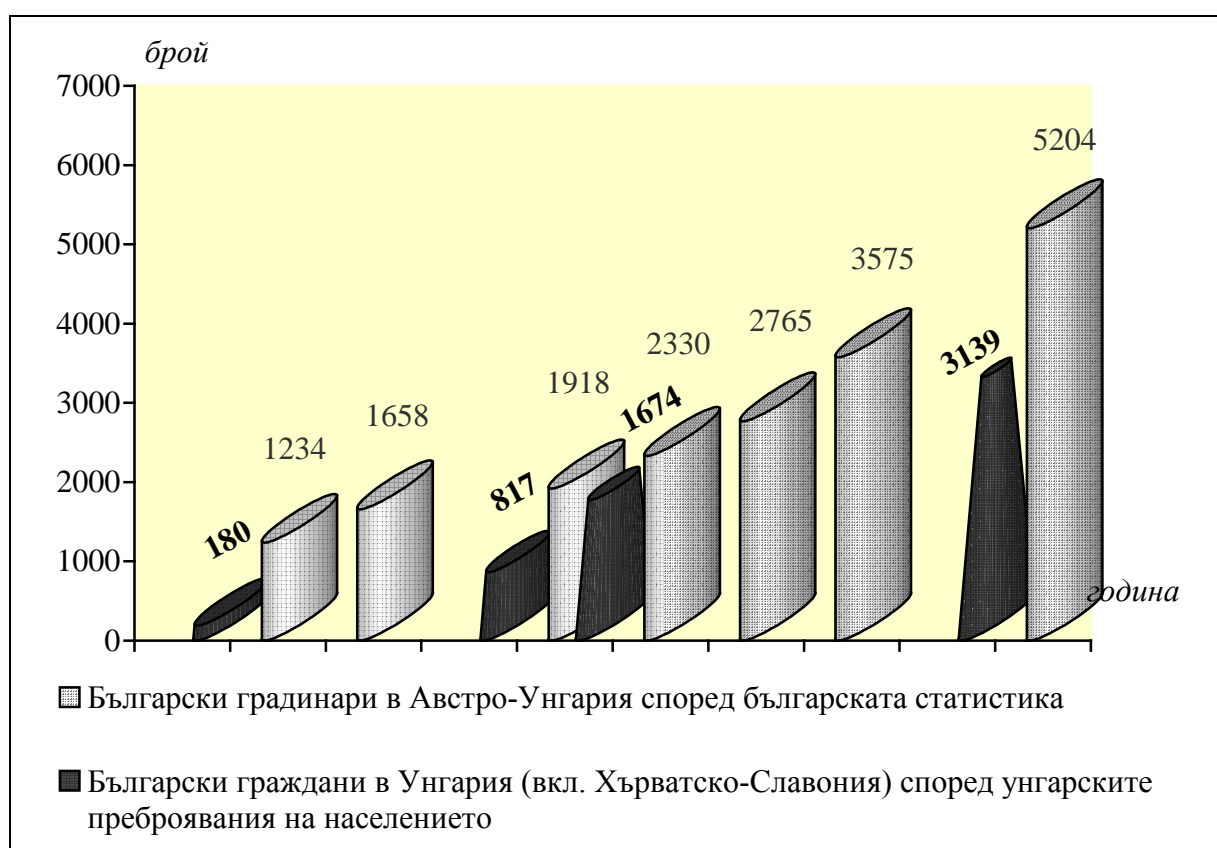
⁸⁷ (Dolányi) Kovács A., Külföldi honosok és külföldi születésűek Magyarországon. – Magyar Statisztikai Szemle, XI., 1933, № 3, p. 141.

⁸⁸ Обнародвани в: Бъчваров, Ст., Българското градинарство..., с. 50.

⁸⁹ Bolgár kertészek. - Gazdasági Lapok, 1873, № 15 (13.04.), pp. 204-205; Molnár I., Még egyszer a bolgár zöldségtermelők. - Gyümölcskertész, 1893, № 13 (10.07.), p. 133; György I., A bolgár konyhakertészet. - Budapest, 1905, № 1-2 (10-25.01.), p. 8, 11; A bolgár zöldségtermesztő-szövetkezetek Magyarországon. - Gyümölcskertész, 1906, № 21 (10.09.), p. 249.

изглеждат детайлите на българската градинарска миграция през погледа на тогавашния унгарски периодичен печат.

Графика 1. Брой на българските градинари-гурбетчии в Австро-Унгария според български статистически данни (1888-1914) в съпоставка с броя на българските поданици в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) според унгарските преброявания на населението (1880-1910)⁹⁰.

Българските градинари пребивават в странство, докато продължава работата в градините и тъй като преброяванията на населението в Унгария са осъществявани в края на годината, когато голяма част от тях вече са се завърнали в България, то данните фиксират броя на малцината (българи по гражданство), които са останали да зимуват в градините в Унгария. Затова унгарското преброяване от 1900 г., например, откогато разполагаме и с българска статистика за градинарската емиграция, отразява по-малък брой български граждани (-244) (вж. Графика 1). Отчитайки гореспоменатите

⁹⁰ Източници на данните: Бъчваров, Ст., Българското градинарство..., с. 50; Пейковска, П., Демографско състояние на българите в Унгария в края на XIX в. и в началото на XX в. в. – В: Българи и унгарци 1000 години заедно/Bolgarok és magyarok – 1000 éve együtt. Будапеща, 2002, с. 49.

особености обаче се вижда, че няма съществени несъответствия в сведенията от българските статистики за градинарите-гурбетчии и тези за българските поданици в Унгария от преброяването през 1900 г. А нарастването на миграционния поток от България към Унгария през първото десетилетие на ХХ в. в светлината на българските статистически данни е почти толкова (86% от 1900 до 1908 г.), колкото и според преброяванията на населението в Унгария (87,5% от 1900 до 1910).

Таблица 5/5а. Брой и относителен дял на населението в унгарските градове по матерен език български и по месторождение, 1910 г.⁹¹

Родени в:	Унгария		Австрия		България		Общо	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Брой	166	110	10	13	673	47	849	170
Общо	276		23		720		1019	
%	27		2		71		100	

Родени в:	Същото селище		Същия комитат		Други места в Унгария		Хърватско-Славония	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Брой	29	24	64	71	63	15	10	0
Общо	53		135		78		10	
%	19		49		28		4	

За количествените измерения на мигращото население в новата българска общност в Унгария и за размера на заселванията през 1910 г. могат да се направят косвени заключения от данните за родното място на българите по матерен език в унгарските градове за родените в двете части на монархията и в България:

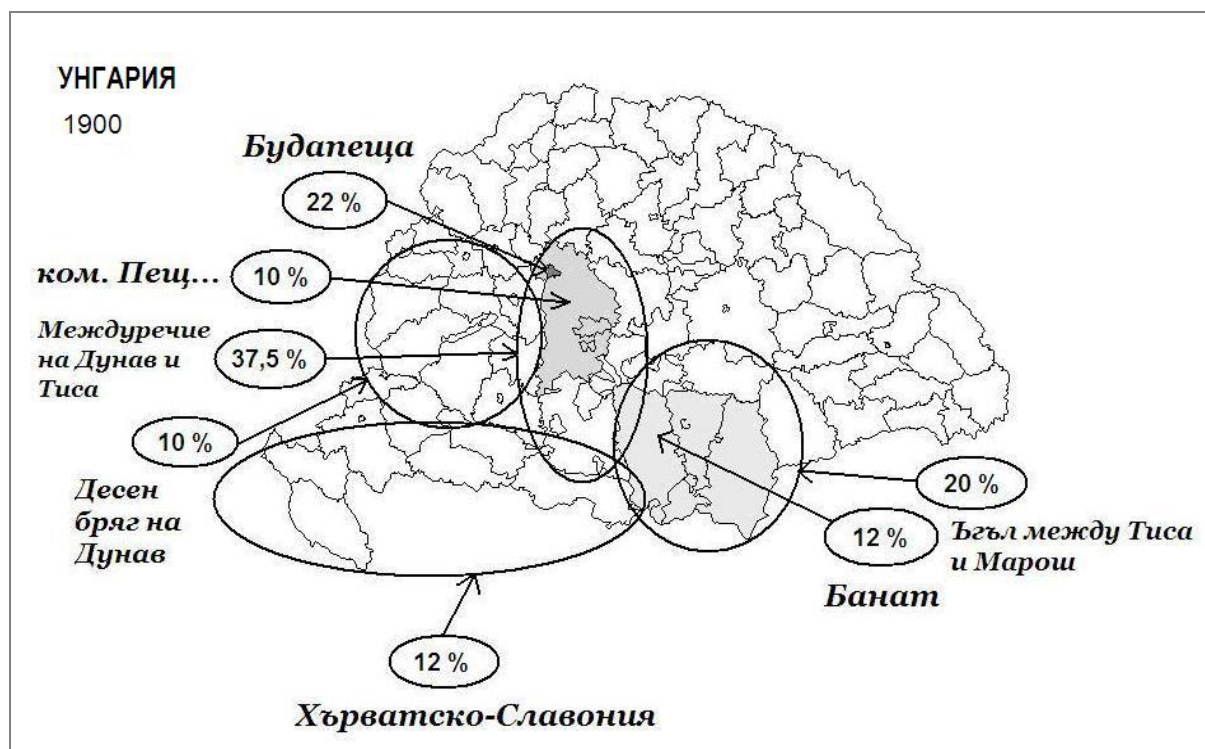
- Родените в България са 71%. Те са всъщност мигранти, тъй като при тях във вариациите по пол мъжете надвишават жените – на 1 000 мъже се падат 70 жени.

- Родените в Австро-Унгария са 29% и само в Унгария – 27%. Те са заселници, второ поколение. Това потвърждава и тяхната структура по пол, която е доста по-различна – жените са много повече, на 1 000 мъже се падат 663 жени (вж. Табл. 5).

⁹¹ Източници на данните: KSHL, Преброяване на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1910 г., за градовете с муниципални права и с уреден съвет, табл. 19, брой на българите по матерен език български и по месторождение.

В светлината на горепосочените данни от преброяването в Унгария през 1910 г. може да се направи заключението, че заселниците в новата българска общност са около една трета.

*Карта 3. Основни направления на миграционния поток от български градинари към Унгария, 1900 г.*⁹²

В обобщаващата таблица корелацията население по матерен език български с родени в Унгария е доуточнена къде вътре в страната те са родени – в същото селище, в същия комитат, другаде или в Хърватско-Славония (вж. Табл. 5а). Оттук пък проследяваме вътрешната (в рамките на източната част на империята) миграция на установилите се да живеят там български градинари:

- 2% идват в Унгария от Австрия, други 4% - от Хърватско-Славония.
- Същински уседналите са 19%. Те живеят там, където са родени и се наблюдава приблизително точно разпределение на населението на двата пола по равно – броят на жените, който се пада средно на 1 000 мъже е 828.

⁹² Източник на данните: A Magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. rész. A népesség részletes leírása. Вр., 1907, pp. 40-48 (Чужденци в Унгария с българско гражданство).

○ Сред установилото за постоянно в Унгария население с матерен език български най-голям е относителният дял на преместилите се в рамките на даден комитат - 49%. Тук също съотношението на половете е почти едно към едно с малък превес на жените – на 1 000 мъже средно се падат 1 109 жени.

○ По-далечни миграции вътре в Унгария предприемат 28% и при тях мъжете доста надвишават жените - на 1 000 мъже се падат само 238 жени.

Географската насоченост на българския имиграционния поток вътре в Унгария може да се установи по сведенията от преброяванията на населението за лицата с българско гражданство. Според преброяването от 1880 г. те са 54% в Банат и 23% в Будапеща. Очевидно е, че през 70-те години на XIX в. миграцията на българските градинари-гурбетчии е главно в посока към областта Банат, през която минава един от техните пътища към Централна Европа, и към столицата Будапеща, докдето те се придвижват по Дунава. Както показват данните от унгарските преброявания на селищно равнище за населението с матерен език български и религиозна принадлежност към православието в областта Банат притегателни центрове за българските градинари гурбетчии не са селищата с преобладаващо банатско българско население или просто с наличието на по-големи банатско български общности, а градовете с муниципални права и с уреден съвет.

○ През 1890 г. в Бешеньов са регистрирани само 2 д. с матерен език български и православно вероизповедание, в Дента - 7 д./1890 г. и 3 д./ 1900 г., в останалите селища с банатско българско население (Винга, Бреце, Болгартелеп, Канак, Модош) изобщо няма православно българско население. Затова пък те се срещат в Темешвар (35 д./1900), Вершец (5 д./ 1900 и 8 д./1910), Арад (15 д./1900, 3 д./1910), Панчова (4 д./1900), Надбечкерек (по 3 д./1900,1910), Брашов (4 д./1900)⁹³.

Според преброяването на населението в Унгария от 1900 г. – със своите 12% областта Банат отстъпва водещото място на столицата Будапеща (22%) и комитатът, в който тя се намира Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун (общо 32%). От гледна точка на статистическите региони в Унгария през 1900 г. миграцията на българските градинари е насочена главно към междуречието на Дунав и Тиса (включващо Будапеща -22%, комитатите Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун – 10%, Бач-Бодрог и Чонград, общо 37,5% за целия регион), към междуречието на Тиса и Марош (включващо комитатите Чанад, Арад и Банат, общо 20%), към Хърватско-Славония – 11,5% и десния бряг на р. Дунав

⁹³ KSHL, преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) през 1890, 1900, 1910 г., корелация население с матерен език български и вероизповедание в комитатите Темеш и Торонтал, табл. 11, 16/t., 16, 47, 48/c.

– 10%; в останалите статистически райони имиграционният поток не надвишава 5-6% (вж. Карта 3). Най-общо казано основен обект на интерес за българските градинари представляват разрастващите се унгарски градове и техните околности. Причина да се измести интересът на българските градинари към вътрешността на страната е недостатъчната динамика на урбанизационния процес в Банат. Като един от елементите на прираста на населението и неговата концентрация, урбанизацията там не е достатъчно дълбока и всеобхватна; нарастването на градското население е близко до средното за страната – 30% през 1870 г. и 32,5% през 1910 г., но изостава далеч зад т. нар. алфьолдски тип урбанизация, протичаща, например, в комитатите Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун, където 78% от населението живее в градовете, Чонград (съответно 91%, 1910) или пък Яс-Надкун-Солнок (съответно 76%, 1910)⁹⁴.

Трудовата миграция на българските градинари-гурбетчии към Унгария през втората половина на XIX в. и в началото на XX в. е стихийна. В правно отношение присъствието им в Унгария не е обезпокоявано по никакъв начин от унгарските власти. В Унгария, както и в другите европейски страни, пребиваването на чужденците започва да се регулира в едва края на XIX и в началото на XX в., защото дотогава движенията на населението в Европа са малки по размери, в повечето страни цари либералното разбиране по този въпрос, а господстващата меркантилистична политика дава приоритет на имиграцията⁹⁵. Първите законови разпоредби в Унгария, отнасящи се до чужденците, са доста общи и дават възможност да се пребивава в страната безпрепятствено и при наличието на желание лесно да се придобие унгарско гражданство.

○ Според закона за гражданството в Унгария от 1879 г. чужденец, пребивавал в страната пет години и плащал данъци, автоматично става унгарски гражданин, освен ако в рамките на една година от влизането на закона в сила чужденецът не е заявил специално желанието си да запази старото си гражданство.

○ Законът за селищата от 1886 г. регулира имиграцията, като определя начина, по който чужденците пребивават в страната: след изтичането на три месеца от престоя си в страната чужденецът е задължен да заяви своето намерение да живее там; последното може да се откаже само при доказано неморално поведение. Правомощието да разрешават заселването на чужденци е предоставено на селищата.

○ Ясни правила за временно пребиваване и заселване на чужденци в Унгария формулира законът от 1903 г., който влиза в сила през 1905 г. и е валиден с малки промени чак до 1954 г. Местните държавни органи (в градовете полицейските управления) наблюдават чужденците чрез задължително регистриране на местожителството в рамките на 24 часа и намерение за по-продължително пребиваване, заявено в рамките на 15 дни от деня на пристигането. В случай на желание за заселване е необходимо чужденецът да докаже

⁹⁴ Kókai S., A Bánság történeti..., pp. 159-160.

⁹⁵ Wetzl Tamás, A bevándorlás kérdése Magyarországon. Bp., 2011, 29-34.

местожителство в Унгария в продължение на две години, морален живот, възможност да издържа семейството си.

Гурбегчийската миграция на българските градинари е положително повлияна от толериращото отношение на унгарските власти към тях. То е породено от една страна, от заселническата политика, която предприемат унгарските правителства, за да преодолеят изключително високите и постоянно растящи всеобщи и задължителни за всички унгарски граждани повинности⁹⁶ и за да усвоят многото пустеещи земи, и от друга страна, от тяхната политика за развитие на зеленчукопроизводството – така необходимо за изхранването на населението в градовете, чието ускорено икономическо развитие и урбанизация след Съглашението водят до разрастването им, до умножаване на работническата класа и в крайна сметка до необходимостта от евтина и витаминозна храна.

Въпросът за заселването на многото безлюдни територии е актуален в Унгария от 60-те години на XIX в. нататък. Унгарските власти възнамеряват да решат проблема както чрез вътрешно разместване на населението, така и като се заселват чужденци - земеделско население⁹⁷. Прииждащите български градинари се оказват потенциални заселници. През 1876 г. в статия във в. „Kelet Népe” [„Народът на Изтока”] е отбелязано, че министърът на земеделието и търговията в Унгария Лайош Шимони иска да засели българи, които да произвеждат зеленчуци и за тази цел изпраща циркулярно писмо до стопанските сдружения в комитатите Чанад, Бихар, Саболч, Торонтал и Арад, както и до гражданите на Яско-куманската свободна област⁹⁸. Ето как министър Шимони обосновава мнението си и как възнамерява да осъществи заселването на български градинари в Унгария: „... въпреки, че по отношение на културата този народ не може да се мери с нас, в областта на зеленчукопроизводството той има изключително високи постижения... не може да не се признае тяхното [на българите] трудолюбие и умения... считам за препоръчително трудолюбивите българи да се настаняват, евентуално да се заселват на малки групи в райони, където зеленчукопроизводството все още е недоразвито, и за нуждите на интензивното зеленчукопроизводство - край реки и стоящи води в близост до по-големи селища-потребители, където могат да наемат земя и да получат скромно жилище”⁹⁹.

На следващата година – през октомври 1877 г., в разгара на Руско-турската война, в комаромския в. „Haladó Gazda” [„Напредничав стопанин”] комитатският „приходящ

⁹⁶ Gálgozky K., A telepítés kérdése Magyarországon. Bp., 1880, pp. 7.

⁹⁷ Пак там, с. 57-62.

⁹⁸ B. Simonyi Lajos, Bolgárok telepítése zöldségtermelés céljából. – Kelet Népe, 2. évf., 1876, № 118 (30.04.), p. 1.

⁹⁹ Пак там.

инструктор по стопанските въпроси” стига до заключението, че до този момент няма нито един зеселен български градинар в района на Комаром и че българските градинари са само предприемачи; бидейки „трудолюбиви като мравки”, те са „добър пример за по-малко трудолюбивия” унгарски народ¹⁰⁰. Той изказва мнението, че заселването на български семейства е възможно, тъй като България е опустошена и народът ѝ гладува и предлага към заселването на българските градинари в Унгария да се подходи в духа на закона за единната политическа нация и на унгарската държавна политика спрямо националностите в страната; да не се заселват много български семейства на едно място, защото те няма да се откажат от езика си и традициите си и биха образували „държава в държавата” и „селище в селището”, както саксонците и швабите в Трансилвания, които въпреки че са обградени от унгарски селища не говорят унгарски¹⁰¹. За заселването на българските градинари се заговорва отново в началото на 90-те години на XIX в., когато фискалните гледни точки остават на заден план и заселванията преминават от компетенциите на министерството на финансите в компетенциите на министерството на земеделието, а през 1894 г. излиза закон, който да ги регулира. Директорът на института по градинарство, признатият унгарски специалист по градинарство и овощарство Андял Дежьо Шикабони ги счита за възможно най-подходящи заселници заради качествата, с които те се отличават - „неуморно трудолюбие, издържливост, предприемачески дух, съчетан с простота и пестеливост, стигаща до самоотрицание и практически познания по зеленчукопроизводство”¹⁰². А един кореспондент на сп. „Gyümölcskertész” [„Овощар”] вижда въпроса за езиковата и културната интеграция на българските градинари от различен ъгъл: „колко селища на по стотина години има в родината ни, където все още е рядкост унгарската реч, а тези българи всички научават унгарски”; всъщност проблемът е, че „постоянното заселване зависи от тях”, а те не го правят – по онова време са малцина градинарите, които купуват земя и се установяват трайно в Унгария. Авторът на статията изтъква и друг, актуален за последното десетилетие на XIX в. мотив за тяхното заселване - възможността по този начин „да се компенсира емигриращото в Америка население”¹⁰³.

Другият благоприятен фактор, влияещ положително върху имиграционния поток от български градинари-гурбетчии към Унгария е политиката на унгарските правителства от края на XIX в. нататък за развитие на зеленчукопроизводството и за

¹⁰⁰ A bolgár kérdés (írta a megyei gazdasági vándortanárnok). – Haladó gazda (Komárom) 1. évf., 1877, № 15 (15.10.), p. 2.

¹⁰¹ Пак там.

¹⁰² Sikabonyi, A bolgár zöldségtermelők..., p. 11.

¹⁰³ Molnár I., Még egyszer a bolgár zöldségtermelők. - Gyümölcskertész, 1893, № 13 (10.07.), p. 131-132.

внедряване на българския опит в цяла Унгария. На Втория национален конгрес по зеленчукопроизводство в Прага през 1902 г. е направено предложение да се популяризира българския опит и министерството на земеделието да положи усилия той да бъде усвоен от унгарските производители. Неговият автор, председателят на унгарското Национално градинарско дружество Густав Емих констатира, че в Унгария местните жители не са усвоили градинарството и че чужди български градинари са завзели тази сфера, ...изнасят повече от 6,5 млн. крони годишно¹⁰⁴. Впоследствие е приета правителствена програма за създаването на градини по български образец. В началото на XX в. по предложение на агронома Ищван Ревес министърът на земеделието Игнац Дарани¹⁰⁵, а после и неговият приемник Бела Шерени предприемат важни мерки (включително специална наредба от 1 ноември 1911 г.) за развитието на зеленчукопроизводството чрез по-широко разпространение на българския начин на производство. Най-напред е образувана експериментална българска градина в Шиофок, в която под ръководството на български градинар работят унгарци. После такива образцови зеленчукови градини възникват и на други места из Унгария, само в комитат Бараня през 1913 г. съществуват около 50-ина. Усилията да се усвои българският опит не са много успешни, защото според преценката на Ищван Ревес унгарските градини по български образец са твърде малки (под 5 дка), не използват евтиния български начин за поливане, нито пък българската организация на труда¹⁰⁶.

В книгата си „A temes- és torontálmegyei bolgárok” [“Българите от комитатите Темеш и Торонтал”] (Будапеща, 1913) Геза Цирбус дава интересно народопсихологическо обяснение на несполуките в усвояването на българския опит: „Там, където не се оправяли чангованите, сърбите и немците издържал южнославянският Ксеркс – българинът, който дори от солената земя успява като с магия да произведе класове и салати. Непретенциозността му, трудолюбието му, търпението му и професионалните му познания са толкова големи, че никоя от родните ни националности не може да се състезава с него. ... Това, което най-много може да се направи, е да се усвои техният [на българите] метод на градинарство, но не и търпението им и непретенциозността им”¹⁰⁷. В крайна сметка това довежда до по-нататъшното утвърждаване на българското зеленчукопроизводство и до неговото по-широко разпространение в Унгария.

¹⁰⁴ Javaslat a bolgár konyhakerti termelés ismertebbé tétele tárgyában. Előadó Emich Gusztáva. – Kertészeti Lapok, 17. évf., 1902, N 10, p. 323.

¹⁰⁵ Игнац Дарани (1849-1927) – юрист, изтъкнат унгарски аграрен политик, министър на земеделието във втория кабинет на Шандор Векерле от 8 юни 1906 до 17 ян. 1910 г.

¹⁰⁶ Révész István, A hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészetek statisztikai ismertetése. Вр., 1915, p. 15.

¹⁰⁷ Унгарски учени за България..., с. 308-309.

Не без значение като миграционен фактор е добрият прием, на който се радват българските градинари от страна на унгарската общественост и който заема централно място в специализирания периодичен печат от епохата. Сред положителните страни на българското зеленчукопроизводство в Унгария са евтините продукти на българите, които „стават любима храна на градската работническа класа и преселващото се в градовете селско население”¹⁰⁸. Унгарската преса от края на XIX и началото на XX в. отразява известно социално напрежение, породено най-вече от факта, че с евтиното си производство българите „съсипват местното градско зеленчукопроизводство и унгарските градинари са принудени да се обърнат към производство на цветя”. Тя дава гласност на протестите срещу правото на българските градинари да плащат по-малки обществени повинности, но се обявява и в тяхна защита заради „безпримерно високите им наеми” за земята¹⁰⁹. Проблем в двустранните българо-унгарски икономически взаимоотношения представляват припечелените с честен труд огромни суми, които ежегодно изнасят българските градинари от Унгария. „Печелят много и изнасят всичкото злато”¹¹⁰. В книгата си „*Bolgárkertészet*” [„Българското градинарство”] (Будапеща, 1916) унгарският специалист по градинарство Матияш Калман Вег пише, че годишно те изнасят за България 30-40 млн. корони. За успокояването на общественото мнение се изтъква принципът на взаимност, прилаган в регулираните чрез търговската спогодба от 1890 г. двустранни взаимоотношения: „С трудолюбието си и непретенциозните си нужди българите се превръщат в огромен и опасен конкурент за унгарските производители, въпреки това от България други стоки и без това не се изнасят за Унгария, докато Унгария изнася твърде много стоки за България, които са по-скъпи от тиквите и чушките, даже стотици наши сънародници живеят в София и в други български градове като унгарски поданици и правят там добри сделки, а приходите си донасят в Унгария”¹¹¹.

¹⁰⁸ Fodor A., A magyar kertészet és a bolgár kertészek Magyarországon. – *Köztelek* (Budapest), 1893, № 33 (164.) (26.04.), p. 673.

¹⁰⁹ Haladó gazda (Komárom), 1877, № 15 (15.10.), p. 2.

¹¹⁰ Sikabonyi, A bolgár zöldségtermelők..., p. 12; Fodor A., A magyar kertészet és a bolgár kertészek Magyarországon. – *Köztelek* (Budapest), 1893, № 33 (164.) (26.04.), p. 673.

¹¹¹ Molnár I., Még egyszer a bolgár zöldségtermelők. - *Gyümölcskertész*, 1893, № 13 (10.07.), p. 133.

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В УНГАРИЯ

Карта 4. Градове с муниципални права и с уреден съвет в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) с население по матерен език български, над 15 д., 1900,1910 г.

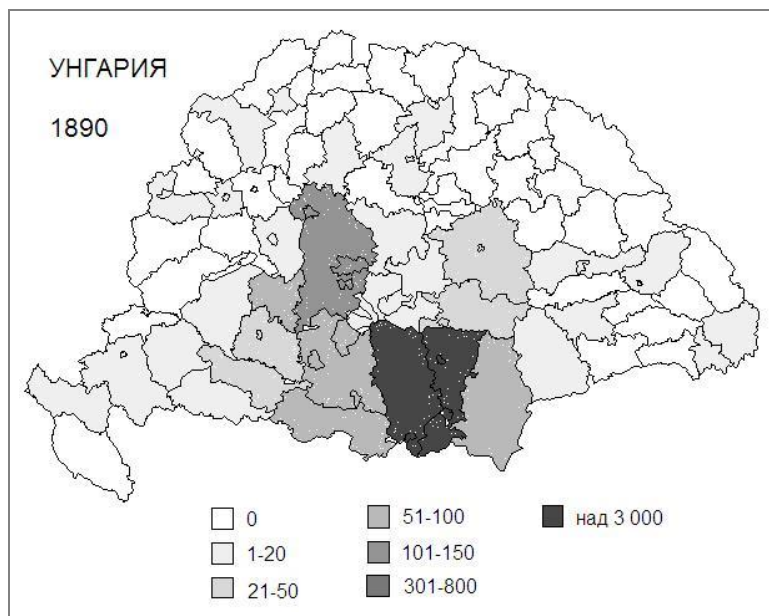
Численото нарастване на българите в Унгария и посоката на имиграционния поток от България намира отражение в териториалното им разпределение (вж. карти 4, 5, 6 и 7): през 1890 г. според тогавашното административно деление на страната от съществуващите 71 комитата българи има в 33; две десетилетия по-късно те вече са из цяла Унгария - в 66 от комитатите. Като изключим комитатите Темеш и Торонтал, където преобладават банатските българи, останалите българи - предимно градинари - населяват най-вече голямата унгарска равнина между средното течение на реките Дунав и Тиса (комитатите Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун, Бач-Бодрог и Чонград) и в по-малка степен на запад от Дунава - между реките Драва и Дунав (комитатите Бараня, Фейер, Шомод и Толна); в другите райони на страната е очебийно българското присъствие в комитатите Боршод и Срем. Най-интересното е, че очертаната област съвпада с някогашните османски владения и съседни на тях райони, където през XVIII в. са се намирали най-важните колонии на балканските (включително български) търговци.

Таблица 6. Брой на населението по матерен език български в Будапеща и други градове в Унгария (вкл. Хърватско-Славония), където то е достигнало над 15 души, 1900, 1910 г.¹¹²

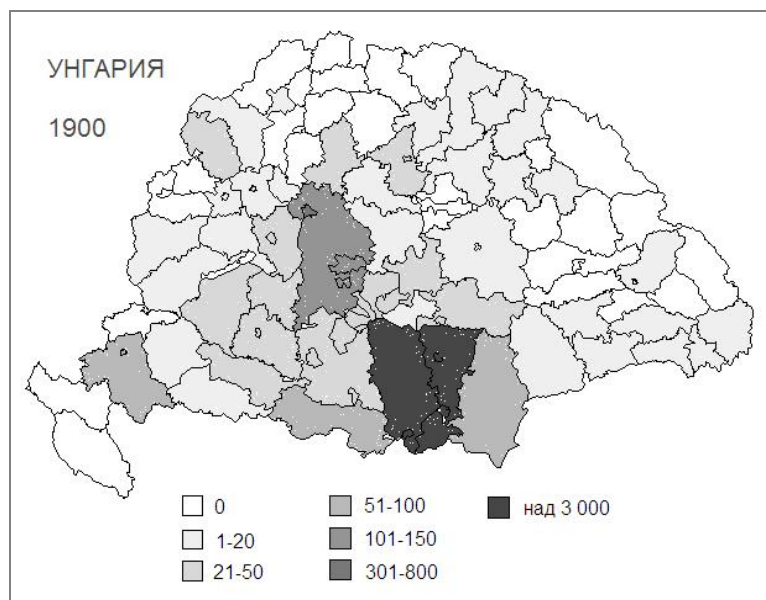
<i>Година на преброяването</i> <i>Градове</i>	1900			1910		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>
Столица Будапеща	341	10	351	568	40	608
Общини с муниципални						
Арад	26	6	32	43	14	57
Вершец	7	5	12	25	10	35
Дьор	6	0	6	20	0	20
Есек	23	0	23	31	0	31
Загреб	48	5	53	109	17	126
Зомбор	0	0	0	15	2	17
Марошвашархей	2	0	2	15	6	21
Мишколц	47	0	47	68	0	68
Надварад	13	0	13	19	4	23
Панчова	16	3	19	14	5	19
Печ	14	0	14	31	0	31
Пожон	26	0	26	49	1	50
Сегед	20	5	25	40	1	41
Темешвар	68	21	89	96	28	124
Общини с уреден съвет						
Брашов	4	1	5	25	1	26
Естергом	13	0	13	20	0	20
Надбечкерек	53	41	94	21	21	42
Надкикинда	14	12	26	39	34	73
Надсебен	5	3	8	19	6	25
Ниредхаза	9	0	9	20	1	21
Унгвар	0	0	0	16	3	19
Шатораляуйхей	18	0	18	22	0	22

¹¹² Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1900 г., за общините с муниципални права и в общините с уреден съвет, табл. 47 и 48/с, демографски корелации, брой на българите по матерен език български, за Будапеща, табл. 12/с, брой на българите в по матерен език български и по пол; 1910 г., за общините с муниципални права и в общините с уреден съвет, табл. 16, брой на българите по матерен език български, по религиозна принадлежност и чуждоезикова грамотност; за Будапеща, табл. 12/с, брой на българите в по матерен език български и по пол.

Карта 5. Брой на населението в Унгария по матерен език български (без крашовани), по комитати, 1890 г.¹¹³

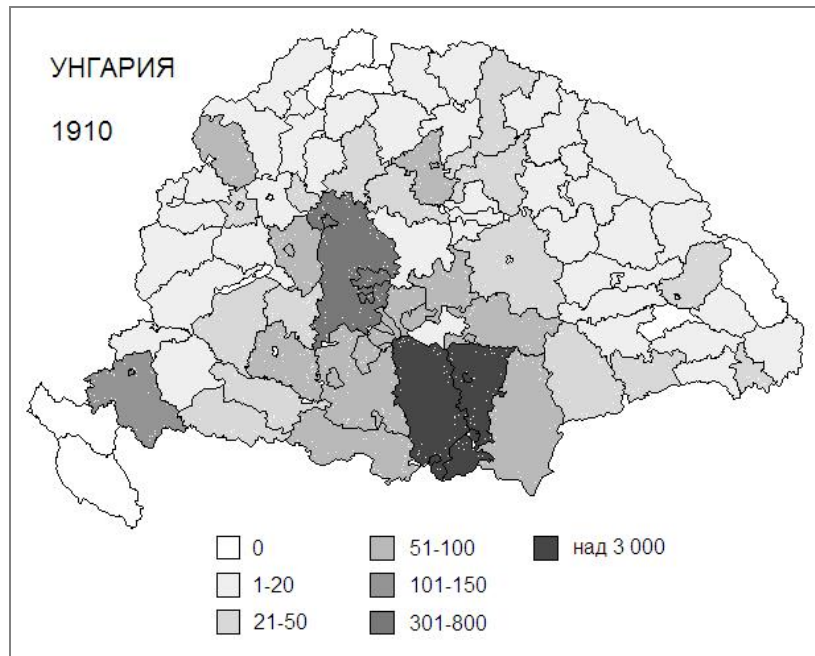
Карта 6. Брой на населението в Унгария по матерен език български (без крашовани), по комитати, 1900 г.¹¹⁴

¹¹³ Източник на данните: A Magyar szent korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Vol. I. Bp., 1893, pp. 112-116.

¹¹⁴ Източник: A Magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. rész. A népesség részletes leírása. Bp., 1907, pp. 210-213.

Карта 7. Брой на населението в Унгария по матерен език български (без крашовани), по комитати, 1910 г.¹¹⁵

Докато старата българска общност живее компактно в няколко малки селища в комитатите Темеш и Торонтал (Винга, Бешеньов, Болгартелеп, Бреце, Съльошудварнок и др.) (вж. Табл. 4), новите заселници градинарите се настаняват поединично или по няколко души, разпръснато из големите градове - административни и промишлени центрове (вж. Табл. 5). Като изключим областта Банат през последната четвърт на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. повечето от българите в Унгария живеят в големите градове и в столицата Будапеща. В частност за 1910 г. те са 63% в градовете от комитатите по левия бряг на Дунава (от реките Морава до Ипой) и между средното течение на Дунава и Тиса, 67% в градовете от комитатите по десния бряг на Тиса, 50% - в градовете на Трансилвания и единствено в градовете от комитатите по десния бряг на Дунава, между Драва и Дунава - 26%. Както вече споменахме, тази тенденция в териториалното разпределение на българската общност в Унгария се предопределя от производствената дейност на новите заселници - градинарите и от нарасналите нужди на унгарския пазар от пресни зеленчуци в оформящите се големи промишлени центрове с многобройно население. От

¹¹⁵ Източник: A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 5. rész. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények, Vol. 61., Bp., 1916, pp. 114-116.

първото преброяване през 1870 г. до 1910 г. най-много се увеличава населението на столицата Будапеща – с 225%, следвана от градовете с муниципиални права – със 75% и от градовете с уреден съвет – с 55%¹¹⁶. Пак там са и най-добрите възможности за печалба. Затова най-голямата българска общност се образува в столицата Будапеща. Други по-значителни, макар и съвсем не така многочислени български градинарски общности възникват в Печ, Мишколц, Сегед, Дьор, Ниредхаза (вж. Табл. 5). В началото на ХХ в. големи български градинарски колонии съществуват и в градовете Арад, Темешвар, Пожон, Вершец и Панчова.

СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В УНГАРИЯ ПО ПОЛ, ВЪЗРАСТ И БРАЧНОСТ

Структурата на българските общности в Унгария по пол е с основно демографско значение - от нея зависят потенциалните им възможности за възпроизводство; оттук произтича и нейното социално значение – дали те ще оцелият като етнически общности или ще се „претопят“ след няколко поколения. Съотношението на половете във времето е променлива величина и се влияе от различни фактори – раждаемост, смъртност, миграции. Унгарските статистики от разглеждания период не предоставят сведения за раждаемостта и смъртността при мъжете и жените в различните възрастови групи по критерии матерен език или народност, което се отнася и за тамошните български общности. Затова обяснявайки интересуващите ни демографски явления изхождаме от някои по-обща положения, като например, че: смъртността при жените във всички възрастови групи е по-ниска отколкото тази на мъжете; затова по-високият относителен дял на мъжете при новородените след определна възраст се изравнява с този на жените и излишъкът при последните все повече расте във възрастовите групи на „зрелите“ и „старите“. Това явление се наблюдава и в половата структура на банатските българи: през 1910 г. във възрастовата група на 0-15-годишните преобладават мъжете, докато във възрастовите групи на 41-60- и над 60-годишните те са вече съответно 49,2% и 49,1%.

¹¹⁶ Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népssége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics J. Bp., 1963, p. 259.

Таблица 7. Брой и относителен дял на новата българска общност в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) по матерен език български, българско гражданство и пол, 1880-1910 г.¹¹⁷

Година на преброяването	По матерен език български			По българско гражданство		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>
	Брой					
1880	х	х	х	155	32	187
1890	х	х	798*	727	90	817
1900	1 122	282	1 404	1 509	165	1 674
1910	2 878	344	3 222	х	х	х
	%					
1880	х	х	100	83	17	100
1890	х	х	100	89	11	100
1900	80	20	100	90	10	100
1910	89	11	100	х	х	100

х - Не разполагаме с данни.

* - Данните са приблизителни; получени са като от общия брой на населението по матерен език български е приспаднато това по религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред.

През последните сто години международните статистики (в това число и унгарските) показват преобладаващ относителен дял на жените. Тази тенденция се забелязва и във вариацията на банатските българи: през 1890 г. относителният дял на мъжете е все още, макар и незначително, преобладаващ – 50,2%, а от края на XIX в. постепенно намалява, за да достигне 49,4% през 1910 г. (при жените нарастването е от 49,8% през 1890 г. до 50,6% през 1910 г.) (вж. Табл. 2). При банатските българи тя е повлияна от емиграцията към Америка, предприемана предимно мъжете; (както споменахме към България реемигрират семейства банатски българи).

Допълнителни щрихи към динамиката на структурата по пол при банатските българи и към миграционните процеси, протичащи сред тях, внасят данните за отделните комитати (вж. Табл. 2). Превесът на жените още от 1890 г. и постепенното им увеличаване се откроява в комитат Темеш, докато в комитат Торонтал до 1900 г. преобладават мъжете (макар и с малко) и едва през 1910 г. преобладават жените. Оттук

¹¹⁷ Източници на данните: A magyar szent korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Vol. I. Bp., 1882, pp. 88-105; A magyar szent korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Vol. I. Bp., 1893, pp. 112; A magyar szent korona országában az 1900. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp., 1903, pp. 210-213; A magyar szent korona országában az 1910. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Part V. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények, Vol. 61. Bp., 1916, p. 114.

следва да се направи заключението, че емиграционните процеси започват най-напред сред банатските българи в Темеш и именно там те са по-силни. Това, че банатските българи от комитат Крашова-Северин, са мигрирало и мигриращо население потвърждава високият и растящ относителен дял на мъжете за сметка на драстичното намаляване на жените. Но тъй като числеността им е малка, те не влияят съществено върху общата за банатските българи полова структура.

Ако слезем още по-надолу – на равнище селище и разгледаме сведенията за матерен език български в корелация с религиозна принадлежност за католици от западния обред и там отделим данните за градовете в комитатите Темеш и Торонтал (Темешвар, Вершец, Панчова, Надкикинда, Надбечкерек, Фехертемплом) от тези за останалите градове в Унгария прави впечатление, че съотношението на мъжете към жените е различно: сред българите-католици в градовете на комитатите Темеш и Торонтал преобладават мъжете, докато в останалите селища сред тях превес имат жените, което се дължи на споменатите вътрешномиграционни процеси през последната четвърт на XIX в. - на движението от селата към градовете в търсене на прехрана (вж. Табл. 5 и 6).

Съвсем различна от тази на банатските българи е структурата по пол на новата, градинарска българска общност. Нейна важна особеност е преобладаващата численост и относителен дял на мъжете (вж. Табл. 6.). Във вариацията по гражданство през десетилетието от 1880 до 1890 г. броят им нараства с 369%, а през последното десетилетие на XIX в. – със 108%, и със 156,5% през първото десетилетие на XX в. – във вариацията по матерен език. Данните по матерен език показват по-нисък темп на растеж, тъй като те включват и постоянно установило се в Унгария население. Броят на жените също се увеличава, макар и със значително по-слаби темпове: със 181% от 1880 до 1890 г. и с 83% през последното десетилетие на XX в. във вариацията по българско гражданство, и през първото десетилетие на XX в. с 22% във вариацията по матерен език български. Но относителният им дял намалява за разлика от този на мъжете, който расте – така е поради следващия непрекъснато възходяща линия миграционен процес при мъжете-градинари. Този факт фиксира и другия показател за измерване на половата структура – броят на жените, падащи се средно на 1 000 мъже, който все повече намалява: според данните за населението в Унгария с българско гражданство през 1880 г. на 1 000 мъже се падат по 206 жени, през 1890 г. – по 124 жени, а през 1900 г. – по 109 жени. През 1900 г. новата българска общност се състои изключително от мъже - 90% от населението с българско гражданство в Унгария и 80% от населението с

матерен език български са мъже. Динамиката на изложените количествени параметри показва, че до 1910 г. новата българска общност в Унгария се попълва главно чрез миграция на мъже - 80% от тях са в разцвета на силите си, на възраст между 16 и 40 години - и в незначителна степен на жени (вж. Табл. 7). Жените емигрират заедно с градинарите заради сключен брак; сред българите в Унгария има традиция да си довеждат съпруги от България. Но още през последната четвърт на XIX в. е регистрирано (макар и рядко) и явлението жени да се включват в градинарската емиграция; те работели като готвачки и перачки в големите задруги на „твърдо“ възнаграждение¹¹⁸. Нарастващото им числено присъствие в новата българска общност е знак за вече започнал процес на заселване. Най-общо казано, съществените различия в половата структура на старата и новата българска общност в Унгария се дължат на характера и състава на миграционните потоци, от които те произхождат. Старите преселници от комитатите Темеш и Торонтал са политически емигранти, като техният емиграционен поток се е състоял от семейства-бежанци. Новите заселници са главно икономически емигранти, преимуществено градинари-гурбетчии.

Наред с половата структура другият важен фактор, обуславящ характера на демографското възпроизводство на българските общности в Унгария е тяхната възрастова структура. И половата, и възрастовата структура влияят върху раждаемостта, смъртността и миграциите и от своя страна се формират изцяло под въздействието на раждаемостта, смъртността и миграциите, включително на техните равнища в миналото. Миналите равнища на раждаемост въздействат върху възрастовата структура по следния начин: висока раждаемост в даден момент предизвиква поколение по-късно превес на жени във фертилна възраст и следователно покачване на раждаемостта¹¹⁹. Подобно явление се наблюдава при банатските българи – вследствие на висока раждаемост в средата на XIX в. през 1890 г. във вариацията на 16-40-годишните жените имат превес (вж. Табл. 8).

Възрастовият състав на населението може да се преценява с помощта на различни статистически измерители; основните тенденции във възрастовата структура на българските общности в Унгария разкриваме чрез възможностите, които предоставят данните от унгарските преброявания - относителни дялове на възрастните лица над 60 (скалата на Едуард Россет, която дава характеристика според участието на старите) и

¹¹⁸ Бъчваров, Ст., Българското градинарство..., с. 49.

¹¹⁹ Newell, Colin, *Methods and Models in Demography*, Chichester-New York-Brisbane-Toronto-Singapore, 1997, p. 22.

на младите (под 15 години)¹²⁰. С относителния си дял от 7,65% за лицата над 60 години през 1890 г. банатските българи се намират твърде близко до границата от 8%, която бележи предверието на старостта (вж. Табл. 8). През следващите десетилетия при тях се развива процесът на демографско стареене, т. е. увеличава се относителният дял на по-възрастното население, а относителният дял на младите намалява. В същото време стареенето е съпроводено от промяна във възрастовото разпределение на цялото население. През 1910 г. относителният дял на групата на старите и при мъжете, и при жените е около 13%, което ще рече че те вече са навлезли в демографската старост. Що се отнася до процеса на стареене банатските българи следват основната тенденция при останалото население - в края на XIX в. демографите го забелязват повсеместно¹²¹. За населението в Унгария неговите показатели са: относителен дял от 5% за групата на старите при преброяването от 1870 г., постепенно покачване до 7,5% в края на XIX в. и 8% през 1910 г.¹²² Следователно при банатските българи процесът на стареене се развива много по-бързо и достига равнища, доста по-високи от средните за тогавашна Унгария.

При новата българска общност възрастовата структура е съвсем различна от тази на банатските българи. Там относителният дял на децата е малък – през 1900 г. 11% за Будапеща и 13% за другите унгарски градове, през 1910 г. съответно 10% и 15% (вж. Табл. 7). Много малък е относителният дял на лицата над 60 години – ок. 1% за столицата и ок. 1,5% за другите унгарски градове, като той се запазва почти непроменен през първото десетилетие на XX в. Малко по-високите показатели по брой и по относителен дял за групите на децата и старците в унгарските градове (в сравнение със столицата Будапеща) илюстрират наличието на процес на заселване и сред новата българска общност в провинцията, а също и по-силен имиграционен процес към столицата Будапеща. Във възрастовата структура на новата българска общност преобладава относителният дял на младите хора в групата на 16-39-годишните (включително в отделните вариации по пол); той се увеличава прогресивно от 81% (1900) до 83% (1910) в Будапеща, където през първото десетилетие на XX в. е най-голям имиграционният поток от български градинари. По-различно е състоянието на тази възрастова група в останалите унгарски градове: там относителният ѝ дял спада от 78% до 75% през първото десетилетие на XX в. за сметка на нарастването на относителния дял на 40-59-годишните – от 7,6% до 8,5%, което потвърждава по-голямата уседналост на новата българска общност в унгарската

¹²⁰ Rosset, Edward, *Aging Process of Population*. Macmillan, 1964.

¹²¹ Demográfia. Főszerk. Klinger A., Bp., 1996, pp. 50-51.

¹²² Vukovich Gabriella, *Population Aging in Hungary: Selected Aspects*. United Nations – Malta, 1991, p. 23-24.

провинция. От казаното дотук може да се обобщи, че възрастовата структура на новата българска общност в Унгария проявява черти, типични за общност в процес на образуване чрез приток на имигранти - предимно млади мъже в трудоспособна възраст. До 1910 г. тя е в процес на подмладяване.

Статистическите данни, отразяващи възрастовата структура на българите в Унгария, свидетелстват за наличието на съществени отлики между старата и новата българска общност. В случая те са породени от начините, по които те се формират и развиват. Тази на банатските българи е резултат от режима на тяхното възпроизводство в продължение на няколко века. Докато възрастовата структура на градинарската общност се определя в решаваща степен от големия трудов имиграционен поток на млади мъже.

Таблица 8. Относителен дял на населението в комитатите Темеш и Торонтал, в столицата Будапеща и в другите унгарски градове по матерен език, пол и възраст, 1890-1910 г.¹²³

<i>Възраст</i>	0-14			15-39			40-59			60+		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>
<i>Комитат, Будапеща, градове</i>	1890											
Комитати Темеш и Торонтал	35,0	35,6	35,3	35,4	36,3	35,9	21,9	20,5	21,2	7,7	7,6	7,6
	1900											
Будапеща	10,6	20,0	10,8	81,8	60,0	81,2	7,0	20,0	7,4	0,6	0,0	0,6
Градове*	11,2	31,8	13,1	80,0	59,1	78,0	7,4	9,1	7,6	1,4	0,0	1,3
	1910											
Комитати Темеш и Торонтал	31,2	29,8	30,5	35,6	35,7	35,7	20,5	21,1	20,8	12,7	13,3	13,0
Будапеща	9,4	14,3	9,7	84,8	74,3	83,4	5,8	5,7	5,8	0,8	5,7	1,1
Градове*	13,9	29,4	15,0	76,4	54,9	74,9	8,1	13,7	8,5	1,6	2,0	1,6

** Градове без градовете с муниципални права и с уреден съвет в комитатите Темеш и Торонтал.*

¹²³ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1900, 1910 г., за общините с муниципални права и общините с уредени съвети, табл. 12, за Будапеща табл. 12/с, брой на населението по матерен език български, пол и възраст.

Таблица 9. Относителен дял на населението в комитатите Темеш и Торонтал, в столицата Будапеща и в другите унгарски градове над 15-годишна възраст по матерен език български, по пол и семейно положение, 1900, 1910 г.¹²⁴

Семейно положение Комитат, Будапеща, градове	Мъже					Жени				
	Небрачни	Брачни	Вдовици	Разведени*	Общо	Небрачни	Брачни	Вдовици	Разведени*	Общо
1900										
Будапеща	83,6	14,4	2,0	0,0	1000	50,0	37,5	12,5	0,0	1000
Градове	71,2	27,6	1,8	0,0	1000	58,3	41,7	0,0	0,0	1000
Градове в ком. Темеш и Торонтал**	43,6	48,9	6,8	0,7	1000	36,2	36,2	25,9	1,7	1000
1910										
Будапеща	75,9	22,6	1,5	0,0	1000	31,5	57,1	11,4	0,0	1000
Градове	72,1	27,5	0,4	0,0	1000	5,3	78,9	13,2	2,6	1000
Ком. Темеш и Торонтал без градове**	13,5	79,0	7,5	0,0	1000	13,1	71,8	15,1	0,1	1000
Градове в ком. Темеш и Торонтал**	35,3	56,9	7,8	0,0	1000	17,9	68,0	11,5	2,6	1000
Бешеньов	8,0	83,9	8,1	0,0	1000	4,1	80,1	14,7	1,1	1000
Винга	11,9	82,4	5,6	0,1	1000	6,8	76,7	15,8	0,7	1000

* Категорията „разведени“ включва и живеещите в незаконен брак (на унг. *vádházáság*).

** Градовете с муниципални права (Темешвар, Вершец, Панчова) и уреден съвет (Надкикинда, Надбечкерек, Фехертемплом), където има население с матерен език български.

В тясна връзка с възрастовата характеристика на българите в Унгария е тяхната структура по брачност. Брачността пък е онази ключова демографска променлива, която непосредствено се отразява върху възпроизводството им. Тя се влияе от външните потоци на ражданията, умираанията и миграциите. В застаряващата общност на

¹²⁴ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1900, 1910 г., за общините с муниципални права и общините с уредени съветии и 1910 г за Будапеща, табл. 13, брой на населението по матерен език български, семейно положение и грамотност; 1900 г., за Будапеща, табл. 47 и 48/с, демографски корелации, брой на българите по матерен език и семейно положение.

банатските българи сред населението над 15-годишна възраст относителният дял на брачните преобладава и надвишава този на небрачните и при мъжете и при жените. (вж. Табл. 9). В градовете на комитатите Темеш и Торонтал (Темешвар, Вершец, Панчова, Надкикинда, Надбечкерек, Фехертемплом), които са обект на миграционни движения, относителният дял на небрачните над 15-годишна възраст е 2-3 пъти по-висок отколкото в останалите селища там, но пак не превишава относителният дял на брачните. В градовете в другите райони на страната, където имиграцията на български градинари е голяма и където общността се попълва по миграционен път, относителният дял на небрачните мъже над 15-годишна възраст превишава много този на брачните; особено висок е той в столицата Будапеща. При жените в новата българска общност, макар и те да са много малко на брой, относителният дял на брачните е по-голям от този на небрачните, както е в случая с банатските българи. Това явление е породено от обстоятелството, че един от начините за попълване на новата българска общност е чрез бракове с девойки от България. Имало е практика младите да се завръщат в България, най-вече по родните си места и да си вземат български съпруги. Известен е фактът, че на събора на св. Марина в Поликрайще идвали момчета от Унгария специално да се задомят¹²⁵. Преброяванията на населението в Унгария, с изключение на последните две (от 1990 и 2001 г.), не съдържат въпроси, от чиито отговори да могат да се правят преки или косвени заключения за смесените бракове сред различните етнически и национални групи в страната. През първото десетилетие на XX в. се наблюдават и смесени бракове, но те са единици. В книгата си „Bolgárkertészet” [„Българското градинарство”] Матияш Калман Вег изтъква, че някои български градинари се женят за унгарки, но 99% от тях се връщат в родината си¹²⁶.

Две са основните тенденции в развитието на брачността през последното десетилетие на XIX в. и първото десетилетие на XX в. От една страна, сред банатските българи се увеличава относителният дял на брачните. Тази динамика можем да проследим само за градовете с муниципални права и с уреден съвет в комитатите Темеш и Торонтал. За селищата с най-многобройно население по матерен език български разполагаме с данни само за 1910 г. Така например, най-големите банатски български селища Бешеньов и Винга се отличават с по-висок относителен дял на брачните и при мъжете, и при жените околкото е той в провинцията на двата комитата и отделно в техните градове с муниципални права и уреден съвет. По-голямата

¹²⁵ Ганева-Райчева, В. Българите в Унгария – проблеми на културната идентичност. С., 2004, с. 84.

¹²⁶ Végh Kálmán M., *Bolgárkertészet*. Bp., 1916, p. 7.

консервативност и традиционализъм на бешеньовското българско общество намира отражение в по-високия относителен дял на брачните отколкото във винганското – явление, характерно и за вариацията на мъжете, и особено за вариацията на жените. Преобладаващият относителен дял на брачните в най-големите банатски български селища и тенденцията към неговото увеличаване сред банатските българи в градовете с муниципални права и уреден съвет обаче не водят до засилване на възпроизводството, тъй като в относителния дял на 0-14-годишните има стагнация. Затова и не може да се преодолее общия спад в числеността на банатската българска общност, предизвикан от тяхната външна миграция и реемиграция към старата родина.

От друга страна, в българската общност в Будапеща силно нараства относителният дял на брачните (и съответно намалява този на небрачните), което е знак, че заселването на българите в Будапеща е значително по-напреднало, отколкото в другите унгарски градове (без тези в Темеш и Торонтал), където няма промяна в продължение на две десетилетия.

Голямо е различието в относителните дялове на овдовелите в двете български общности съответно за мъжете и за жените. Вариацията на овдовелите мъже е незначителна в Будапеща и в другите унгарски градове, тъй като там новата българска общност е в процес на сформирание и на демографска младост. Сред банатските българи, поради старенето на общността, относителният дял на овдовелите мъже е 5-6 пъти по-голям. При жените и в двете български общности той е доста по-висок поради по-голямата продължителност на живота при жените.

СТРУКТУРА НА БЪЛГАРИТЕ В УНГАРИЯ ПО ВЕРОИЗПОВЕДАНИЕ

Българските общности в „земите на унгарската корона” живеят сред преобладаващо католическо население от западния обред (52% за 1910); други по-значителни вероизповедания в Унгария са източноправославните (14%), реформатите (13%), католиците от източния обред (8%), евангелистите (6%), израелтяните (4,5%); останалите са под 1%¹²⁷. Тази обща за цялата страна конфесионална структура има известни регионални специфики, които допълват картината на съвместното съжителство на българите с местното население. Така например, според данните от 1910 г. неголям брой източноправославни българи са сред католици от източния обред в комитатите

¹²⁷ Bárh J., Magyarország népességének felekezeti megoszlása a XIX-XX. században. – Cumania 9., Baskun múzeumok évkönyve, Kecskemét, 1986, p. 209; Magyarország történeti demográfiája..., pp. 306-307.

Унг (55%) и Берг (50%) в Източен Фелфьолд, Колож (51%) и Солнок-Добока (62%) в Трансилвания; банатските българи - католици от западния обред съжителстват с източноправославно население (румънци и сърби) в комитатите Темеш (53%) и Торонтал (48%); източноправославни българи-градинари (освен в споменатите комитати Темеш и Торонтал) се намират в своя конфесионална среда - сред преобладаващо източноправославно население в комитатите Арад (62%) и Крашова-Северин (72%) в междуречието Тиса-Марош и в Трансилвания в комитатите Хуняд (64%), Себен (57%) и Долен-Фехер (41%)¹²⁸.

Таблица 10. Относителен дял на населението в комитатите Темеш и Торонтал, в столицата Будапеща и в другите унгарски градове по матерен език български, пол и вероизповедание, 1890-1910 г.¹²⁹

<i>Вероизповедание</i>	Източно-православни			Католици от източния обред			Католици от западния обред			Други		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>
<i>Комитат, Будапеща, градове</i>	1890											
Ком. Темеш и Торонтал	0,7	0,1	0,4	0,0	0,0	0,0	98,9	99,9	99,4	0,3	0,1	0,2
	1900											
Ком. Темеш и Торонтал	1,6	0,2	0,9	0,0	0,0	0,0	98,4	99,7	99,0	0,0	0,0	0,0
Будапеща	14,1	10,1	14,0	77,4	30,0	76,1	7,9	40,0	8,8	0,6	20,0	1,1
Ком. Пещ	73,6	0,0	75,4	25,0	0,0	23,3	1,4	0,0	1,3	0,0	0,0	0,0
Градове	41,1	26,3	39,7	42,8	10,5	39,7	15,0	63,2	19,6	1,1	0,0	1,0
	1910											
Ком. Темеш и Торонтал	2,6	0,5	1,5	0,2	0,2	0,2	97,2	99,5	98,3	0,0	0,0	0,0
Будапеща	57,4	50,0	56,3	38,4	27,5	38,2	3,2	20,0	4,3	1,0	2,5	1,2
Градове	60,0	50,7	59,1	28,5	7,3	26,4	10,2	33,3	12,5	1,3	8,7	2,0

¹²⁸ Пак там, с. 213-216.

¹²⁹ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1891, 1900, 1910 г., комитати Темеш и Торонтал, по селища, брой на населението по матерен език български, пол и религиозна принадлежност; 1910 г., за общините с муниципални права и в общините с уреден съвет, табл. 16, брой на българите по матерен език български, по религиозна принадлежност и чуждоезикова грамотност; 1900 г., за Будапеща: табл. 47 и 48/с, демографски корелации, брой на българите по матерен език и религиозна принадлежност, 1910 г. табл. 16/а, брой на българите по матерен език български, по религиозна принадлежност и чуждоезикова грамотност.

А сега да видим каква е структурата на българите в Унгария по вероизповедание. Анализът на статистическите данни за религиозната принадлежност на тамошното население с матерен език български дава възможност да се уточни характеристиката на двете български общности по пол и да се направят някои допълнителни изводи относно миграционните движения на българите „вътре в” и „отвън към” Унгария (вж. Табл. 10). В комитатите Темеш и Торонтал 99% от населението с матерен език български са католици от западния обред - това е старата българска общност, банатските българи. Ако в базата данни за католиците се отделят сведенията за градовете с муниципални права и уреден съвет в комитатите Темеш и Торонтал (Темешвар, Вершец, Панчова, Надкикинда, Надбечкерек, Фехертемплом) от тези за останалите градове в Унгария прави впечатление, че съотношението между мъжете и жените е различно: сред българите-католици в градовете на Темеш и Торонтал преобладават мъжете, докато в останалите селища превес имат жените. Това явление свидетелства за наличието на вътрешномиграционен процес сред българите в Банат в посока към градовете в областта (тъй като по правило повече мигрират мъжете), което довежда до превишаването на броя на жените в останалите селища. В края на XIX и началото на XX в. в комитатите Темеш и Торонтал, в сравнение с останалите райони на страната, е малък относителният дял на източноправославните с матерен език български (те са изключително мъже – градинари). И тук с оглед на пазара притегателен център за тях са градовете, а не селищата с компактно „старо” българско население.

Статистическите данни от края на XIX в. регистрират различна структура по вероизповедание на населението с матерен език български в останалите райони на Унгария. За Будапеща е характерен най-голям брой и относителен дял на католиците от източния обред, а за комитат Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун - на източноправославните; за градовете е еднакъв относителният дял на католиците от източния обред и на източноправославните. Тези сведения потвърждават, че имиграционният поток на източноправославните градинари е насочен предимно към унгарските градове и към комитат Пещ-Пилиш-Шолт-Кишкун. Сравняването на данните от преброяванията през 1900 г. и 1910 г. разкрива тенденция към нарастване на броя и относителния дял на източноправославните българи. Като се проследи териториално тяхното нарастване, всъщност могат да се установяват посоките на имиграционния поток на българите-градинари. Най-голямо е увеличението им в Будапеща (606%), особено при мъжете – с 579%, в останалите градове – общо с 412%, за мъжете с 410%. Следователно за разлика от края на XIX в., през първото

десетилетие на XX в. имиграционният поток на българските градинари в Унгария е насочен главно към столицата. Забелязва се и друго явление - съществено увеличаване на броя на източноправославните жени – с 1 900% в Будапеща и с 600% в градовете. Факт, показателен за това, че българските градинари започват да се установяват трайно в Унгария, като довеждат семействата си.

Преброяването от 1900 г. регистрира значителен брой католическо население от източния обред с матерен език български: в Будапеща – над две трети от будапещенската българска общност, а в унгарските градове – повече от половината българи, при това те са само мъже. През следващото десетилетие броят им в Будапеща намалява, а в градовете се увеличава двойно; относителният им дял обаче намалява (вж. Табл. 9), тъй като се увеличават източноправославните. Търсейките произхода на това население, установяваме, че те са имигрирало население, тъй като са само мъже. И още нещо, от данните за населението в Будапеща по матерен език български през 1900 г., представени в корелация с вероизповедание и имотно състояние, изпъква интересна зависимост между католиците от източния обред и високия социален статут. Собственици на къщи са 12% от все още слабо заселените будапещенски българи, но затова пък две трети от тях са католици от източния обред, останалите са източноправославни и католици от западния обред. Собствениците на земя също са малко - 8%, като почти всички са католици от източния обред, сред тях няма нито един източноправославен. Те са дребни собственици, които притежават най-много до 100 холда земя; две трети от тях имат от 5 до 50 холда. Оказва се, че повечето от заможните българи в унгарската столица – притежатели на недвижимо имущество са католици от източния обред, което навежда на мисълта, че става дума за заселили се български градинари, които са заявили това вероизповедание като знак за верноподаничество към приемащата ги страна и в интерес на тяхното блаполучие там. Въпреки че XIX в. е векът на секуларизацията, на промяната във взаимоотношенията между църквата и държавата в полза на държавата, обществената позиция на отделния индивид все още се определя до голяма степен от неговата религиозна принадлежност. Считаме това конфесионално поведение на българите в Унгария за еднократен акт, тъй като впоследствие, през XX в. подобно явление не се наблюдава в тяхната структура по вероизповедание и относителният дял на католиците от източния обред постепенно намалява. Вероятно то донякъде е провокирано от последните инициативи за

либерализирането на правните норми за практикуване на различните вероизповедания в Унгария, предприети в края на XIX в.¹³⁰

ГРАМОТНОСТ И ИНТЕГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ СРЕД БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В УНГАРИЯ

Освен за физическото състояние на българските общности данните от преброяванията на населението в Унгария по матерен език български в корелация с грамотността дават възможност да се направят някои по-общи изводи за тяхното образователно равнище (вж. Табл. 11). Казваме по-общо, защото в разглежданите преброявания на населението от 1890 до 1910 г. те са регистрирани по схемата грамотни - неграмотни, като съобразно с реалностите на епохата е образувана отделна, самостоятелна група за полуграмотните, т. е. за можещите да четат, но не и да пишат. Тази полуграмотност, както се вижда и от нашата таблица 10, е характерна предимно за жените. В конкретния случай с унгарските преброявания причината за това е, че през разглеждания период сред унгарското селячество е разпространено схващането за писането като мъжка работа, а за жената е достатъчно да може да чете библията или молитвеника. Затова момичетата ходят по-малко на училище, където се научават да четат, но не и да пишат добре, а впоследствие не практикуват писането и бързо забравят наученото¹³¹. Освен това в графата „грамотни” попадат не само лицата, които знаят да пишат и четат, а и онези, които продължават образованието си.

Въпросът за образователното равнище на българите в Унгария на фона на развитието на просветното дело в Унгария и България разглеждаме подробно в следващите две глави; тук представяме само някои негови характеристики, които могат да бъдат извлечени от унгарските преброявания – за населението на възраст за задължително образование и над нея, и ги очертаваме в сравнение с тогавашното просветно състояние на населението в Унгария и България. Преди да пристъпим към разглеждането на статистическите факти, ще отбележим, че в „грамотността” обединяваме количествените измерения за грамотните и полуграмотните, каквато е

¹³⁰ През 1894 г. са приети закони за задължителния граждански брак, за записването на новородените деца в държавния регистър; през 1895 г. законодателят за пръв път разрешава възможността индивидът да бъде „извън вероизповедание”, макар и само „временно” при промяна на религиозната принадлежност; пак тогава се разрешават и смесените баркове между християни и евреи. Вж.: Gyáni G., Kövér Gy., Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1998, pp. 131-132.

¹³¹ Tóth I. Gy., Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996, p. 235.

практиката в унгарските статистически анализи, за да имаме база за сравнение със средните за Унгария показатели.

В края на XIX в. и в началото на XX в. общата тенденция сред българите в Унгария е към повишаване на грамотността. Това е естествено като се има предвид, че по това време основното образование е вече задължително. Грамотността при жените е по-ниска отколкото при мъжете и в двете български общности и в това отношение те не представляват изключение нито от положението в Унгария, нито пък от останалите европейски страни. Според данните от преброяването през 1910 г. грамотността е по-висока сред банатските българи (74%), отколкото сред българските градинари (68%). И още джандърни аспекти по темата за просветното дело: най-висока е грамотността във вариацията на мъжете от будапещенската българска общност, като се забелязва голям скок през първото десетилетие на XX в. (от 58% на 77% за 1900 и 1910 г.). Жените от банатската българска общност се отличават с по-висока степен на грамотност от жените в новата българска общност - повече от половината за 1900 г. и 71% за 1910 г. Във вариацията на жените като цяло се забелязва една специфика: сред българките в Унгария онези, които имат възможност да учат, стремят се да получат по-високо образование. Това разкриват данните от преброяването през 1910 г., където от грамотните са отделени лицата, завършили средно образование. Техният относителен дял спрямо грамотните при мъжете и съответно при жените е следният: за комитатите Темеш и Торонтал 0,5% и 2,3%, за Будапеща 2% и 9%, и за другите унгарски градове 2,4% и 4,5%.

И двете български общности в Унгария се отличават с по-високо образователно равнище от средното за Източната част на Монархията -67%¹³². Този детайл може да бъде открит и в по-раншните преброявания. Сред банатските българи през 1890 г. грамотността е 58% при 51% за Унгария (вкл. Хърватско-Славония) и в новата българска общност през 1900 г. тя е 65% при средно 59% за страната¹³³. Бихме искали да подчертаем, че посоченото равнище на грамотност сред българските градинари е много по-високо, отколкото средното за България по това време – 30%¹³⁴ и отколкото

¹³² Данните за Унгария са черпени от: Magyarország történeti demográfiája..., p. 309.

¹³³ Пак там.

¹³⁴ Даскалов, Р., Българското общество. 1878-1939. Т. 2. Население, общество, култура. С., 2005, с. 301-364.

средното за селското население в България – 22%, което означава, че към емиграция са се насочвали по-будни и по-образовани младежи¹³⁵.

Таблица 11. Относителен дял на населението по матерен език български на възраст за задължително образование и над нея в комитатите Темеш и Торонтал, в столицата Будапеща и в другите унгарски градове, по пол и грамотност, 1890-1910 г.¹³⁶

<i>Образователно равнище</i>	<i>Мъже</i>				<i>Жени</i>			
	<i>Грамотни</i>	<i>Полуграмотни</i>	<i>Неграмотни</i>	<i>Общо</i>	<i>Грамотни</i>	<i>Полуграмотни</i>	<i>Неграмотни</i>	<i>Общо</i>
<i>Комитат, Будапеща, градове</i>								
1890								
Ком. Темеш и Торонтал	63,8	0,5	35,7	100,0	47,5	3,3	49,2	100,0
1900								
Будапеща	75,2	0,6	24,2	100,0	40,0	0,0	60,0	100,0
Градове	65,6	0,6	33,8	100,0	77,8	0,0	22,2	100,0
1910*								
Будапеща	87,8	1,2	11,0	0,0	59,5	5,4	35,1	100,0
Градове <i>без тези в ком. Темеш и Торонтал</i>	68,8	0,6	30,6	100,0	48,9	0,0	51,1	100,0
Ком. Темеш и Торонтал	76,7	0,7	22,6	100,0	65,5	4,5	30,0	100,0

* - В графата грамотни са включени и лицата, които са продължили своето образование.

Регионалният дискурс на грамотността също е в полза на банатските българи: така например, през 1910 г. неграмотността при мъжете (23%) е по-ниска от средната за комитат Темеш (30-40%) и в ниската граница за комитат Торонтал (20-30%), а при

¹³⁵ Източник на данните за грамотността в България: Стефанов, Ив., Д. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, Ат. Атанасов, Демография на България. С., 1974, с. 366.

¹³⁶ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1890 г., за комитати Темеш и Торонтал, по селища, брой на населението по матерен език български и грамотност; 1900, 1910 г. за градовете с муниципални права и с уредени съвети и за Будапеща; 1910 г. за Будапеща и за комитатите Темеш и Торонтал, табл. 13, брой на населението по матерен език български, семейно положение и грамотност; 1900 г. за Будапеща, табл. 47 и 48/с, демографски корелации, брой на българите по матерен език и грамотност.

жените (30%) много под средната за комитатите Темеш и Торонтал (по 40-50%)¹³⁷; сведенията за неграмотността сред българските градинари в Будапеща не са така благоприятни, но са съвсем малко над средното за всички жители на столицата – при мъжете 11% при показател „под 10” общо за столичани и при жените 35% при показател „10-20%” общо за столичани¹³⁸.

В земите на историческа Унгария българите живеят в многонационална среда, а количествените измерения на грамотното население (в този случай вкл. населението под възрастта на задължителното образование) поставят банатските българи в челните редици - през 1890 г. те са на трето място след немците и унгарците и при мъжете (с 59%), и при жените (с 44%), и в общите параметри (с 50%) за отделните националности (вж. Табл. 12). За банатските българи високата образованост е естествено явление, тъй като през втората половина на XIX в. те изживяват своето книжовно Възраждане. В средата на XIX в. се установява банатския български правопис (с латиница), изготвени са първите учебници на български език (вместо на хърватски, който дотогава е традиция). Всички български общини (големи и малки, Винга, Бешеньов, Дента, Модош, Секейкеве, Шандоредхаза) в Банат, дори в селищата, където има само български махали разполагат с български училища. Извън училищата народни учители извършват голяма обществено-просветна дейност, поддържат вечерни училища за възрастни. Град Винга се превръща в духовно средище на банатските българи¹³⁹.

През разглеждания период Унгария изостава по грамотност на населението си от западно-европейските страни (Англия, Франция, Германия)¹⁴⁰, но е много по-напред в сравнение с балканските страни, включително и с България¹⁴¹, и това безспорно оказва

¹³⁷ Tóth I. Gy., *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, pp. 230-231.

¹³⁸ Пак там.

¹³⁹ Телбизов, К., Векова, М. Люлшев, *Българското образование в Банат и Трансилвания. Велико Търново, 1996, с. 99-105; Също: Люлшев, М., Просветното дело на българската емиграция в Румъния през Възраждането. С., 1986, с. 25-68; Милетич, Л., Книжнината и езикът на банатските българи. – СБНУНК, кн. XVI-XVII, 1900, с. 339-482; Telbisz, Karol, *Dveszte gudini u Banata. 1738-1938. Života i običajana banatscite balgare. Timișoara, 1938.**

¹⁴⁰ През 1911 г. Англия вече е преодолела неграмотността (до 1% и при двата пола); през 1900 г. във Франция неграмотността е 5% при мъжете и 6% при жените; през 1870 г. в Прусия за населението над 10-годишна възраст неграмотността е 10% при мъжете и при жените 15%; за Западната част на Австроунгарската империя - Цислейтания показателите за неграмотността са доста различни за отделните провинции, но средните за 1900 г. за населението над 10-годишна възраст са съответно при мъжете 21% и при жените 25%. Вж.: Tóth I. Gy., *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, pp. 238-246.

¹⁴¹ През 1899 г. в Румъния за населението на възраст за задължително образование и над нея неграмотните са 78%, през 1907 г. в Гърция – 61%, в Сърбия през 1900 г. – 80%. (Вж.: Tóth I. Gy., *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, pp. 238-246.) В България за населението над 7-годишна възраст (грамотни на 100 д.) неграмотните са 70% през 1900 г., 65% през 1905 г. и 58% през 1910 г. (Вж.: Стефанов, Ив., Д. Сугарев, Н. Намов, Е. Христов, Ат. Атанасов, *Демография на България. С., 1974, с. 366.*)

положително въздействие върху културното развитие на имигриралото българско население.

Таблица 12. Относителен дял на грамотното население в Унгария (вкл. Хърватско-Славония и населението под възрастта за задължително образование) по националности според матерния език и пол, 1890 г.¹⁴²

Националност по матерен език	1890		
	<i>М</i>	<i>Ж</i>	<i>О</i>
Банатски българи	56	44	50
Немци	68	58	63
Рутени	13	7	10
Румънци	11	8	14
Словаци	51	37	43
Сърби	39	22	31
Хървати	50	34	42
Унгарци	59	48	54

През втората половина на XIX в. в многонационална Унгария преобладава населението с матерен език различен от унгарския – 45% (1880) са заявили като матерен език унгарския. От началото на XX в. населението с унгарски матерен език вече надхвърля половината, за да достигне 54% при преброяването от 1910 г.¹⁴³ Сред поданиците на страната с неунгарски матерен език доминира това с румънски (16%), словашки (11%) и немски (10%). Данните за говорим друг, освен матерния, език показват засилващо се всеобщо разпространение на унгарския език особено след въвеждането му като задължителен за изучаване през последното десетилетие на XIX в. Докато през 1880 г. само 11% от населението с неунгарски матерен език говори унгарски, то през 1910 г. този относителен дял се увеличава до 23%. Динамиката в базата от данни в унгарските преброявания, възникнала вследствие на запитването за други говорими езици освен матерния и в частност за унгарския, може да се използва, за да установят степента на интеграция и асимилация сред различните националности в страната. В този смисъл

¹⁴² Пак там, с. 232; KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония): 1890 г., за комитати Темеш и Торонтал, брой на населението по матерен език български и грамотност.

¹⁴³ Demográfia..., p. 76.

сведенията за българите в Унгария, които „говорят” унгарски език, позволяват да се илюстрира с цифри посоката в развитието на протичащите сред тях интеграционните процеси.

През 1890 г. е регистриран малък брой и относителен дял на говорещите унгарски език сред банатските българи, но още тогава са очевидни териториалните различия: сред банатските българи в комитат Темеш с главен банатски български град Винга (тогава с уреден съвет и оформил се като културно средище на банатските българи) относителният дял на говорещите унгарски е 7% - доста по-нисък от средния дори за 1880 г., докато в комитат Торонтал с главно българско селище земеделския Бешеньов той е 16% (вж. Табл. 13). Две десетилетия по-късно броят на владеещите унгарски в комитат Темеш нараства с 430%; в Торонтал увеличението е значително по-слабо – със 118%. Относителният дял на говорещите унгарски език банатски българи от двата комитата взети заедно за 1910 г. е 41%, който е много по-висок от средния за страната (23%). Тези сведения отразяват един реален процес на интегриране на банатските българи към унгарската културна среда след въвеждането на унгарския език като задължителен за изучаване в българските училища в Банат в началото на 90-те години на XIX в.

Таблица 13. Брой и относителен дял на населението в комитатите Темеш и Торонтал, в столицата Будапеща и в другите унгарски градове по матерен език български, което говори/знае и унгарски език спрямо цялото население по матерен език български в съответните комитати/селища, 1890-1910 г.¹⁴⁴

<i>Година на преброяването</i>	1890		1900		1910	
	<i>Брой</i>	<i>%</i>	<i>Брой</i>	<i>%</i>	<i>Брой</i>	<i>%</i>
<i>Комитат, Будапеща, градове</i>						
Ком. Темеш	387	7,1	x	x	2 050	41,9
Ком. Торонтал	1 496	16,0	x	x	3 255	39,7
Будапеща	x	x	125	35,6	217	35,7
Градове без тези в ком. Темеш и Торонтал	x	x	90	38,0	288	38,8
Градове	x	x	149	57,1	123	41,1

¹⁴⁴ Източници на данните: KSHL, Преброявания на населението в Унгария (вкл. Хърватско-Славония), 1890, 1900 и 1910 г., население поматерен език български в корелация с други говорими езици освен матерния в Будапеща, градовете с муниципални права и уреден съвет, комитати Темеш и Торонтал, табл. 16.

X - Не разполагаме с данни.

В началото на XX в. в Будапеща и в другите унгарски градове (без комитатите Темеш и Торонтал) относителният дял на говорещите унгарски е също значителен (36% за 1900 г. и 38% за 1910 г.), макар да не достига този на разселените в темешките и торонталските градове с муниципални права и уреден съвет банатски българи (57% за 1900 г. и 41% за 1910 г.), което говори за бързо и добро адаптиране на новите имигранти-градинарите към унгарското общество. Бързото усвояване на говоримия унгарски език от тях е следствие от това, че те са сравнително малко на брой в многонационалната източна част на Австро-унгарската империя и от характера на производствената им дейност. Но това явление не засяга градинарската общност като цяло, а само определени лица. Наемането на земята за градините, устройването им в Унгария, реализирането на произведените продукти на пазара налага непрекъснато общуване с унгарските власти и с купувачите, а оттук произтича необходимостта някои от градинарите да знаят унгарски език. Това са газдите, доставчиците и продавачите на зеленчук, които по задължение поддържат връзки с унгарската социална среда и именно те най-напред усвояват унгарския език¹⁴⁵. Редовите работници в градините общуват предимно помежду си, на български език, по време на работата в градината и съвместното съжителство; те нямат нито свободно време, нито самостоятелни средства (последните се държат и разпределят от газдата-майстора), за да напускат своята среда – тайфата, сдружението, градината дори временно с цел отдих или забавление.

Заключение

В заключение могат да се набележат следните по-важни специфики на миграциите в посока от България към Унгария и на историко-демографската характеристика на българските общности в Унгария през последните две десетилетия на XIX в. и през първото десетилетие на XX в.:

Налице е интензивна външна трудова миграция на български градинари-гурбетчии с градираща динамика на процеса. Характерна особеност на миграционния поток е, че той се състои изключително от млади мъже. През второто десетилетие на

¹⁴⁵ Дончев, Т., Българи от ново време. Будапеща, 2000, с. 38-39.

XX в. българските градинари започват да се установяват трайно в Унгария заедно със семействата си, което само по себе си е знак за започнал процес на преминаване от зеленчукопроизводство въз основата на сдружения към семеен начин на обработване на градините¹⁴⁶. Но заселническият процес е все още слаб, относителният дял на семействата е малък и затова е незначителна и репродукцията в новата българска общност. В резултат възниква една млада, непрекъснато растяща числено общност, която запазва гурбетчийския си характер, мобилна е, попълва се главно чрез непрекъснатата имиграция на градинари-гурбетчии и има многообещаващо демографско бъдеще. В същото време тя съгражда добри перспективи за безконфликтно етническо оцеляване в чужда културна среда не само защото е много добре приета от унгарското общество заради приноса ѝ към развитието на градинарството в Унгария, а и защото ѝ е присъща изключителната толерантност на българина, комбинирана с вроден усет за баланс между съхраняване на традицията и възприемане на всичко положително от новата културна среда.

След демографския бум сред банатските българи през първата половина на XIX в., през последната му четвърт поради численото им нарастване и раздробяването на земята, те са принудени да се разселват в търсене на прехрана вътре в Банат и из Унгария, да реемигрират в старата си родина, да емигрират в странство – в Америка, Аржентина, както завърналите се в България, така и останалите в Унгария¹⁴⁷.

През разглеждания период промяната в числеността и динамиката на миграциите на българските общности в Унгария имат обществено-икономическа обусловеност. Емиграционните процеси в старата българска общност в Унгария (банатските българи) и имиграционният приток в новата (българските градинари-гурбетчии) предизвикват промяна в тяхното съотношение в края на XIX и началото на XX в.: относителният дял на старата общност спрямо общия брой на българите в Унгария намалява от 94% през 1890 г. на 89% през 1900 г. и на 79% през 1910 г.¹⁴⁸

Притокът на български градинари към Банат в края на XIX и в началото на XX в. е насочен към градовете с муниципални права и с уреден съвет, а не към банатските български средища. За допира на двете български общности в областта Банат (там,

¹⁴⁶ Дончев, Т., От преселници-градинари – българско малцинство. – В: Българи в Унгария. Материали от научната конференция, проведена в Будапеща на 9-10 ноември 1997 г. Будапеща, 1999, с. 32-42.

¹⁴⁷ Вж. множество примери в: Родовата памет на банатските българи. Ред. Караджова, Св. Издава Дружество на банатските българи в България, 2009.

¹⁴⁸ Тези относителни дялове на банатските българи са изчислени въз основа на данните по матерен език български и религиозна принадлежност към католическата вяра от западния обред за комитатите Темеш и Торонтал спрямо общия брой на българите по матерен език в Унгария (т. е. без крашованите, но и без разселените из други комитати банатски българи).

където го е имало) съществуват разнопосочни сведения: на места двете общности живеят изолирано една от друга, другаде общуват и даже банатски българи усвояват от българските градинари някои градинарски умения. С оглед на българското етническо присъствие в областта Банат като цяло притокът на български градинари натам се оказва недостатъчен в количествено отношение, за да може да компенсира спада в броя на банатските българи, получен вследствие на тяхната реемиграция.

Банатските българи се открояват сред националностите в Унгария с високото си образователно равнище – по грамотност те са трети по ред след немците и след управляващата политическа нация унгарците. Интеграционните процеси, протичащи в тяхната общност от края на XIX в. са по-силни сред винганци отколкото сред бешеньовци, което още веднъж потвърждава обстоятелството, че идентичността се запазва по-добре от селските маси, докато интелигенцията е по-податлива на чужди културни влияния.

Migrations of Bulgarian Population between Bulgaria and Hungary and Demographic Development of the Bulgarian Communities in Hungary in the 19th and the Beginning of the 20th Century

Penka Peykovska

Summary

The study examines the migration of the Bulgarian population between Bulgaria and Hungary in the 19th Century and the first decade of the 20th Century, the destination of the migration flows and the spatial distribution of the Bulgarian communities (the Banat Bulgarians and the Bulgarian market-gardeners) in Hungary focusing on the period of 1880-1910 and based on data from the 1880, 1890, 1900 and 1910 population censuses in Hungary.

Information from the 1900 census in Bulgaria is used to measure the re-emigration of the Banat Bulgarians that took place in 1880s-1890s.

The community of the Banat Bulgarians is separated from the other Bulgarians on the basis of the Bulgarian mother tongue and their belonging to the Eastern Rite Catholicism.

The historical demographic review of the two Bulgarian communities in Hungary is undertaken by sex, age, marital status, religion, literacy, fluency in Hungarian language.

Their demographic and cultural development is discussed in comparative terms - with each other as well as with the indicators for the examined parameters concerning the whole of Hungary and Bulgaria; with regard to the Banat Bulgarians - in regional context too, in terms of the Banat region.

Границите на „българската национална територия“ в Тракия (1913–1947)

Ваня Стоянова

Традиционно, понятието „граница“ се свързва главно с географията, правото и политиката и приложено в познанието за обществото означава линия, разделяща географското, политическо, социално и икономическо пространство, често – натоварено с национални характеристики. Държавната граница, от своя страна, е онази разграничителна линия, която, заедно с намиращата се над нея вертикална повърхност, очертават територията на държавата, над която се простира нейният суверенитет.

За разлика от „държавната територия“, използваният в настоящата статия термин „национална територия“ се свързва не толкова с теорията на държавата и правото, колкото с национализма, идентичността и емоцията. Така както нациите могат да изграждат своите идентичности около езика и религията, така те могат да подслонят тази идентичност в определени места и територии и да защитават тези места и територии със същата упоритост и вяра, с които бранят своя език и религия.¹ Тяхната важност, обаче, е променлива величина. „Националната територия“ (nation's territory) включва местата от национална значимост, разграничавани по продължителността и решимостта, с която нациите водят борба за тяхното запазване или овладяване. „Периферията“ обхваща места с известно национално значение, но не до онази степен, която прави необходимо владението им. Всъщност, то дори може да не е желано. „Периферията“ е важна, защото свързва нацията със света около нея и дава примери за национално величие като илюстрира широкия пространствен обхват на националното присъствие в регионални и дори глобални измерения.²

Именно границите, очертаващи българската „национална“ територия в Тракия, са обект на внимание в настоящата статия. Това, обаче, придава допълнителен нюанс

¹ White, G., Nation, State and Territory. Origin, Evolutions, and Relationships. V. 1. Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2004. Lanham.Boulder, New York. Toronto. Oxford, с. 18.

² Ibidem, 60-61.

на понятието „граница”, схващано иначе от автора тук в неговото традиционно значение. Границите на една национална територия са динамични и преходни. Те са повече „предел”, отколкото „разграничител” и в своето историческо развитие преминават от мисловното в реалното и обратно, променяйки по този начин и обхвата на „центъра” и „периферията” в пространството, с което нацията се идентифицира. Хронологически, статията разглежда развитието на идеята за границите на българското национално пространство в Тракия от 1913 г. до края на Втората световна или по-скоро – за „тракийските” очертания на българската „национална територия” и стремежът за превръщането им в държавни граници.

* * *

През 1878 г. след почти пет вековно отсъствие България се появява отново на европейската политическа сцена. Извън териториите на възродената българска държава остават земи, населени с компактно българско население, в които общобългарският възрожденски процес за социално-политическо освобождение и културна еманципация продължава в условията на новите балкански политически реалности. Неуспехът на организираното българско национално-освободително движение да осигури освобождението и обединението на българската нация тласка българската държава към войната като единствен възможен път за разрешаването на българския национален въпрос.

Обезсилването на Санстефанския договор придава задължителния ревизионистичен и иредентистки характер на българската национална програма след Освобождението.³ Единодушно приет от изследователите за крайна цел на българската външна политика и национална пропаганда през следващите шест десетилетия, в териториален план, обаче, той не „покрива” изцяло българската етническа територия към момента на подписването му. Извън границите на „Санстефанска България” остават българите, обитаващи почти цяла Южна Тракия до Бяло море (области, в които живеят още гърци и турци, наред с други по-слабо представени етноси). Всъщност, в договора от Сан-Стефано са включени районите на Ксанти и Свиленград (в Западна Тракия, т.е. в земите между Места и Марица), както и градовете Малко Търново, Люле-Бургас и Лозенград с техните околности в Източна Тракия (на изток от Марица до Черно и Мраморно море). Плод колкото на политическа договореност, отразяваща временно

³ Казаков, Е., Геополитиката на България през XX век. София, 2007, с. 63.

състояние на силите, така и на етнически и религиозни аргументи, Санстефанският договор задава параметрите на бъдещите български национални и държавни стремежи, без да ги изчерпва изцяло.⁴

Какво е мястото на Тракия в тях?

Както вече бе споменато, пространственото разпределение на важните за нацията места и земи (т.е., локализирането на институциите и центровете, важни за развитието на нацията и открояването на местата, прославени в националната литература и изкуство) спомагат да се определи и очертае „националната територия“. Но за да се установи колко точно важна е дадена територия за една нация, на помощ идва „факторът на решимостта“ – т.е. на твърдостта, упоритостта, решителността, с които в своята история нацията е била готова да я завладее или защити.⁵

В случаите, когато една нация е неспособна да удържи или постигне контрол над по-маловажни територии, националната идентичност може да се предефинира, за да изключи тези места от националния патримониум. В други случаи, обаче, дадена територия може да се окаже толкова важна за нацията, че за нея да бъде извънредно трудно да предефинира своята идентичност и тогава търсенето на военно решение може да продължи дори с цената на огромни човешки жертви.⁶ Приложен в българския случай, „факторът на решимостта“ безпогрешно разпознава този тип територия в Македония.

Забавените възрожденски национално-образуващи процеси в Тракия, имащи като резултат по-бледото ѝ присъствие в българската национално-териториална програма в първите следосвобожденски десетилетия (до войните 1912-13 г. и дори през Първата световна война) намират обяснение в близостта ѝ до имперската столица и Проливите, в ожесточения характер на религиозната българо-гръцка разпра и в етническата пъстрота на региона. От друга страна, по-компактният характер на българското население в Македония, многочислената и политически по-активна македонска емиграция в България правят звученето на Македонския въпрос по-гръмко и емоционално въздействащо сред българското обществено мнение и налагат безапелационно неговото решаване в дневния ред на българската нация и държава. От

⁴ *Кесяков, Б.*, Принос към дипломатическата история на България. Т. 1. София, 1925, 308-316. Картата на Санстефанска България вж на: http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Bulgaria_after_Congress_of_Berlin_in_1878.png

⁵ *White, G.*, Nation, State and Territory. Origin, Evolutions, and Relationships. V. 1. Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2004, p. 9.

⁶ *Ibidem*, p. 60.

своя страна и българската пропаганда след Освобождението насочва цялото си внимание към Македония, за да обоснове бъдещото ѝ присъединяване към България и едва след поражението в Първата световна война, когато става ясно, че Македония е загубена, започва да търси аргументи в полза на българското присъствие в Тракия.⁷

Доминантата на етническия принцип (т.е. Македония) върху българските външнополитически избори до края на Първата световна война, макар и неуспешна като краен резултат, не е необичайна нито за региона, нито за епохата. За нация, формирала себе си в модерното време в границите на една империя повече върху единството на езика и религията, отколкото на икономическата жизнеспособност на националния организъм и гражданското равнопоставяне на членовете му, „етническият“ избор е естествено следствие от предходни процеси.

С изградените български училища и църкви, с удържаните победи над елинизма и особено с участието си във въоръжените националноосвободителни борби с върхна точка въстанието на Преображение, българите в Тракия дават ярка изјава на волята си за свобода, на българското си национално самосъзнание и на стремежа си да бъдат част от българската държава.⁸

През 1912 г. балканските държави предприемат решителен щурм срещу империята, която пет столетия господства в Европейския югоизток. За няколко месеца Турция е изтласкана от континента и с Лондонския мирен договор се отказва от всички свои владения на северозапад от линията Енос - Мидия и островите в Егейско море. Краткотрайното балканско сътрудничество преминава в нова, междусъюзническа война, която за България завършва като Първа национална катастрофа.

Букурещкият мирен договор (28 юли 1913 г.) определя за Царството нови граници, в които влиза българското население от Западна (Беломорска) Тракия и част от Македония и които, въпреки понесените загуби, дават възможност на страната да провежда по-независима стопанска политика чрез директния излаз към Средиземно море. Очертава се възможност този дял от Беломорието, присъединен към България, да спомогне за икономическия ѝ напредък, за интегрирането ѝ в световната търговия, за повишаване на нейната икономическа и стратегическа значимост в района на Югоизточна Европа.

Нерешеният докрай национален въпрос и особено въпросът за Егейска и

⁷ *Илчев, И.*, Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни 1821-1923. София, 1995, с. 402.

⁸ *Филчев, И.*, Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София, 2007, 17-96.

Вардарска Македония нарежда България на страната на Централните сили в избухналия през 1914 г. глобален конфликт. Краят на Първата световна война ѝ донася Втора национална катастрофа.

Общоприето е мнението, че водещият лозунг в Париж, с който за „своите“ национални територии се борят и победители, и победени (доколкото за това им е дадена възможност), е „правото на нациите на самоопределение“, прогласено от американския президент У. Уилсън. В действителност, в аргументацията на миротворците, както и в националните пропаганди на спорещите за една и съща територия страни, присъства цялата палитра от аргументи, с които една национална държава претендира и защитава правото си над определена земя – от романтичния възглед за езика и религията, обединяващи населението в „националната територия“, през просветителската идея, свързваща целостта на държавната територия по-скоро с нейната сигурност и икономическа жизнеспособност, от географския детерминизъм за „естествените граници“ до геополитическите съображения и нововъзникналия страх от разпространението на болшевизма. Над всички тях, обаче, прилаган избирателно, се извисява принципът за наказване на „виновните“, т.е. загубилите войната и поощряване на приятелите – минали съюзници и бъдещи партньори. България е в категорията на наказаните.⁹ Застрашени са не само нейните военни придобивки в Македония и Добруджа, но и Западна Тракия, станала част от държавната ѝ територия през 1913 г. и неоспорена от Солунското примирие (30 септември 1918 г.).

Тракийският въпрос от февруари до септември 1919 г. е сред най-оспорваните в комисиите и комитетите на Конференцията, занимаващи се с бъдещата българо-гръцка граница. Твърди защитници на гръцките претенции към Тракия са бившите ѝ и бъдещи съюзници Франция и Англия, подкрепяни от Япония; резервирана към тях е Италия, доколкото има свои собствени планове в Източното Средиземноморие. Еволюция претърпява американската позиция – от приемането на българските права над Западна Тракия въз основа на етнически и стопански аргументи и разширяване на източната ѝ граница в Одринско в зависимост от границите на проектираната от тях Константинополска държава (през януари 1919 г.), през защитата на българския излаз

⁹ За принципите на очертаване на границите на националните държави в Париж вж: *White, G.*, op. cit, 204-228; *Генов, Г. П.*, Ньойският договор и България. София, 1935, 5-58. За българската пропаганда в защита на българските териториални интереси вж: *Христов, Х.*, България, Балканите и мирът. София, 1984, 53-75; *Илчев, И.*, Родината ми – прав или не! София, 1995, 181-187.

на Бяло море през Западна Тракия¹⁰ до приемането на компромисното решение за Междусъюзническа Тракия под съгласенски мандат през септември 1919 г. и признаването с декларация на Американския конгрес от 20 януари 1920 г. на всички гръцки претенции над Източна и Западна Тракия.¹¹

Българската делегация на Конференцията за мира – изолирана и обгърната с враждебност, информирана по косвени пътища за очакващото я наказание – се опитва да представи своите доводи в защита на националната си територия и в частност на Тракия - с ноти и меморандуми по въпроса за Западна и Източна Тракия, с нарочни послания до председателя на Конференцията и до лидерите на съседните балкански държави, с изпращането на дипломатически емисари в европейските столици, с несръчни опити да се спечелят привърженици сред враждебната и почти единогласна антибългарска преса, с изложения, оборващи гръцките обвинения срещу България.¹²

Особено активно в защитата на българските права над Тракия е възстановеното на 22-24 декември 1918 г. в Одрин организирано тракийско движение в лицето на дружество „Одринска Тракия“. Приетата от първия, учредителен конгрес (събор) резолюция подчертава вековната и неразривна връзка на българското население в Одринско с българското отечество; призовава великите сили от Антантата и САЩ да приложат принципа на самоопределение на народите и с решенията си да направят възможно присъединяването на българите от областта към българската държава и завръщането на бежанците по родните им места. Специално към българското правителство и политици е отправен апел да отделят по-голямо внимание на тракийския въпрос, останал до този момент в сянката на македонския. Конгресът одобрява изработването на петиция относно българския характер на Тракия, която да се бъде представена на предстоящата Мирна конференция.¹³

В началото на 1919 г. Върховният комитет - новоизбраният ръководен орган на тракийската организация – организира масова акция сред бежанците от Източна Тракия за събирането на информация, необходима за съставянето на Петицията до Мирната конференция. (Западна Тракия все още е част от България, чиято съдба предстои да се реши в Париж). „Петицията на изгонените българи от Източна Тракия“ е подписана от 31 176 семейства със 166 650 членове (под реалния брой на бежанците от областта,

¹⁰ Трифонов, С., Българското национално-освободително движение в Тракия 1919-1934. София, 1988, с. 14-15.

¹¹ Трифонов, С., Антантата в Тракия 1919-1920. София, 1989, с. 30, 40-45.

¹² Вж. Христов, Х., цит. съч., с. 53-75, 172-203, 312.

¹³ Филчев, И., цит. съч., с. 158-159.

пръснати в различни части на България). След представените факти за десетилетните опити на османската власт да обезбългарява областта, достигнали своя връх през 1913 г., подписалите я бежанци изразяват увереност, че Мирната конференция ще възстанови принципите на справедливостта и ще даде възможност на тракийските българи да се обединят със своята обща родина – България. На 16 юни 1919 г. Петицията (в четири подвързани тома) е изпратена в Министерството на външните работи и изповеданията с молба да бъде предадена на председателя на Мирната конференция в Париж Ж. Клемансо. Вторият конгрес на „Одринска Тракия”, проведен в Одрин на 10 август 1919 г., се занимава отново с проблемите на бежанците – с положението им в страната, но и с перспективите за връщането им в Източна Тракия. Делегатите опровергават повдигнатите от гръцка страна обвинения, че сред подписалите петицията има насилствено включени гърци и приемат политическа декларация за бъдещата съдба на Тракия (в двете ѝ части). Съборът се изказва в полза на независима Тракия, в която населението свободно ще се разпорежда със съдбата си и намира за целесъобразно „създаването на едно общо независимо политическо цяло, което да обхваща източната и западната половина, поставени под един генерал-губернатор от някоя от Великите държави на Съглашението”.¹⁴

Междувременно, на 26 юли 1919 г. в Париж пристига българската делегация, водена от министър-председателя Теодор Теодоров. До този момент почти всички условия на мирния договор с България са подготвени, остава нерешен въпросът за Тракия. Сведенията, които достигат до българските делегати, вещаят предстоящото ѝ откъсване от българската държава и за това на 29 юли 1919 г. е решено да се подготви изложение за Западна Тракия и Източна Македония като отговор на гръцките претенции. Задачата е възложена на българските професори – експерти по въпроса Д. Михалчев, Д. Мишайков и Йордан Иванов.¹⁵ Изложението е изпратено до Клемансо на 1 август 1919 г. В началото се изтъква, че Западна Тракия не е била предмет на спор при сключването на Солунското примирие на 29 септември 1918 г. В отговор на гръцките домогвания, целящи откъсването ѝ от Беломорския бряг, България представя „съображенията, които оправдават нашето владение на територията между Места и Марица”.¹⁶ Раздел I, „Исторически съображения”, представя българския характер на Тракия назад през вековете. В раздел II, „Етнически съображения”, са изложени

¹⁴ Пак там, с. 161-163.

¹⁵ Трифонов, С., Антантата в Тракия..., с. 38.

¹⁶ Българската делегация за мир. Документи по договора в Ньойи. София, 1919, с. 7.

доказателства за числения превес на българите - християни и мюсюлмани - сред останалите народности в областта. На трето място, сред политическите и културни съображения, се изтъкват постиженията на българското училищно дело, свидетелстващи за духовната еманципация и национална идентичност на българското население. Раздел IV, „Икономически съображения“, обосновава стопанското единство между Тракия и България. Лишаването на България от беломорски излаз би имало пагубни последствия за нейната икономика и търговия и би я отделило от средиземноморските и океански държави, каквато всъщност е била една от най-главните идеи на балканската политика на централните сили. От друга страна, предлаганият вариант България да ползва гръцко пристанище под гръцки суверенитет като икономически излаз на Бяло море, е практически неосъществим и следователно – неприемлив.¹⁷ Изложението завършва с пожеланието, че „като имаме предвид горните съображения, които произтичат от националната правда и от жизнените нужди, ние сме убедени, че Конференцията ще дойде до заключение, какво ще бъде крайно несправедливо – да се откъсне беломорския бряг от България, за да го даде на Гърция и че като остави Тракия на българите, тя ще отстрани бъдещите съперничества на икономическа почва между двете страни, на която те се допълват взаимно и ще влее в техните отношения примирителен дух, толкова нужен за мирното им развитие.“¹⁸ В приложения са дадени демографски и статистически данни в подкрепа на българските твърдения; декларация на депутатите мюсюлмани в българското народно събрание от 5 март 1919 г., с която те заявяват, че нямат повод да предпочетат гръцкото управление пред българското; декларация от името на българските евреи в полза на присъединяването им към България, независимо дали са в Добруджа, Тракия или Македония.¹⁹

Спряхме се по-подробно на съдържанието на изложението за Западна Тракия, защото оттук насетне формулираните в него доводи ще залегнат трайно в защитата на българските права и интереси в областта, независимо от реда и детайлите, в които те се представят.

За да обърне внимание към положението в Западна Тракия, Т. Теодоров допълнително изпраща до председателя на Мирната конференция Клемансо разяснение

¹⁷ Пак там, с. -13.

¹⁸ Пак там, с. 13.

¹⁹ Пак там, с. 14 - 24.

към изложението и специално подчертава, че българомохамеданското население в нея е още едно свидетелство за българския ѝ характер.²⁰

На 8 август 1919 г. Теодоров представя на Клемансо вече споменатата петиция на българите от Източна Тракия. В съпроводителното писмо към нея се пояснява, че тази огромна маса бежанци са насилствено прогонени от Турция през 1913 г., настанени са в България, където очакват да се върнат по родните си места и да влязат във владение на своите имоти.²¹

На 16 август 1919 г. до Конференцията за мира е отправена „Бележка” относно производството на тютюн в Ксантийско, провокирана вероятно от информацията, че се подготвя присъединяването на областта към Гърция. В бележката се изтъква особеното значение на производството на тютюн за икономиката на България като основна експортна стока във външната ѝ търговия и се отправя предупреждение за опасността от превръщането на Гърция в монополист в производството на тютюн в Македония и Тракия, което би довело до налагането на високи цени на международните пазари.²² Инициативата цели да привлече вниманието на САЩ и тяхната делегация, за които се предполага, че като „чужди консуматори на тютюн”, са заинтересовани от запазването на България като тютюнопроизводител.²³

На 10 септември 1919 г. българската делегация на Конференцията за мир прави още едно усилие да наклони везните в полза на българските интереси в Тракия и предлага на вниманието на делегатите ново изложение върху Източна Тракия като продължение на вече връченото становище за Западна Тракия. Тя отново припомня реокупацията на областта от Турция през 1913 г. и изгонването от нея „с най-голяма жестокост на почти цялото българско население – не по-малко от 200 000 души”, което живее разпръснато из България и води окаяно съществуване. Българската делегация настоятелно моли да му бъде дадена възможност да се завърне по своите домове и да възстанови своята собственост и права.²⁴

Изложението по въпроса за Източна Тракия до линията Мидия – Енос²⁵ съдържа свидетелства на учени и чужди пътешественици за българския характер областта, както и сведения, които изтъкват важната роля на Одрин и неговата околност в живота на българите от столетия насам. Като излага тези доводи, българската

²⁰ Трифонов, С., Антантата..., с. 38.

²¹ Българската делегация..., с. 26.

²² Пак там, 32-33.

²³ Трифонов, С., Антантата..., с. 39.

²⁴ Българската делегация..., с. 95.

²⁵ Пак там, с. 95-123.

делегация се надява, че Конференцията за мира ще ги вземе предвид при определяне бъдещата съдба на Тракия и с решенията си ще допусне да се завърнат в нея хилядите изгонени българи.

Нито един от българските опити за оказване на влияние върху преговорите за мир не се увенчава с успех и връченият на 19 септември 1919 г. проект за договор е по-тежък и от най-мрачните очаквания. В тях, обаче, както и в трескаво изработените възражения към предложенията за мира, се очертават целите и аргументите на българската национално-териториална програма в двете части на Тракия:

1. За Западна Тракия България желае запазването ѝ в настоящите граници като се обосновава с етнически, стопански, географски, исторически, политически и етнографски аргументи, повтарящи се и допълващи се с всяко следващо изложение от май до октомври 1919 г., последното от които на 25 октомври 1919 г. в отговор на предложените условия за мир. В него се иска: ако въпреки представените доводи Конференцията отхвърли българските възражения, то тогава България би приела територията, отстъпена от нея, „да се въздигне, в целостта ѝ, в автономна държава, независима от балканските държави и поставена под покровителството на главните съюзни и сдружени сили или на оная от тях, която Конференцията би посочила”.²⁶

Изрично се изтъква, че загубата ѝ би засегнала най-дълбоко живота на страната и нейното бъдеще.²⁷ Обещаваният стопански излаз през Бяло море би бил реален само ако бъде гарантиран от нейния собствен суверенитет.²⁸

2. За Източна Тракия исканията на официалната българска политика са по-предпазливи - отстоява се и се аргументира нейният български характер, но директно изказано е само искането за завръщане по родните места на прогонените над 200 000 бежанци от региона. Тракийското движение, с цитираната по-горе резолюция от 10 август 1919 г., в този момент е по-радикално и настоява за „създаването на едно общо независимо политическо цяло, което да обхваща източната и западната половина, поставени под един генерал-губернатор от някоя от Великите държави на Съглашението”.

И за двете области средството за постигане на справедливо решение, което българската делегация се осмелява да поиска, е плебисцит, в който населението в спорните територии да изрази свободно своята воля за бъдещия държавен суверенитет

²⁶ Българската делегация..., с. 151.

²⁷ Трифонов, С., Антантата..., с. 20.

²⁸ Българската делегация..., с. 150.

над тях. За първи път идеята за всенародно допитване е предложена с нота 430 на българското правителство до представителите на великите сили в София от 29 май 1919 г.; припомнена е от българската делегация за Мирната конференция на 12 септември 1919 г.; отново е изказана в речта на Теодоров пред Конференцията на 19 септември 1919 г. при връчването на условията на мира и не е пропусната в българския отговор на предложените условия на мира.²⁹

Съюзните и сдружени сили не приемат нито една от бележките, направени от българската делегация по териториалните въпроси. На 27.XI.1919 г. новоизбраният български министър - председател Александър Стамболийски подписва в парижкото предградие Ньойи мирния договор, наложен от страните-победителки. Ньойският диктат откъсва от България една десета от довоенната ѝ територия, в това число - и Западна Тракия; оставя извън границите на страната населени с компактни маси българско население земи в Македония, Тракия, Западните покрайнини и Добруджа; налага тежки контрибуции и репарации на стойност 2 250 000 златни франка, обезоръжава армията, като оставя за нуждите на отбраната и вътрешния ред доброволна войска в размер до 33 000 души.³⁰

В отдел „Тракия“ от политическите клаузи на договора, съдържащ единствен член 48, са формулирани следвоенните права и задължения на Антантата и на България в откъснатите от нея територии в Беломорието: „България се отказва в полза на бившите съюзници и сдружени сили от всички свои права и титри върху територията на Тракия, които принадлежаха на Българското царство и които... сега не са дадени никому.

България се задължава да признае решението на главните съюзени и сдружени сили относно тези територии, главно що се отнася до поданството на жителите им.

Главните съюзени и сдружени сили се задължават да гарантират свободата на икономическите излази на България на Егейско море. Условията на тези гаранции ще бъдат определени допълнително”.³¹

В периода на Земеделското управление и до Лозанската конференция включително, „програмата-максимум“ и на българското правителство, и на Тракийската организация включва автономия на Западна и Източна Тракия, с вариант само за Западна Тракия. В

²⁹ Българската делегация..., с. 27-28, 127, 144.

³⁰ *Генов, Г. П.*, Ньойският договор и България. София 1935, с. 65, 78, 91; *Христов, Х.*, България, Балканите и мирът. София, 1984, с. 284-314; 321-345.

³¹ *Генов, Г. П.*, Международни актове и договори, засягащи България., София 1940, с. 461; *Кесяков, Б.*, Принос към дипломатическата история на България, т. 2-3, с. 781.

предлаганите от българска страна варианти (на международни форуми, официални и неофициални срещи с преценявани като влиятелни фигури в международната политика лица или издигани в меморандуми и митинги лозунги) не може да се открие закономерност; ако трябва да се очертае някаква доминанта, то тя е приобщаването на целокупна Тракия към България.³²

Окончателно въпросът за съдбата на Тракия е решен от Лозанската конференция, която урежда сключването на мирния договор между Гърция и Турция след гръцкия разгром през 1922 г. Лозанският договор (24.VII.1923 г.) установява границата между двете държави по течението на р. Марица с изключение на района западно от Одрин, където към Турция е присъединен Караагач с околностите му по десния бряг на Марица. На 24.V.1924 г. България ратифицира договора, с което юридически той влиза в сила.³³

Ньойският договор и последвалите го международни споразумения се отразяват катастрофално върху страната и нейното население, останало да живее извън границите ѝ.

България загубва значителна част от земите си, излиза на Бяло море, а с това - и стратегическите си преимущества. В същото време към Гърция е присъединена територия без особена стойност по своите стопански характеристики и географско разположение за една южна и морска страна, а във военно отношение - незащитена и уязвима зона, лишена от своя гръбнак на север.

Държавно-териториалното разделение на българските земи довежда и до разпокъсването на традиционни стопански връзки, до нарушаването на икономически структури и пренасочването на цели стопански райони към други пазари. Това важи с особена сила за Беломорието, чийто естествен хинтерланд се оформя от долината на Струма, Родопската област и низината на Марица. През целия междувоенен период видни български географи и икономисти обосновават необходимостта от възстановяването на стопанските връзки между беломорския бряг и българските земи отвъд границата, а искането за осигуряване на реален, т.е. териториален излаз на Бяло море, вместо обещаните „икономически излази“ не слиза от външно-политическите програми на нито едно правителство след Ньойи. Безуспешните опити за решаването на проблема в контекста на регионалните рамки предизвикват неговото отлагане до времето, когато в Европа се извършват териториални промени, които актуализират поставянето му пред

³² *Караганев, Р.*, България и нейната *insuficiencia pulmonum* или националната кауза за излаз на Бяло море 1919-1941. София, 2005, с. 81-82.

³³ *Божинев, В.*, Западна Тракия в дипломатическата борба (1918-1924). – В: Външната политика на България 1878-1944, София, 1978, с. 260

външния свят.³⁴

От неуспешната защита на българските права над Тракия през 1919 г. тръгват две тенденции в българската политика по отношение на областта през следващите две десетилетия. (Нека уточня, че неуспехът ѝ се дължи не на погрешната ѝ, а на безнадеждно закъснялата ѝ формулировка, резултат от късно осъзнати приоритети.)

Тези две тенденции са:

- Нарастващата тежест на икономическите доводи в полза на българските права над Западна Тракия с искането за излаз на Бяло море сред аргументите от исторически, географски, геополитически, стратегически и етнически характер (последните все по-избледняващи с времето заради процесите на обезбългаряване на областта след Първата световна война.)

- Възприемането на тракийския въпрос и от официалните фактори, и от тракийското движение като въпрос от държавна значимост.

След десетилетие на идейно и организационно лутане, през октомври 1933 г. Константин Петканов пред XVIII редовен тракийски събор формулира „идеологията на тракийската организация”. Силната държава, стопанският просперитет, вътрешното сцепление и единодействие в обществото, единната външна политика, която е право и задължение по-скоро на държавата, отколкото на партийните и обществените структури, стават нейни основни постулати. Жертваните в миналото „държавни интереси”, (т.е. постигането на стабилна държава със стратегическо значение и икономически потенциал) в полза на „националния принцип” и приоритета „Македония” в българската политика (т.е. обединението на нацията, чиято най-многобройна задгранична част е в Македония) се оценяват и от лидерите, и от интелектуалния елит на тракийското движение като фатална грешка. Сред тях надделява убеждението за необходимостта от единодействие на тракийската организация с българската държавна власт и от последователни усилия за насочване на нейната външна политика на юг с цел освобождението на Тракия в нейните „географически граници като пръв и най-важен етап в националните и държавно

³⁴ Балканджиев, И., Беломорието – минало, настояще, бъдеще. София 1942, 131-142; Генов, Г.П. Тракия и Беломорският излаз. – Тракийски сборник, кн. 3, 1932; Западна Тракия. София 1946, 12-13; Мишайков, Д., Новите земи в стопанско отношение. София, 1918; Одринска и Беломорска Тракия (стопанска анкета). – ГСУ, ЮФ, кн. XV-XVII, София, 1921; Яранов, Д., Беломорска Тракия и Приморска Македония. – ГСУ, ИФФ, кн. 3-4, София, 1938, с. 1-139. За дипломатическата борба за Беломорски излаз вж: Караганев, Р., България и нейната insuficiencia pulmonum или националната кауза за излаз на Бяло море 1919-1941. София, 2005, с. 157-358.

стопански стремежи на България”.³⁵

След 1919 г. обхватът на българските териториални аспирации на юг преминава през „целокупна Тракия” - автономна или присъединена към България, през отнетата, но преди това призната с международен договор за българска Западна Тракия, до Беломорска област, включваща земи от Източна Македония и Западна Тракия. Еволюцията в българските териториални искания се извършва под въздействие на политическите обстоятелства и демографските изменения, които от своя страна налагат смяна или по скоро - превес на едни приоритети над други. Направила в три предходни войни своя външнополитически избор главно на базата на етническите аргументи, дали тежест и предимство на Македония, след Първата световна война, без да се отказва от тях, българската политика оценява силата и ползата на икономическите доводи. Те са тези, които в новата геополитическа ситуация и навяваните от Германия националсоциалистически възжеления за „нов световен ред” напомнят за предпочитаните в англосаксонския свят доводи в полза на функциониращата, стратегически защитима и жизнеспособна държава, с уточнението, че заедно с тях върви и „самоопределението = самоуправлението” на народите. Именно икономическите в съчетание с етническите принципи в полза на България изтъкват американските и италианските представители в комисиите на Парижката мирна конференция през 1919 г., до момента до който интересите им налагат това.³⁶

„Тракийския” дял в българската национална територия, обаче, се концентрира в Западна Тракия, докато източният ѝ дял постепенно се превръща в „периферия”. От Източна Тракия българската политика се оттегля ефективно още през 1913 г. Съюзът с Турция потвърждава тази тенденция през Първата световна война. Дори и малката ректификация на границата по река Марица при Одрин – част от цената за влизането в Тройния съюз – е лесно отстъпена през септември 1918 г. с подписания на 24 септември 1918 г. протокол за цялостно уреждане на Добруджанския въпрос.³⁷ По време на Парижката конференция през 1919 г. въпросът за българския характер на Източна Тракия се поддържа в изложенията на българската делегация дотолкова, доколкото това би обосновало връщането в нея на прогонените бежанците, оставяйки възможността за благоприятно решение, в случай на външна подкрепа (отстрана на

³⁵ Стоянова, В., Към ранната история на Тракийския научен институт. – Bulgarian Historical Review, 2006, № 1-2, с. 538-539.

³⁶ Виж по въпроса Христов, Х., цит. съч., с. 284-314.

³⁷ Марков, Г., Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента 1916-1919 г. София, 2006, с. 310.

САЩ или Италия), на един евентуален плебисцит. Неясните бъдещи граници на проектираната от САЩ Константинополска държава (от която впоследствие те се отказват), решителността на кемалистите да върнат Източна Тракия в границите на отечеството след гръцката ѝ окупация през 1920 г., победата им в гръцко-турския конфликт и триумфът им в Лозана слагат край на българските аспирации дори и в теоретичен план. Българският отказ от Източна Тракия е санкциониран през 1925 г. с Ангорския договор. В навечерието на поредната криза в европейските отношения и предстоящата военна кампания на Балканите (1940-1941 г.) българската политика отново потвърждава липсата на интереси и перспективи в посока на Източна Тракия с отказа на Соболевото предложение и подписаната българо-турската декларация от февруари 1941 г. Така, започвайки от 1913 г., а по-категорично – след 1923-25 г., Източна Тракия се превръща в периферна зона за българските национални аспирации, а Одрин, като идентификатор на българската национална идентичност, с двете големи военни операции – от 1205 и 1912-13 г., остава в паметта на нацията като символ на нейното историческо величие.

В навечерието на Втората световна война латентното, но неслизащо от дневния ред на българската национално-териториална програма искане за Западна Тракия се изкачва нагоре в дневния ред – след неоспорваните допреди 20 години Западни покрайнини и Южна Добруджа. Легитимните основания за това българските политици и пропаганда виждат в принадлежността ѝ към България след Букурещкия договор и в чл. 48 на Ньойския договор с обещанието за беломорски излаз, който дава нов акцент на българските териториални интереси – по-скоро в „беломорски”, отколкото в „тракийски” измерения.

На 19.IV.1939 г. министър-председателят Г. Къосеиванов изпраща до българските легации в чужбина Директива № 19. В нея се оповестяват българските териториални искания като условие за участието на страната в едно балканско споразумение: Южна Добруджа, Тракия от 1913 г. и евентуално - Западните покрайнини.³⁸

На 15.IX.1939 г. официално е обявено, че България запазва неутралитет в избухналия конфликт.³⁹

След връщането на Южна Добруджа към България с Крайовската спогодба (7 септември 1940 г.) на дневен ред застава проблемът за Беломорието. Италианската агресия в Гърция (28.X.1940 г.), обаче, пренася световния конфликт на територията на

³⁸ Сирков, Д., Външната политика на България 1938-1941. София 1979, с. 127-128.

³⁹ Тошкова, В., цит. съч., с. 19.

Балканите и прави все по-трудно удържим българския неутралитет. Пълният неуспех на операцията и затягането на военните действия налагат на Германия да засили натиска си върху България за присъединяването ѝ към силите на Оста и да започне подготовка за установяване на прякото си военно-политическо господство на Балканите.⁴⁰

След срещата на цар Борис III с Хитлер на 17 ноември 1940 г. българският печат подема за няколко дни темата за връщането на Беломорска Тракия. Министерството на външните работи на 19.XI.1940 г. разпраща на българските легации в чужбина материали върху българските искания за Западна Тракия и Източна Македония (Кавалската област) преведени на основните западни езици - за сведение и използване.⁴¹ В аргументите на българските претенции неизбежно се чувства влиянието на германските геополитически идеи за „новия ред” в Европа: „Европа днес е пред прага на нова ера от политическо и стопанско устройство. Повече международна справедливост и усилен творческа дейност ще дадат на европейския континент характерния облик на стопански организирано общество... Балканският полуостров съставя неделима част от европейското общество и неговото политическо и стопанско устройство ще трябва напълно да отговаря на новите начала... За съжаление, обаче, в тази част на континента днес все още съществуват неправдите на Парижката мирна конференция. Тази аномалия спъва създаването на Балканите на онази творческа дейност, която би довела до най-рационално оползотворяване усилията на балканските народи, свързани по силата на географската закономерност с една естествена солидарност с останалата част на Европа. ... За да могат да се създадат на Балканите необходимите предпоставки за новия строй, трябва веднъж завинаги да се ликвидира с печалното наследство от Световната война...”⁴²

Но заедно с ясно различимото влияние на националсоциалистическата германска риторика, в доводите защо Кавалската област трябва да бъде част от България и защо страната има право на излаз на Бяло море има историческа, географска, етнодемографска и стопанска логика, както и вопиющ зов за справедливост, на които именно разчита и политиката за привличане на България в орбитата на Оста. „Историята, етнографията и стопанската география образуват главните източници, от които България черпи права за Източна Македония. Тези права са безспорни и тяхното отричане можеше да става само в онази политическа атмосфера на международна несправедливост, която бе плод

⁴⁰ Тошкова, В., цит. съч., с. 25.

⁴¹ ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 8, а.е. 1071, л. 1-46.

⁴² Пак там, л. 13.

на Парижката мирна конференция.”⁴³ Широк набор от аргументи обосновава и българските искания за излаз на Бяло море в материала „България и Беломорският въпрос”: Тракия и излазът на България на Бяло море от географско гледище; Тракийският въпрос и излазът на Бяло море от историческо гледище; Тракия от етнографско гледище; Икономическото значение на Беломорието. „Изложените до тук изводи водят до заключението, че Тракия и цялата Кавалска област като неразривно свързани с България, трябва да бъдат върнати на българската държава. С това ще се поправи несправедливост на Ньойския диктат, който отнема достъпа до свободно Бяло море, в явно нарушение на всички исторически географски народностни икономически основания само защото желанието на Англия бе да има един верен страж Гърция в близко съседство с протоците”.⁴⁴

За първи път териториалните искания на България надхвърлят границите от 1913 г. Изявленията в печата и изказванията на някои депутати в Народното събрание от това време свидетелстват за оформянето на териториалните стремежи, които правителството възнамерява да отстоява в следващите преговори.⁴⁵

На 1.Ш.1941 г. частите на XII германска армия навлизат в българска територия. По същото време във Виена българският министър-председател Богдан Филов подписва присъединяването на България към Тристранния пакт, след което външните министри на Германия и Италия Рибентроп и Чано му връчват секретни писма, в които се признават българските права над „една територия приблизително между устията на Струма и Марица” при бъдещото уреждане на балканските граници.⁴⁶

Като съставна част от българския национален въпрос в периода на Втората световна война, българската политика в присъединената през 1941 г. с германска благословия Беломорска област извлича своите аргументи от същите географските и стопански характеристики на региона и стратегическото му разположение, свързващи го с българските земи на север в старите предели, от своите корени в миналото на областта и в сложната историческа съдба на българите, разпокъсани в границите на балканските си съседи, които съдържат българските възражения на готвения във Версай мир през 1919 г.

Интересно е да се отбележат общите черти в аргументацията за териториалните

⁴³ Пак там, л. 12.

⁴⁴ Пак там, л. 13-37.

⁴⁵ *Сирков, Д.*, Българският национално-териториален проблем по време на Втората световна война. – В: Българската народност и нация през вековете, ч. 2, София 1988, с. 114.

⁴⁶ *Филов, Б.*, Дневник. София, 1986, с. 254-255.

искания към Западна Тракия на „аспирираща” в навечерието на войната, на „управляваща” в хода на войната и на „победена” след Втората световна война България. В подготвената през 1946 г. от българска страна документация за Мирната конференция в Париж, която трябва за обоснове българските териториални претенции към Беломорието, в значителната си част се занимава с въпроси на стопанството и жизнеспособността на българската държава при наличието на беломорски излаз и се опитва да представи и защити ефективните страни на българското държавно управление в периода 1941-1944 г.⁴⁷ Тракийската организация, от своя страна, поставя своя научен потенциал в подкрепа на искането на българското ОФ правителство за запазването на Западна Тракия в границите на България. През 1946 г. са подготвени и преведени на чужди езици пет брошури за Западна Тракия, които съдържат обосновката на българските права над областта, Меморандум до Великите сили за разрешение на Тракийския въпрос, както и обстояния труд на Ив. Батаклиев, А. Разбойников и Ив. Орманджиев „Тракия – географски и исторически преглед.”

Изходът от Втората световна война и мирът след нея охладат българските териториални стремежи на юг, превръщайки Тракия в онази част от „националната територия”, която има значението на символ и културно-исторически спомен. Водена от девиза „Тракия без граници”, в началото на XXI в. Тракийската организация в България лансира идеята за „Евро-регион Тракия”, по подобие на други региони в Европейския съюз, която носи, може би, перспективи за нов тип регионално обособяване и идентичност, все още неясни и непредвидими.

⁴⁷ Вж. Истината за гръцките репарационни искания. София, 1946.

The Borders of the Bulgarian “Nation’s Territory” in Thrace (1913-1947)

Vanya Stoyanova

Summary

In this paper the author accepts the traditional concept of borders as lines dividing the geographical, political, social and economic space, often charged with national characteristics. She also uses the term “nation’s territory” which is related to nationalism, identity and emotions rather than to the state and law theory. In this sense, border appears to be a dynamical phenomenon, a limit rather than a dividing line, which in its historical development passed from the sphere of imagination and aspiration into reality and vice versa, thus changing the scope the “nation’s territory” and the “periphery” in the space with which the nation identified itself.

The paper examines how the idea of the borders of the Bulgarian nation’s space in Thrace developed from the end of the Balkan Wars until the Paris Peace Treaty of 1947 or, what the “Thracian” outlines of the Bulgarian “nation’s territory” in Thrace were.

Until the end of WWI Bulgarian national aspirations were more clearly demonstrated in relation to Macedonia than to Thrace and were based predominantly on ethnic grounds. It was even after the defeat in the war and the loss Macedonia that arguments in favor of the Bulgarian presence in Thrace began to be actively searched for and launched in propaganda.

The author pays special attention to the defense of Bulgaria’s territorial aspirations at the Paris Peace Conference of 1918 by the official Bulgarian

foreign policy representatives and by the Thracian organization in Bulgaria. The set of arguments included grounds of geographic, historical, ethnic, political, cultural and economic character. In the next two decades the evolution of the Bulgarian territorial claims developed depending on political circumstances and ethnic and demographic changes, which, in turn, required the change of priorities as far as the arguments were concerned. Having made its foreign policy choice mainly on the basis of ethnic reasons which had given preference to Macedonia, after WWI, without leaving them aside, Bulgarian policy appreciated the strength and benefits of economic and strategic arguments in relation to Thrace. At the same time, after 1919 the “Thracian part” of the Bulgarian “nation’s territory” concentrated in Western Thrace while Eastern Thrace gradually became “periphery”.

The outcome of WWII and the peace that followed cooled down Bulgarian territorial aspirations to the south turning Thrace, both Eastern and Western, into that part of the “nation’s territory” which has the significance of a symbol and cultural and historical memory.

Methods Describing Attraction Zones and Differences of Development: Attraction Zones, Changing Borders and Regional Developmental Stage in Central-Europe between 1920-1938

Gábor Demeter - Zsolt Radics

The first aim of the study is to investigate *whether there existed a significant fault line or gap in the cultural level and developmental stage in the Central and Lower Danubian Basin in the first half of the 20th century, or a gentle slope showing the phenomenon of gradual cultural transition describes the situation better.* We also examined how the existing and changing borders between 1920-1938 affected these differences using statistical analysis (multivariate statistics). Did the existing borders emphasise the differences further, or contrary, they eliminated them? Did these borders coincide with fault lines or they divided territories of same cultural pattern and levels? How did border changes influence the cultural pattern, were they able to modify the direction or steepness of the (development) slope or the depth of the gap? Do borders coincide with the economic attraction of centers?¹ Borders have rather coercive than stimulating effect if considered rigid,² they distort market,³ however contact function may also occur.⁴ But very often borders coincide with, and deepen structural gaps between regions or countries.⁵

In order to answer these questions we decided to collect and evaluate data between the 2 world war, referring to cultural and economical development *at district level* from the former Austria-Hungary (without Galicia) and Romania (without Bessarabia-Republic of

¹ See: Demeter G., Radics Zs., Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján [Centers and Peripheries after the Collapse of Austria-Hungary - an Examination of Borders Based on Gravitational Models]. - In: *Közép-Európai Közlemények*, 2009/2-3, pp. 151-161.

² Reichman, S., Barriers and Strategic Planning: Spatial and Institutional Formulations. - In: *Theory and Practice of Transborder Cooperation*. Ratti, R., Reichman, S. (Eds.), Helbing and Lichtenhahn. Basel, 1993, pp. 55-64.

³ Lösch, A., *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*. Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1962, 380.p.

⁴ Ratti, R., Spatial and Economic Effects of Frontiers. - In: *Theory and Practice of Transborder Cooperation*. Ratti, R., Reichman, S. (Eds.), Helbing and Lichtenhahn. Basel, 1993, pp. 23-49.

⁵ Nijkamp, P., Rietveld, P., Salomon, I., Barriers in Spatial Interactions and Communication. A Conceptual Exploration. *Annals of Regional Science*, 1990/4. p., 237-252.

Moldova). Historical works comparing such huge area published up to now have hardly ever gone below regional or county level, when the question of regional developmental differences was examined, since they had the *a priori* hypothesis that regions did exist in historical times (committing the mistake of projecting the present situation into the past – a preconception that hardly works) and can be precisely delimited by the existing state border lines. Contrary to this, our presumption was that micro levels should be investigated ignoring borders: this will enable us to describe regions at the same level of development (even cross-border regions), ruptures, sloping etc. and compare the borders of regions with the state border.

The examination of cultural and developmental differences in a more or less unified entity, Austria-Hungary, and Romania (an inheritor of territories) took place after the dismemberment of this state-conglomerate, using data from the 1940's, in order to study either the persistence of old structures (if these survived after 20 years, it meant strong regional characteristics compared to neighbouring areas or to new borders), or the modifying effect of borders (if this is observable, the former differences were of secondary importance). This state-conglomerate was considered a united economic agent by many authors. Our examination will prove that this state was not united regarding cultural aspects, and more significant fault lines existed along the borders of the 2 main constituents (even 20 years after its dissolution), than it could be measured i.e. between Hungary and Romania in the 1940's.

We also examined the extension of attraction zones of economic-administrative centers compared to the extension of the state using gravitational models: were these centers able to cover the whole territory of their states or borders were irrespective of attraction zones?

In order to carry out the above mentioned examination 10 variables referring to economic development and culture were collected from the database compiled by Rónai A.⁶ in the 1940s' for more than 850 districts, and multivariate statistical analysis was carried out to analyse the above mentioned problems. Cultural differences are represented by many variables including socio-economic parameters: during our survey we used specific (per head) data in order to eliminate differences originating from different population and territory size.

A, From among indices representing employment structure we used the percentage value of workers in trade and commerce, % value of industrial employees and ratio of employees in public services (agricultural workers were omitted as these four categories add up to 100%, and variables calculated from each other $D = 100 - (A + B + C)$ are not allowed to be

⁶ Rónai, A., Közép-Európa atlasz [Atlas of Central Europe]. Balatonfüred-Budapest, 1945, 411.p.

used in PCA, not to mention the fact that many other variables referring to agriculture were used i.e. the density of agricultural population).

B, Demographic indices may also represent cultural level/differences: net reproduction rate and death rates were calculated for each territorial units.

C, As purely cultural index the proportion of illiterate people was selected,

D, Among economic variables the income/unit area of meadows, crop yield/ha was used in our examination. The low availability and reliability of the data made it impossible to extend the survey on more variables.

These phenomena were illustrated by Rónai on maps separately. These maps were informative, but we wanted to create a complex, combined map based on the unification of variables representing differences of development. Since we had more than 8500 data (850 districts as cases for 10 variables) in the database, we decided to use a reduction of dimensions of data by applying PCA, a method that reduces the number of variables while collecting them into several factors. This gave us also possibility to select independent variables (those variables that are grouped into the same factor show the phenomenon of multicollinearity, with great correlation coefficients among each other, therefore cannot be considered independent). As the number of variables are reduced to a certain limit, while retaining most of the variance of the data structure, the development stage of territorial units may be drawn on 2 or 3 dimensional scatterplots.

Using SPSS, principal component method, the original 10 variables were driven back into 3 factors retaining 43+20+9% of the variance of the data structure, showing 0,79 KMO-Bartlett test of sphericity, which makes our examination reliable. The rotated component matrix (**table 1**) - created by varimax rotation – contains correlation coefficients of variables, these values are to show the correlation between the variables and the derived factor. The first factor comprises variables referring to demographic situation, alphabetisation. The proportion of industrial population and the crop yield/ha showed great, but negative correlation coefficient with this factor, which means that the first factor represents an index for traditional (preindustrial, rural) society.

The original variable values can be substituted by the factor score value for each district after carrying out the PCA. Analysing the ranking of unit areas one may conclude that among the first 100 one can find only Slovakian and Romanian-Transylvanian districts, while among the last 100 only Austrian and Czech districts occur. The latter are the most industrialised and least rural unit areas, with the highest yield/ha and industrial population.

The second factor shows great correlation with the proportion of arable land and with the overpopulation in agriculture, the third represents the proportion of public servants. The second factor cannot be used directly as determinative to development, as overpopulated areas may have improved agricultural technologies as well (Czech Republic), and rural overpopulation may occur in relatively poor areas as well (Serbia, Bulgaria, etc.)

Table 1. Rotated component matrix of used variables

Rotated Component Matrix	Component		
	1	2	3
industrial population %	-,865	-,150	,170
mortality %	,881	-,011	-,146
net reproduction rate %	,530	,362	,351
illiteracy %	,852	,221	-,126
arable land %	,070	-,912	-,023
yield (t/ha)	-,666	-,469	-,037
income/ha of meadows	-,722	,411	,006
density of agricult. pop.	,236	,760	-,149
public servants, free occupations %	-,189	-,104	,912

Extraction Method: Principal Component Analysis.
 Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
 Rotation converged in 4 iterations.

Taking a closer look on the scatterplot (**fig. 1**) showing the distribution of districts in the virtual space defined by scores of factor 1 and 2, one may come to the conclusion, that some countries had a distinct, separate sub-space. For example the transition zone between Czech and Austrian districts is thin, these countries show visible differences regarding their development level. The same is true between Austria and Hungary and between the Czech and Hungarian districts, (after 1920 in Czech-Slovakian relation). In the former cases borders of 1920 were definitely segregating territories of different type, while in the latter case new state borders were unable to solve the obvious territorial differences by the 1940's (mainly developed under the old borders). Therefore Czechoslovakia was composed of two territories at different level of development. Contrary to this, Hungarian, Serbian and Slovakian districts (of the former Hungarian Kingdom) were similar and overlapping regarding their level of development. The least scattered pattern was shown by Hungarian

and Czech districts, while Slovakian districts showed great variability, representing an E-W and slope in geographical terms. Considering Romania, Transylvania overlaps with the Regat and with Hungary as well. Therefore here a wide transitional zone can be observed, a gentle slope showing the phenomenon of gradual cultural transition. Therefore the Romanian state unified territories of smaller differences. Slovakian districts also overlapped with Transylvania, a gradual shift here was also observable. The location of the countries in this virtual space clearly corresponds with their geographical position. The chart proves the existence of W-E slope with greater steepness, discontinuity on the west, and gentle differences towards the east.

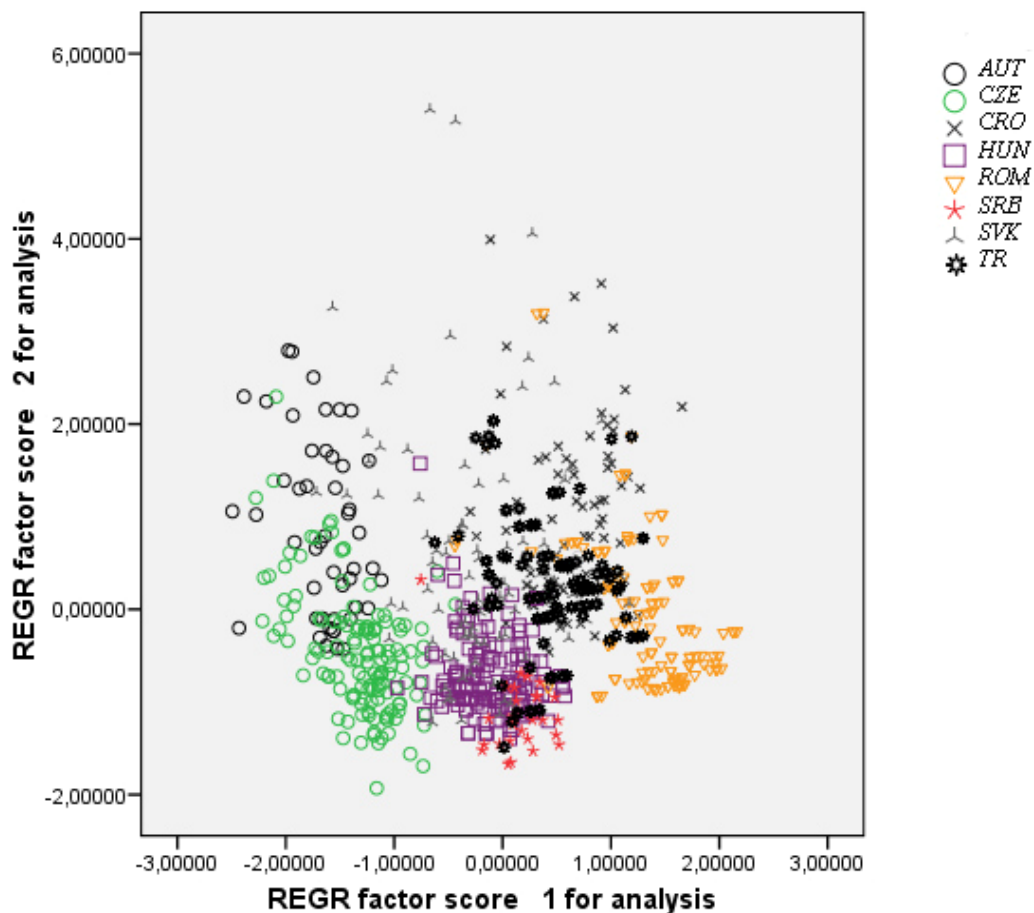

Figure 1. Development of districts in the 1940's based on the first 2 factor values. The vertical line symbolises a rupture in the level of development coinciding with borders, while in the case of other districts and borders a wide overlapping transition zone occurs

Using factor 1 and 3 or 2 and 3 the countries overlap, therefore it can be stated, that the main dividing factor between these territories is the 1st factor which comprises illiteracy, industrial population, etc.

After this the correlation between the chosen indicators (**table 2**) was examined for all the 850 districts. As Spearman rank correlation showed that the greater the industrial population, the smaller the mortality ($r = -0,778$) was: the effect of the industrial revolution is evident. However, within territorial units this phenomenon was not so deterministic as in the whole region: i.e. in Romania without Transylvania the correlation coefficient was only -0.494, in Austria -0.400, etc. The same phenomenon was observable in the case of industrialisation and illiteracy ($r = -0.776$).

Table 2. Correlation matrix of variables

Spearman rank correlation	agr. density	industrial pop. %	mortality %	net repr. rate %	illiteracy %	arable land %	crop yield/ha	income/ha	public servants %
agr. density	1.000	-0.420	0.311	0.323	0.418	-0.621	-0.450	-0.001	-0.228
industrial pop. %	-0.420	1.000	-0.778	-0.519	-0.776	0.038	0.644	0.555	0.333
mortality %	0.311	-0.778	1.000	0.433	0.824	0.057	-0.653	-0.655	-0.240
net repr. rate %	0.323	-0.519	0.433	1.000	0.462	-0.117	-0.513	-0.369	-0.049
illiteracy %	0.418	-0.776	0.824	0.462	1.000	-0.131	-0.675	-0.557	-0.275
arable land %	-0.621	0.038	0.057	-0.117	-0.131	1.000	0.327	-0.420	0.044
crop yield/ha	-0.450	0.644	-0.653	-0.513	-0.675	0.327	1.000	0.317	0.205
income/ha	-0.001	0.555	-0.655	-0.369	-0.557	-0.420	0.317	1.000	0.126
public servants %	-0.228	0.333	-0.240	-0.049	-0.275	0.044	0.205	0.126	1.000

Table 3. Standard beta values of variables influencing crop yield/ha (regression analysis)

R = 0.766	Standardized Coefficients Beta
agr. density	.111
mortality %	-.357
illiteracy %	-.142
arable land %	.375
income of meadows	-.055
industrial pop. %	.241
net repr. rate %	-.173

Industrialisation (% of population employed in industry) resulted higher yields concerning regional levels (including all 850 districts): the value of the correlation coefficient is remarkable ($r = 0.644$), and it is surprising only at the first sight, since the effect of industrial revolution also occurred in agriculture (intensive cultures, engines, crop rotation, etc.).

As illiteracy also showed great correlation with yield, referring to traditional, rural structures (the more illiterate people live in the country, the smaller the yield is), using a *regression model* we examined which factors are dominant in influencing crop yield/ha. (The same phenomenon is true in the case of mortality and crop yield). Analysing the results shown in **table 3** it is evident, that the proportion of industrial population has the greatest influence on yields. Partial correlation indicated that both illiteracy had effect on the relation between industrialisation and crop yields (r decreased to 0.341 controlling for illiteracy), and industrialisation also had effect on the relationship between crop yield and illiteracy (r increased to -0.406 controlled for industrial population). Overpopulation is also an urging factor itself for modernisation (even without the above mentioned processes-indices – see the case of Bulgaria where yield per capita did not grow due to overpopulation, but yield/hectare did so).⁷ According to partial correlation, industrialisation also influenced the relationship between yields and mortality ($r = -0.345$ controlling for industrial employees %). So these phenomena can be driven back to multiple and interdependent reasons.

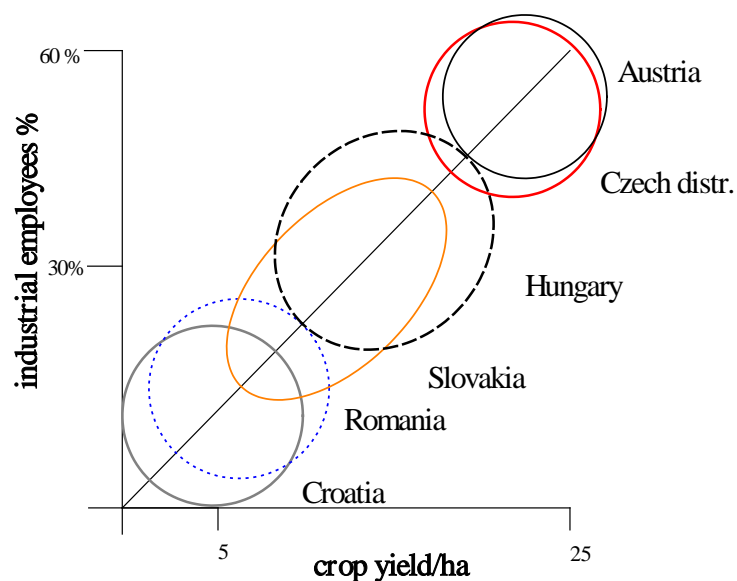

Figure 2. Territorial differences of crop yield and industrial employees in % showing tendencies as well (1940s'). Symbols represent the virtual space covered by districts. A linear regression can be observed

Our secondary aim was to make an estimation - using gravitational - models whether the centers (here: capital cities) were able to attract the whole area of the country or not in the

⁷ Ivanov, M., Tooze, A., Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892-1945. - The Journal of Economic History. Vol 67. No. 3. 2007, Sept. pp. 672-704.; Ivanov, M., Long-Run Bulgarian Economic Development 1892-1945: GNP Estimates, Methods and Data Sources. - In: Avramov, R., Pamuk, S. (Eds.), Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. BNB, 2006. pp. 187-196.

1940's. Lines of equal gravitational potential were calculated and drawn up based on the value of demographic pressure influencing migrational potential and based on the number of people working in the industry of capital cities. (Capital cities were the center of migration and had the largest industrial population). The gravitational potential was calculated only for the larger towns seen on **fig. 3**. The attraction of each capital city was calculated on each town using the following equation:⁸

$$G = m_1 * m_2 / r^2$$

where r is the distance, m_1 and m_2 represent the measured feature of 2 towns. (Using r^3 instead of r^2 did not change the situation, the delination of equipotential spaces significantly).

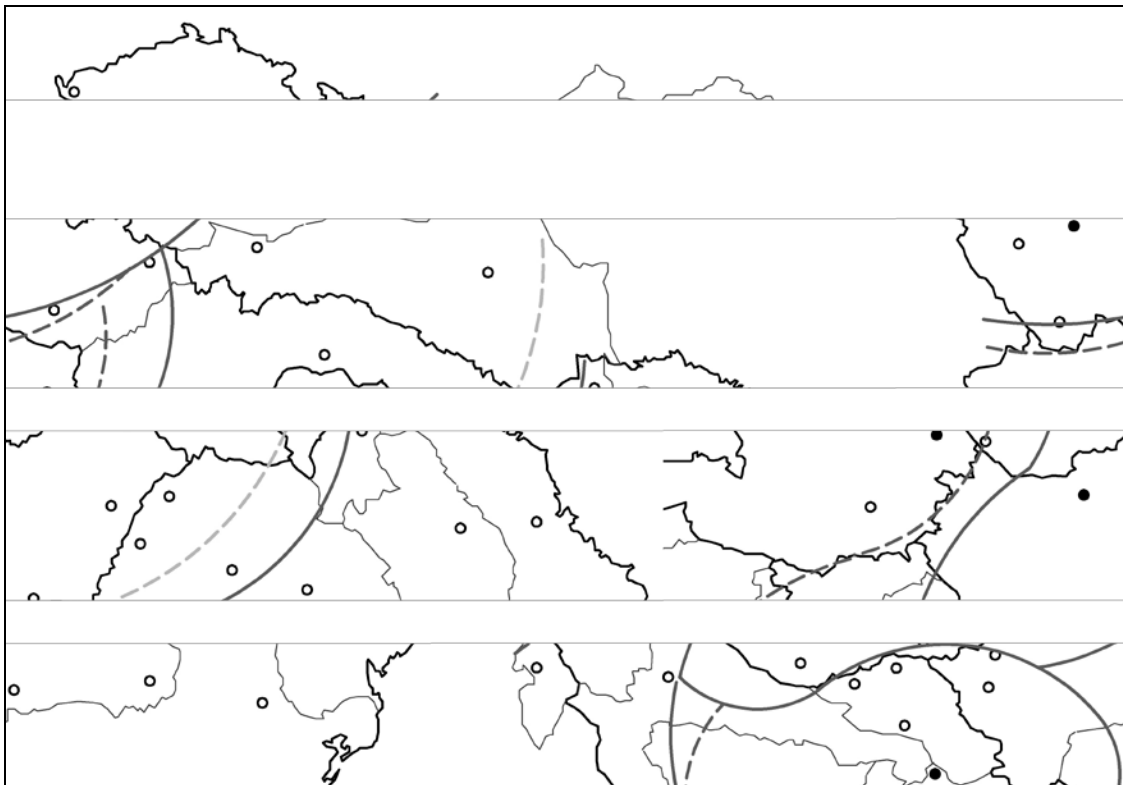

Figure 3. Attraction zone of capital cities (small differences are omitted)
a, based on the number of employed workforce in the industry (dark, continuous),
b, based on the number of workforce employed in trade (light, discontinuous)
c, based on demographic pressure towards the capital (dark, discontinuous)
The delimitation of spheres may be distorted as natural corridors and barriers of movements (roads, rivers) are not considered in the investigation

⁸ Nemes Nagy J. (Ed.), *Regionális elemzési módszerek [Methods of regional analysis]*. - Regionális tudományi tanulmányok, 11, ELTE, Regionális Földrajzi Tanszék - MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Bp., 2005, pp. 105-136; Péntes, J., *Városi vonzasközpontok vizsgálata az Észak-alföldi régióban [Urban Centers of Attraction in the North Great Plain Region]*. - In: Süli-Zakar I. (Eds.), *Tájak, Régiók, Települések [Landscapes, regions, settlements]*. Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt. Didakt Kft., Debrecen. pp. 160-165; Péntes, J., *Urban Gravity Centres in the North Great Plain Region*. - In: Horga, I., Süli-Zakar, I. (Eds.), *Challenges and Perspectives in the Regional and Interregional Issues in the New Europe*. Institute for Euroregional Studies. Oradea-Debrecen, 2006, pp. 20-26; Tagai, G., Péntes, J., Molnár, E., *Methods of the Analysis of Integration Effect of Border Areas - the Case of Hungary*. - In: *Eurotimes*, 2008, Vol. 6. pp. 150-160.

Population pressure was calculated as the ratio of industrial + commercial population and net reproduction rate of the districts. If reproduction rate was great, while the number of employees working in industry+trade is small, greater potential for migration should be expected (as agriculture cannot suck up more workforce, since overpopulation and thus the shrinkage in parcel sizes was a common phenomenon).⁹ If net reproduction rate is small, but industrial employment is greater, the migrational potential will decrease.

Neither of the capitals could fully cover the territory of the country. The overwhelming role of Vienna is evident (since Zagreb was not defined as a capital city it did not have its own attraction zone, but Vienna's influence was greater, than that of Belgrade), while Prague was unable to exert its attraction on Slovakia. (Bratislava was not defined as a center as it was not a capital city before 1993, but in case including her to the centers, its attraction zone in the west is small, due to the overwhelming effect of Vienna, in the east it does not reach river Ipoly). The southern zone of the attraction of Budapest coincided with the new borders, while the southern parts of Serbia (down from Nish) and the present Macedonia (FYROM) were in the sphere of attraction of Sofia (Although Saloniki has attraction zone in Macedonia, it was not defined as a center in our investigation, as it is not capital city. Athens's attraction is insignificant). Transylvania was divided into two parts: depending on the variables the attraction zone of Bucharest ends between Tirgu Mures and Cluj-Napoca, or beyond Cluj-Napoca. If Sarajevo is not considered capital city, than it belongs to the attraction zone of Belgrade supposing a homogeneous space, without natural barriers and corridors.

Based on the dynamism of the population growth in capital cities (here representing the dynamism of the country itself), attraction zones can also be delimited and their temporal changes can be traced as well (**fig. 4**). Using population increase as variable the attraction zone of Hungary grew between 1850-1910, than in the southern parts it shrank back from the Carpathians to the line Timișoara-Cluj-Novi Sad by 1940, due to the dynamic increase of population in Belgrade and Bucharest after 1910. Moravia and Croatia was attracted by Vienna. Although the attraction zone of Belgrade increased, incorporating Nish by 1940, it still did not reach Zagreb and Timișoara. The sphere of influence of Belgrade did not reach the eastern mountains inhabited by Roumanians. Interesting phenomenon, that omitting Istanbul from the investigation, it was Bucharest that attracted Bulgaria north of the Balkan Mts. (The Danube as a geographical barrier of N-S communication was neglected, the space

⁹ Moore, W., E., *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. Geneva, League of Nations, 1945.

was supposed homogeneous). It is not surprising, that Bucharest became a center of Bulgarian ‘vuzrazhdane’. Considering Sofia as a capital city (although it was a small town in 1850), its attraction zone was rendered to the surroundings of Nish in 1850. Between 1910-1940 the southern capitals were extending their attraction zone more or less towards the new borders (Transylvania) or at least to their original core area (which was the country itself before 1910 – see Danube, Sarajevo, Serbia towards the Bulgarian border, or Prague). The latter means, that some of these capitals were unable to attract large parts of the country before 1910, their dynamic growth can be dated from here.

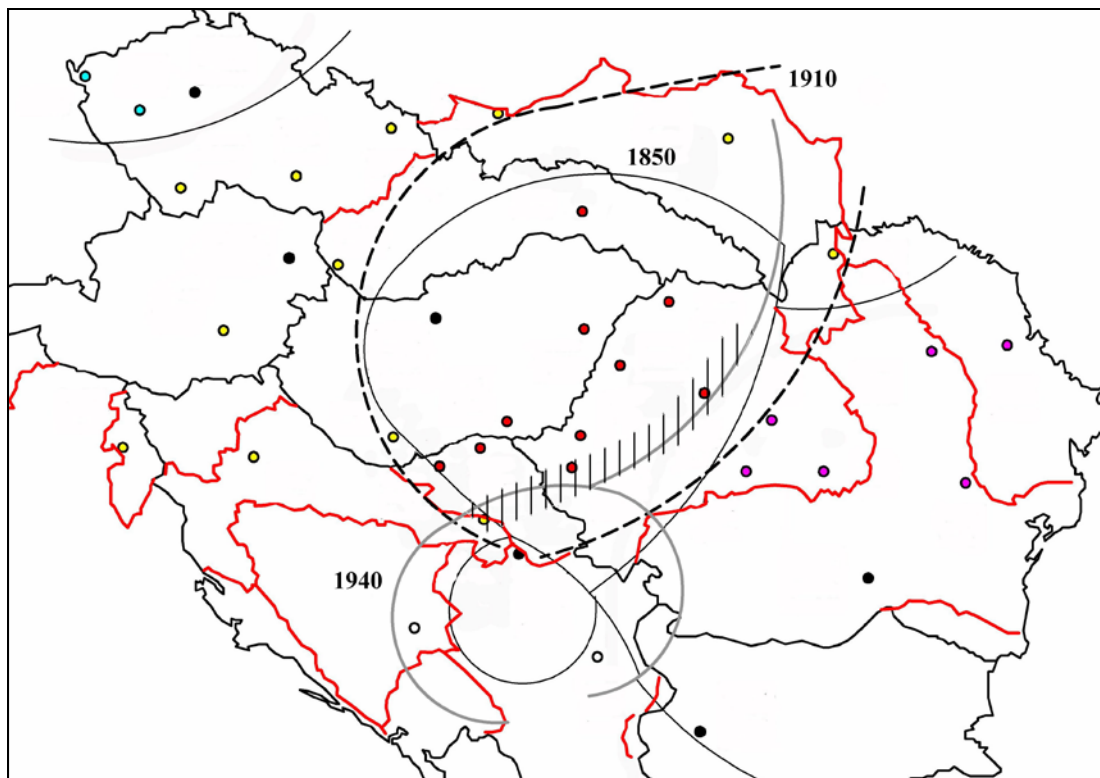

Figure 4. Attraction zones of capital cities and their relations to borders
a, in 1850 (thin black),
b, in 1910 (thick dashed black) and
c, in 1940 (gray) based on their population. The line of 1940 is the same drawn based upon
the number of people working in industry or trade.

A magyar-jugoszláv határ kialakulása az I. világháború után

Hornyák Árpád

Az első világháború befejeztével gyökeres változások és átalakulások történtek Közép- és Kelet-Európában. Új államok születtek, nagyobbodtak meg régi területeik akár háromszorosára is, illetve birodalmak bomlottak fel, melyek területeiért az új államok folytattak gyakran egymással is késhegyig menő vitát. Ilyen birodalom volt az Osztrák-Magyar Monarchia, melynek felbomlásához a háborús vereségen kívül a wilsoni elvek megjelenésével megerősödött nemzetiségek elszakadási törekvései, de legfőképp a nagyhatalmaknak a Monarchia szerepével kapcsolatos megítélésében beállt változásai játszottak meghatározó szerepet. Az antant rádöbrent, hogy a belső rendjében megrendült Monarchia nem képes végrehajtani a kiugrást a háborúból és cseppet sem látta biztosítottak, hogy a háború befejezése után el tudja látni a Közép-Európában korábban betöltött szerepét. Valami mást kellett tehát kitalálni. Még nem tudták pontosan, hogy mit akarnak, de azt már igen, hogy mit nem akarnak.

Az antant versailles-i haditanácsa 1918. június 3-i nyilatkozatával, - miszerint az antanthatalmak hadicéljai közé tartozik Csehszlovákia és Lengyelország létrehozása - 1918 júniusára végleg megpecsételődött a Monarchia sorsa. A felgyorsult események lavinaként temették maguk alá a Monarchiát. Bécsben az Ideiglenes Nemzetgyűlés már október 21-én kimondta elszakadását a birodalom többi részétől, s a példa követésre talált a Lajtán inneni területek nemzetiségeinek nemzeti tanácsainál is. Előbb a Horvát, majd a Szlovák Nemzeti Tanács proklamálta elszakadását a Monarchiától, s egy hónapon belül az erdélyi Román Nemzeti Tanács, és az újvidéki Népszkupstina is kimondta csatlakozását a Román, illetve a Szerb Királysághoz. A Monarchia alkotóelemeire bomlott, és megszűnt létezni. Ezek a határozatok ugyan még nem jelentették *de jure* azt, hogy azok a területek, melyekre nézve a

nemzeti tanácsok kimondták az elszakadást egyben az új határok szerepét fogják betölteni, de mindenképpen jelezték az utódállamok területi igényeit Magyarországgal szemben. A békekonferencián pedig kiderült, hogy ezek az igények többségükben meghallgatásra találnak.

A BELGRÁDI KATONAI KONVENCIÓ

Magyarországot a Monarchia felbomlása után, amikor igyekezett a győztes hatalmakkal felvenni a kapcsolatot, senki sem ismerte el önállóan, ugyanakkor az utódállamok és az antant államok követeléseiket és igényeiket Magyarországnak címezték. E kettős megítélésnek egyik ékes példája éppen a belgrádi konvenció. Az őszirózsás forradalom után Magyarországon Károlyi Mihály alakított kormányt, aki Horvátországot leszámítva a területi integritás alapján állt. Reményeit a Wilson által megfogalmazott 14 pontra, azon belül is a népek önrendelkezési jogára alapozta. A külön fegyverszünet megkötése Magyarországnak számára több szempontból is szükségesnek látszott. Károlyi úgy vélte, hogy mivel a padovai egyezmény nem vonatkozik a Balkánra (a balkáni front ekkor már a Száva - Duna vonalán állt), ráadásul azt az Osztrák-Magyar Monarchia nevében írták alá, Magyarország nem ismerheti el, hanem az új, független, antantbarát és demokrata Magyarországnak önállóan kell fellépnie, és külön fegyverszünetet kötnie, ami egyben az önálló államiság elismerését is jelenti majd. A külön fegyverszünet megkötése céljából november 7-én Károlyi vezetésével magyar küldöttség érkezett Belgrádba, ahol a Keleti Hadsereg parancsnokával, Franchet d' Esperey-vel tárgyaltak. Még aznap késő este feltételelesen aláírták a konvenciót, de a végleges aláírást Károlyi későbbre halasztotta.¹ A tárgyalások eredményeként november 13-án kötötték meg az úgynevezett belgrádi konvenciót, amely Keleten és Délen kijelölte a Beszterce-Maros-Szabadka-Baja-Pécs-Dráva vonalán húzódó demarkációs vonalat. E területeket katonailag ki kellett üríteni, de a közigazgatás továbbra is magyar maradt volna, és Magyarországnak jogában állt kijelölni azokat a stratégiai pontokat, melyek francia megszállását kívánatosnak tartotta. A megállapodás azért volt nagy jelentőségű Magyarországnak számára, mert a stratégiai pontok francia megszállás alá kerülése biztosíthatta volna a status quo legalább addig, amíg a békekonferencia nem rendezte a helyzetet. Vagyis Magyarország meg akarta akadályozni, hogy a békekonferencia kész tényekkel kerüljön szembe.² Az adott pillanatban nemcsak magyar, de francia részről is szükségesnek tartották a balkáni frontra

¹ Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918-1920. Kossuth Kiadó: Budapest, 1984, p. 74.

² Ormos, im., p. 73.

vonatkozó fegyverszünet megkötését.³ Alapvető különbség volt természetesen az indítékok között, mert míg a magyar fél a status quo fenntartását akarta elérni a béketárgyalásokig, addig Franciaország a saját háború utáni közép-európai dominanciájának elősegítését látta benne. E francia érdek felismerése és annak megakadályozása vezérelte a szövetséges hatalmakat - Anglia, Olaszország -, hogy megtorpedózzák a konvenciót, amely egészen más okból az utódállamok helyesléseivel sem találkozott.

Még két hét sem telt el, és a konvenciót már csak Magyarország tekintette teljes értékű iratnak. Hamarosan a konvenció betartását ellenőrző bizottság vezetője, Vix alezredes is úgy nyilatkozott, hogy a „november 13-i konvenció nem egyéb papírrongygnál”⁴. Magyarország természetesen nem azon volt, hogy dezavualja a konvenció értékét, hiszen az beleillett külpolitikai elképzeléseibe. Franciaország kezdetben úgyszintén elégedett volt az egyezményvel, és úgy érezte, hogy jó alkut kötött. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy a jugoszlávok összességében elégedetlenkedtek volna a megvont demarkációs vonallal, hiszen d' Esperey „kért annyit”, hogy a szerbeknek nem kellett egyedül menniük tovább.⁵ Joggal vetődhet hát fel a kérdés, hogy mi volt a probléma, ha tulajdonképpen mindhárom aláíró fél elégedett volt az egyezményvel. A válasz rendkívül egyszerű. Nem azok voltak az elégedetlenek, akik részt vettek benne, hanem azok, akik kimaradtak belőle. Kifogást emelt ellene Csehszlovákia, mert a magyar kormány elkezdte a magyar közigazgatás helyreállítását Szlovákiában.⁶ Enyhén szólva nemtetszést váltott ki Romániában, mivel a demarkációs vonal távolról sem esett egybe a románok által elképzelt határvonallal (bukaresti titkos szerződés). Anglia látszólag nem a konvenció, hanem Budapest francia megszállása ellen tiltakozott, amelybe a franciák állítólag angol csapatokat is be akartak vonni. Mivel a Balkánon csak korlátozott számban álltak angol csapatok, és mert az angolok érdekei elsősorban a Közel-Keleten voltak, nem kívánták azokat a franciák Közép-európai politikájának szolgálatába állítani.⁷ A másik európai antant hatalom, Olaszország azért tiltakozott a konvenció aláírása ellen, mert azt tudtuk és beleegyezésük nélkül kötötték meg. Az angolokkal ellentétben nem azért támadták, mert számítottak

³ A kérdéstről bővebben ld. Ormos, im., pp. 26-74.

⁴ Juhász Gyula, Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest, 1988, p. 20.

⁵ November 7-én a szerb főparancsnokság közölte céljait a Belgrádban tartózkodó vezérkari főnök helyettesével Kalafatović ezredessel; „meg akarjuk szállni a Marosig, Szabadkáig, Bajáig, Pécsig terjedő területeket, és ha d' Esperey nem kér ennyit, akkor magunk megyünk tovább.” Idézi Vuk Vinaver, Jugoslavija i Mađarska 1918-1933. ISI Beograd, 1971, p. 20.

⁶ Ormos, im., p. 78.

⁷ Ormos, im., p. 84.

csapataik részvételére, hanem ellenkezőleg, azt akarták, hogy olasz erők is részt vegyenek az akcióban.⁸

A belgrádi katonai konvenció a mai napig vita tárgyát képezi a történészek között, hogy vajon Károlyi ezzel nyitotta-e meg Magyarország „kapuit az utódállamok megszálló csapatai előtt, vagy pedig elébe ment a dolgok alakulásának, megpróbálta elkerülni a legrosszabbat, és a körülményekhez képest még előnyöket is sikerült biztosítani Magyarországnak számára.” A dolgozatnak nem célja e kérdés eldöntése, csupán arra a tényre szeretnék rámutatni, hogy a szerb csapatok nem a konvenció megkötése után kezdték a megszállást, hanem már november 5-én bevonultak Zimonyba (Zemun) és Pancsovára, 6-án Fehértemplomba (Bela Crkva).⁹ Károlyi elutazása után a szerb csapatok bevonultak Ó-Pazovára, Mitrovicára, Indijába, november 9-én Újvidékre, 10-én Versecre, 13-án Szabadkára és Bajára.¹⁰ Majd november 15-én Barcsot, Szigetvárt, és Pécsset foglalták el. Pécsváradot csak december elején szállták meg. Ezzel Szerbia gyakorlatilag birtokába vette a belgrádi konvencióban ideiglenesen neki ítélt területeket, és megtörtént az első lépés a magyar-jugoszláv határ kialakulásához.

A DEMARKÁCIÓS VONAL MEGSÉRTÉSEI

A belgrádi katonai konvenció jóformán még életbe sem lépett, jugoszláv részről máris többszörösen meg lett sértve. A Vajdaságban szinte a szerb csapatok bevonulásával egy időben megkezdődött a magyar közigazgatás felszámolása. A helyi viszonyoktól függően - mivel a megszálló szerb csapatok száma nem tette lehetővé mindenütt, hogy a magyar nemzeti tanácsok nélkül is biztosítani tudják a rendet, megkezdődött a magyar nemzeti tanácsok és polgárőrségek felszámolása. Leváltották a polgármestereket, a jegyzőket és a magasabb rangú városi tisztségviselőket Újvidéken, Versecen, Szabadkán és Pancsován. Ez utóbbi városból a főispánt internálták is.¹¹ Ezzel párhuzamosan folyt a megmaradt csendőr és határőr alakulatok lefegyverzése.¹² A magyar kormány tiltakozására szerb részről azt válaszolták, hogy a szóban forgó területeket a szerb hadsereg még a konvenció aláírása előtt

⁸ Uo.

⁹ Vuk Vinaver, Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. – Századok, 1976, № 6, p. 1219.

¹⁰ Uo.

¹¹ Šandor Mesaroš, Položaj mađara u Vojvodini 1918-1929 Novi Sad 1981.62. lásd még Danilo Kecić; Radnički pokret u Vojvodini, p. 124.

¹² Mesaroš, im., p. 57.

szállta meg.¹³ Ez meglehetősen átlátszó magyarázat volt, hiszen a 13-i egyezmény nem időre, hanem térre nézve kötött.

A magyar közigazgatás felszámolása új lendületet vett a Bánát, Bácska és Baranya küldötteiből megalakított Nagy Néptanács elszakadó nyilatkozata után, amellyel kimondták csatlakozásukat Szerbiához. A Nagy Néptanács végrehajtó szerve a Népi Igazgatóság, (Narodna Uprava), legfontosabb feladata egy hozzá hű hivatalnoki réteg kialakítása volt, ami ugyan nem ment mindig zökkenőmentesen, de mégis relatíve rövid idő alatt elérte politikai pozícióinak megerősítését és azt, hogy adminisztrációs-igazgatási szervei mint valós szervek funkcionáljanak a társadalmi-politikai élet majd minden területén.¹⁴ Noha a magyar tisztviselői kart sikerült lefejezni, azért az még mindig nélkülözhetetlen volt, és mindvégig igyekezett magát Budapesthez tartani. Ez vezetett ahhoz a fonák helyzethez, hogy a Délvidéken ebben a korszakban bizonyos értelemben kettős igazgatás volt.¹⁵

Belgrád kétségtelenül törekedett arra, hogy a Narodna Uprava osztályait a belgrádi központi kormányzervekbe beolvassza, de az a megállapítás, hogy a szerb kormány már a Népi Igazgatóság megszületése óta annak megszüntetésére, és a belgrádi központi irányításba való betagolására törekedett volna, miként azt némely jugoszláv történész állítja, nem állja meg a helyét.¹⁶ A szerb kormány számára ugyanis a kezdeti időszakban nagyon is kapóra jött egy olyan szerv, amelynek köszönhetően tulajdonképpen már a békeszerződés előtt *de facto* megszerezte a Vajdaságot, s rajta keresztül közvetve, kényelmesen megtehetette azokat a lépéseket, amelyeket az újonnan megalakuló Jugoszlávia nem tehetett meg, mivel azok egyértelműen a konvenció megsértését jelentették volna. Amikor bebizonyosodott, hogy az általa képviselt politika kudarcba fulladt, (a februári általános sztrájk Pécsen, Szabadkán, és Temesváron) és miután a hallgatólagosan reá szabott feladatokat elvégezte, a belgrádi kormány rövid úton felszámolta.

Annak ellenére, hogy a belgrádi katonai konvenció jugoszláv résztől határozottan előnyös volt, az új államban sem volt mindenki elégedett vele. Horvát részről azért voltak elégedetlenek a demarkációs vonallal, mert az nem érintette a Muraközt, amelynek lakossága - Csáktornya kivételével – túlnyomórészt horvát volt.¹⁷ Ezen megpróbálták saját kezdeményezésű

¹³ Magyarország története. Vol. 8/1. Főszerkesztő: Ránki György, Akadémiai Kiadó: Budapest, 1988, p. 100.

¹⁴ Mesaroš, im., p. 61.

¹⁵ Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917-1921*. Novi Sad, 1972, p. 123.

¹⁶ Kecić, im., p. 125.

¹⁷ Muraköz a háború előtt a magyar közigazgatáshoz tartozott, tehát nem tekintették Horvátország részének.

akciókkal „segíteni”, s decemberben elfoglalták a Muraközt.¹⁸ A könnyű sikereken felbuzdulva átlépték a Murát is, elfoglalták Alsólendvát, majd Belatnicet, és Muraszombatot.¹⁹ Amikor a magyar hadügyminisztérium tudomást szerzett arról, hogy a jugoszláv felsőbb parancsnokság hivatalosan nem vesz tudomást a megszállásról, parancsot adott a megszállt területeknek a Mura vonaláig való visszafoglalására. Egy karhatalmi zászlóalj 1919. január 2-ről 3-ra virradó éjjel rövid tűzharc után visszafoglalta Muraszombatot, Alsólendvát, Belatnicet a horvát osztagok önként feladták. Mint az várható volt, a hivatalos szerb álláspont a vend vidéki akciót fegyelmezetlen katonák felelőtlen kezdeményezésének tüntette fel.²⁰ Magyar részről tervezték a Muraköz visszafoglalását is, de mivel Csáktomyára szerb erősítések érkeztek, letettek szándékukról.²¹

JUGOSZLÁV KONCEPCIÓK A JUGOSZLÁV-MAGYAR HATÁR KIALAKÍTÁSÁRA

A párizsi békekonferencia működése idején a jugoszláv vezetés álláspontja és módszerei az északi, valamint a keleti (Bánát) határok tekintetében többször változtak. Ebben szerepet játszottak a mindenkori nemzetközi politikai helyzetben beállt változások, az újabb bizonyítékok felbukkanásai követeléseik alátámasztására, a delegáción belüli viták, új szempontok előtérbe kerülése a területi igények megalapozására, valamint a békekonferencia módszerei miatti tájékozatlanság, ami arra kényszerítette a jugoszlávokat, hogy az új értesülésekre azonnal reagálva, improvizálva terjesszék elő követeléseiket.

A fentieknek köszönhetően a békekonferencián a jugoszláv politika több, egymástól jól elhatárolható szakaszra osztható fel. Az első szakasz a delegáció Párizsba érkezésétől február közepéig tartott, és a hivatalos követelések kidolgozásával telt el.²² A jugoszláv

¹⁸ Fogarassy László, A magyar-délszláv kapcsolatok katonai története 1918-1921. - In: Baranyai helytörténetírás 1985-1986, pp. 537-539.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Pašić személyében egy nagy tapasztalatú ravasz politikus került Párizsba a delegáció élére, hogy az új állam érdekeit képviselje, aki ugyanakkor éppen kora miatt nem mindig tudott alkalmazkodni az új idők kihívásaihoz. A delegáció második embere a horvát Ante Trumbić lett, aki egyben a külügyminiszteri tárcát is megkapta. Igyekeztek úgy összeállítani a delegációt, hogy az kifejezze: az új állam nem csak Szerbiát, hanem a Monarchiából kivált területeket is képviseli. A delegátusok nemzetiségi megoszlása azért azok sorrendjét is tükrözte. A szerbek összesen három tagot delegáltak. A már említett Pašićon kívül Milenko Vesnićet, a párizsi követet, és Matija Boškovićot. A horvátok két dalmátot, a külügyminiszteri tárca birtokosát Ante Trumbićot és Josip Smodlakát, míg a szlovének Ivan Žolgert valamint a trieszti Oto Ribart delegálták. Ezek közül azonban csak háromnak volt joga részt venni a konferencián, de a jugoszláv kormány négyet hatalmazott fel erre, akik egymást felváltva szerepeltek teljes jogú tagként a békekonferencia előtt, attól függően, hogy milyen téma került terítékre (Pašić,

delegációnak ugyanis nem volt egységesen kialakított álláspontja a párizsi békekonferencián. Ez nem azt jelentette, hogy egyáltalán ne lett volna, hanem éppen ellenkezőleg, túlságosan is bővelkedett tervezetekben, mivel szinte mindegyik tagjának megvolt a saját elképzelése a határok kialakítását illetően. A delegáció szerb tagjainak különösen határozott elképzelésük volt a Bánát, és bizonyos szinten a Bácska határaitra, míg a szlovén és horvát tagok a kialakítandó határ egyéb szakaszaira dolgoztak ki részletes terveket. A tervezetek között voltak stratégiai, nemzeti - etnikai, gazdasági, közlekedési, valamint történelmi elvekre, ezek egyvelegére hivatkozó elképzelések. A stratégiai elv volt a meghatározó Pešić tábornok tervezetében, amely a szerb kormánynak, és a hadvezetőségnek még a háború alatt kidolgozott elképzelése volt. A tábornok tervezete azért volt jelentős, mert azt a delegáció hallgatólagos beleegyezésével 1919 januárjában a szövetségesek – Foch vezérkara – előtt, mint az SHS Királyság hivatalos területi követeléseit megfogalmazó memorandumot mutathatta be. Ennek alapján a határ Jugoszlávia és Magyarország között Lippától követte a Marost a torkolatáig, majd közvetlenül Szeged alatt, Szabadkától 15 kilométerrel északra, közvetlenül Baja felett, 15 kilométerrel északra Pécsről, és 20 kilométerrel Szigetvár felett, valamint közvetlenül Nagykanizsa alatt húzódtott volna.²³

Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a tervezet nem tekinthető a hivatalos jugoszláv tervezetnek. A delegáción belül hosszantartó és elmérgesedő vita alakult ki a szerb, és a horvát delegátusok között arról, hogy milyen elvekre kell hivatkozniuk követeléseik megfogalmazásánál. A horvátok (Ante Trumbić, és Josip Smolaka) a nemzeti elv preferálását követelték, mert annak alapján remélhették helyzetük megerősítését, és követeléseik elfogadását Olaszországgal szemben. A szerbek számára viszont nyilvánvaló volt, hogy a nemzeti elvre való hivatkozással nem tudják a Bánátból a szükségesnek tartott és áhított területeket megszerezni, ezért ők a stratégiai elv mellett álltak ki.²⁴ A vita végül kompromisszummal zárult, amit mindkét fél a saját győzelmének könyvelhetett el. A horvátok azért, mert elérték, hogy a nemzeti elvre hivatkozzanak területi igényeik

Vesnić Trumbić, és Žolger). A delegáció többi tagja szintén teljes jogú résztvevőként vett részt a delegáció munkájában, és mellérendelt viszonyban állt a többivel. Bogdan Krizman, Pitanje granica Vojvodine na Pariškoj mirovnoj Konferenciji 1919. g. – In: Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 1959, № 24, p. 34.

²³ A tervezet arra az állításra támaszkodott, hogy a szövetségeseknek érdekükben áll Jugoszláviának a lehető legjobb védelmi vonalakat biztosítani a várhatóan bekövetkező keleti irányú osztrák-magyar és német támadással szemben, aminek Jugoszlávia a legfőbb gátja. Pešić tábornok memorandumja. – In: Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919-1920. Priredili B. Krizman, B. Hrabak. Beograd, 1960, pp. 317-319. (A továbbiakban Zapisnici.)

²⁴ Pašić a Bánátról úgy vélekedett, hogy az a nemzeti elv alapján Romániát sem illeti meg. Szó szerint nem mondta ki, de úgy gondolta, hogy ha nem a miénk, de nem is az övék, akkor miért ne lehetne a miénk? Zapisnici, p. 27.

megfogalmazásánál, a delegáció szerb tagjai pedig azért, mert a delegáció úgy határozott, hogy a Pešič tábornok által már bemutatott tervezetet teszi magáévá, azokkal a magyar szempontból kedvező korrekciókkal, hogy Bácska és Baranya északi részét nem kéri, és Szigetvárt is a magyaroknak hagyják, valamint hangsúlyozzák, hogy a követeléseiket a nemzeti elv alapján fogalmazták meg. Módosításokkal ugyan, de a szerb kormány és a hadvezetőség tervezete (Pešič tábornok) lett tehát a jugoszláv békedelegáció hivatalos követelése. A jugoszláv delegációnak 1919. február 18-án nyílt alkalma arra, hogy előterjessze hivatalos területi követeléseit, amelyeket immár írásban is megtehetett, bizonyítékokkal alátámasztva.²⁵ A követelések a magyar határ kérdésében öt területre irányultak.²⁶ A *Bánát* kérdésében mind a román, mind a jugoszláv fél egyetértett abban, hogy ez a kérdés kizárólag őket érinti, és még a kérdés felvetését sem engedték, hogy a Bánát egésze, vagy egy része Magyarországnak maradjon, netán független állammá alakuljon.²⁷

Úgy vélték, hogy a magyarok és szerbek között a határ kérdését könnyedén és igazságosan meg lehet oldani. A fő törekvés arra irányult, hogy a követelt területen élő magyarok számának jelentőségét csökkentsék. Ezt egyrészt a magyar népszámlálás megbízhatóságának megkérdőjelezésével, illetve azzal igyekeztek elérni, hogy a magyar lakosság 20%-át úgy tüntették fel, mint amelynek nincsenek gyökerei a térségben, hanem csak a magyar adminisztráció kiszolgálása végett hivatalból van az adott területen, s annak az SHS Királysághoz kerülése után elköltözne. Szerb számítás szerint így összesen 160 000 magyar nemzetiségű maradna a Bánátban, akik nem élnek egységes tömbben, sem pedig érintkezésben a magyar törzsterületekkel.²⁸ Az volt a vélemény, hogy az északi határt a Marosig kell kitolni, mivel ezzel egyidejűleg védeni tudják a Bácskát és Szabadkát is. A *Bácska* kapcsán hasonló érvekkel éltek. A földrajzi érveket a terület gazdasági és közlekedési fontosságának kiemelése érdekében használták fel, mondván, hogy a hajózható bácskai folyók, a Duna és a Tisza Belgrád irányába folynak, és így szállítják e területek termékeit a gabonában szegény Morava és Vardár völgyébe. A történelmi-néprajzi érveket a délszlávok

²⁵ Első meghallgatásuk január 31-én volt, de akkor még - ellentétben a románokkal nem állt rendelkezésükre a kész kidolgozott követelés.

²⁶ Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni Stanoje Stanojević feljegyzését, mely szerint Leeper angol, és Johnson amerikai szakértők elmondták nekik, hogy a Vajdaság határainak kialakításánál a legfontosabb és mérvadó szempont a nemzetiségi helyzet lesz, de gazdasági és katonai szempontokat is figyelembe vesznek majd. Stanoje Stanojević, *Vojvodina na Konferenciji mira*. - In. *Letopis Matice srpske. Knjiga 300 (za godine 1914-1921)*, pp. 86-86.

²⁷ Voltak elképzelések egy független Bánát állam létrehozásáról francia csapatok védelme alatt. Ezt Róth Ottó, a Bánát magyar közigazgatásának vezetője terjesztette elő Belgrádban a franciáknak, és amelyet állítólag mind Károlyi, mind Kun Béla támogatott. Ormos, im., p. 213.

²⁸ Memorandum a követelésekről. *Zapisnici*, p. 342.

őslakos voltának bizonyítására használták fel. A nemzeti elv Bácskában bizonyos mértékig pánszláv jelleget öltött, mivel nem csupán a szerbekre és horvátokra, de a szlovákokra, ruszinokra is folyton hivatkoztak, miként más szláv népekre is, melyek - vélték - úgyszintén a szlávok nagy törzséhez tartoznak, tehát az ő számukat gyarapítják. Az érvelés lényege az volt, hogy a szlávok relatív többségben vannak; 277 000 fő a 261 000 magyarral szemben. Az összes többi érv annak bizonyítására irányult, hogy a térségnek szláv karaktere van. Intellektuális és gazdasági fölényben vannak, mivel a föld nagyobb része az ő birtokukban van, és a városi népesség többségét is ők alkotják. Akár csak a Bánátnál, itt is felvetették, hogy amennyiben Jugoszláviához csatolják ezt a területet, jelentős magyar népesség fog elköltözni, mivel a magyar közigazgatás megszűnésével megszűnik ottlétük oka.²⁹

Baranya tekintetében voltak a legkevésbé meggyőzőek a felhozott bizonyítékok, és azok magyarázata is rövid és felszínes volt. Minden jel arra utal, hogy Baranya követelése azért merült fel, hogy legyen olyan követelés is, amelyről később - szükség esetén - le lehet mondani.³⁰ A hangsúlyt történelmi és etnikai elvekre helyezve, ugyanazokkal az érvekkel éltek, mint Bácska és Bánát tekintetében (a magyarok elköltöznének). Megjegyezték, hogy a terület fontos összekötő kapocs Szlavónia (Eszék) és Bácska (Zombor) között.³¹

A *Muraköz* igénylését a nemzetiségi elvvel támasztották alá, mivel azt 92%-ban horvátok lakják. Kiemelték, hogy történelmileg is Horvátországhoz tartozott, és Magyarország csak 1861-ben kapta meg Bécstől. A Muraköz természetes folytatása a Szlovén dombságnak, és teljesen nyilvánvaló, hogy az SHS államhoz tartozik - szolt az érvelés.³² A *Muravidéket* szintén a nemzetiségi elv alapján követelték. 92 000 emberről volt szó, akik nyelvük és származásuk alapján szlovének. Történelmi, etnikai elvre is hivatkoztak, miszerint ők a pannon szlávok utolsó leszármazottjai. Fontos szempontként említette az irat, hogy a Muravidék köti össze a Nagykanizsától délnyugatra fekvő területen élő szintiszta horvát lakosságot a Mura bal partjával, akik így egy összefüggő szláv tömböt alkotnak a Muravidéken élő testvéreikkel.³³

²⁹ Memorandum a követelésekről. Zapisnici, pp. 343-345.

³⁰ Pašić január végén azt mondta, - feltehetően a kormány január 20-i táviratára támaszkodva - hogy Baranyát nem lehet a nemzeti elvekre hivatkozva kémi, ezért le kell mondani róla. Josip Smolaka feljegyzéseiben megemlíti, hogy az egyetlen, amit sikerült elérnie a programból való törlést illetően, az a Pécs-Baja háromszögről való lemondás volt. Mitrović, im., p. 39.

³¹ Memorandum a követelésekről. Zapisnici, pp. 345-346.

³² Memorandum a követelésekről. Zapisnici, p. 346.

³³ Memorandum a követelésekről. Zapisnici, pp. 346-347.

Megfigyelhető, hogy a jugoszláv politikát a keleti, de a magyar határ kialakításánál is átszötte egy szűkebb szerb érdek, hogy biztosítsa Szerbia erejét, egyben túlsúlyát az új államban.³⁴ Pašić és szerb kollégái³⁵ a stratégiai érveket magyarázataikban nem a Bánát vagy a Bácska és még kevésbé az SHS Királyság, hanem a szerb székváros, Belgrád elkerülhetetlenül szükséges védelmének szempontjából vetették fel. Mindenekelőtt azon útvonalak elzárásának érdekében, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy az ellenség betörjön a Morava völgyébe.³⁶ Amíg a stratégiai elv alapján álltak - igaz nem hivatalosan -, nagyon is pontosan tudták, hogy mit kell kérniük, és abból mire számíthatnak. A nemzeti elv hivatalossá tétele azonban azzal a következménnyel járt, hogy kezdetben a jugoszláv delegáció tagjai nem tudták pontosan, mit lehet kérniük annak alapján. Nem voltak pontos adataik az adott területeken élő népesség nemzetiségi megoszlásáról, ami nem is csoda, hiszen merőben más alapokon állva indokolták a területek megszerzésének fontosságát és igazságosságát. Ezért volt az, hogy Észak-Bácska és Baranya tekintetében a delegátusok tájékozatlanságuk miatt egy ideig azt hitték, hogy többet kének, mint amennyi megilleti őket. A februárban hivatalosan megfogalmazott követelések Magyarországnak hagyták Szegedet, Baját, Szigetvárt és Pécsét, vagyis lényegesen többet, mint amit még januárban nem hivatalosan követeltek. Mohács viszont Jugoszláviához tartozott volna. Ez az engedmény mintegy 1500-1600 km² volt Temesvártól északra, beleértve Lippát; Baja, Pécs és Szigetvár környékén pedig összesen 3000 km² területet jelentett a januárihoz képest.³⁷ Ez kétségkívül a nemzeti elv elfogadásának volt köszönhető, ami azért következett be, hogy megszüntessék a széthúzást a delegáción belül, és határozottabban tudjanak követeléseikkel fellépni.

A HIVATALOS JUGOSZLÁV ÁLLÁSPONT ELŐTERJESZTÉSE – 1919 FEBRUÁR-MÁRCIUS

Február 18-án a delegáció meghallgatása után a Legfelsőbb Tanács elrendelte, hogy a nagyhatalmak szakértőiből február 3-án felállított Román Bizottság állapítsa meg a jugoszláv határt is, kivéve az Adriánál. A határral foglalkozó bizottság nem tartott igényt sem a

³⁴ Mitorvić, im., pp. 63-64.

³⁵ A már említett Pešić tábornok mellett többen is hozzájárultak a végül hivatalosan elfogadott követelések megformálásához. A legnagyobb befolyást két belgrádi professzor: Jovan Radonić és Stanoje Stanojević (mindkettő bácskai születésű), valamint Jovan Cvijic geográfus gyakoroltak rá.

³⁶ Mitorvić, im., p. 48.

³⁷ Mitrović, im., p. 74.

jugoszlávok, sem a románok közreműködésére, ezért a delegátusok csak nem hivatalos úton próbálhatták meg a szakértőkkel felvenni a kapcsolatot és befolyást gyakorolni rájuk. Ebben nagy segítségükre volt a híres geográfus, Jovan Cvijić, akinek véleményét mindhárom nagyhatalom gyakran kikérte Kelet-Európa földrajzi és etnográfiai körülményeiről. Nikola Pasić Andre Tardieu-val, Clemanceu közvetlen munkatársával tartotta a kapcsolatot, Pesic tábornok a katonai körökkel állt jó kapcsolatban, míg a horvátok, Trumbić és Smodlaka az amerikaiakkal, és Weakham Stead, Seton Watson valamint Arthur Evans által közvetve az angol mértékadó körökkel érintkezett. Ez volt az az időszak, amikor az állandó bizonytalanság miatt a délszláv vezetők hallgatólagosan hajlandóak voltak lemondani bizonyos követeléseikről, és amikor szerényebb eredményekkel is megelégedtek volna. A bizonytalanság nagyobb munkára ösztönözte a delegáció tagjait, és az egymásnak ellentmondó híresztelések hatására elkezdtek komolyabban foglalkozni adatok beszerzésével a követelt területekről, például Baranyában. Különböző gesztusokat téve igyekeztek az USA támogatását megerősíteni irányukban Olaszországgal szemben. Felkérték Wilson elnököt, hogy vállalja a döntőbíró szerepét az Olaszországgal való vitás kérdések eldöntésében, illetve felvetették a népszavazás ötletét a román és az olasz határ kialakításánál. A gesztusok mellett nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy az igényelt területek jó részét megszállva tartották. Ezáltal - gondolták - a pozíciójuk erősebb, és bizonyos nyomást is tudnak gyakorolni, illetve feltételekhez köthetik engedékenységüket.³⁸

Jó szándékuk bizonyítására a február 25-i meghallgatáson felajánlották a népszavazást Bácskára a magyarokkal és a németekkel, amennyiben másutt is elfogadják, hogy a legyőzöttekkel szemben lehet népszavazást tartani.³⁹ Ez nagyon ravasz és átgondolt ajánlat volt, mivel jól tudták, hogy mi a szövetségesek véleménye erről a kérdéstről, főleg a franciáké, akikről jól tudták, hogy soha sem egyeznének ebbe bele, mivel precedens lett volna Elzász-Lotaringia ügyében. A román-jugoszláv bizottság végleges javaslatát április 6-án terjesztették be. A bizottság javaslata a magyar-jugoszláv határra a következő volt: Bánát esetében a bizottság - akár csak a román és a jugoszláv fél - elismerte, hogy alapjában véve e terület kérdését e két ország között kell eldönteni, mégis úgy döntött, hogy három fél között osztja fel a területet. A Szegedtől délre fekvő kis területet, mivel az etnikailag és gazdaságilag magyar és közvetlenül Szegedhez kapcsolódik, meghagyta Magyarországnak. Jugoszlávia megkapta

³⁸ Mitrović, im., pp. 82-83. Ez a gondolatmenet az esetek egy részében be is vált.

³⁹ Krizman, im., p. 57.

Kikindát, Bela Crkvat és Versecet, de nem teljesült az a vágya, hogy északon a Maros legyen a határ.

Bácskában a Szeged alatt a Tiszától a Dunán Batinától (Kiskőszeg) északra lévő pontig egy ferde vonal jelenti a határt, amely biztosítja Jugoszláviának azt a területet, melyen a délszláv népek alkotják a relatív többséget. Megkapták Zombort és Szabadkát. A határ a továbbiakban a Duna és a Dráva folyását követte a Mura torkolatáig. Elismerte, hogy Baranya és Somogy megyében is élnek délszlávok, de abból indult ki, hogy ott kisebbségben vannak, valamint hogy gazdaságilag és stratégiaileg nézve a Dráva Jugoszlávia természetes határa. A határ tovább követte a Murát amíg eléri az osztrák-magyar határt.⁴⁰ A jugoszlávok tulajdonképpen elégedettek voltak a javaslattal, Baranya tekintetében nem is nagyon bántódtak, de a Muravidékért fáj a szívük.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

A Tanácsköztársaság megalakulása új helyzetet teremtett. Kun Bélának meghirdették a román és csehszlovák betolakodók elleni harcot - érdekes módon Jugoszláviát nem említették - ugyanakkor siettek az antant tudomására hozni békés szándékaikat, hangsúlyozva, hogy csak a Vix-jegyzéket utasítják el, de továbbra is elismerik a belgrádi fegyverszüneti egyezményt. Kun március 30-i táviratával, melyben értesítette a román, csehszlovák és jugoszláv kormányokat, hogy elvben elismeri területi igényeiket, Magyarország feladta a területi integritás elvét. Ezzel egy időben a Forradalmi Kormányzótanács közzétette 24-én kelt rendeletét a Vörös Hadsereg felállításáról.⁴¹ Az új helyzet „határincidensek” egész sorozatát indította el, melyeket most magyar részről kezdeményeztek, és ezek arra irányultak, hogy megrendítsék a demarkációs vonalat. A hosszú ideig tétlenségre ítélt katonaság úgy érezte, végre érdemi lépéseket tehet az igazságtalannak tartott demarkációs vonal megváltoztatására, melyet ugyan ideiglenesnek neveztek, de amelyről egyre inkább bebizonyosodni látszott, hogy állandónak tervezik. Kisebb jelentőségű csetepaték egész sora zajlott le, de jelentősebb katonai akció csak a szerb és francia csapatok által - vagy talán helyesebb volna francia és szerb csapatokat mondani - Makó és Hódmezővásárhely ideiglenes elfoglalása volt.⁴²

⁴⁰ Mitrović, im., p. 118.

⁴¹ Magyarország történeti kronológiája III. Főszerkesztő Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó: Bp., 1993.

⁴² Ezeket felsorolja Vinaver az idézett művében, pp. 1237-1239.

A Tanácsköztársaság kikiáltását meghökkenve és értetlenül fogadta a Párizsban üléső békekonferencia. Akár csak Párizsban, eleinte Belgrádban sem azonosították a Tanácsköztársaságot az oroszországi bolsevik uralommal, hanem azt – helyesen - a magyarok végső nemzeti elkeseredettségének tulajdonították. A jugoszláv kormány a parlamentben bejelentette, hogy meg fogja akadályozni a forradalom áttérjedését Magyarországról, de egyébként nem kíván a magyar eseményekbe beleavatkozni.⁴³ Kezdeti bizonytalanság után azonban a békekonferencia magához tért, átvette az irányítást, és Párizsban pár nap múlva már az intervencióról tanácskoztak. Nem hagyhatták, hogy a bolsevizmus újabb teret hódítson, ráadásul Franciaország veszélyeztetve érezte dédelgetett oroszországi intervenció tervét. Könnyebb volt azonban tanácskozni, mint döntést hozni és végrehajtani azt. Ennek több oka is volt. Első és legfontosabb, hogy nem volt meg az egyetértés nem hogy a magyarországi, de még az oroszországi intervenció kérdésében sem. Másodszor, a győztes államok hadseregei nem voltak felkészülve arra, illetve ki voltak merülve. Harmadszor, és ez az előző kettőnek egyenes következménye, még az intervenciót leginkább szorgalmazó nagyhatalom, Franciaország sem merte felvállalni annak terhét és politikai ódiúját, különösen azután, hogy kiderült, nem állnak rendelkezésre csapatok a szükséges mértékben.⁴⁴ Következésképpen a nagyhatalmi intervenció elmaradt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy tétlenül fogják szemlélni a magyarországi eseményeket, mert ha ők nem is vállalkoztak ilyen kalandra, ott voltak erre a célra Magyarország szomszédai. Franciaország mindenekelőtt Romániára és Jugoszláviára számított.⁴⁵ Románia nem is okozott csalódást. Bármikor örömmel kapható volt, hogy Magyarország ellen fellépjen, főleg ha abból területi haszna származhatott, és úgy tüntethette fel beavatkozását, mint egy nemes cél - a bolsevizmus elleni harc - érdekében hozott áldozatot. Jugoszlávia azonban ellenszegült a francia kérésnek, hogy részt vegyen az intervencióban és lázasan kereste a kibúvót, hogy kitérhessen előle. Ennek oka pedig Jugoszlávia kényes külpolitikai helyzetben keresendő.

⁴³ Vinaver, im., p. 1232. E célból a katonai hatóságok március 26-án megszakították a vasúti összeköttetést, leállították az utasforgalmat; 25-én a belügyminisztérium elrendelte a Magyarországból érkező hírek cenzúrázását, megtiltotta a baloldali szocialisták gyűléseit, és megkísérelte a nép lefegyverzését Horvátországban.

⁴⁴ Hogy mennyire nem álltak rendelkezésre francia csapatok, azt jól illusztrálja az 1918 novemberére tervezett budapesti francia megszállás elmaradása is. A megszállás ugyanis, egyebek mellett, azért maradt el, mert két (!) zászlóaljnyi francia erőt Fiume térségébe kellett vezényelni, hogy megakadályozzák az olasz-szerb fegyveres összetűzést. Ha „békeidőben”, amikor az új állam maga is hozzájárult, hogy megszállják fővárosát, ekkora gondot okozott egy ilyen csekély erő elvesztése, hogy önerőből nem merték felvállalni a megszállást, akkor könnyen elképzelhető, hogy háború esetén milyen csekélynek bizonyultak volna a rendelkezésre álló francia csapatok.

⁴⁵ Ormos, im., p. 216. Az intervenció diplomáciai és katonai előkészítéséről bővebben ugyanitt, pp. 205-326.

Jugoszláviát a nagyhatalmak közül egyedül az Egyesült Államok ismerte el, s ez az állam egyértelműen az intervenció ellen foglalt állást. De nem ez volt az egyedüli ok, amiért Jugoszláviának tanácsos volt magát az USA álláspontjához tartania. Ott volt ugyanis a londoni szerződés, amit a szövetséges hatalmak valamennyien aláírtak, kivéve az USA-t, amely többek között meghirdette a nyilvánosság politikáját is, ami védelmet jelenthetett Jugoszlávia számára az olaszok 1915-ös londoni titkos szerződésre alapozott igényeivel szemben. Emellett a jugoszlávokat Közép-Európánál jobban érdekelte a Balkán és az Adria, ahol Bulgária, Albánia és Olaszország részéről valóban fenyegetve érezhették magukat, míg északon nem.⁴⁶ Jugoszláviának a Tanácsköztársasággal szemben folytatott politikáját nem utolsó sorban befolyásolta az a tény is, hogy - ellentétben Romániával – katonailag már megszállt gyakorlatilag minden jelentősebb területet, amelyre igényt tartott. Ezeknek a körülményeknek tudható be, hogy a Tanácsköztársaság fennállása alatt délszláv támadással nem kellett számolni. A jugoszláv hadügyminiszter már április 2-án kijelentette, hogy nem fognak részt venni a hadműveletekben, mivel az olasz, albán és bolgár veszély kizárja újabb jugoszláv haderő lekötését északon.⁴⁷ Végül hosszas huzavona után, április 15. körül sor került a Duna-hadosztály megalakítására, de hadbavetését csak arra az esetre engedélyezték, ha általános hadjáratra kerül sor Budapest ellen.⁴⁸

A jugoszláv delegáció sem gondolt az intervencióban való részvételre. Pašić meg volt győződve arról, hogy a feladatot a Bánátot és a Bácskát illetően kielégítően elvégezték, és nincs különösebb okuk arra, hogy nagyobb energiát fektessenek újabb területek megszerzésére a Dunán, a Dráván és a Murán túl.⁴⁹ A jugoszlávok elsősorban nemzetközi elismerésüket kívánták, és csak utána gondoltak újabb területi nyereségek megszerzésére.⁵⁰ Figyelmüket inkább az Adria problematikája kötötte le, amely ekkor új kifejelethez érkezett.⁵¹ Az olasz határ ügye Baranya, Muravidék és Észak-Bácska kérdését április folyamán háttérbe szorította. Egyedül Cvijić volt az, aki ebben az időszakban határozottan kiállt e területek megszerzése érdekében. Terve hamarosan komoly támogatásra talált, mivel a beérkezett népszámlálási adatok, melyek beszerzésére a „nagy kétségek” idején tettek lépéseket, a belgrádi

⁴⁶ Jól illusztrálja ezt Nikola Pašić egyik beszéde, amelyben kijelentette, hogy jobban tart az olasz imperializmustól, mint a magyar bolsevizmustól. Vinaver, Jugoszlávia i Mađarska, 1918-1933, p. 78.

⁴⁷ Vinaver, *im.*, p. 1235. A kérdésről bővebben ugyanott.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Mitrović, *im.*, p. 120.

⁵⁰ Pašić április 7-i távirata a kormányának; Trumbić távirata április 16-án. Közli Mitrović, *im.*, p. 120.

⁵¹ Az adriai kérdés mindig is elsődleges szerepet játszott a jugoszlávoknál. Itt csak az északi és keleti határ felé irányuló igényléseket veszem figyelembe, amikor azok fontosságát, fontossági sorrendjét tárgyalom.

kormányt is követeléseinek felülvizsgálására készítette. Az új adatok ismeretében Belgrád május elején utasította a delegációt, hogy kérni kell Baranyát a Mohács-Vilány-Siklós vonalon. Ezzel egyértelműen kijelentette, hogy eláll a február 18-i követelésektől, nem fogadja el a Duna-Dráva határt. Kezdetét vette a harc Baranya megszerzésért, melyben főleg Cvijićre, az ő kapcsolataira és tekintélyére támaszkodtak.⁵²

TERÜLETI KÖVETELÉSEK MINDEN SZAKASZON – 1919. ÁPRILIS-AUGUSZTUS

Május 12-én - amikor a konferencia vita nélkül elfogadta az április 6-i javaslatot a magyar-jugoszláv határról - juttatta el a délszláv delegáció a konferenciának az új baranyai követeléseket, melyeket Cvijić vezetésével dolgoztak ki a Dráva és a Duna közötti háromszögre nézve. A terület északi határát Mohács fölött, de Pécs alatt jelölték meg.⁵³ Baja megszerzésére is akciót indítottak, ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy a delegáció - Pécsét és a Mecseket kivéve - visszatért a Pešić tábornok által képviselt vonalra. Volt azonban egy nagyon lényeges különbség a követelések alátámasztásában. Míg Pešić tábornok vonalát a stratégiai elvre hivatkozva kérték, az új előterjesztésben a nemzeti elvre hivatkoztak. Májusra a délszlávok a „kis változtatások” politikájának szellemében szinte minden területen kisebb kiegészítő követelésekkel léptek fel (Bulgária, Bánát, Muravidék, Karintia, Baranya). Tardieu május 17-én azt javasolta Trumbićnak, hogy a Muravidékre, és Karintiára összpontosítva kérjék újabb meghallgatásukat a Tizek Tanácsánál, mert szerinte csak e két területen van esélyük, hogy engedményeket érjenek el.⁵⁴ A delegáció azonban május 18-án úgy határozott, hogy az aznapi meghallgatáson Clemenceau-nál kérik az összes fent említett területet.⁵⁵

A bizottság 20-án hallgatta meg őket, és ahogy azt Tardieu előzetesen Trumbićnak jelezte is, csak Baranya Muravidék ügyében értek el bizonyos sikereket. Trumbić Tardieu-ra hivatkozva már május 26-án értesítette a belgrádi kormányt, hogy megkapták a Muravidéket és Baranya egy kis részét. A delegáció azonban nem volt elégedett az eredménnyel, és mint

⁵² Mitrović, im., p. 135.

⁵³ Nagy jelentőséget tulajdonítottak a baranyai német lakosság megnyerésének, hogy minél több német község nyilvánítsa ki akarátát a csatlakozásról, "mivel ez billentheti javunkra a mérleg nyelvét, ettől függ a határ megvonása Baranyában". Pašić távirata május 16-án. Közli Mitrović, im., p. 139.

⁵⁴ Mitrović, im., pp. 140-141.

⁵⁵ Annak oka, hogy miért nem hallgattak Tardieu-re, nagy valószínűleg abban rejlik, hogy bármelyik követelés elejtése szakadás hoz vezetett volna a delegáción belül, mivel éppen nemzetiségükre való tekintettel mindegyik ragaszkodott bizonyos területek megszerzéséhez.

utolsó lépést szeretne volna a „végső fegyvert”, a népszavazást bevetni.⁵⁶ A jugoszláv kormány viszont május végén már azt szeretne volna, ha mielőbb rögzítik a román és a magyar határokat.⁵⁷

1919 nyarán a delegáció el akarta érni, hogy északra tolják a Baranyában már elért határt, a Bácskában folytatták a próbálkozásokat Baja megszerzéséért⁵⁸, a Bánátban pedig bizonyos korrekciókért és Temesvár kérdésének újbóli megnyitásáért népszavazás felvetése által. A legnagyobb figyelmet Baranyának szentelték, amiben szerepet játszott az is, hogy ekkorra érkeztek meg megkésve azok az adatok, amelyek a népesség összetételére vonatkoztak, valamint az egyes községek nyilatkozatai a csatlakozásról. A beérkezett adatokat Radonić, Stanojević és Cvijić professzoroknak továbbították feldolgozásra, ám ezeket még a delegáció tagjai sem mindig fogadták el hitelesnek.⁵⁹

A MAGYAR-JUGOSZLÁV HATÁR KIJELÖLÉSE

1919 nyarán megváltozott a delegáció álláspontja az intervencióval kapcsolatban is. Ezt a nemzetközi körülmények megváltozása indokolta, aminek következtében hasznosnak tűnt részt venni a beavatkozásban. A német béke aláírása után ugyanis olyan békekötések kerültek napirendre, amelyekben Jugoszlávia közvetlenül érdekelt volt, és ezért nem kockáztathatta az európai nagyhatalmak jóindulatát éppen akkor, amikor közvetlen érdekeiről volt szó. Wilson támogatására, miután elutazott Európából, nem számíthattak többé. Ha érdekeik védelmét biztosítva akarták látni, akkor kénytelenek voltak új pártfogó után nézni, és annak céljait a lehető legnagyobb mértékben támogatni. Kézenfekvő volt, hogy ez a hatalom csakis Franciaország lehet. Mivel Franciaország volt az intervenció fő szorgalmazója, Jugoszlávia sem tehetett mást, mint, hogy beállt a sorba. Szolgálatiért azonban igen nagy, még hozzá azonnali jutalmat várt.⁶⁰ Egy hadosztályért, amit július 11-én a konferencián megígért,

⁵⁶ Mitrović, im., pp. 144-145.

⁵⁷ Uo.; Ez az első pillanatban ellentmondásosnak tűnő állítás azzal magyarázható, hogy a delegáció Párizsból gyakran másképp látta a dolgokat, mint kormánya Belgrádból. Nem volt az első, és nem is az utolsó ilyen eset.

⁵⁸ Mind nagyobb figyelmet kezdtek szentelni a Bácska és Bánát vízügyi, és hajózási problémának is, amit szintén Észak-Bácska és Baja megszerzésére akartak felhasználni

⁵⁹ Mitrović, im., p. 151.

⁶⁰ Június 25-én Pašić azt az üzenetet küldte Belgrádba, hogy szerinte elegendő katonai erőt kell adni, de feltételül engedményeket kell kapni Bánátban.

cserébe azt kívánta Franciaországtól, hogy biztosítson számára védelmet Olaszországgal és Bulgáriával szemben, kérte a határok szavatolását, továbbá Temesvárt és a Muravidéket.⁶¹

A jugoszlávok elképzelései Temesvár kérdésében nem találkoztak a nagyhatalmakéval, akik minél előbb rendezni akarták a határt Bánátban, hogy az intervenció végrehajtói közötti vita okát megszüntessék. E célból július 12-én elrendelték, hogy a szerb csapatok ürítsék ki az általuk megszállva tartott bánáti területeket addig a vonalig, amit a Legfelsőbb Tanács véglegesen megszabott. Temesvárt tehát nem kapták meg, és haladéktalanul ki kellett üríteniük a várost. Megkapták azonban a Muravidéket, még hozzá anélkül, hogy a Tanácsköztársaság bukásához tevőlegesen hozzájárultak volna. A nagyhatalmak nemcsak a keleti, hanem Jugoszlávia északi határainak kérdését is le akarták zárni. A magyar-jugoszláv határról a végleges döntést augusztus 1-én hozta meg a Legfelsőbb Tanács. Ekkor fogadták el a jugoszlávok kérelmét a Muravidék átadásáról. Baranya tekintetében két javaslat is volt. Az egyiket az angol-amerikai-francia szakértők dolgozták ki, és Dályok meg Baranyavár mellett a Monostor-Kiskőszeg vasútvonalat is Jugoszláviának adta. A másik verziót az olaszok állították fel, melyben a határ délebbre húzódott. A konferencia végül, hűen „demokratikus elveihez”, a többség javaslatát fogadta el. A jugoszlávok Bajára bejelentett igényét elutasították, a Ferenc-csatorna ügyét pedig a kikötőket, vízi utakat és vasutakat tanulmányozó bizottság hatáskörébe utalták. Észak-Bánát kérdését (Szegedtől délre eső területét) még függőben hagyták. Augusztus 2-án a Muravidékről és a Dráváról, valamint a Muravidék megszállásáról, 5-én a Bácska határáról, 19-én pedig a Baranya határáról kapott hivatalos értesítést a jugoszláv békeküldöttség a békekonferenciától. Ezzel a konferencia a maga részéről letudta Jugoszlávia északi és keleti határainak rendezését. Nem úgy a jugoszlávok, akik ugyan alapjában véve elégedettek voltak az elért eredményekkel, és azon voltak, hogy bebiztosítsák maguknak azokat a területeket, amelyeket a konferencia nekik ítél, de még ekkor sem hagytak fel a reménnyel, hogy további területi nyereségekre tehetnek szert.⁶²

A jugoszláv kérések egyre inkább Magyarország rovására merültek fel, valószínűleg azért, mert úgy vélték, hogy amennyiben egyáltalán valamit még el lehet érni, akkor azt csak egy legyőzött állam ellenében lehet. Ezzel egy időben a bánáti kérdés egyre rosszabbodott, mivel tartani lehetett attól, hogy a románok hadi sikereik láttán nem elégszenek meg a

⁶¹ Vinaver, im., p. 1245.

⁶² Nem lényegtelen az a körülmény, hogy a jugoszlávok a békekonferencián Magyarország irányában tulajdonképpen csak korrekciók eléréseért küzdöttek, mivel a háború befejezése után a kívánt területek túlnyomó része már a kezükbe került

konferencia által nekik ítélt területekkel.⁶³ Úgy látszott, most jól jön a francia jelenlét a Bánátban és Magyarországon, mivel így kisebb volt az esélye annak, hogy a románok meggondolatlan lépésre szánják el magukat. A román támadás réme, mint az kiderült, csak taktikai húzás volt, de arra mindenképpen jó volt, hogy a jugoszlávok végleg feladják a bánáti korrekciókra irányuló politikájukat.

1919 AUGUSZTUS-DECEMBER – HARC BARANYA MEGSZERZÉSÉÉRT

A jugoszlávok Baranya és a Bácska tekintetében kezdtek fokozatosan visszatérni a januárban elejtett Pešić vonalhoz.⁶⁴ Augusztusban ugyan még nem, de szeptember elején a pécsi igények megjelenítésével már igen. Volt azonban egy lényeges különbség a januári és a nyárvégi követelések között. Nevezetesen az, hogy míg a januári tervezetnél a delegáció (Pašić és Pešić önálló akciójáról volt szó, addig a mostani egyik kezdeményezője a hivatalos belgrádi kormány volt. A közlekedési miniszter gazdasági okokra hivatkozva kérte, hogy a jóvátétel keretén belül oldják meg, hogy Jugoszlávia több szénét kapjon a pécsi bányákból. A miniszter tehát nem vetette még fel a határmódosítás kérdését, Cvijić, a másik kezdeményező azonban igen.⁶⁵ A természetes határok elvére hivatkozva a Mecseket mint északi határt, a nemzetiségi elvre hivatkozva pedig Mohácsot kérte. Mohács esetében népszavazást javasolt, amivel egy teljesen új elem került a területek megszerzéséért folytatott harcba, amely a népszavazás fegyverét a legyőzött államokkal szemben is hajlandó lett volna alkalmazni (mint arról már volt szó, ezt csak végső lépésnek tekintették). Elismerte, hogy Pécs nem lehet a nemzeti elvre hivatkozva kérni, ezért meghatározott egy minimális (nemzeti), és egy maximális (földrajzi) határt.⁶⁶

Kezdetben a földrajztudós és a miniszter javaslata nem találkozott. Külön, párhuzamosan kezelték őket, de nem kellett sok időnek elteltie ahhoz, hogy a „párhuzamosok találkozzanak”. Mivel a magyar békeszerződés ügye lassan haladt, a jugoszlávok elhatározták,

⁶³ Mitrović, im., p. 191.

⁶⁴ Amint arról már volt szó, a Pešić vonaltól való legnagyobb eltérés éppen Baranya tekintetében mutatkozott, éppen azért, mert lemondtak Pécsről. Hallgatólagosan lemondtak egész Baranyáról, bár hivatalosan csak annak északi részéről.

⁶⁵ Szeptember elején Cvijić személyesen tanulmányozta a helyszínen a körülményeket, és az ott begyűjtött újabb adatokra hivatkozott. Cvijić baranyai útjáról és általában a délszláv állam Baranyával kapcsolatos politikájáról, területi elképzeléseiről valamint a szerb megszállásról lásd részletesen *Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Milan Glibonjski visszaemlékezései*. Fordította, a bevezetőt, a jegyzeteket és a névmutatót írta, a kötetet szerkesztette: Hornyák Árpád, Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2006.

⁶⁶ Mitrović, im., p. 211.

hogy megpróbálnak további területeket szerezni, és 1919 őszén kettős akciót indítottak. Az egyik azt irányozta elő, hogy megszerezzék a pécsi bánya ideiglenes kiaknázási jogát, míg a másik azt, hogy kiszélesítsék a Baranyában szerzett területeket, beleértve Pécset is. A szén megszerzésére irányuló igény tehát fokozatosan a terület megszerzésére irányuló igénnyé alakult át. Ennek nyitányát az október 7-én elküldött jegyzék jelentette, amelyben kérték, hogy a magyar békeszerződés záradékába vegyék be a pécsi szénmedence kizárólagos kihasználási jogát öt évre. Október 22-én hivatalos jegyzékben kérték egész Baranyát, Mohácsot és ami új volt, Pécsnek az SHS Királysághoz csatolását. Ezzel hivatalosan is megnyitották a „pécsi kérdést”. Ekkor indítottak újabb akciót a Dráva bal partja egy részének megszerzésére, ami a folyó medrének megváltozása következtében került Magyarországhoz (78 km²-en 5 000 lakos).⁶⁷ Felvetődik a kérdés, hogy ezekkel a követelésekkel vajon valóban meg akarták-e szerezni a szóban forgó területeket, vagy csak a „kérjünk minél többet, hogy kapjunk is valamit” elv alapján így akarták maguknak biztosítani a pécsi szénbányák kiaknázási jogát. Valószínű, sőt csaknem biztos, hogy meg akarták kapni Pécset, - miért ne akarták volna - de nagy valószínűséggel a delegáció egyik tagja sem gondolta komolyan, hogy ez sikerülni fog.

A nagyhatalmak azonban szerették volna már lezárni a magyar határ kérdését. Ezért elrendelték a jugoszláv csapatok kivonulását a megszállt területekről, amit hogy elkerüljék az időhúzást, akárcsak a Bánát esetében, itt sem a delegáción keresztül, hanem közvetlenül katonai vonalon intéztek. A kiürítést a jugoszlávok formáságokba kapaszkodva halogatták, és kérték, hogy ha a területet ki is kell üríteni, legalább a pécsi bányát ne kelljen.⁶⁸ Érvként hozták fel a szövetségesek magatartását D'Annunzióval szemben, a délszláv lakosság csatlakozási óhaját és azt, hogy nincs garantálva személyi és vagyoni biztonságuk.⁶⁹ Próbálkoztak zsarolással is, kijelentve, hogy a szénhiány miatt először a nemzetközi vonatokat fogják leállítani,⁷⁰ valamint hogy a pécsi bányák elhagyása bolsevizmussal

⁶⁷ A konferencia kezdetben nem akart foglalkozni a kéréssel, de később az amerikaiak, a franciák és az angolok az olasz ellenkezés dacára, „elfogadták a kérést, és december 9-én e szerint döntöttek”. Mitrović, im., p. 237. Egyáltalán nem meglepő az olasz ellenkezés, hiszen egy jugoszláv hídfő biztosítása Magyarország területén a legkevésbé sem illett bele Róma Jugoszláviával kapcsolatos politikájába, melyben egyebek mellett Magyarországnak is komoly szerepet szánt.

⁶⁸ Davidović kormányfő október 24-i távirata. Idézi Mitrović, im.221. Szerbia szénellátásának problémájáról bővebben lásd Smiljana Đurović tanulmányát: Kriza uglja na teritoriji Kraljevine SHS 1919. godine. - In: Acta Historico-ecomomica Iugoslaviae. Zagreb, 1975, II, pp. 67-80.

⁶⁹ Mitrović, im., p. 225. A baranyai katonai parancsnokság jelentése szerint több mint 30 000 baranyai kijelentette, nem hajlandóak a katonaság kivonulása után otthonukban maradni, és velük együtt ők is kivonulnak. Közli Mitrović, im., p. 228.

⁷⁰ Davidović november 24-i távirata. Közli Mitrović, im., p. 228.

fenyeget.⁷¹ Ezek alapján a delegáció december 4-én jegyzékében arra kérte a Legfelsőbb Tanácsot, hogy vagy álljon el a döntésétől, vagy legalább addig halassza el végrehajtását, amíg a lakosság ki nem költözik.⁷² December végén jegyzékben követelték, hogy a Magyarországgal kötendő békében biztosítsák számukra a pécsi széntermelés 60%-át.⁷³

A határok kiterjesztéséért folytatott jugoszláv küzdelem vége – 1919 december – 1920. június 4.

1919 decemberében, amint az év folyamán már többször is megfigyelhető volt, a jugoszlávok másképp látták a helyzetet a Belgrádban, mint Párizsban. Jelen esetben a Pécs és Baranya megszerzéseivel kapcsolatban követendő politikában mutatkozott eltérés. A kormány új erőfeszítésekre, újabb lépések megtételére buzdította a delegációt, a delegáción belül azonban egyre inkább kialakult az a meggyőződés, hogy már semmit sem lehet elérni. Januártól a béke aláírásáig szinte minden aktivitással felhagytak.⁷⁴ Baranya ügyében ugyan voltak még próbálkozások, de azok nem a delegáció, nem is a kormány, hanem a Magyarországnak ítélt területek délszláv lakossága részéről történtek, amelyeket Cvijić is támogatott.⁷⁵ A békedelegáció tehát elfogadta a konferencia augusztusi döntéseit, még ha azt hivatalosan nem is tudatta a békekonferenciával. 1920. június 4-én írták alá Magyarországgal a békeszerződést.⁷⁶ Baranya ügyének megoldására még egy évet kellett várni, de a jugoszláv-magyar határ rögzítve lett, és csak kisebb módosítások maradtak hátra, amelyeket a konferencia a Határmegállapító Bizottságok hatáskörébe utalt. A végleges határkijelölés során hat részre osztották a magyar-jugoszláv határvonalat. A bizottság a helyszínen, a terepet bejárva és a helyi lakosságot is meghallgatva végezte munkáját, amely 1922-ben fejeződött be. A határmegállapító bizottság működésének eredménye a magyar-jugoszláv határon 34 000 kataszteri hold volt, amelyet 1922. május hó végéig ürítette ki a szerb hadsereg.⁷⁷ A határvonalak a két állam között ezt követően 1941 áprilisáig változatlanok maradtak.

⁷¹ Ezt Pandurovic írja memorandumában, melyet a külügyminisztériumon keresztül juttatott el a delegációhoz november 24-én. Közli Mitrović, im., p. 228.

⁷² Uo.

⁷³ Az ügyben a bizottság 1920. január 9-re dolgozta ki javaslatát a december 20-i jugoszláv jegyzék alapján. Kimondták, hogy a pécsi szén egy részét Jugoszláviának kell átengedni, de annak mértékéről a Jóvátételi Bizottság fog utólag rendelkezni. A bizottság javasolta, hogy követeljék a jugoszláv csapatok kivonását Pécsről, mihamint megegyeznek a havi szénmennyiségről Magyarországgal, amit a Külügyminiszterek Tanácsa január 10-én el is fogadott.

⁷⁴ Ekkor már a magyar békedelegáció is bekapcsolódott a kérdésbe. Ennél nagyobb jelentősége volt azonban annak, hogy a delegáció nem akarta a már elért eredményeket veszélybe sodorni.

⁷⁵ Ennek ellenére a kormány részéről volt két erőtlén próbálkozás, mellyel igyekezett jobb belátásra bírni a delegációt.

⁷⁶ Az SHS Királyság részéről Nikola Pašić, Ante Trumbić, és Ivan Žolger voltak az aláírók.

⁷⁷ http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyarorszag_trianoni_hatarainak_kituzese/

Метаморфозы политической жизни в Болгарии на рубеже веков

Елена Л. Валева

За двадцатилетие, прошедшее с начала «антикоммунистической» революции 1989 г., трансформация в Болгарии затронула все сферы: политическую систему, экономическую модель, внешнеполитическую ориентацию, культурную политику, социальные отношения. В стране семь раз проводились парламентские выборы, из них трижды досрочно, сменилось 12 правительств, у власти находились различные политические силы и их комбинации. Решающее воздействие на итоги выборов оказывала ухудшающаяся социально-экономическая ситуация, падение жизненного уровня основной массы населения. В начале 90-х годов Болгария переживала структурный кризис в экономике, притом в условиях отсутствия опыта и средств для структурного обновления и трансформации, без традиций в области рыночной экономики, но зато с сильно выраженными потребительскими настроениями в обществе и с живучей убежденностью в том, что болгарское государство должно оставаться социальным. За резкий переход от протекционистской, централизованной экономики к неолиберальному ее типу с открытостью международному рынку болгарскому обществу пришлось заплатить очень высокую социальную цену.

Проведение каждой избирательной кампании сопровождалось возникновением новых или распадом старых коалиций. Большая динамика смены лиц на политической сцене Болгарии была вызвана высокими темпами обновления, ошибками и даже межличностными отношениями. После 1989 г. в Болгарии сложилась биполярная модель управления, выразившаяся в том, что две основные партии, Болгарская социалистическая (БСП) и правый Союз демократических сил (СДС), неоднократно сменялись у государственного руля, но каждый раз народ испытывал разочарование от результатов их правления.

Бывшая правящая коммунистическая партия, в 1990 г. переименованная в социалистическую, БСП до недавнего времени являлась формацией с наибольшим

числом представителей на высших управленческих постах, включая президента и премьер-министра. За годы демократических перемен социалисты неизменно входили во все парламенты, формировали или участвовали в четырех кабинетах.

Правление кабинета социалиста Жана Виденова (1991 – 1996 гг.) связывается с самым тяжелым экономическим и финансовым кризисом в новейшей истории страны, сопровождавшимся гиперинфляцией и обесцениванием национальной валюты. Правительство социалистов столкнулось с острой, особенно для левой партии, проблемой. С одной стороны, их предвыборные обещания породили надежды у населения, более 60% которого имело доходы ниже прожиточного минимума; с другой – необходимо было проводить либеральные рыночные, часто непопулярные, реформы. По сути, в начале своего правления кабинет Виденова попытался уменьшить скорость экономических реформ и сохранить остатки социального социалистического государства, иными словами, совершить левый поворот в ходе трансформации¹.

В 1996 г. в стране возник острый зерновой кризис, в середине года начала рушиться банковская система (пропали сначала сбережения в банках, потом сами банки), гиперинфляция в марте составила 310,8 %, подошли сроки выплаты 2 млрд. долларов по внешнему долгу². Огромный бюджетный дефицит Центральный банк пытался заполнить печатанием денег. Финансовая система рухнула, Болгария столкнулась с риском остановки платежей по внешней задолженности.

Ударом по политическому престижу кабинета социалистов стало поражение их кандидата на президентских выборах осенью 1996 г. В ходе предвыборной кампании кандидат от СДС Петр Стоянов выступил за скорейшую интеграцию Болгарии в евроатлантические военно-политические и экономические структуры, заявив: «Для нас возможность преодоления кризиса связана со вступлением в Европейский Союз, а путь в ЕС проходит через НАТО»³. Правительство же социалистов критиковалось за то, что оно так и не подало заявку на присоединение к Североатлантическому Альянсу. На выборах П. Стоянов набрал почти на 20% голосов больше кандидата от БСП, малоизвестного историка И. Маразова.

В декабре 1996 г. глубокий внутрипартийный кризис и острое общественное недовольство (несколько месяцев в стране проходили массовые акции протеста) вынудили Ж. Виденова подать в отставку с постов и премьер-министра, и

¹ См. Баева И. БСП пред предизвикателствата на управлението. // Ново време. 2005, № 12. С. 11-28.

² См.: Левый поворот и левые партии в странах Центральной и Восточной Европы. М., 1998. С. 47-48; Болгария в XX веке. Очерки политической истории. М., 2003. С. 440.

³ «Эхо планеты», 1997, № 40. С. 19.

председателя партии⁴. С начала нового, 1997 года под руководством СДС проходили массовые шествия, на которых ставилось под вопрос конституционное право БСП составить новый кабинет. БСП, затягивая разрешение правительственного кризиса, допустила катастрофическое ухудшение обстановки в стране, что было на руку оппозиции. В конце года доллар стоил уже 600 левов, а к февралю наступившего – 3000. Последовал невиданный скачок цен, в том числе на товары первой необходимости. Политическое напряжение подогревалось спекуляциями социальным недовольством⁵. 10 января организованная СДС оппозиция провела штурм парламента, поставивший страну на грань гражданского конфликта. Так глубокий финансово-экономический кризис перерос в острое политическое противостояние между постсоциалистическими силами, которые олицетворяло правительство Виденова, и сторонниками радикальных перемен, возглавляемыми СДС⁶. В этих условиях БСП 4 февраля 1997 г. добровольно отказалась от мандата на формирование нового правительства, согласившись на проведение досрочных выборов в Народное Собрание.

В конечном счете, крах кабинета Виденова стал результатом глубокого расхождения между ожиданиями общества от правления социалистов и объективными требованиями трансформационного процесса в стране. Триумфальная победа БСП на выборах 1994 г. объяснялась резким обеднением значительной части болгар после радикальных реформ правого кабинета Ф. Димитрова (ноябрь 1991 – октябрь 1992 г.) и их надеждами на то, что БСП вернет социальную стабильность времен социализма, будет проводить более внимательную, социально ориентированную модернизацию. Когда же эти надежды не оправдались, БСП во второй раз оказалась отстраненной от власти в результате натиска «снизу», причем на долгих восемь лет. Неудачный опыт правления кабинета Виденова, его бесславный конец и неспособность социалистов удержать законно полученную власть отрезвили болгарское общество. Электорат БСП освободился от иллюзий, что в условиях перехода к рыночной экономике можно сохранить социальную стабильность или социальные гарантии времен социализма. Число избирателей партии социалистов резко сократилось.

⁴ Новым председателем Высшего совета БСП стал историк Георгий Пырванов. Под его руководством партия социалистов совершила поворот в сторону Европейского Союза и НАТО.

⁵ Димитров И. Един добре камуфлиран държавен преврат. Хроника на току-що отминали събития. София, 1997. С. 43.

⁶ Подробнее о правлении кабинета Ж.Виденова см.: Баева И. Участието на БСП в управлението – трудна равностетка // «Ново време», 1997, № 2-3. С. 13-18; она же. Отношението на БСП към властта в години на прехода // «Ново време», 2000, № 12. С. 41-57.

СДС на своей 9-й национальной конференции в феврале 1997 г. преобразовался из движения в политическую партию христианско-демократического типа и составил ядро правоцентристской коалиции ОДС (Объединенные демократические силы). Главной движущей силой изменений и председателем партии стал Иван Костов. На выборах в Народное Собрание в апреле 1997 г. ОДС выиграла с абсолютным большинством (137 депутатов). БСП в коалиции с «Экогласностью» получила всего 58 мандатов⁷. Это доказывало, что болгарское общество в целом распрощалось с ностальгией по социализму и убедилось в необходимости ускорения реформ.

Председателем совета министров 21 мая 1997 г. стал И. Костов, политик прагматическо-технократического типа, твердый приверженец либерально-рыночных реформ. Его кабинет получил в наследство экономику, которая находилась на грани полного развала. Костов выступил с радикальной четырехлетней программой развития страны, провозгласив ее конечной целью вступление Болгарии в ЕС и НАТО. В первые месяцы правления кабинета СДС к общественной поддержке добавилась и дипломатическая и финансовая помощь Запада, что привело к быстрой консолидации макроэкономических показателей⁸. Получив новые транши от МВФ, правительство использовало их на развитие экономики. В 1998 г начался процесс ее медленного оздоровления - был зафиксирован рост ВВП на 3,5 %. Сразу после прихода к власти кабинет Костова немедленно отменил контроль над ценами и запустил программу «массовой приватизации». К концу 1999 г. более 70 % всей государственной собственности, подлежащей приватизации, было распродано, а объем имущества, приватизированного в 1999 г., превысил масштабы всех предыдущих лет.

С 1 июля 1997 г. по рекомендации МВФ и Всемирного банка финансовая система Болгарии была взята под строгий «монетаристский» контроль специального Валютного совета, в который вошли представители этих организаций. Национальная валюта, лев, была «привязана» к германской марке, а впоследствии к евро (в соотношении 1 евро – 1,95 левов). Валютный совет действует и по сегодняшний день, причем среди политических сил в Болгарии существует консенсус, что он будет сохранен до момента, когда Болгария введет евро в качестве своей валюты. Одно из важнейших достижений Валютного совета - возвращение доверия к болгарскому леву, сохранившееся даже во время финансово-экономического кризиса.

⁷ «Труд» (София), 1997, 23 апрел.

⁸ См. Зудинов Ю.Ф. Посткоммунистическая Болгария: поиски места в современном мире. // Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности. М., 2000. С. 127.

Строгая валютная политика остановила галопирующую инфляцию, однако имелись и отрицательные последствия соглашений с международными финансовыми институтами. Условия, поставленные ими для получения займов, привели к опасной комбинации – болгарское правительство было вынуждено поддерживать политику максимально низких доходов и максимально высоких (и скрытых) налогов. Структурная перестройка народного хозяйства свелась главным образом к закрытию или приватизации убыточных предприятий, что увеличило безработицу, но не решило задачи создания эффективной, конкурентоспособной экономики. По данным статистики безработица в 1999 г. охватила 19% трудоспособного населения страны, причем 20% безработных составляла молодежь до 24 лет⁹. Болгария существовала в основном за счет внешней помощи и кредитов. Сельское хозяйство находилось в полном упадке. Продолжала разрушаться социальная сфера – бесплатное медицинское обслуживание и образование, увеличивалось имущественное расслоение населения¹⁰. Непопулярные меры, трудное ежедневие и лишения миллионов простых граждан были представлены как необходимые жертвы, которые болгарский народ должен принести на алтарь заветной цели – приема в ЕС и НАТО.

СДС полностью переориентировал внешнюю политику Болгарии на Запад. БСП, хотя и поддерживала призыв к более тесным связям с Западом, не проявляла в этом должной энергии и явно тяготела к России. СДС занял безоговорочно прозападную позицию и постоянно упрекал БСП за то, что та, по его мнению, не смогла «переориентироваться на европейские ценности»¹¹. В декабре 1999 г. Болгарию пригласили начать переговоры о присоединении к Евросоюзу (правда, с условием досрочного закрытия первых четырех блоков АЭС «Козлодуй»).

Серьезные проблемы правительству принесла война в Косово, начавшаяся в марте 1999 г. Бомбардировки НАТО блокировали торговые пути Болгарии в Европу, разрушенные мосты на Дунае отрезали ее от речной торговли. Несмотря на преимущественно негативное отношение населения к войне против Югославии, по настоянию правительства Костова болгарский парламент выразил поддержку НАТО и предоставил часть воздушного пространства Болгарии самолетам Альянса¹².

Правительство Костова, сумевшее в короткие сроки добиться политической и макроэкономической стабилизации страны, стало первым за весь период

⁹ Калинова Е., Баева И. Българските преходи. 1939-2005. София, 2006. С. 487.

¹⁰ См. Болгария в XX веке. Очерки политической истории. М., 2003. С. 442.

¹¹ «Труд» (София), 6 мая 2000.

¹² Подробнее о внутренней и внешней политике правительства И. Костова см.: Калинова Е., Баева И. Българските преходи... С. 308-324; http://assemirov.hit.bg/I_kniga_pristrasten_nabljudatel.

трансформации, кому удалось выполнить свой мандат до конца. Можно было ожидать, что реформирование экономики, некоторый спад преступности и сближение страны с Западом обеспечит дальнейшее пребывание СДС у власти. Однако пропаганда правительством своих успехов (в 1999 г. оно даже заявило об окончании в Болгарии переходного периода) вступила в противоречие с трудной повседневностью большинства болгар. Упреки в коррупции достигли и правительственной партии, ее рейтинг постепенно снижался. Местные выборы в октябре 1999 г. показали, что СДС более не опережает БСП по популярности: в 14 областных центрах мэрами стали кандидаты от БСП и в 11 – от СДС.

БСП, медленно восстанавливавшая свой авторитет среди населения, готовилась к пятым за переходный период выборам в парламент, назначенным на июнь 2001 г. Вместе со своими 14 новыми союзниками она образовала предвыборную коалицию «За Болгарию». Главный упор в предвыборной борьбе она делала на том, что кабинет Костова и руководство ОДС стали главными виновниками разгулявшейся коррупции, приватизационных афер, заключенных в последнее время. Но тут в Болгарии произошли события, коренным образом изменившие политический ландшафт страны.

В начале апреля 2001 года в Болгарию после 55-летней вынужденной эмиграции вернулся бывший царь Симеон II Саксен-Кобург-Готский. С самого начала «бархатной» революции 1989 г. он пристально следил за событиями на родине и все больше завоевывал популярность своими умеренными и объединяющими нацию посланиями, которые шли из Испании¹³. После того, как Конституционный суд не допустил Симеона к участию в президентских выборах, намеченных на осень 2001 г. на том основании, что он постоянно не проживал в стране на протяжении пяти лет, бывший монарх заявил, что каждый, кто хочет за него голосовать, получит такую возможность¹⁴.

Через два дня после приезда в Софию Симеон выступил со своей программой, направленной против коррупции, чрезмерного имущественного расслоения, и обещал улучшить жизнь каждого болгарина за 800 дней, подняв пенсии и зарплаты. Более конкретных высказываний он избегал. Бывший царь активно и успешно культивировал образ, с одной стороны, преуспевающего бизнесмена, прагматика, способного привести Болгарию в Большую Европу, а с другой - патриота, озабоченного чистотой нравов в правящей элите, глубоко скомпрометировавшей себя коррупцией.

¹³ См. Кеворкян К. Разговори със Симеон Втори. София, 1990; Симеон II. Завръщането. София, 2001.

¹⁴ «Независимая газета», 20 февраля 2001; Василев Н. Битката за България: последното десетилетие на XX век. София, 2001. С. 257.

Для участия в парламентских выборах бывший монарх создал формирование с претенциозным названием «Национальное движение Симеон Второй» (НДСВ). В руководство движением вошли молодые, неизвестные болгарской общественности деятели, никто не знал, что именно представляет собой новая формация. Необыкновенная популярность только что возникшего движения свидетельствовала о том, что значительная часть политических лидеров 90-х годов в Болгарии потерпела политическое банкротство, не сумев побороть искушение чрезмерными амбициями, властью и деньгами. Новая политическая формация была воспринята избирателями как желанная альтернатива всем надоевшим прежним партиям, и правым, и левым. Большинство болгар стало к этому времени воспринимать СДС как партию власти, партию новой, «синей» номенклатуры (синий – цвет символики СДС). Различия между «левыми» и «правыми», между «красными» и «синими» стерлись до такой степени, что основными отличительными признаками их в глазах населения остались лишь цвета символики. В погоне за своими корпоративными интересами политическая элита упустила значительную часть болгарских избирателей. Обществом оказалась объективно востребована некая «третья сила» - на этой волне и появилось НДСВ.

Результаты выборов 17 июня 2001 г. оказались сенсационными, они коренным образом изменили расстановку сил в Народном собрании. НДСВ одержало впечатляющую победу, получив ровно половину мандатов: 120 из 240. Остальные партии довольствовались куда более скромными результатами. Особо сильно пострадал на выборах правящий с 1997 г. СДС (51 мандат). Не случайно он атаковал НДСВ в ходе предвыборной кампании, видя в нем опасного конкурента в правом политическом пространстве. Коалиция «За Болгарию» во главе с БСП, получившая всего 48 мест в парламенте, впервые оказалась на третьем месте. Таким образом, биполярная политическая конфигурация оказалась разрушенной. Четвертая политическая сила - партией этнических турок Движение за права и свободы (ДПС) – получила 21 мандат.

Как справедливо пишет болгарский историк И. Баева, восход НДСВ явился следствием отлива избирателей от абсолютно всех партий и коалиций, он свидетельствовал о глубоком кризисе в болгарском обществе, об огромном разочаровании болгар результатами реформ, демократизации, реструктурирования, которые не улучшили, а ухудшили условия жизни большинства граждан¹⁵.

24 июля 2001 г. Народное Собрание утвердило состав нового кабинета во главе с С. Саксен-Кобург-Готским. Из 16 министерских портфелей по два получили

¹⁵ Калинова Е., Баева И. Българските преходи... С. 337.

представители ДПС и БСП. СДС отказался участвовать в правительстве. НДСВ вынуждено было образовать правительственную коалицию, поскольку 120 его депутатов составляли относительное, но не абсолютное большинство в парламенте (не хватило всего одного голоса). Правительственная программа Симеона предусматривала развитие функциональной рыночной экономики, улучшение условий жизни рядовых граждан и непримиримую борьбу с коррупцией. В правительство вошли молодые, хорошо образованные бизнесмены, а также юристы. Однако очевидной их слабостью было незнание болгарской специфики. Они хорошо изучили западные модели демократии, но не имели представления о Болгарии как объекте управления и реформирования. Большинство болгар встретило новое правительство с большим энтузиазмом, однако уже вскоре они испытали первые разочарования, поскольку их надежды на быстрое улучшение жизни в который раз не оправдались.

Президентские выборы, проводившиеся в два тура 11 и 18 ноября 2001 г., проходили при небывало низкой активности избирателей¹⁶. Перед СДС встала во весь рост угроза потерять последний высший пост в государстве. За кандидатуру П. Стоянова выступили премьер-министр и его НДСВ. БСП выдвинула председателя Высшего совета партии Г. Пырванова, поддержанного ДПС. В итоге окончательную победу во втором туре одержал лидер БСП, получивший 54 % голосов избирателей. По мнению экспертов, его успех не носил чисто политического характера, поскольку в стране не наблюдалось особого роста влияния партии социалистов. Скорее, свою роль здесь сыграли личные качества Пырванова, его умеренность, отказ от прямых атак и компроматов во время избирательной кампании¹⁷. Такое поведение привлекло к нему избирателей, которым надоело яростное противостояние большинства политиков.

Таким образом, в первый год нового тысячелетия Болгария дважды удивила мир крутыми виражами во внутренней политике, а от журналистов получила следующую эффектную характеристику: трансформирующееся государство, где премьер-министр – бывший царь, а президент – бывший коммунист¹⁸.

В октябре 2001 г. новый кабинет представил, наконец, свою программу действий с многообещающим названием «Народ – богатство Болгарии». Она содержала намерения обеспечить годовой рост ВВП на 5-7 %, снизить прямые налоги, привлечь иностранные инвестиции, уменьшить число безработных. Однако уже вскоре правительство было вынуждено отказаться от некоторых своих обещаний (отчасти это

¹⁶ Пульс планеты, ИТАР-ТАСС, 15 ноября 2001.

¹⁷ Калинова Е., Баева И. Българските преходи... С. 345.

¹⁸ После победы на выборах Пырванов вышел из состава БСП, а председателем Высшего совета партии был избран Сергей Станишев, сын бывшего члена Политбюро ЦК БКП Димитра Станишева.

было связано с экономическими последствиями для всего мира терактов в США 11 сентября 2001 г.). Бюджет на 2002 год, предусматривавший двукратное увеличение зарплат на 5 % и однократное повышение пенсий при инфляции в 3,5 %, явно не означал обещанного улучшения уровня жизни народа. Когда в конце октября истекли первые 100 дней нового правительства, обе главные оппозиционные партии не преминули продемонстрировать свое к нему отношение, причем если ОДС критиковала политику кабинета за ее «левизну», то БСП считала ее «правой», продолжающей политику кабинета Костова.

Особенно тяжело отразилось на населении новое повышение цен на продукты и услуги, 10 % увеличение цен на электроэнергию, паровое отопление и газ, а также обложение налогом на добавленную стоимость болгарских лекарств. Когда в начале 2002 г. пришло время платить налоги и разного рода патенты, то оказалось, что большинство их повышено, причем в разы. Недовольство правительством, наметившееся уже осенью 2001 г., резко возросло, профсоюзы стали организовывать протесты. За считанные месяцы доверие населения к НДСВ (трансформировавшегося из коалиции в партию) резко упало.

Сферой, в которой правительство С. Саксен-Кобург-Готского добилось наиболее значимых успехов, была внешняя политика. За время его мандата Болгария стала полноправным членом НАТО (2 апреля 2004 г.) и завершила переговорный процесс о присоединении к Европейскому Союзу, подписав соответствующий договор 25 апреля 2005 г. (с 1 февраля 1995 г. она являлась ассоциированным членом ЕС). Датой вступления Болгарии в ЕС был определен 2007 год, но до этого ей следовало провести целый ряд реформ, чтобы отвечать необходимым политическим и экономическим критериям.

Что касается болгаро-российских отношений, то они характеризовались продолжающимся спадом в сфере политических, экономических и культурных отношений, которым был отмечен весь период трансформации в Болгарии. Подписанный еще 4 августа 1992 г. президентами двух стран межгосударственный договор о дружественных отношениях и сотрудничестве между двумя странами не смог приостановить почти десятикратного снижения объема торгово-экономических связей и не повысил результативность политического взаимодействия. Поворот во взаимоотношениях между Россией и Болгарией наметился после избрания

президентом Г. Пырванова, выступившего с концепцией улучшения сотрудничества между двумя странами¹⁹.

Сдвиги в расстановке основных политических сил в Болгарии отчетливо выявили итоги выборов в местные органы власти осенью 2003 г. Наибольшее число мандатов в советах общин получили представители БСП (17,6 %), на втором месте оказалось ДПС (13,2 %), на третьем – СДС (10,2 %). Правящая правоцентристская партия НДСВ получила лишь 6,5 % мест, что продемонстрировало глубочайший кризис доверия к ней избирателей²⁰. При этом такие неблагоприятные для НДСВ итоги выборов были получены в условиях экономического роста и макроэкономической стабилизации, правда, при дефиците внешней политики и текущего счета платежного баланса. Интересно, что более половины мандатов в местные органы власти завоевали независимые кандидаты и представители партий, не входящих в нынешний парламент. При выборах градоначальников областных центров на первом месте также оказалась БСП (самостоятельно или в коалиции). Все это свидетельствовало о недовольстве населения правительством, о том, что в болгарском обществе в очередной раз назрела потребность в альтернативе утвердившейся политической элите²¹. Выборы в местные органы власти показали значительный рост влияния БСП, которая продолжала свою модернизацию после принятия ее в члены Социалистического Интернационала в 2003 г. Воодушевленные успехом, социалисты взяли курс на подготовку к очередным выборам в Народное Собрание.

Шестые после ноября 1989 г. парламентские выборы состоялись в положенный срок, 25 июня 2005 г., хотя оппозиционные СДС и БСП неоднократно поднимали вопрос о недоверии правительству С. Саксен-Кобург-Готского и о проведении досрочных выборов. Возглавляемая социалистами Коалиция «За Болгарию» получила большинство - 31% голосов и 82 мандата вместо 48 в предыдущем Народном собрании. Более 4% голосов, необходимых для получения места в парламенте, набрали следующие партии: НДСВ - 19,88 % (соответственно, 53 места вместо прежних 120), ДПС - 12,68 % (34 места), ультранационалистическая Коалиция «Атака» – 8,93% (21 мандат), Объединенные демократические силы (ОДС) – 7,70 % (20 мандатов), партия бывшего премьер-министра И. Костова «Демократы за сильную Болгарию» (ДСБ) – 6,45 % (17 мест) и коалиция Болгарский народный союз (БНС) – 5,20 % (13 мандатов)²².

¹⁹ Пульс планеты. ИТАР-ТАСС. 4 декабря 2001.

²⁰ Страны Центральной и Восточной Европы в 2003 году: результаты социально-экономического и политического развития. М., 2004. С. 26.

²¹ Там же. С. 25-27.

²² <http://www.parlament.bg> от 17 июля 2005.

Таким образом, результаты выборов свидетельствовали, с одной стороны, о резком падении доверия к бывшей правящей партии НДСВ и ее лидеру, а с другой – об упрочении позиций социалистов. Кроме того, стало очевидным значительное усиление позиций партии турецкого меньшинства – ДПС, игравшей роль своеобразного балансира в парламенте, когда ни одна ведущая политическая сила не обладала большинством. Она стала третьей по численности партией в Народном Собрании. Рекордно высокий результат ДПС имел несколько причин, в том числе низкую избирательную активность традиционно голосующих за другие партии, активизацию электората ДПС в связи с участием в выборах «Атаки» с ее националистическими, в частности, антитурецкими лозунгами.

Однако самой большой неожиданностью стал прорыв в парламент Коалиции «Атака». Аналитики объясняли этот феномен появившимся кризисом доверия к традиционным партиям всего политического спектра, а также к публичным политическим фигурам, преследующим вместо общественных интересов групповые или собственные. «Атака» адресовала свои популистские послания именно тем людям, которые потеряли свои иллюзии и надежды, остались без ориентиров. Она отражала экстремистское недовольство граждан (как бедных, так и богатых, как крайне левых, так и крайне правых), избирателей, не нашедших своего места ни в раздробленном и разбитом правом политическом лагере, ни в практически не существующем крайне левом (коммунистическом). Исследования, в частности, показали, что более половины электората «Атаки» составили разочаровавшиеся левые избиратели, которые больше не воспринимали БСП в качестве левой и социальной партии, способной формулировать и защищать их новые социальные ожидания²³.

Партия «Атака» была создана в апреле 2005 г., ее председателем стал известный болгарский журналист Волен Сидеров. Она привлекла к себе внимание тем, что поднимала важные и крайне болезненные для болгарского общества проблемы, которые другие партии и политики не решались открыто дискутировать в публичном пространстве, и при помощи демагогии и популизма создавала обманчивое представление о возможности их легкого и быстрого решения. Так, «Атака» выступила за изменения в конституции страны (например, признание православия официальной религией), за восстановление смертной казни преступникам, против невыгодного для Болгарии закрытия реакторов АЭС «Козлодуй», против покупки болгарских земель иностранцами, против вступления в НАТО и ЕС, против «колониальных» отношений с МВФ. При этом она использовала национал-патриотические и ксенофобские

²³ «Нова зора», 26 септември 2006.

настроения части населения, которой импонирует ее риторика против ДПС, турок и цыган. Политические противники «Атаки» и некоторые болгарские СМИ квалифицируют идеологию этой партии как антигуманную, расистскую и близкую к фашизму, хотя сама она определяет себя в качестве патриотической и националистической²⁴. Согласно социологическим опросам в начале 2006 г. «Атака», которую поддерживало 12-13% всех совершеннолетних болгарских граждан, представляла собой вторую политическую силу после БСП.

Поскольку ни одна политическая партия не получила абсолютного большинства в Народном собрании, назначить правительство можно было только на основе коалиции различных политических сил, предварительно приведя к консенсусу их программные и управленческие принципы. Однако исключительная раздробленность парламента, властные устремления отдельных групп затруднили процесс формирования необходимого большинства. Начавшиеся в июле переговоры между БСП, НДСВ и ДПС о трехпартийной коалиции шли долго и трудно, часто заходили в тупик. В течение семи недель политическая жизнь Болгарии фактически была парализована. Хотя разногласий по основным политическим вопросам и принципам будущего кабинета между БСП и НДСВ не было, основная борьба разгорелась за пост премьера и за министерские портфели.

В период формирования коалиции БСП – НДСВ - ДПС немало говорилось о ее «противоестественности» (как сказал бы Крылов, «лебедь, рак да щука»). Однако пойти на ее формирование БСП пришлось не от хорошей жизни. Результаты выборов 2005 г. сделали очевидными недостатки подхода социалистов к формированию предвыборной коалиции. Как отмечал член Высшего совета БСП В. Топенчаров, все попытки социалистов собрать всех «левых» или хотя бы всех «антиправых» оказались бесплодными или по крайней мере недостаточными для убедительной победы на выборах²⁵. Поэтому после них перед БСП встала новая проблема – искать решение об участии во власти. Выход был один – пытаться сформировать коалицию, но в рамках уже избранного парламента. Это стало возможным лишь в результате внутренней перестройки БСП после провала кабинета Ж. Виденова и тяжелой изоляции, в которую партия попала. БСП вынуждена была воспринять (хотя и со многими оговорками) тезис о «социально-либеральном» управлении. Это открывало перед ней перспективу развития и постэлекторального соглашения с ДПС. Таким образом, волей-неволей, БСП оказалась «сдвинутой» несколько вправо. Возможности проводить подчеркнуто

²⁴ <http://www.ataka.bg/index.php?option>

²⁵ Топенчаров В. Управляваща коалиция БСП – НДСВ – ДПС. // «Ново време», 2006, № 3. С. 93.

свою внешнюю и социальную политику в соответствии с предвыборными обещаниями оказались резко ограниченными. Тем не менее, выигрыш БСП был очевиден. После 8 лет глухой оппозиции, когда социалисты были изгнаны из управленческих структур не только в политическом, но и в кадровом отношении (особенно в период правления кабинета Костова), БСП снова оказалась у власти, причем в качестве определяющей силы. Ее стали воспринимать как возможного партнера не только левые и левоцентристские партии, но и правоцентристские. Иными словами, БСП воспринималась теперь в качестве «нормальной партии» на политической арене Болгарии²⁶.

Обострение парламентского кризиса вызвало предупреждения со стороны Евросоюза о возможности отсрочки приема Болгарии в ЕС из-за политической нестабильности. Нелишне отметить, что прирди к соглашению С. Станишева и С. Саксен-Кобург-Готского заставила и угроза полной победы «Атаки» на возможных повторных парламентских выборах. Наконец, 16 августа Народное Собрание утвердило состав лево-центристского правительства во главе с С. Станишевым (167 голосов «за» и 67 «против»). Министерские портфели были распределены следующим образом: БСП – 8, НДСВ – 5, ДПС – 3.

С большим трудом образованная «тройная коалиция» с самого начала несла печать политической нестабильности и была чревата будущими внутренними конфликтами. Перед новым кабинетом стояли непростые задачи – он должен был провести реформы, необходимые для вступления страны в Европейский Союз. Премьер-министр заявил, что главными задачами новой коалиции будут решение социальных проблем граждан, сокращение отставания от ЕС по уровню жизни населения и рост экономики. Пока что приближение Болгарии к Европе происходило такими медленными темпами, что огромное число способных молодых людей предпочитало пройти этот путь не вместе со своей страной, а самостоятельно, выехав за рубеж.

22-29 октября 2006 г. в Болгарии состоялись очередные президентские выборы, в ходе которых на пост главы государства претендовали семь кандидатов, в том числе действующий президент Болгарии Г. Пырванов, лидер «Атаки» В. Сидеров и Н. Беронов, выдвинутый рядом правых партий. Пырванов формально баллотировался как независимый кандидат, но имел мощную поддержку БСП, которую он возглавлял вплоть до начала президентской кампании в 2001 г., а также ее партнеров по правящей коалиции – НДСВ и ДПС. Глава государства с 2001 г. находился в лидерах с точки зрения рейтинга ведущих болгарских политиков, снискав популярность среди

²⁶ Там же. С. 98.

населения вступлением страны в НАТО в 2004 г. и договоренностью о вхождении 1 января 2007 г. в Евросоюз. Он зарекомендовал себя как политик, который в самые трудные моменты проявлял политическое спокойствие и предсказуемость, национальную ответственность и способность видеть проблемы в их развитии и перспективе. В предвыборном штабе Пырванова не скрывали, что его переизбрание на новый срок очень важно для стабильности и европейской ориентации Болгарии, а также для авторитета БСП как внутри страны, так и в международном плане²⁷.

Поскольку в первом туре явка составила менее половины зарегистрированных избирателей, 29 октября состоялся второй тур выборов, в котором участвовали только два кандидата, получившие наибольшее число голосов Пырванов и Сидеров. Убедительную победу в нем одержал Г. Пырванов, набравший более 76% голосов и ставший первым президентом Республики Болгария, переизбранным на второй срок. По мнению наблюдателей, победа Пырванова прежде всего означала продолжение нынешнего курса в отношениях с Европой, НАТО, США и Россией.

Опираясь на итоги выборов, многие политологи констатировали новый раскол в болгарском обществе, вызывающий немалую тревогу. На заре демократических перемен болгары делились на «синих» – тех, кто эти перемены пропагандировал, и «красных» - сторонников социалистического выбора. В 2006 г. линия раскола прошла в иной плоскости. По другую сторону от президента и его электората оказались националисты. Их приход к власти лишил бы страну европейских денег и мог бы спровоцировать серьезные внутренние беспорядки.

В декабре 2006 г., за месяц до вступления Болгарии в ЕС, Национальный центр по изучению общественного мнения (НЦИОМ) провел опрос среди населения о рейтинге популярности партий и политиков. 60% болгар были уверены, что правительство выполнит свой мандат до конца. По мнению социологов, этот результат отражал удовлетворение работой кабинета на пути евроинтеграции Болгарии. Естественно, наиболее оптимистично были настроены приверженцы партий «тройной коалиции», люди с высшим образованием и с доходами выше средних. Самым популярным политиком в этом месяце стал софийский мэр и бывший главный секретарь МВД Б. Борисов (71%), ему совсем немного уступал Г. Пырванов (70). Третье место занял министр культуры (известный актер) Ст. Данаилов (65%). Значительно отставал от них премьер С. Станишев (42%).

Согласно данным НЦИОМ, участие в правительстве больше всего «навредило» партии Симеона – в ее поддержку высказалось всего 2% болгар. Симпатии к БСП

²⁷ «Дума», 20 сентября 2006.

сохранило около 26% граждан. Второй политической силой, набравшей 13-15% голосов опрошенных, оказалась совершенно новая партия «Граждане за европейское развитие Болгарии» (ГЕРБ), созданная ее неформальным лидером Бойко Борисовым 3 декабря 2006 г. (она стала наследницей образованного несколькими месяцами раньше гражданского объединения с таким же названием). ДПС и «Атака» находились на одном уровне - 7-9%. Таким образом, ГЕРБ вытеснил «Атаку» со второго места. Рейтинг лидеров этих партий оказался вообще несопоставим: 71% (Б. Борисов) против 17% (В. Сидеров). СДС мог рассчитывать на поддержку всего 5%. НЦИОМ констатировал, что ГЕРБ «оттянул на себя» часть электората БСП, НДСВ и «Атаки», то есть привлек много разочарованных из других партий. В глазах населения ГЕРБ не выглядел ни левым, ни правым формированием, а привлекал к себе прежде всего критикой в адрес правящих и заявлениями о намерениях побороть преступность²⁸.

Уже спустя полгода после вступления Болгарии в Европейский Союз (1 января 2007 г.) стало очевидно, что политическая ситуация в стране отнюдь не стабилизировалась, как прогнозировали многие политики и СМИ. Напротив, пропасть между основной массой населения и политическими и экономическими элитами углубилась, обострились и конфликты внутри самих элит.

Схема управления «тройной коалиции» подвергалась постоянной критике в результате усиливавшегося натиска общественного недовольства, порожденного адаптацией к членству в Европейском Союзе. Уже с 2004 г. в НДСВ не стихали политические страсти, велась борьба за новые посты во внутрипартийном управлении на фоне падения рейтинга лидера движения – С. Саксен-Кобург-Готского. В декабре 2007 г. в НДСВ произошел раскол. В результате недовольства ряда депутатов политикой, проводимой парламентской группой НДСВ, сформировалась новая парламентская группа «Болгарская новая демократия» (БНД), занявшая место в правом пространстве²⁹. Многие сторонники НДСВ отвернулись от этой партии, поскольку не одобряли ее участия в «тройной коалиции». Ведь значительная часть электората НДСВ в 2001 г. сформировалась из «синих», разочарованных распадавшимся СДС, и этим людям трудно было принять сотрудничество бывшего царя с социалистами и с ДПС.

Выборы 18 депутатов в Европейский парламент в мае 2007 г., в которых приняли участие всего лишь 28% имеющих право голоса, фактически вылились в вотум протеста против правящих партий и их политического курса. Результаты голосования в который раз удивили своей непредсказуемостью. Победителем,

²⁸ «Сега», 30 декабря 2006.

²⁹ http://news.ibox.bg/columnist/id_1175628417

набравшим 21,69% голосов (5 мандатов), стала партия ГЕРБ, образованная лишь за полгода до выборов. За ней почти вплотную шла БСП с 21,41% (5 мандатов), далее следовал ее партнер по правящей коалиции – ДПС (20,26%, 4 мандата). Таким образом, лидер «тройной коалиции» – БСП - оказался на втором месте после новой формации. Четвертое место заняла ультранационалистическая «Атака» с 14% голосов (3 мандата). Партия НДСВ потерпела сокрушительное поражение (6%, 1 мандат). За бортом оказался весь право-консервативный лагерь: «Демократы за сильную Болгарию» (ДСБ) во главе с бывшим премьером И. Костовым, Болгарский народный союз (БНС) и СДС даже не смогли преодолеть 4% барьер и превратились в политических аутсайдеров.

При сравнении результатов выборов в Народное Собрание летом 2005 г. и в Европарламент два года спустя обращает на себя внимание, что с учетом падения избирательной активности населения в два раза электорат БСП сократился в три раза, а электорат НДСВ – даже в шесть раз. Уменьшилось, хотя и не очень значительно, относительное число голосовавших за ДПС. Сохранила свой твердый электорат и «Атака», несмотря на раскол в своем руководстве и муссировавшиеся в СМИ скандалы, связанные с ее лидером В. Сидеровым. В то время как социалисты и правые партии рисовали своим согражданам вступление в ЕС в розовых красках, «Атака» была единственным формированием, которое выступало против Евросоюза. Она использовала отрезвление, наступившее у населения уже вскоре после вступления в ЕС (усилившиеся с этого времени призывы из Брюсселя к большей дисциплине в экономике и к более решительному проведению реформ были восприняты многими болгарами как угроза их благополучию) и систематически пыталась поставить растущую оппозицию по отношению к Евросоюзу под свои ультранационалистические знамена. Наконец, поистине катастрофичными можно назвать результаты выборов в Европарламент для традиционно правых партий: и ДСБ, и СДС получили втрое меньше голосов, чем в 2005 г.³⁰

Следует особо остановиться на новом факторе в болгарской политике, каким стала партия ГЕРБ, создавшая всего за несколько месяцев свои структуры в 264 муниципалитетах и признанная на выборах в Европарламент первой политической силой. ГЕРБ обошел не только социалистов, находящихся у власти. В Софии, где многие годы подряд самыми мощными структурами располагали правые силы, ГЕРБ получил приблизительно в три раза более высокие результаты, чем объединенные ДСБ и СДС. В своей пропаганде он с успехом использовал растущее недовольство

³⁰ <http://www.mediapool.bg> за 24 ноября 2007.

населения социалистической и «царской» партиями, а также различными объединениями консервативных «демократов», которые почти за 20 лет своего правления не смогли вывести страну из нищеты. ГЕРБ проводил громкую популистскую кампанию против коррупции и кричащего социального неравенства в стране, обещал проводить правовую политику и улучшить условия для развития отечественной экономики, чем и завоевал на свою сторону многих болгар.

В конце августа 2007 г. премьер-министр С. Станишев подвел итоги двухлетней работы правительства. По его словам, за последние два года болгарская экономика продолжала отмечать высокий и устойчивый рост. Реальный рост ВВП за 2005 и 2006 гг. превысил 6%, а за первый квартал 2007 года он стал еще выше. Уровень безработицы в стране составил менее 8%. В бюджетном секторе средняя заработная плата повысилась до 250 евро, средняя пенсия повысилась с 68 евро в 2005 г. до 84 евро в июле 2007 г. Подчеркнув, что Болгария находится в числе самых быстро развивающихся стран в ЕС, премьер, тем не менее, отметил, что болгарское общество ожидает более ощутимых изменений в доходах, качестве жизни, образовании и здравоохранении³¹.

Своеобразным ответом на оптимистичный отчет премьера стали два события осени 2007 года: национальная забастовка учителей, которая оказалась самым масштабным социальным протестом в стране за весь период трансформации, и выборы в местные органы власти в октябре. Забастовка учителей с самого начала носила не политический, а социально-экономический характер³². Уже многие годы зарплаты в сфере образования были среди наиболее низких в стране. В сентябре 2007 г. болгарские учителя начали общенациональную бессрочную забастовку, которая грозила привести к срыву учебного года. Десятки тысяч болгарских учеников не ходили в школу более месяца. Учителя настаивали на поэтапном заметном увеличении размера их зарплат и на проведении более эффективной реформы в сфере образования. Социологи отмечали спад политического доверия к премьер-министру и к министрам, непосредственно связанным с конфликтом³³. Через месяц после начала забастовки оппозиция в парламенте внесла вотум недоверия правительству. Это был уже третий вотум недоверия кабинету тройной коалиции БСП-ДПС-НДСВ за период ее

³¹ http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Monitor/Material/doklad_190907.htm

³² Подробнее см. Валева Е. Л. Системная трансформация в Болгарии: от смены власти до вступления в Европейский Союз (1991-2007 гг.) // Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века – начало XXI столетия). М., 2008.

³³ <http://www.dnevnik.bg> за 24 октября 2007.

двухлетнего правления. Предыдущие два вотума были мотивированы невосполнением ущерба от страшных наводнений летом 2005 г. и кризисом в области здравоохранения.

Забастовочные действия болгарских учителей, продолжавшиеся почти полтора месяца, в конце концов столкнулись с ослаблением поддержки со стороны родителей; в обществе и среди самих учителей уже ощущалась усталость от забастовки. Одновременно она выявила преобладание среди населения скептицизма по отношению к управленческому потенциалу исполнительной власти³⁴. Разочарованные прибавкой в 40 евро и готовые не отступать от своих требований, болгарские учителя приняли компромиссное решение возвратиться в школы, поскольку дальнейшие переговоры стали бессмысленны. Подводя итоги, можно сказать, что кризис был весьма симптоматичным для состояния всего болгарского общества, где наблюдается конфронтация узкого слоя богачей и основной части населения, сталкивающейся с социальной незащищенностью и бедностью.

Накануне выборов в органы местной власти в конце октября 2007 г. оптимистические настроения болгар в связи с развитием страны после вступления в Евросоюз сильно понизились, а политическая элита все больше теряла доверие граждан. Этот тревожный вывод был сделан на основе опроса общественного мнения, проведенного в период с 19 по 23 октября Институтом по маркетингу и социальным исследованиям. На вопрос: «Как изменилась жизнь болгар за последние два года?» лишь 14% населения считало, что к лучшему, а 46% опрошенных ответило «К худшему». В соответствие с этим наблюдался спад авторитета многих политических лидеров. Несмотря на прочное большинство в парламенте, которое имела правящая коалиция БСП-НДСВ-ДПС (почти две трети депутатов), в стране налицо была политическая нестабильность, которую еще более усилила забастовка учителей. Праволиберальная оппозиция в Народном собрании инициировала против правительства семь вотумов недоверия. Конкретные обвинения в адрес кабинета Станишева были связаны с неудачами в трех областях - членстве в ЕС и НАТО, провале социальной политики и создании олигархической модели управления, связанной с организованной преступностью.

На этом фоне в Болгарии наблюдалась весьма ожесточенная и сопряженная со множеством экономических интересов кампания по выборам в местные органы власти. После своего присоединения к ЕС Болгария получила доступ к европейским фондам, которые открывали новые возможности перед развитием муниципалитетов в целом. В

³⁴ «Капитал», № 41 за 12 октября 2007.

случае реализации представленных проектов страна могла получить возможность освоить почти 7 млрд. евро за период 2007-2013 гг. Несомненно, это стало стимулом для создания разного рода объединений граждан и предпринимателей, которые имели сильные позиции в регионах и активно подключились к предвыборной борьбе. Уже в первом туре значительное число голосов было отдано именно за них.

Первые две позиции, как и на выборах в евродепутаты весной, заняли ГЕРБ и БСП – от них было избрано наибольшее число мэров муниципалитетов, а также муниципальных советников. НДСВ, а также правые формации, которые во многих местах выдвинули общие кандидатуры на пост мэра, не получили существенной поддержки. Местные выборы осени 2007 г. отразили серьезное смещение пластов в политической системе страны, поскольку внепарламентская правоцентристская партия ГЕРБ заняла второе место в национальном масштабе и одержала победу в двух самых крупных городах Болгарии – Софии и Пловдиве, собрав при этом много голосов и правых избирателей, и центристов. На выборах отмечалась относительно низкая избирательная активность – немногим более 42% по стране, что подтвердило установившуюся негативную тенденцию, объяснявшуюся возрастающим разрывом между элитой и избирателями. Внимание болгарских политиков и СМИ привлекли два феномена этих выборов: огромное число бизнес-обществ, зарегистрированных под формой различных партий, и «покупка голосов» в небывалых прежде масштабах, что крайне встревожило правительство и парламент.

В июне 2009 г. кабинет С. Станишева отчитался о проделанной работе за четыре года³⁵. Отчет выглядел весьма оптимистично: итоги мандата в политическом и экономическом плане оказались положительными. Несмотря на последствия кризиса, показатели безработицы за март 2009 г. составили 6,2 %, что меньше среднего по Европе. В экономике на текущий момент было на 360 тыс. рабочих мест по сравнению с 2009 г. С начала мандата минимальная заработная плата увеличилась на 60% и в 2009 г. достигла 120 евро. Банковская система и Валютный совет стабильны. ВВП увеличился на 70%, экспорт в последние годы вырос примерно вдвое и составил 40,3 млрд. евро. Государственная задолженность уменьшилась более чем в 2 раза. Среднегодовой темп роста ВВП за 4 года составил более 6 %. В связи с кризисом правительство приняло антикризисный план, который постоянно адаптируется. По словам вице-преьера М. Плугчиевой, 2009 год прошел под знаком преодоления кризисной ситуации, связанной с финансовыми санкциями со стороны Брюсселя по причине злоупотреблений средствами из еврофондов: Болгария не только сделала

³⁵ http://bnr.bg/radiobulgaria/emission_russian/theme_monitor/material/11-06-cabinet-report.htm

выводы из критики Еврокомиссии, но и полностью изменила способ управления средствами ЕС³⁶. Однако громкие коррупционные скандалы расшатывали и ослабляли позиции коалиционного правительства, как и проблемы энергетики и роста цен на топливо.

Оценку управления за последние восемь лет дало само болгарское население в ходе парламентских выборов 5 июля 2009 г. Уже за несколько месяцев до выборов социологи отмечали усиление оппозиционных настроений в обществе и радикализацию политически активных избирателей. Причиной появления этих тенденций стал мировой финансовый кризис, который не обошел стороной и Болгарию, а также газовый кризис зимы 2009 г. Сложившаяся политическая модель уже давно не представляла интересов граждан, они в очередной раз искали альтернативу. Если в предыдущие годы в стране много говорилось об апатии избирателей, не веривших в то, что от них реально что-то зависит, то рекордно высокая избирательная активность на выборах в июле 2009 г. удивила даже социологов: в голосовании приняли участие около 60% болгар (около 4.2 млн. человек). При этом большинство поддержало правоцентристскую партию ГЕРБ (39,7% голосов). Тем самым население страны выразило свое решительное желание изменить сложившуюся ситуацию. Более чем в два раза меньше голосов получили стоявшие у власти социалисты (их Коалиция за Болгарию получила 17,7%, то есть даже меньше, чем в 1997 г.) и ДПС (14,5%), а партия НДСВ после 8 лет участия в управлении страной даже не вошла в парламент. Четвертую позицию на выборах заняла националистическая «Атака» (9,4% голосов); правоцентристская «Синяя коалиция» (СДС и ДСБ) также вошла в состав нового парламента (6,8%). Шестой представленной в Народном собрании политической формацией стала партия крайних консерваторов «Порядок, законность, справедливость» (4,1%).

После сокрушительного провала НДСВ на выборах С. Саксен-Кобург-Готский объявил, что «принимает ответственность на себя и уходит в отставку». В отличие от него С. Станишев, продолжая представлять правление своего кабинета успешным, переложил вину за поражение социалистов на мировой экономический кризис и антитурецкие настроения, не признавая, что чрезмерное сближение с ДПС было ошибкой. Более того, на заседании 47-ого съезда БСП в октябре 2009 г. Станишев вновь был избран на пост председателя партии, хотя в проекте декларации подчеркивалась воля БСП к переменам в ее политике, руководстве и дальнейшей работе в обществе. Национальный совет БСП признал серьезный кризис в партии и

³⁶ Там же.

назвал в качестве основной причины утраты ею доверия тот факт, что коалиционное правление «создало и укрепило впечатление о приоритетном обслуживании интересов узкого круга людей и групп, близких к БСП»³⁷.

Повышенная избирательная активность, отмечали политологи, говорила о том, что ситуация вышла за определенные границы, что должны наступить перемены, так как страна практически не развивается. Большое влияние оказало и серьезное ухудшение публичного образа Болгарии в Евросоюзе, неуспешный старт в ЕС в качестве его полноправного члена. Дополнительным стимулом для избирателей стала и особенно агрессивная фаза, в которую вступила предвыборная кампания в канун выборов. В середине кампании была разыграна и этническая карта³⁸.

Согласно результатам выборов, в состав Народного собрания 41-ого созыва вошли 116 представителей партии ГЕРБ, 40 депутатов от Коалиции за Болгарию, 38 – ДПС, 21 – партии «Атака», 15 – «Синей коалиции» и 10 от партии «Порядок, законность и справедливость». Мандат на составление правительства получил Б. Борисов. Его партии ГЕРБ не хватило всего лишь пяти голосов, чтобы располагать полным большинством в парламенте, но в него вошли еще три формации с желанием изменить статус-кво и заявившие о своей поддержке будущего кабинета – «Синяя коалиция», более консервативная правая партия «Порядок, законность и справедливость» и «Атака». Остальные две партии в новом парламенте - правящие до сих пор левая Коалиция за Болгарию и либеральная партия ДПС - составили оппозицию.

Правоцентристский однопартийный кабинет Б. Борисова был сформирован в конце июля 2009 г. В качестве заместителя премьера и министра внутренних дел его ближайший соратник, председатель партии «ГЕРБ» Ц. Цветанов, пост вице-преьера и министра финансов получил известный либеральный экономист, бывший сотрудник Всемирного банка С. Дянков, а министерство иностранных дел возглавила депутат Европарламента, социолог Р. Желева. Среди первоочередных задач новое правительство назвало необходимость ликвидировать политическую коррупцию, что способствовало бы восстановлению доверия к Болгарии европейских институтов, Евросоюза в целом, и, в результате, разблокированию замороженных средств из еврофондов³⁹. Не менее важным приоритетом являются поиски механизмов для ограничения последствий

³⁷ <http://bnr.bg/sites/horizont/News/Bulgaria/Pages/a.aspx>

³⁸ http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Monitor/Material/07-07-elections-results.htm

³⁹ Болгария заняла в 2009 г. первое место в самом позорном рейтинге Европейского бюро по борьбе с мошенничеством (ОЛАФ) о злоупотреблениях с еврофондами. Больше всего злоупотреблений с деньгами ЕС было раскрыто в секторе сельского хозяйства, в результате чего Еврокомиссия заморозила 140 млн. евро по программе САПАРД. По другим программам также была заблокирована значительная часть средств Евросоюза.

экономического кризиса – задача, оказавшаяся не по силам «тройной коалиции». Это означает борьбу с безработицей и оказание помощи бизнесу, а также пересмотр бюджета. Несмотря на то, что ГЕРБ в ходе своей предвыборной кампании не делал упор на социальной стороне своей экономической политики, новому кабинету придется иметь в виду, что во всех общественных группах крайне велики ожидания увеличения социальных расходов и индексирования зарплат и пенсий. Именно в трудном балансировании между поддержкой бизнеса и социальными расходами эксперты видят один из главных вызовов новому болгарскому правительству⁴⁰.

Быстрыми и конкретными действиями Б. Борисов принялся доказывать, что «Болгария может» – девиз, которым ГЕРБ завоевал симпатию и болгар, и партнеров по Евросоюзу. Уже во время своего первого официального визита в Брюссель в сентябре 2009 г. он представил пакет неотложных мер против организованной преступности и коррупции в высших эшелонах власти, принятый его кабинетом в ответ на рекомендации Европейской комиссии. В ответ ЕС деблокировал миллионы евро для болгарских фермеров по программе САПАРД, которые были заморожены при предыдущем правительстве из-за установленных серьезных нарушений. По словам председателя Еврокомиссии Ж. Баррозу, новое болгарское правительство получило в Брюсселе кредит доверия: при наличии контроля выплаты средств со стороны ЕС будут возобновлены.

С целью овладения кризисом, борьбы с коррупцией и восстановления доверия Брюсселя были осуществлены первые шаги – ревизия управления «тройной коалиции» БСП-НДСВ-ДПС, сокращение бюджетных расходов на 15%, смена руководящих кадров в государственных структурах, подозревающихся в злоупотреблении служебным положением и невыполнении служебных обязанностей⁴¹. Данные действия, в свою очередь, спровоцировали прежних правящих обвинить новое правительство в «охоте на ведьм». Одной смены политической элиты недостаточно для того, чтобы решить, что политическая коррупция исчезла, считает аналитик А.Гылыбов. Он полагает, что представители сетей влияния, созданных в последние годы, продолжают оказывать весьма серьезное сопротивление попыткам расследования⁴². Для того, чтобы оправдать надежды общества, ГЕРБ постепенно должен переместить центр тяжести в своих политических действиях от установления

⁴⁰ «Капитал», №27, 10 юли 2006.

⁴¹ http://bnr.bg/sites/radiobulgaria/Lifestyle/Politics/Pages/2409_antikrizisni_merki.aspx

⁴² http://www.bnr.bg/RadioBulgaria/Emission_Russian/Theme_Monitor/Material/24-08-govmnt-first-steps.htm

нарушений предыдущим правительством к позитивной управленческой программе, к активному решению проблем, связанных с экономическим кризисом.

Новое правительство разработало пакет экономических мер по восстановлению экономики страны на период с июля 2009 г. по апрель 2010 г. Антикризисные меры распределены на восемь групп и согласованы с депутатами, международными финансовыми институтами и социальными партнерами. Часть этих мер направлена на сохранение и увеличение числа рабочих мест в отраслях, имеющих стратегическое значение. Предусматривается уменьшение бюрократических препятствий в сфере бизнеса. Другие акценты в антикризисной программе - развитие сектора информационных технологий, использование новых источников энергии и завершение трех главных для Болгарии магистралей, являющихся частью европейской транспортной системы. В макроэкономическом плане программа предусматривает сохранение Валютного совета, фиксированного курса лева к евро до вхождения Болгарии в еврозону, поддержку сбалансированного бюджета. Важнейшая задача – прекращение коррупции при освоении еврофондов, прозрачное и точное соблюдение условий пользования деньгами ЕС. Министерством правосудия был подготовлен пакет мероприятий сроком до конца 2009 г., затрагивающих три области: реформу судебной системы, противодействие коррупции и организованной преступности и постоянные меры в сфере правосудия. Часть мер связана с изменениями в Уголовном и Уголовно-процессуальном кодексах, в Законе о конфликте интересов и т.д. Особое значение придается конкретным действиям по обеспечению прозрачности работы судебной системы и процедурам выбора административного руководства в ней.

Пока большинство болгар одобряют первые шаги кабинета Б.Борисова. Вопрос в том, сумеет ли правительство оправдать это беспрецедентное доверие болгарского народа и Евросоюза. Ведь имеющиеся налицо сверхожидания общества предполагают огромную политическую ответственность и серьезные вызовы.

Если для стран Запада очевидно, что чем раньше объявит свою предвыборную программу тот или иной кандидат, та или иная партия, тем лучших показателей они добьются, то избирательные кампании в постсоциалистической Болгарии часто показывали прямо противоположный результат. За последние десять лет среди победителей порой оказывались партии, появившиеся всего за несколько месяцев до выборов. Так, в 2001 г. неожиданно оглушительной победы добилось НДСВ, четыре года спустя сюрприз преподнесла «Атака», а феноменом выборов депутатов в Европарламент и в местные органы власти в 2007 г., как и в Народное Собрание в 2009

г. стали партия ГЕРБ и ее лидер Б.Борисов. Сам он в 2005 г. выдвинул свою кандидатуру на пост мэра Софии значительно позже своих конкурентов и тем не менее победил. Стремление электората отдавать предпочтение «харизматической личности» в ущерб политическому выбору свидетельствовало о нестабильности болгарской политической системы, перманентной общественной напряженности в стране. В лихорадочном непостоянстве болгарского избирателя наблюдатели видят тревожный знак кризиса доверия к политическому классу, отрыва политической элиты от общества. В то же время многообразие политической жизни, частая смена правительственных кабинетов говорят о политическом плюрализме, являющемся неременной составляющей демократии.

После двадцатилетнего периода системной трансформации (которая, судя по всему, не закончена до сих пор), испробовав в управлении различные политические силы и их комбинации, пережив очередные надежды и разочарования, Болгария по-прежнему стоит перед масштабными задачами. Это преодоление бедности, модернизация страны, достижение европейских показателей развития, построение демократического правового государства и гражданского общества, пока еще находящихся в стадии становления.

Преходът като граница: приватизацията и нейните социално-икономически последици в България в края на ХХ и началото на ХХІ век

Илиана Марчева

Преходът от социализъм към капитализъм в България, както и навсякъде в Източна Европа, се характеризира със смяна на собствеността върху средствата за производство и с произтичащите от това промени в социално-икономическите структури на обществото. Променят се и стопанските възможности и приоритети на страната. Но това не става бързо, нито изведнъж. Не случайно за край на прехода се смята приемането на страната в ЕС през 2007 г., което се тълкува като своеобразно признание за това, че от 1989 г. до тогава в България се е установила работещи пазарна икономика и парламентарна демокрация за сметка на централно-планираната икономика и комунистическата диктатура. В такъв смисъл преходът може да се разглежда и като граница между две състояния на обществото. Основен елемент в преодоляване на тази граница и установяване на пазарна икономика е създаване на частна собственост. А това означава на първо място, раздържавяване, тъй като по време на социализма държавна собственост са 90% от предприятията и природните и финансови ресурси на страната. За да се осъществи такава мащабна промяна в собствеността, очевидно е необходима политическа воля. Или перифразирайки един от бащите на шоковата доктрина в Източна Европа д-р Ричард Ран, може да се каже, че раздържавяването е политически процес с икономически и социални последици.

Особеното в българския случай на раздържавяване е обстоятелството, че управляващата комунистическа партия, идентифицирана с господство на тоталната държавна собственост и с централното планиране като основен метод за нейното управление, по време на прехода е със силни политически позиции (за разлика от подобни ней бивши комунистически партии в Централна Европа). Затова тя взема

активно участие във всички трансформационни процеси, включително и в стимулиране на раздържавяването.

Предлаганата статия ще разгледа историята на идеите и смисъла на нормативните актове за приватизация, както и формите ѝ при реструктурирането на най-вече на промишлеността¹. Извън авторския интерес ще останат тъмните страни на прехода: разграбването на банковата система, раждането на силовите групировки и ролята на външните фактори. Тези страни от прехода ще бъдат засягани само във връзка с по-тясната тема за приватизацията, защото изискват работа с архиви, които не са достъпни на изследователя. Базата за написването на статията е преди всичко натрупаната научна литература, публикувани документи и интервюта и журналистически разследвания.

ТРАДИЦИЯТА

БКП има опит в реформиране на одържавената икономика, който се характеризира със съчетаване на централното планиране с пазарните механизми и отпускане на частната инициатива². Най-концентриран израз в реформирането на държавната собственост е въвеждането в държавните предприятия на стопанска сметка и пълна самоиздръжка, като заплащането става остатъчна величина след реализация на продукцията. По този начин тогавашните модерно мислещи икономисти в България, и въобще в Източния блок, смятат, че ще се засили материалната заинтересованост на производителите, за да стане икономиката по-ефективна, и че ще се осигури по-добър пазар на услуги и стоки за потребление, за да се поддържа социална стабилност. А това ще даде така необходимата легитимация на властта на БКП и на нейния лидер Тодор Живков. Ето защо той горещо подкрепя такива реформи през годините и фактически от негово име излизат редица официални партийни документи, провъзгласяващи ги.

Печалбата /рентабилността/ (този най-ярък изразител на пазара) влиза в противоречие със социалистическия принцип на разпределяне – според „качеството и количеството на труда” (защото печалбата зависи не от производството, а от

¹ Част от текста и то най-вече този за социалните последици съм публикувала в: I. Marcheva, The Bulgarian Model of Transition: Privatization and the Emergence of the New Economic Actors in 1990s – in: Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central and East-European States in Modernity and Post-Modernity. Hungarian-Bulgarian History Conference, Budapest, May 14-15, 2009, Papers, Ed. Gabor Demeter, Penka Peykovska, Sofia-Budapest, 2010, 353-363. Разглеждам настоящата статия като продължение на работата ми в новия българо - унгарски проект за границата в историята.

² Реформаторските опити са вдъхновени както от историческата практика в СССР и най-вече от епохата на НЕП (1921-1929г.), така и от пазарните реформи в другите социалистически страни.

продажбата). Това се констатира още в средата на 60-те години и още тогава се посочва, че противоречието поставя въпроса за собствеността³. Опит да снесе това противоречие се прави с идеята, развита през 1984 г. в лекции на Т. Живков пред АОНСУ, за разграничение на държавата като собственик, а трудовия колектив като стопанин на предприятието.

Създадените през 60-те и 70-те години крупни обединения, които затварят даден производствен цикъл: Държавни стопански обединения (ДСО) в промишлеността и АПК в селското стопанство, балансират между плана и пазара (самоиздръжката) в хода на предприетите периодично реформени акции. Паралелно с тях БКП разрешава частната инициатива в сферата на услугите и особено по отношение на личното стопанство в аграрния сектор, но не и частна собственост по принцип, защото Живков добре съзнава, че българинът е против частната собственост⁴.

При последната реформа на социализма през втората половина на 80-те години проблемът на собствеността все повече излиза на преден план. Тогава Тодор Живков и неговият екип ще развие идеята от лекциите си пред АОНСУ в Декларацията на НС за предаване на собствеността за стопанисване на трудовите колективи през 1987 г. Заедно с това той ще благослови стимулирането на дребен частен бизнес в сферата на услугите, търговията, леката промишленост (ПМС 35 от юни 1987) и преобразуване на държавните предприятия във фирми и акционерни дружества, с мениджъри – директори на тези фирми (Указ 56 и ПМС36 от 28 юли 1989 г.), както и превръщането на окръжните и районни клонове на БНБ и 8-те държавни отраслови банки в търговски банки (ПМС 19 от 19 май 1989 г.)⁵. Смисълът на тези реформи е да се преодолее отчуждението на всички производящи слоеве от собствеността, за да стане по-ефективна икономиката, без да се говори открито за смяна на собствеността. Така може да се характеризира официалната стратегия на перестройката като прелюдия на прехода. Затова се говори за единна социалистическа собственост, раздадена за стопанисване, а за врагове на реформата са посочени както редовите производители,

³ ЦДА, ф.1б, оп.34, а. е. 16, л. 49.

⁴ История на българите от Освобождението (1878) до края на Студената война (1989), т. III, под ред. на акад. Г. Марков, С., 2009, с. 524.

⁵ Акционерната собственост в преходната икономика, С., 1994, Академично издателство „М. Дринов”, с. 125. Бившият директор на Търговска банка „Биохим”(1987-1994) Борис Митев споделя в интервю от 29 ноември 2009 г., че Т. Живков е бил в течение на създаване на търговските банки, а в ПБ бъдещите банкери са препитвани и оценявани от Огнян Дойнов и Андрей Луканов. Тези двама членове на ПБ Митев сочи за генератори на идеите за преход към пазарна икономика: www.blitz.bg/article/14512, последен достъп на 05.08.2011.

така и партийната и държавна бюрокрация⁶. Освен за да запази властта си, Живков предприема такава политика и защото е добре информиран за настроенята на обществото – през 1989 г. то е доста негативно настроено към хората, осмелили се да започнат бизнес по 35 ПМС или да работят допълнително в частната сфера като таксиметрови шофьори, арендатори или на акорд в селското стопанство. Обществото дори негодува срещу употребата на понятия като „фирми”. Селяните не си искат земята. Работниците не искат да стопанисват предприятията си. Това е така, защото пазарните реформи се обявяват в името на ”повече социализъм”, а не в името на изграждане на пазарна икономика⁷.

ТРУДНОТО НАЧАЛО

Същевременно през 1988-1989 г. набират сили и влияние сред обществото и онези среди от интелигенцията, които са недоволни от бавните темпове на реформите в България, макар че те имат предвид преди всичко промените в политическата сфера. На 7 декември 1989 г. те се обединяват в нова политическа сила – СДС. Първоначално тя има най-обща визия за бъдещото икономическо развитие на страната, изразило се в искането за „равнопоставеност на всички форми на собственост”⁸. Тепърва й предстои да избистря виждането си за такава стопанска политика, която би довела до „пазарна икономика”, в която СДС да има своя социална база.

Пред подобни проблеми ще застане и БКП. Но в края на 1989 г., когато „нежните революции” в Източна Европа започват, тя като че има ход – смяна на лидера. Реформаторите в БКП около Андрей Луканов, Петър Младенов, Александър Лилев отстраняват стария лидер – Тодор Живков и неговото обкръжение, които заклеят на пленумите от 10 ноември, 8 декември и 11-13 декември 1989 г. като виновни за „извращенията на системата”. Те са видяни като причини за кризата, която тепърва ще предстои: България е една от малкото страни в Източна Европа, която отбелязва през 1989 г. висок средногодишен темп на прираст на националния доход за периода 1986-

⁶ Марчева, Ил., Перестройката в светлината на модернизацията - Историческо бъдеще, 2003, №1-2, 79-96.

⁷ Пак там, с.81.

⁸ В Учредителната харта на СДС, като непосредствена задача в областта на икономиката е посочено: ”Еднакво третиране от закона на всички видове собственост - частна, кооперативна и държавна; ново трудово и социално законодателство; гаранции за съществуването на независими синдикати и за правото на стачка; нова икономическа политика, отговаряща на изискванията за опазване на околната среда” - В: Минков, Св., Българската центристка десница. Победи, поражения трансформации, С., 2010, с. 5.

1989 г. – 5,5 срещу 1,6 за Унгария, 3,3 – за Полша, 2,5 – за Чехословакия, 3,9 – за ГДР и 5,1 – за Румъния⁹. Едновременно с това БКП обявява завой към социалдемократизацията си под името на „демократичен социализъм“¹⁰. А правителството на А. Луканов излиза с програмни документи за намеренията си. Това са Правителствената декларация от 8 февруари и Програмата на МС за излизане от стопанската криза и разгръщане на икономическата реформа, приета на 29 март 1990 г. от НС.

В тях едновременно с антикризисни мероприятия, които обявява за първи етап от „радикалната икономическа реформа“, правителството обявява и „цялостна реформа на стопанския живот[...] на принципите на пазарното стопанство“, разбирана като „смела дерегулация на стопанската дейност“¹¹. А що се отнася до държавното регулиране, правителството декларира подкрепата си за него само ако се ”осъществява с икономически средства и не влиза в противоречие с логиката на пазара и основните принципи на реформата“¹². То предвижда социална защита на групите с ниски доходи при създаване на пазара. Но по стара реформаторска традиция правителството обявява, че негова основна грижа ще бъде всеобхватна подкрепа на производителя - той щял да бъде в центъра на реформата и грижите на държавата¹³.

Явно се има предвид частния стокопроизводител, както може да се съди от „Програмата за излизане от кризата и разгръщане на икономическата реформа“ от 29 март 1990 г., където Лукановото правителство обещава всеобхватна подкрепа на частния бизнес, на малките и новосъздадените фирми. В тази насока е и ясно обявеното „премахване на монопола на държавната собственост“ като основна предпоставка за „бързо и успешно осъществяване на прехода към пазарна икономика“. Това се предвижда да стане чрез следните стъпки за раздържавяване, някои от които са започнали още по времето на „перестройката“: приватизация на някои от държавните предприятия или на части от тях; преобразуване на държавни фирми в акционерни дружества, като дялово участие в тях се допуска и за местни и за чуждестранни юридически и физически лица; стопанска автономия на държавните фирмите (това е

⁹ Илиев, Ив., Икономиката на България през периода 1949-2001, С., 2004, с. 94. Това са данни по официалната статистика, но коригирани, те пак са с високи стойности. Според проф. Р. Рангелова средногодишният темп на нарастване на националия доход на България за периода 1986 – 1988 г. – е 4,3%. - В: Рангелова, Р., България в Европа. Икономически растеж през XX век, С., 2006, с. 85.

¹⁰ Така БКП приема „Манифест за демократичен социализъм в България“ на 14 извънредния си конгрес (30 ян. – 2 фев. 1990), а на 34 конгрес през 1990 г. - „Платформа за по-нататъшно обновление на БСП в съвременна лява партия на демократичния социализъм“.

¹¹ Програмно развитие на БСП. Сборник документи (1990-2005), Съст. д-р Е. Кандиларов, С., 2008, ЦИПИ, с. 591-592.

¹² Пак там, с. 592.

¹³ Пак там, с. 592-593.

всъщност е обявяването на тези фирми на пълна самоиздръжка и стопанска сметка); аренда; връщане на кооперациите на тяхната одържавена собственост; последователна демонополизация чрез раздробяване на фирми с монополно значение на пазара, особено на потребителския пазар, както и отваряне на националния пазар, за да се стимулира конкуренцията. Предлаганата промяна на парично-кредитната система (като превръщането на БНБ в автономна емисионна институция, подопечна на НС, а не на правителството; развитие на специализирани банкови институции, фондове, използване на фирмен кредит и др. подобни институции на пазарната икономика) пък предвижда създаване на среда за функциониране на частните стокопроизводители¹⁴.

Тази програма за установяване на пазара, заедно с приватизацията и създаване на пазарно ориентирани банково-финансови институции е приета единодушно от 9-то НС, в което заседават депутати от времето на Тодор Живков, политически дейци, борци против фашизма и капитализма, комунисти-активисти. Очевидно идеологията на перестройка им е повлияла, за да гласуват програма, прокламираща отказ от държавната намеса в икономиката, от монопола на държавната собственост – все основополагащи принципи на социалистическата икономика. Подобно поведението на хората от комунистическите среди налага изводът за голямата роля на ръководния политически център за съдбата на реформите. Тази роля е много характерна в условията на едностранната диктатура и авторитарното управление на Тодор Живков. Но тя няма да отслабне и по време на прехода.

Ръководството в БСП по това време е в ръцете на Ал. Лилов, Петър Младенов и Андрей Луканов. Но най-голямо значение за икономическата реформа има министър-председателят Андрей Луканов. В правителствените документи той не само демонстрира пазарно мислене. Той, без да се съветва с другите членове на правителството, обявява на 12 април 1990 г. мораториум върху връщането на лихвите по външния дълг. А дългът е значителен – той се натрупва през 1987 - 1989 г., възлиза на 9 млрд. долара и представлява над 25% от БВП и повече от 100% от общите валутни постъпления на страната (през 1986 г. те са били 1, 95 млрд. долара¹⁵). Дългът не може да бъде намален, както дотогава, със съветски заем: през март 1990 г. съветският лидер М. Горбачов отказва да отпусне на България 1,5 млрд. долара¹⁶.

¹⁴ Пак там, с. 617-618.

¹⁵ Благов, Кр., Първият милион, С., 2011, Изд. „Репортер”, с. 12.

¹⁶ Белчев, Б. - В: Историята, населена с хора, т. I Интервюта, С., 2005, с. 54.

Мораториумът срива доверието в България, блокира нейните активи зад граница и прави абсолютно наложително търсене на рефинансиране на дълга от международните финансови институции. Страната става член на МВФ и на Световна банка на 25 септември 1990 г., което прави задължително следването на монетаристкия подход в десния преход, независимо коя политическа сила е на власт. Така се създават условия да се реализира и в България Вашингтонският консенсус на тези институции, които чрез него лекуват дълговите кризи в Латинска Америка през 80-те години. Императивите на този консенсус са най-общо: демонополизация, либерализация, приватизация¹⁷. В България консенсусът добива популярност под друго име – „Шокова терапия”, и в началото на прехода се свързва с политиката, прилагана от полския вице-премиер и министър на финансите Лешек Балцеревич от първото правителство на „Солидарност”. Затова зад пропагандата на тази политика застава СДС. Но това не става изведнъж. По спомените на Красен Станчев (философ - дисидент, участник в работата на Кръглата маса и при подготовката на Програма Ран-Ът, депутат във ВНС, по-късно програмен директор на фондация „Отворено общество”(1992 г.), а още по-късно и на Института за пазарна икономика) през лятото на 1989 г. настроението сред опозиционните дейци, формирали по-късно СДС, ”не беше така пазарно, колкото в БКП. Някои партии трябваше да бъдат убеждавани да приемат пазарната икономика като основна ценност в учредителната декларация на СДС от 7 декември 1989 г.” Нещо повече, той твърди, че антипазарната нагласа са запазва дълго сред видни представители на опозицията. „Тя (антипазарната нагласа - б.м.) им помага в неприличната критика на либерализацията на цените в програмата на второто правителство на Луканов. И сетне, през 1991, г., някои от тях обосноваха несъгласието си с новата конституция с обстоятелството, че тя гарантира неприкосновеността на частната собственост (и така не можело да се отнеме собствеността на забогателите при комунизма)”¹⁸.

Във връзка с организационното и идейно оформяне на опозицията като антикомунистическа, се появява на 20 януари 1990 г. от издателство „Информа” малка книжка, озаглавена „Икономическа платформа на преходния период”¹⁹. Нейни автори са критично настроени към икономическата политика и икономическите реалности

¹⁷ Стефанов, Ст., Неолибералната платформа на прехода към пазарна икономика – особености и последици. – В: Икономически мисъл, № 4, 2003, с. 40-46.

¹⁸ Станчев, Кр., Луканов и реформите в България. - В: Луканов за кризата. Второ допълнено издание, С., 2011, СиелаНорма АД, с. 13.

¹⁹ За съжаление тази брошура не е достъпна за изследователя. Затова я цитирам по изследванията на Д. Луджев и Р. Аврамов. За нея нищо не споменава и Кр. Станчев в предговора си от септември 2011 г. към второто издание на „Луканов и кризата. С, 2012”. Това като че потвърждава констатациите за нееднородната в идейно отношение опозиция в началото на прехода.

млади икономисти, които ще се превърнат в бъдещи СДС - експерти или политици като Димитър Луджев, Марияна Тодорова, Огнян Пишев, Боян Славенков, Диана Пишева, Румен Аврамов. Тази програма е направена в благоприятната за антикомунистическите сили международна обстановка в Източна Европа, когато западните дипломати установяват, че СДС не разполага с програма за прехода. Това се отчита и на 13 януари 1990 г. при среща на ръководството на СДС със заместник - председателя на Европейската комисия към ЕИО Андрийнсен. Това констатира и посланикът на ГФР Левалтеп. Затова той съветва ръководителите на СДС, да се възползват от ситуацията, като изработят „собствена програма за прехода към пазарна икономика и либерална демокрация“²⁰. Тази програма е съпроводена със остра критика на социалистическия тип икономика и с предложение за стабилизационна програма. В нея са изложени виждания за „изграждане на смесена икономика“, която според авторите ѝ е „най-ефективната форма на съвременна стопанска организация“²¹. Но въпреки, че е писана от най-радикалните критици – експерти, а не политици, Програмата отразява „задръжките“ (по Р. Аврамов) им за по-критично (т.е. неолиберално) мислене за предстоящия преход. Така те определяли същността на прехода като „разграждане на държавната собственост“ и създаване на „пазарно регулирана смесена икономика“, като централният въпрос в нейното управление виждали в „изграждане на ефективен механизъм за взаимодействие между формите на собственост“. По отношение на приватизацията на предприятия или дейности от държавния сектор те препоръчвали да се подхожда предпазливо ”след внимателни проучвания“²². Разбира се, Аврамов преценява тези идеи като полвинчати от гледна точка на последователен неолиберал (в последствие той става директор на Центъра за либерални стратегии), но така или иначе цитираните възгледи за приватизацията говорят, че опозиционните експерти в началото на прехода са се придържали към възгледи, повлияни от неокейнсианството, подобно и на политиците от БКП/БСП, а не от неолиберализма.

Подобни идеи опозицията ще изложи и на Кръглата маса (3 януари – 14 май 1990 г.), когато се договаря политически плавния преход към парламентарна демокрация. И там представителите на опозицията, по спомените и преценките на Румен Аврамов, ще отхвърлят „измислената социалистическа икономика“, като нейното „нормализиране“ ще виждат чрез „равнопоставеност на всички форми на

²⁰ Луджев, Д., Революцията в България 1989-1991, кн. 1, Изд. „Д-р Ив. Богоров,” С., 2008, с.355.

²¹ Луджев Д. Цит. съч. с. 359.

²² Аврамов, Р. Пари и де/стабилизация в България 1948-1989, Сиела, 2008, с. 326.

собственост, свободна инициатива и стопанска конкуренция.” На втори план ще оставят въпросът за раздържавяването като най-ярък смисъл и средство на трансформациите. Плахо, според Аврамов, ще се постави въпросът за и „трансформиране на държавата собственост в други видове собственост с традиционни и нетрадиционни методи и започване с продажба на сравнително по-малки обекти” с ясното съзнание, че всички средства за производство „ще се предоставят [...] във владение, стопанисване и разпореждане на непосредствените производители”, както и „където е възможно, чрез продаване”. Но експертите на СДС са наясно, че „не могат да се продадат 100, 120 или 150 млрд. лв. производствени фондове изведнъж”²³. Едно обяснение за тази плахост в представите и на най-критичните експерти според доц. Р. Аврамов е откъснатостта им от световната икономическа наука²⁴.

Така и управляващият елит, и критиците на социалистическата икономика се оказват с еднакъв хоризонт на мислене, констатира Аврамов. Този праг в мисленето най-ясно е отразен в неприетия на Кръглата маса документ на експерти от БСП и СДС от 23 март 1990. Той се нарича „Основни принципи и съдържание на икономическите реформи” и показва, че между експертите от двата противникови лагера е имало спор единствено по отношение на реформата в аграрните отношения. Текстове за приватизацията силно напомнят посочените по-горе идеи в програмата на Лукановото правителство от 29 март 1990 г.²⁵ Освен поради констатитарания еднакъв праг на мислене сред опозицията и управляващите, сподството във възгледите може да се

²³ Аврамов, Р., Цит. съч., с. 326.

²⁴ Аврамов, Р., Цит. съч., с. 327.

²⁵ Поради факта, че «Основните принципи...» остават непознати за изследователите, ще цитирам изцяло частта за приватизацията: [...] За бързо и успешно осъществяване на прехода към пазарна икономика е необходимо да се извършат следните реформи: (**Вариант. Незабавно ликвидиране на властта на апарата над стопанските структури на всякакви нива и изключване на възможност за партизанщина в икономиката**). **Реформа на собствеността.** Основна предпоставка за създаване на пазарна икономика е премахването на монопола на държавната собственост. Капиталът е равноправен фактор на производството и има право на доход. За осъществяване на реформа на собствеността е необходимо: - преобразуване на част от държавната собственост в други форми на собственост. Обектите на изключителна държавна собственост и дейностите, които могат да бъдат извършвани от държавата или с нейно разрешение, изчерпателно се определят от Конституцията. Държавата има контролиращо участие в определени отрасли и фирми; - гарантиране стопанска автономия на държавните фирми; - приватизация на държавни предприятия и части от тях; - превръщане на държавни фирми в акционерни дружества, с гарантирани от закона възможности за дялово участие на местни и чуждестранни юридически и физически лица. Част от акционерната собственост да се предаде безвъзмездно на социалноосигурителни фондове; - осигуряване на гаранции и подкрепа на частната собственост и частната инициатива; - закрила на малките и новосъздаваните фирми; - връщане на кооперациите на одържавената тяхна собственост; - възприемане на нов подход към интелектуалната собственост, който третира интелектуалния продукт като стока; - предоставяне под аренда на стопански обекти, земя и основни средства на кооперации, на частни фирми и граждани; - провеждане на последователна демонополизация чрез разкриване на фирми с монополно положение на пазара, особено на потребителския и стимулиране на конкуренцията при откриване на националния пазар[...]

http://www.omda.bg/bulg/k_masa/spravki/Nepriet%20dokument.htm

обясни и с това, че в този момент за опозицията основен въпрос е не какви реформи, а коя политическа сила ще ги проведе. СДС отрича моралното право и легитимността на БКП/ БСП да провежда пазарна реформа. Затова СДС по време на Кръглата маса се интересува повече от подготовката на многопартийни избори и остава за бъдещето правителство реформата в икономиката²⁶.

Андрей Луканов обаче е политически обигран и се ориентира към американски неолиберални експерти за разработване на конкретните стъпки за пазарната реформа. Така постъпват и в Полша, и в Унгария, и в СССР. Особено популярен става неолибералният експерт – млад професор от Харвардския университет Джефри Сакс. Той и неговият екип е фаворитът на Кремъл по това време, тъй като има ореол на човека, издействал опростяването на външния дълг на Полша²⁷. Луканов явно следва тази линия, още повече че след като БСП печели абсолютно мнозинство по време на първите избори през юни 1990 г., той е наясно, че бъдещето на всяка една политическа сила в България ще зависи все повече от одобрението на Вашингтон²⁸. Той ангажира Фондацията на Националната камара – независима организация с идеална цел за проучване на данъчната и обществена политика, член на Търговската камара на САЩ. Със своя значителен опит от основаването си през 1967 г. по отношение на ”стратегии за растеж в условията на свободна пазарна икономика в развиващите се страни”, Фондацията се отзовава на повика и събира екип от експерти от деловите и академичните среди, който да изработи всеобхватен план за насочване на България към пазарна икономика. Екипът посещава в края на месец август 1990 г. страната и се среща с български икономисти – учени и практики, за запознаване с положението и определяне на план за действие. Ръководители на проекта са д-р Ричард Ран и д-р Роналд Ът. От американска страна са привлечени 34 участници, а от българска – 29²⁹.

Главата за приватизацията е писана от д-р Роналд Ът. В нея той съветва правителството да предприеме ”всеобхватна програма за приватизиране на своите

²⁶ Станчев, Кр. Цит. съч., с. 14.

²⁷ Клайн, Н. Шоковата доктрина. Възходът на капитализма на бедствията, София, Изток-Запад, 2011, с. 281.

²⁸ Трето обяснение за поканата към американските експерти дава проф. Иван Ангелов във в. Дума от 17 ноември 2009. „Защо и как беше подготвена Програмата Ран-Ът”. Според него целта на Луканов е била чрез американските експерти да се приобщи опозицията към проблемите на управлението и на болезнения преход.

²⁹ Сред тях са проф. Иван Ангелов, говорител на министър-председателя по едно време, проф. Стефан Стоилов, Атанас Папаризов, Димитър Костов от БСП, както и представителите от СДС Огнян Пишев, Иван Костов, Венцислав Димитров, Иван Пушкарков, Румен Аврамов, Христина Вучкова и др. - В: Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България, подготвен от Фондацията на Националната камара на САЩ за Народна Република България. National Chamber Foundation, Washington, октомври 1990, USA.

повече от 2200 държавни предприятия, на земеделските стопанства и хилядите малки обекти в сферата на търговията и услугите, ако иска да избегне икономическия спад, пред който е изправена сега”. Като причина за приватизацията е посочен niskият жизнен стандарт в България, който бил произведен от ”неефективността на държавните и управляваните от държавата предприятия, които използват неефективно квалифицираната работна ръка, оскъдните капитали и суровини.” В детайлите на програмата на Ът, обаче прозира изискването на Вашингтонския консенсус: „собственост срещу дълг.” Ът препоръчва поэтапна всеобхватна приватизация: бързо раздържавяване с оглед привличане на чуждестранни инвеститори към най-привлекателните за тях индустрии като текстилна, мебелна, жилищно строителство, електроника (за да се използва предимството на страната: много niskото заплащане на квалифицираната работна ръка); продажба на обектите, взети под аренда (но не непременно на дотогавашните арендатори), и накрая - раздържавяване на обектите на тежката промишленост (които са обикновено проблемни и губещи)³⁰.

Съветите на Ран и Ът са за прозрачност в процедурите, защото в общественото мнение през 1990 г. битуват вече подозренията³¹, че от приватизацията ще се възползват представителите на стопанската и политическата номенклатура, тъй като собствените средства у хората във вид на спестявания са недостатъчни – в края на 1989 г. 26,7 млрд. лв са спестените и непохарчени от населението средства при 11 млрд. лв вътрешен дълг³². Заедно с това те препоръчват пълна публичност, предоставяне на възможности на всички заинтересовани да участват в приватизацията, без преференции за бившите арендатори в града и селото. Това означава, че от приватизацията не бива да се възползват само новите, създадени от късната „перестройка”, частници, натрупали някакъв опит и средства. Рецептите на американските експерти предвиждат демонополизация и декорпоративизация, въпреки че, или може би тъкмо защото, пазарите на основните едри промишлени структури са в чужбина – СССР, Третия свят,

³⁰ Това предполага, че предприятията с трудоемко производство, като например монтаж на електронна техника, текстилна, хранително-вкусова и мебелна промишленост, производство на домашни потреби могат да предложат най-привлекателни възможности за бързо възвръщане на инвестициите чрез износ срещу твърда валута и за повишаване на заплатите на работниците. Такъв бил и опитът на Япония, Хонконг, Южна Корея, Тайван, Сингапур. Приватизирането на традиционните стоки и услуги вместо на високотехнологично производство ще доведе до осезателно подобряване на жизнения стандарт на обикновения човек, а това от своя страна ще осигури обществената подкрепа за приватизацията. - В: Доклад върху проекта ... глава 4-13, 4-14.

³¹ Озвучени например от един от реформаторите от 60-те години, а по това време икономически експерт на СДС проф. Георги Петров. - В: „Работническо дело”, брой 67 от 8 март 1990.

³² Програмно развитие на БСП. Сборник документи 1990-2005, с. 599.

Западна Европа³³. От анализа на съветите за приватизация на американските експерти излиза, че те залагат на чуждите инвеститори като най-приемливи да участват в приватизацията на българската икономика.

Вижда се, че съветите на американските експерти са доста близки до идеите на правителствената декларация на първото изцяло комунистическо правителство и на неприетите от Кръглата маса „Основни принципи и съдържание на икономическите реформи”. Политическият опонент също ги подкрепя. В своята предизборна платформа СДС се обявява срещу „апаратната собственост”, за свиване на държавната собственост до „икономически оправдани рамки” чрез приватизация на печеливши, а не на губещи предприятия. Лансира и идеята за участие на работниците и ръководствата на предприятията в процеса на преобразуване на държавната собственост, в която може да се съзре идеята за РМД от средата на 90-те години. Заедно с демонополизацията и раздробяването на държавната собственост, СДС се обявява открито за „преференции, данъчни облекчения и стимули на частния, дребния и новосъздаващ се бизнес” на т.нар. автентични стокопроизводители³⁴.

От горния анализ излиза, че и старият, и новият политически елит има доста сходни възгледи за раздържавяването, които трябва да сложат кръст на едрата държавна собственост. Но в парламента проведената през 1990 г. частична приватизация на някои държавни предприятия (чрез купуване на акции от персонала) е спряна с мораториум³⁵. Той е приет през август 1990 г. от ВНС (1990-1991 г.) поради политическата и икономическата слабост на опозицията и нейните опасения, че в този момент не може да вземе участие в приватизацията. Но мораториумът е подкрепен и от спечелилата абсолютно мнозинство във ВНС БСП с нейното реформаторско ядро около Луканов. Едно от обясненията за това поведение е, че реформаторите така могат да водят битка срещу стопанската номенклатура и най-вече срещу директорите на 100-те браншови ДСО, които разглеждат като основни съперници в борбата за овладяване на икономиката³⁶.

Но също е вероятно Луканов да се придържа и към съветите на американските експерти за равен достъп до българските държавни предприятия на всички заинтересовани, най-вече чужди инвеститори. Техните интереси в приватизацията са

³³ Чалъков, Ив., А.Бунджулов, И. Христов и др., Мрежите на прехода, Какво всъщност се случи в България след 1989 г., Изток-Запад, С., 2008 (по-нататък Мрежите на прехода), с.181.

³⁴ Предизборна платформа на СДС „45години стигат. Времето е наше”, с.17.

³⁵ Василев, Й., Приватизацията. Какво трябва да знаем? Какво трябва да направим?, С., 1993, с. 64.

³⁶ Мрежите на прехода, с.186.

още по-ясно формулирани от министъра на индустрията, търговията и услугите Иван Пушкарров от ширококоалиционното правителство на Димитър Попов (декември 1990 г. - ноември 1991 г.). То сменя след тежката финансова криза и продоволствени проблеми кабинета на Андрей Луканов. На него се пада да извърши първите непопулярни мерки по реструктуриране на икономиката, за да се смени системата. Иван Пушкарров, социалдемократ от партията на П. Дертлиев в СДС, вижда сред задачите на своето министерство наред със „структурно и технологично преустройство на икономиката“ изработване на законопроект за приватизация и демонополизация и за развитие на международното сътрудничество в един нов смисъл: „да се създадат максимално възможно благоприятни условия за нахлуване на чуждия бизнес в нашата индустрия“³⁷. Ето защо приватизацията трябва да се проведе поетапно, да не е в пълен обем, нито да бъде едновременно осъществена, точно както съветва Ът. Пушкарров обръща внимание, че след като е проучен опитът на Чехословакия, Полша и Унгария, е решено, че приватизационната оценка може да бъде само пазарна. Отказът за друг тип оценка министърът оправдава с обяснението, че така няма да се допусне „да се облагодетелстват определени групировки“³⁸.

Това са новите икономически актьори на прехода - уволнените служители от бившата ДС, спортисти от силовите спортове като борци, каратисти и т. н. външнотърговски и комсомолски дейци. Те създават своите групировки като „Мултигруп“, ВИС-1, ВИС-2, СИК, развиващи охранителна и застрахователна дейност. Дори се образуват две враждуващи обединения още в самия край на 1989 г. „Съюз за стопанска инициатива на гражданите“ (на 22 декември) около Валентин Моллов (завършил Школата на МВР в Симеоново, а по-късно арабска филология и работил в Либия и във външнотърговска централа „Техноимпортеспорт“; асоцииран най-вече с Първа частна банка) и клуб „Взраждане“ (на 21 декември) около Добромир Гущеров (икономист по образование, комсомолски работник в районен бригадирски щаб – София, свързан най-вече със Застрахователно дружество-Орел) с цел да легитимират своите членове като представители на някаква общност, от името на която по-лесно да имат достъп до финансови ресурси и до вземане на политически решения³⁹.

В своята книга „Първият милион“ разследващият журналист Крум Благов проследява забогатяването на бизсенмени от началото на прехода и след него. Схемата

³⁷ В. Дума, бр. 2, 2 януари 1991.

³⁸ В. Дума, бр. 2, 2 януари 1991.

³⁹ Благов, Кр., Цит. съч., с. 149.

е една и съща: отстъпване от страната на държавни предприятия, банки и фирми на печалби, вземания или кредити на частни лица със знанието и съдействието на политиците от всички бои. Според интервюто с Александър Томов, съветник на министър-председателя Георги Атанасов, а по-късно вицепремиер 1991 г., създаването на бизнесмени от БСП от края на 1989 и през 1990 г. е ставало хаотично, неорганизирано, поради конфликта между Луканов и Лилов като водещи ръководители на БКП/БСП, така че ако е имало споразумения с отделни лица (каквито подозрения има за раждането на бизнесмени като Гущеров, Моллов, Илия Павлов), това е ставало зад гърба на официалното партийно ръководство⁴⁰.

Най-емблематичната и най-проучена групировка в българския преход е „Мултигруп“, започнала през 1988 г. като кооперация „Мултиарт“ за рекламна дейност и организация на „изложби, концерти, ревюта, забави, рекламни филми и увеселения и др. за организиране на видеоигри и други дейности“⁴¹. Тя е оглавена от бившия борец и разузнавач Илия Павлов, който завежда международния отдел (без знае чужд език) на ТСО „Орфей“, което обединява фабриката за грамофонни плочи „Балкантон“ и „Българско видео“. От там му идва идеята за кооперация със сходен предмет на дейност, към която привлича много по-опитни от него хора в този бранш. Изказани са подозрения, че специалисти за кооперацията му изпраща именно Андрей Луканов⁴². През 1990 г. Павлов регистрира нови фирми, които според някои източници скоро станали 120, всичките със сричката «мулти» в названието си. Корпорация „Мулти груп“ е регистрирана в Швейцария и включва Кредитна банка, застрахователна компания-„София-инс“ и др.

Тези охранители и застрахователи също се готвят да участват в приватизацията. Те са улеснени от правителството на Димитър Попов, което предприема важни стъпки за преразпределение на паричните средства. Така от 1 февруари 1991 г. се либерализират цените на потребителските стоки, което веднага предизвиква 396% инфлация, която изяжда спестяванията на гражданите, либерализира се външната търговия; обявява се плаващ курс на лева; повишават се лихвените проценти⁴³. В

⁴⁰ Благов, Кр., Цит. съч., 12-14.

⁴¹ ДВ, бр. 7 от 1989, цит по: Кр. Благов, Цит. съч., с. 58.

⁴² Благов, Кр., Цит. съч., с. 59-60.

⁴³ Според изследователите това позволява да се изчистят дълговете на държавните предприятия към бюджета. Но през 1992-1993 г. те натрупват нови дългове, заради шоковата терапия, която води до резкия спад на вътрешното търсене, тъй като се стопяват спестяванията на хората и се появява през 1993 безработица, която е 16,8%. Лошото е че тези нови задължения се прехвърлят към държавата. - В:

същата посока ВНС, доминирано от бившите комунисти, приема закони, ликвидиращи държавното регулиране при все още господство на държавната собственост в промишлеността, селското стопанство и банковото дело. На 22 февруари 1991 г. ВНС гласува закона за връщане на земята на бившите собственици в идеални граници, а на 25 юни 1991 г. БНБ със закон се обявява за независима от правителството. В подобна насока действат и външнополитическите фактори, осигуряващи дотогава доминацията на едрата държавна собственост: на 27 юни 1991 г. СИВ се саморазпуска, на 1 юли 1991 г. – същото прави и Организацията на Варшавския договор, за да се стигне и до разпада на СССР на 25 декември 1991 г.

Разрушаването на тези структури е голям удар за държавните предприятия, тъй като там са основните им търговски патрньори. Такива стават през следващите години страните от ОИРС, при повишени цени на суровините и енергията и прекалена либерализация на външнотърговския режим, в резултат на която България (за разлика от останалите бивши социалистически страни) изцяло открива пазара си за вносни потребителски стоки. Особено силно пострадват предприятия от отрасли, заемащи важно място в производствената кооперация на СИВ и като правило с най-модерна технология. Така за периода 1988 –1994 г. делът на експорта на България за страните от ОИРС се увеличава от 6,4% на 46,6%, а делът на износа за страните от СИВ намалява от 82,6% на 35,7%⁴⁴.

Междувременно ВНС приема Търговския закон и Закона за преобразуване на едноличните търговски дружества с държавно имущество, влезли в сила от 1 юли 1991 г. Търговският закон отменя гл. I - II на Указа 56, в които се третира статутът на фирмите, и налага държавните предприятия да се преобразуват в еднолични търговски дружества, а капиталът им да се реструктурира в акции (за АД) и дялове (за ООД), първоначално като притежание на държавата⁴⁵. С влизане в сила на ТЗ на 1 юли 1991 г. започва преобразуване не само на държавните, но и на акционерните фирми,

Керемедчиев, С., Градев Т., Реструктуризация компаний Болгарии в переходный период. – В: Особенности приватизации в Центральной и Восточной Европе, М., 2002, РАН, с. 70 -73.

⁴⁴ Пак там, с. 70.

⁴⁵ Според двата закона режимът на преобразуване на държавните фирми на практика е утежнен с изискването, че за да се приватизира, трябва да има конкретен акт от МС. Защото правата на собственост са прехвърлени от отрасловите министерства към МС. Така се подsigурява участието на представители на всички политически сили в решаване съдбата на държавните предприятия, а не само ресорния министър от дадена партия. След като идва на власт, първото правителство на СДС през декември 1992 г. с ПМС № 265 правата на МС по отношение на управлението на държавната собственост отново се прехвърлят върху отделни министри, което превръща раздържавяването в отраслова задача. Това положение се потвърждава от правителството на проф. Л. Беров с ПМС № 7 от 25 януари 1994 г., което обаче запазва прерогативите на МС да приватизира военно-промишления комплекс чрез образуване на търговски дружества там. - В: Акционерната собственост в переходната икономика, с. 72, 124.

регистрирани по Указ 56. Административното образование и преобразуване на акционерни дружества в промишлеността е израз на политиката за децентрализация и демонополизация⁴⁶. Така става възможна продажбата не на цяло предприятие, а на обособени части, т.е. на такива, които са най-апетитни за бърза печалба, стига да отговарят на условието да са „организационна структура, която може да осъществява самостоятелно стопанска дейност (магазини, ателие, кораб, цех, ресторант, хотел и др.)”. В резултат на тази трансформация вместо 2 200 предприятия се появяват към 7 хиляди предприятия, чиито производствени връзки са разстроени, а контролът от центъра върху тях е твърде неефективен, да не кажа -невъзможен⁴⁷. Това отваря вратите за неефективна демонополизация и преструктуриране на промишленост⁴⁸. Същото се случва с около 287 АПК и ТКЗС още с прилагане на Закона за земята от 1 март 1991 г., тъй като той дава възможност в едно село да се основат няколко стопанства при върнати земи в идеални граници⁴⁹.

Важни промени настъпват и в банковия сектор. Още на основание Указ 56 е създадена Първа частна банка АД (ПЧБ), в която вливат средства държавните външнотърговски фирми „Корекон” и „Металхим”. През 1990 г. се гласува отмяна на държавния монопол върху банковата система, което дава възможност до приемане на закона за банките през 1991 г. да се появяват още няколко частни банки – Банка за земеделски кредит, Кредитна банка, Централна Кооперативна банка и др. След като управител на БНБ става Тодор Вълчев от 16.01.1991 г. настъпва бум на издаване на лицензи за банки, основно захранвани от държавната ДСК и други държавни фирми. Така банка „Елитбанк” е създадена чрез теглен валутен кредит от държавна банка „Биохим”; банка „Моллов” - чрез кредит от ДСК, ПЧБ и залагане на чужди ценни книжа, които са й били необходими само за набиране на необходимия капитал и т.н.

⁴⁶ Акционерната собственост в преходната икономика, с.128.

⁴⁷ Василев, Й. Цит. съч. с. 39.

⁴⁸ Класически пример в това отношение е преобразуване на ДФ “Полихим” - Девня с решение на МС № 215 от 1991 г. в 11 самостоятелни търговски дружества с ограничена отговорност. С този акт се нарушават съществуващите технологични връзки между отделните комбинати и заводи на фирмата. При реализиран износ за осемте месеца на 1991 г. в обем от близо 98 млн. долара, след преобразуването на фирмата, новосформираните организационни стопански структури натрупват сериозни икономически загуби за по-малко от година. - Чанкова, Л. Отрасловото преструктуриране при прехода към пазарна икономика – Икономическа мисъл, 1992, № 9-10, с.31.

Тази схема продължава да се прилага и през 2011 – по внушение на Световната Банка, която обещава заем от 460 млн лв за българските железници, за да се погаси дългът на БДЖ от 771 млн.лв, натрупан от 1996 до 2006г., срещу съфинансиране от страна на българското правителство на стойност 230 млн.лв, правителството се гови да приватизира единственото печелившо звено в системата на БДЖ – неговата структура „Товарни превози”.- Д. Христова, Спасението на БДЖ изглежда все по-невероятно.- В.:Сега, 8 октомври 2011 г.

⁴⁹ Марчева, Ил.Аграрната реформа 1991-2001 през погледа на историка. – В: Толерантният националист, Ред.И.Баева, С, 2009,Парадигма с. 370.

Разследването на банковия „взрив“ от вътрешния министър Н. Добрев през 1996 г. констатира не само ръст на банките, тяхното преобразуване в акционерни дружества, преливане в тях на капитали от БНБ и други учреждения, но и успешно осъществяване на схемата „кредитиране на частните фирми на основните акционери с капиталите на банките“⁵⁰.

Промените през 1991 г. се отразяват чувствително върху ръководителите на предприятията – преобразувани в акционерни дружества. Те вече трябва да действат в усложнена и непривична среда – либерализирани цени, повишени лихвени проценти, плаващ валутен курс, без да знаят добре възможностите за адаптация и без да познават механизмите на тази адаптация. Променена е и институционалната среда – няма я вече оперативната министерска подкрепа, появяват се силни синдикати (КНСБ, КТ „Подкрепа“), нямат гаранции за своя пост.

От друга страна, се очертава разлика между реалните и балансовите оценки на акционерния капитал. Последните оценки на акционерни вноски за държавните предприятия са правени през 1989-1990 г. по намалени балансови стойности, а реалните са след либерализацията и са по-високи, заради новите цени на сгради, техника, суровини и високия лихвен процент. Така активите на регистрираните акционерни дружества (бивши държавни предприятия) съзнателно стават по-ниски от реалната им цена и дават възможност за групово и лично облагодетелстване от страна на учредителите – управителите на дружествата (бивши директори)⁵¹. Наред с това директорите на предприятия имат възможности да учредят паралелни частни фирми и да проявяват в най-добрия случай незаинтересованост към съдбата на повереното им дружество, а в най-лошия – да почнат да го източват.

В подобна насока – да източват държавните предприятия, са особено активни силовите групировки. От физическа разправа с длъжници на банки, тези нови икономически актьори разрастват бизнеса си, като започват да рекетират държавни фирми и създават т. нар. входно-изходна икономика (rent-seeking & assets stripping) – застават на входа и изхода на държавните предприятия и започват да ги източват под формата на излишни посредници в снабдяване със суровини или с пласмент на производството по занижени цени. Така те източват печалбите, а оставят на предприятието дългове към държавата по следната схема, според доклада „Добрев“: „[...] бяха изсмукани огромни държавни средства по схемата: рефинансиране на

⁵⁰ http://frognews.bg/news_22026/Bankov_oktopod_skrit_v_sekretniia_doklad_Dobrev/

⁵¹ Акционерната собственост в преходната икономика, с. 73.

търговските банки от БНБ и ДСК - кредитиране от търговските банки на крупни производители - реализация на продукцията от субекти в частния сектор. Едновременно с това „преливане“ на средства, търговските банки натрупаха огромни несъбираеми кредити от производителите. Седем от 16-те големи „лоши“ длъжника на „Балканбанк“ са фирми от групировката на „Мултигруп“ или свързани с нея, чиито дългове към 31.05.1996 г. формират 38, 52 на сто от кредитния портфейл на банката /14,234 млрд. лева/, като голяма част от тях са проблемни. Най-големите длъжници са "Дисконтова къща" АД - 2,97 млрд. лв., „Индустиал – М“ АД - 1,11 млрд. лв. и др. Много от кредитите на фирми на "Мултигруп" са предоставени при преференциални условия и многократно са разсрочвани. Кредитните взаимоотношения са реализирани по сложни многостранни схеми - взаимно гарантиране на кредити, прехвърляне на задължения, предоставяне на обезпечения, тристранни операции и др. Бившите изпълнителни директори на „Балканбанк“ Иван Миронов и Надежда Апостолова са членове на управителните съвети на почти всички фирми - длъжници без да са съдружници в тях. Подобна схема на кредитиране прави невъзможно доказването на крайния потребители, както и присвоените средства”⁵².

Групировките не се свенят да използват и синдикатите. Не случайно лидерът на „Подкрепа“ Радослав Ненов след време става вицепрезидент на „Мултигруп“⁵³. Същото правят и по отношение на селското стопанство: определят изкупните цени, защото предварително са закупили складовете и преработващите предприятия. Така започва бизнесът на могъщата варненска групировка ТИМ. По това време тимаджии вече са едни от големите играчи на зърнения пазар в България, тъй като държат някои от най-големите зърнобази в Добруджа и по морето. По този начин (чрез собствеността върху хранилищата) те успяват да консолидират големи количества зърно за износ и да влияят на цените в страната ⁵⁴.

Така приватизацията в България се забавя.

РЕСТИТУЦИЯТА

⁵² http://frognews.bg/news_22026/Bankov_oktopod_skrit_v_sekretniia_doklad_Dobrev/, последен достъп 26.12.2011 г.

⁵³ Александров, Г. Бизнесът на синдикатите. – В.Капитал, бр. 5, 2004.

⁵⁴ http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2007/10/12/386184_strategut_na_tim/?sp=0#storystart, последен достъп 2.11.2011 г.

Когато на власт идва първото правителство на бившата опозиция – октомври 1991 г. - октомври 1992 г., то предприема поредната разправа със старите икономически дейци, особено във важни, структуроопределящи предприятия. Това отразява амбициозната задача на СДС за смяна на системата, т.е. на онези политически и икономически условия, наследени от социализма⁵⁵. На първо място, се разформироваха стопански министерства и се провежда чистка – лустрация. Резултатът е, че се настанява неопитното и идеологизирано, но политически предано ново чиновничество. Така в новообразуваното Министерство на промишлеността и търговията се преназначени само 24 от старите кадри. Същата участ сполетява т. нар. „червени директори“: през 1991-1992 г. са уволнени около 10 хиляди стопански ръководители от различен калибър⁵⁶. Причината е политическа. Бившата опозиция търси своята социална база, но не може да я намери в лицето на стопанската номенклатура, заради комунистическото ѝ минало. А за да държи далече от икономиката и групировките, първият министър-председател от СДС – Филип Димитров предупреждава през 1991 г., че приватизацията няма да предвижда облекчени процедури за българските бизнесмени, за да се научат по-добре да се конкурират с чуждите⁵⁷.

Така наречените автентични предприемачи - хора, които основават свои малки фирмички за услуги, особено в транспорта, здравеопазването, търговията на дребно и др., които дължат бизнеса си на късната „перестройка“, също не са припознати от опозицията за нейна социална база, независимо от предизборните ѝ декларации. Получили възможност да развиват бизнес, те често действат на ръба на закона, както правят например т. нар. куфарни търговци – прекупвачи на евтини стоки от Турция или шофьорите на маршрутките, които не издават билети. Този тип дребен предприемач не може да е надеждна база за бившата опозиция, защото тепърва трябва да закрепя статуса си и да повярва в предимствата на пазарната икономика. Ето защо правителството обещава подкрепа на проходящите бизнесмени в борбата срещу държавните предприятия–монополисти, „но не на всички и не едновременно“⁵⁸.

Първото СДС правителство се обръща към докомунистическите структури, съществували до 1944 г., и дава преднина на реституцията на земята и на градската

⁵⁵ Баева, И., Калинова Е., Българските преходи 1939 - 2002, С., 2002, Парадигма, с. 286.

⁵⁶ Инж. Тенов, Й., Истината за разрухата в индустрията - в. Дума, бр 261, 4 ноември 1996.

⁵⁷ Икономическата доктрина на СДС. - Сп. Икономика, януари 1992, с.8.

⁵⁸ Пак там

собственост⁵⁹. Това е голямата разлика в раздържавяването, което се осъществява в другите страни в преход – в България първо се реализира натурална реституция, в пълен обем и после се провежда приватизацията. Този ход на трансформацията се осъществява, въпреки предупреждението на министъра на икономиката на Франция Лионел Столерю пред икономическата комисия на ВНС: ”Приватизацията е поглед към бъдещето, а реституцията е поглед в миналото. Макар да са налице основания за съществуване и на двата процеса, приоритет трябва да се даде на приватизацията.”⁶⁰ Но сините политици не се вслушват в думите му и това не само, че забавя преобразуването на собствеността, но отблъсква повечето хора от реформата, лишава ги от увереност, че могат да спечелят от нея.

На реституция подлежат 30-40% от съществуващите предприятия, като само в леката промишленост това са 1160 обекта⁶¹. Реституционните закони са дело на юристите от СДС Светослав Лучников, Александър Джеров, Йордан Соколов и др. Бившите собственици са всячески облекчени – те при всички случаи могат да си възстановят имотите – получили или не получили обезщетение във вид на друго жилище, облигации или заплащане. Освободени са от всякакви такси и данък наследство. Особено напрежение в обществото предизвиква чл. 7 на закона за възстановяване на градската недвижима собственост, която се очертава всъщност и като основна цел на реституцията⁶².

Реституцията може да се третира и като форма на борба срещу стопанската номенклатура, автентичните предприемачи и силовите групировки, защото дава предимства на бившите собственици от времето преди национализацията от 23 декември 1947 г. върху станалите част от държавните предприятия техни предприятия. Тя допринася за раздробяване на държавните предприятия и за задълбочаване на кризата в индустрията. Но 600 хиляди възстановили собствеността си се оказват в основната си маса рентииери. Единствената полза от реституцията е, че този тип

⁵⁹ Закон за възстановяване собствеността върху някои магазини, работилници, складове и ателиета- ДВ, бр. 105, 19 дек. 1991; Закон за възстановяване собствеността върху одържавените недвижими имоти и Закон за възстановяване собствеността върху някои отчуждени имоти - ДВ, бр. 15 от 21 февр.1992.

⁶⁰ Савов, Ст., Икономик на прехода, с. 392.

⁶¹ Василев, Й., Цит. съч., с. 63.

⁶² Въпреки, че Законът по принцип предвижда възстановяване на имоти, само когато са собственост на държавата или общината, то чл.7 разрешава да се възстановяват и имоти, придобити от трети лица, ако обаче това е станало в нарушение на нормативните актове, както и чрез използване на служебно или партийно положение или чрез злоупотреба с власт. - Реституционни закони, С., 1992, с. 60-61. По този член на закона се създават редица спорни казуси. И съдът по правата на човек в Брюксел ги решава в полза на реститутите. Вж.

<http://www.justice.government.bg/new/Documents/Verdicts/CASE%20OF%20VELIKOVI%20AND%20THE%20RS%20v%20B1%20BULGARIA.doc>

раздържавяване създава твърди и ясни собственици, макар и лишени от стопанска мотивация.

Реституцията се разпростира и върху земеделските земи според поправките към закона от 3 април 1992 г., като най-същественото в тях е връщането в реални граници на земята и ликвидиране на новоучредените от 1 януари 1990 г. кооперации чрез ликвидационни съвети. Извършена по силата на политически и идеологически мотиви (за пълно изтриване на комунизма в българското село като база на БСП и за създаване на собствена база), реституцията има отчайващи икономически резултати: раздробяване на земята, разграбване на техниката, загиване на селското стопанство като отрасъл.

ПОДГОТОВКА ЗА ПРИВАТИЗАЦИЯТА

СДС следва неолибералната стратегията и единственият закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия от 23 април 1992 г., изработен от правителството под натиска на Световната банка във връзка с подписването на Второто споразумение на 17 април 1992 г.⁶³, предвижда касова приватизация - продажба на акции на вече трансформирани в търговски акционерни дружества или дружества с ограничена отговорност на частни собственици⁶⁴. Законът е изтъкан от сложни процедури и административни методи, с което се дава предимство на органите на държавната власт да решават почти всичко⁶⁵. Запазват се административно-политическите назначения на висшия мениджмънт на тези държавни търговски дружества⁶⁶. Така властта съхранява механизмите за настик върху мениджърите и върху онази част от стопанските ръководители, която оцелява и успява да запазят част от поверените ѝ предприятия, особено в сфери, които не са привлекателни за групировките.

Законът е направен и приет, без да се вземе мнението на профсъюзите и техните проекти. С това законодателят не привлича чрез национален диалог обществена подкрепа или търпимост при осъществяване на такова важно звено от реформата⁶⁷. Затова не е изненада, че той заедно с останалите реституционни закони по смяна на

⁶³ Jessel-Holst, Ch., Legal Problems of Privatization in Bulgaria. - In: Problems of Privatization in Bulgaria. International Conference of Sudosteuroopa - Gesellschaft, Dresden, January 27 and 28, 1997. (Ed. by Bruno Schonfelder) Munchen: Sudosteuroopa-Gesellschaft, 1997, p. 61.

⁶⁴ Държавен вестник /ДВ/, бр.38, 8 май 1992; изм. бр. 51 от 1994 и бр. 45, 57 и 109 от 1995.

⁶⁵ Василев, Й., Цит. съч., с. 63

⁶⁶ Мрежите на прехода, с. 297.

⁶⁷ Василев, Й., Цит. съч., с. 63.

системата предизвиква майската политическа криза от 1992 г., когато е свален военния министър Димитър Луджев с обвинения за сделки на военна продукция за Ирак. Този скандал, придобил и външнополитически измерения, се свързва със съдбата на приватизацията⁶⁸. Според други анализатори се очертават три групи с интереси към приватизацията. Сред привържениците на централизирана т.е. със силна намеса на държавата приватизация, е групата около министрите Иван Костов и Иван Пушкарров в т.нар. Банкова консолидационна комисия, както и тази около Флипи Димитров и неговите задокеански съветници, които имали специални интереси към военнопromишления комплекс. Докато Д. Луджев, Ахмед Доган и Ж. Желев са за пазарна приватизация извън опеката на държавата. Стига се и до парламентарна криза със свалянето на Стефан Савов от поста председател на НС, защото съюзникът на СДС – ДПС осъзнава, че с т. нар. ре-реформа на земята и закона за касовата приватизация, които ДПС подкрепя, то обрича своя електорат на ратайство в селското стопанство и без възможност да участва в приватизацията⁶⁹.

Оперативен орган на приватизацията е Агенцията за приватизация⁷⁰. Агенцията изработва годишни програми за приватизация, които се одобряват от МС и от НС преди приемането на бюджета. Решенията за приватизация се вземат от Агенцията, от друг държавен орган, ако балансите не надхвърлят 70 млн. лв., от МС, когато става дума за бонова приватизация, или от общинските съвети, когато става дума за общинска собственост. Агенцията координира дейността, дава методически указания, осъществява контрол върху сделките. Тя се управлява от Надзорен съвет, в който влизат 11 души – 6 избрани от НС и 5 назначени от МС, както и от изпълнителен директор, избран от Надзорния съвет с обикновено мнозинство. Прави впечатление, че агентите на приватизацията са много – парламентът, МС, общинските съвети, министерствата, АП, министърът на икономическото развитие, но никой от тези органи действително не е отговорен за крайните резултати⁷¹.

⁶⁸ Проф. Д. Луджев споделя в интервю от 11.10.2010, че в първото правителство на СДС съществували две течения – либералното около него и президента Желев, което било за либерализация, реституция, но и масирана правителствена едновременно, и второто течение - кръгът на 39 депутати около Ф. Димитров и Едвин Сугарев (гладували срещу приемането на Конституцията) и съветниците на Ф. Димитров от САЩ: К. Мишев и А. Алексиев. Те залагали на реституция и на централизация при приватизацията. В хода на тези спорове са му се отправят обвинения и му се иска оставката. <http://www.radar.bg/redirect.php?newsid=7553129>, последен достъп 02.09.2011.

⁶⁹ Драганов, Др. Българският политически театър - В: Сп. Икономика, юни 1992, с.11.

⁷⁰ Тя се създава още през февруари 1991 г. с решение на правителството № 16 от 8 февруари 1991 г.(ДВ, бр.12, 1991) Чак след приемане на Закона за преобразуване и приватизация от 23 април 1992 г., се издава Правилник за Агенцията от 15 август 1992 г. (ДВ, бр.68,1992) - In: Jessel-Holst.Ch. Op. cit., p. 60.

⁷¹ Златарев, Ив., Приватизацията, Сиела, С., 1995, с. 7.

Наред с касовата приватизация в политическото пространство се поставя въпросът за масовата приватизация. Според специалисти отсъствието на каквато и да било постановка за масова приватизация в закона причинява отлагането на целия процес на приватизиране⁷². Противниците на масовата приватизация се оправдават, че при нея ще се стигне до фалшиви дялове или акции на трудещите се, тъй като предприятията били неефективни и с натрупани големи дългове. Отношението на самите работещи към приватизацията е крайно противоречиво. През първата половина на 90-те години социологически анкети в сферата на леката промишленост показват, че работниците не са запознати с възможностите за участие в приватизацията. Нещо повече, от тези анкети излиза, че наемните работници по принцип не са мотивирани да участват в управлението на приватизираните обекти и смятат, че по-голяма част от собствеността трябва да е държавна. От приватизацията са заинтересовани най-вече специалистите с ръководни функции в предприятията и главно мъжете⁷³. От друга страна, данните показват, че онези, които възприемат приватизацията, имат твърде оптимистично отношение към перспективите на предприятието, в което работят и към самата приватизация. Близко 4/5 от тези, които споделят необходимостта от приватизация, са на мнение, че предприятието им е печелившо и има само временни трудности. Затова те изграждат следната схема: предприятието има перспективи, но е нужна промяна, и тази промяна е приватизацията. Този автоматизъм е неадекватен за пазарната икономика⁷⁴, но се подхранва и от политиците, и от масмедияте.

ПЪРВИ ПРИВАТИЗАЦИОННИ СДЕЛКИ 1993-1994

Явно на този автоматизъм и на положително отношение сред тези, които приемат раздържавяването, разчита следващото провितелство – това на проф. Любен Беров през 1993-1994 г. То управлява с мандата на ДПС и с подкрепата на БСП, при силно присъствие на СДС в парламента. Тогава се създава Център за масова приватизация, чието устройство е определено от Правилника, приет от МС на 15 август 1994 г. Това е

⁷² Iliev, J., The Bulgarian Model of Mass Privatization. - In: Problems of Privatization in Bulgaria. International Conference of Sudosteuroopa-Gesellschaft, Dresden, January 27 and 28, 1997. Ed. By Bruno Schonfelder - Munchen: Sudosteuroopa-Gesellschaft, 1997, p. 56.

⁷³ Направено анкетно проучване в леката промишленост от КНСБ на база 90 предприятия от отрасъла, от които преобразувани в ЕОД (еднолични акц. дружества) - 17,8%; ЕООД (еднолични дружества с ограничена отговорност) - 48,9% и непреобразувани по Търговския закон държавни фирми – 33,3% през 1992 г. Общо анкетирани 862 души. – В: Василев, Й., Цит. съч., с. 79.-87.

⁷⁴ Василев, Й., Цит. съч., с.87.

най-съществената промяна на закона, но според изследователи управляващите нямат сериозни намерения да прилагат масова приватизация. Затова те пропускат да специфицират технологията на масовата приватизация и да приготвят необходимите правила. Така се пропуска още една година за масирано раздържавяване⁷⁵.

При това правителство през 1993 г. се правят първите приватизационни сделки. Най-крупна сделка е с фирмата „Зрънчо” - Разград, при която всъщност е продадено ново неразопаковано оборудване на стойност 70 хил. лв. за 40 хил. лв. Приватизацията се задържа и от ниския кредитен рейтинг на България във връзка с мораториума на лихвите по външния дълг. Процесът на привличане на външните инвестиции се ускорява след подписване през лятото на 1994 г. на споразумение с Лондонския клуб на частните кредитори заедно с Парижкия клуб на държавните кредитори, за редукция на дълга и разсрочване на плащанията по него⁷⁶.

Приватизацията се оценява като протичаща бавно, защото тя става заложник не само на сложните процедури, но и на високата задлъжнялост на предприятията, както и на интересите на фирмите на групировките, заклешили се на входа и изхода на неприватизираните предприятия. Големият разцвет на групировките се свързва с управлението на проф. Любен Беров, защото неговото правителство, от своя страна, се оказва заложник на трите парламентарно представени сили. Тогава групировките имат силен достъп до държавните структури и проявяват интереси към енергетиката, химическата промишленост и въобще към реалната, а не към сивата икономика. Отбелязва се и засилване на конфликтите между ръководителите на тези групировкии наетите от тях стопански дейци. Последните по една или други причина напускат⁷⁷. Именно през време на правителството на проф. Л. Беров е най-големия разцвет на групировката „Мултигруп”. Нейният бизнесът от всякъв вид търговия като посредник на държавни предприятия се разраства, тя скоро започва да внася руда за Кремиковци и да изнася продукцията й навън. По-късно «Мултигруп» се включва в енергийния сектор като се стреми да стане посредник чрез Андрей Луканов на руския гигант «Газпром» и бългърската държава⁷⁸. Дори Илия Павлов замисля създаването на

⁷⁵ Илиев, J., Op. cit., p. 56.

⁷⁶ Неговата брутна сума от 13 млрд. д. през 1993 г. е намалена на 10,4 млрд. д. през 1995 г. - Беров, Л., Икономиката на България и бившите социалистически страни десетилетие по-късно 1989-1999, С., 1999, Планета -3, с. 117-118.

⁷⁷ Мрежите на прехода, с. 460-464.

⁷⁸ Благоев, Кр.Цит.съч.,с.65.

мултинационална корпорация⁷⁹. Но впоследствие неговата корпорация рухва, както и повечето такива от началото на прехода⁸⁰.

„Групировките“ и всички възползвали се от мътните времена в началото на прехода, както и от югоембаргото, да натрупат пари, получават добра възможност да станат притежатели на реална, «чиста» собственост чрез провеждана в средата на 90-те години в България масова приватизация. Чрез нея те се стремят да се впишат в обществото като „честни частници“, „като национално-отговорни капиталисти“- образ, към който те се стремят.

МАСОВАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ

Такава възможност се очертава в средата на 90-те години, когато България е застигната от поредната лява вълна: на власт идва бившата комунистическа партия, начело с новия млад лидер Жан Виденов (1995-1996). БСП печели абсолютно монизнство в изборите през зимата на 1994 г. на вълната на носталгията към близкото минало, но трябва да действа в условията на Вашингтонския консенсус и с оглед на траншовете от МВФ, които винаги се отпускат срещу някакви икономически изисквания (т.е. са от типа stand-by).

Логиката на икономическата политика на правителството е стабилизация на съществуващите държавни структури (саниране на предприятия, консолидиране на банки) за съживявяне на реалния сектор и осъществяване на „регулативен пазарен преход“⁸¹. Затова правителството ще бъде обвинявано че бави реформите и най-вече приватизацията. Но то е изправено пред познатото проклятие на бившите комунисти – да въвеждат пазарност и да съдействат за установяване на пазарен капитализъм, притискани от своя електорат (при наличие на 20, 5% безработни през 1994 г.⁸²) и от различни идейни и политически течения и групи в БСП. Затова в своята Програма от май 1995 г. правителството обявява, че ще работи за „изграждане основите на съвременна социална

⁷⁹ Николов, Й., Александрова, Г. Защо беше убит Илия Павлов? – В: Капитал, 15 март 2003; Александрова, Г., Михалев, Ив. „Мултигруп“ - емблема на сбъркания преход в България – В: Капитал, 15 март 2003; Стайков, Н., Генчева, Б. Наследството на Илия Павлов: Какво стои зад бомбастичните милиарди? Активите с марка „МГ“ не са мит, но твърденията за обороти, печалби и брой заети са силно преувеличени-В:Капитал,от15март2003; Леверсон, Ал. Илия Павлов, Шеметна съдба, С, 2008, с.119.;Кр.Благов,Цит.съч.77,60-81.
http://frognews.bg/news_4363/Petar_Hristozov_Lukanov_beshe_dvoen_agent_dosieto_na_Kostov_e_v_Moskva/

⁸⁰ Благов,Кр., Цит. съч, с. 66-68.

⁸¹ Програмно развитие на БСП. Сборник документи (1990-2005), с. 722.

⁸² Пак там, с. 708.

пазарна икономика, с конкуриращи се на пазара и равнопоставени пред закона държавна и частна собственост”. Същевременно се предвижда частният сектор да дава през 1998 г. 60-65% от БВП, като дотогава бъдат приватизирани 50% от всички държавни предприятия, „предимно жизнеспособни обекти от всички стопански отрасли (индустрия, строителство, транспорт, банково дело и др.)”⁸³.

Правителството обявява и за пръв път намерението да се приватизира банковия сектор (на първо време като се консолидират държавните банки), както и да съчетае масовата (чрез бонове и създаване на приватизационни и инвестиционни фондове) и касовата приватизация. За целта се обещава съставяне на единен списък на обектите за масовата приватизация, който да държи сметка за запазване на технологичните и икономическите връзки между предприятията⁸⁴. Едни изследователи смятат, че правителството следва успешния чешки модел на масова приватизация, докато други изказват мнение, че правителството разработва собствен модел на масова приватизация⁸⁵. Целта обаче е ясна - да се приобщи по-голяма част от обществото към реформите, които всъщност го лишават от предишния статус. Но според Румен Гечев, министър в правителството на Виденов, масовата приватизация е изискване и на МВФ - тя създава илюзията за равен старт, за справедливост на прехода към пазарна икономика. Правителството осигурява⁸⁶ създаване на 81 инвестиционни и приватизационни фонда, като се опитва да игнорира участието на групировките в този процес – „Мултигруп” успява съвсем последен да регистрира свой фонд. Една част от тези фондове стават холдинги, сега всичките са изкупени от чуждестранни играчи⁸⁷.

Масовата приватизация започва през лятото на 1996 г., като на всеки пълнолетен гражданин са раздадени бонове на стойност 25 000 лв. /неденоминирани, равни на сегашни 25 лв./ и той може да ги влага в определените инвестиционни фондове, в очакване на дивиденди. Но през следващите години обществото губи интерес към масовата приватизация заради хиперинфлацията през 1997 г. (1 долар става 3000 лв.) и реалната приватизация, която е свързана с трусове в развитието на предприятията и фондовете.

Същевременно Виденов уволнява част от управителите на държавните предприятия, обвинявайки ги че ги източват; затваря 64 предприятия и изолира 70 (т.е.

⁸³ Пак там, с. 712.

⁸⁴ Пак там, с. 715-716.

⁸⁵ Керемедчиев, Цит. съч., с. 75 ; Цакова, В., Всичко за касовата и масовата приватизация, С., 1996, с. 80.

⁸⁶ ДВ, бр. 1, 1996.

⁸⁷ Мрежите на прехода, с. 496-510

те не получават банков кредит)⁸⁸. Вижда се, че Виденов балансира между императивите на прехода към пазар и опита той да е по-социално поносим и същевременно да балансира интересите на различни вътрешни и чужди икономически играчи. В тази връзка той се опитва да контролира Агенцията за приватизация, като намалява през есента на 1996 г. броя на членовете на Надзорния ѝ съвет от 11 на 5, всички посочени от кабинета. Но председателят на Агенцията подава оставка, следват протести и този проект за промяна в Агенцията е оттеглен. Вместо него през октомври 1996 г. Надзорният съвет е намален на 7 души, повече от които (четирима) се избират от Парламента, а трима се посочват от правителството. Новите членове са избрани на 20 декември 1996г., а правителството подава оставка на 22 декември 1996 г.⁸⁹

Най-големият успех на касовата приватизация при Ж. Виденовото правителство е продажбата на белгийската фирма „Солвейег” на Содовия завод – Девня през 1996 г. за доста значителна сума.

РАБОТНИЧЕСКО-МЕНИДЖЪРСКАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ

При второто социалистическо правителство продължава и прилагането на друга форма на масова приватизация – работническо-мениджърската. Това е процес, при който работещите в едно държавно предприятие могат да станат негови собственици, като образуват работническо-мениджърско дружество и го закупят⁹⁰. Първата покупка на голямо и атрактивно предприятие от мениджърите му е осъществена в началото на 1994 г. за строителната фирма „Сиконко”, от която 80% са продадени на фирма „Сибيريا” ЕООД. Фирмата купувач е собственост на група шефове в „Сиконко”. Те

⁸⁸ Световната Банка отпуска пари за обезщетение на 30 хил. работници от затворените и санирани предприятия

⁸⁹ Jessel-Holst.Ch., Op.cit., p. 64.

⁹⁰ Текстове в закона за приватизацията, от които произтича особенният статут на работническо мениджърското дружество (РМД), са свързани с възможността този тип дружества да ползват разсрочено плащане за срок от 10 години с едногодишен гратисен период. Според закона при сключването на приватизационния договор РМД трябва да плати първоначална вноска в размер на 10% от цената. Едно дружество може да ползва преференциите за разсрочено плащане, ако към момента на учредяването му в него участват поне 20% от работниците и служителите в приватизиращото се предприятие. Останалите лица, които могат да имат участие в РМД, са правоимащите, в които влизат освен настоящите служители на дружеството и бивши служители, управители, контролори, членове на съвета на директорите и на управителните съвети и др.

http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/1998/05/30/244811_spornata_rabotnichesko-menidjurska_privatizaciia/, последен достъп на .2.092011.

учредяват приватизационния фонд „Сиконко инвест”. Скандали с приватизацията на „Сиконко” няма, вероятно защото тази сделка е от първите⁹¹.

По времето на Жан Виденов се прави промяна на закона. Според нея дружествата на работещите в държавните предприятия имат право на десет години разсрочено плащане по приватизационните сделки. За разлика от предишните текстове собствеността върху продавания пакет от предприятието се прехвърля изцяло в момента на подписването на сделката. Тези промени позволяват да се стимулира работническо-мениджърската приватизация.

За БСП тази форма на приватизация е изключително приемлива, защото тя позволяват едно предприятие да бъде едновременно приватизирано и да не е частно. Идеята за работническо-мениджърска приватизация има стратегическа цел – да създаде социална база на БСП, като привърже работниците от РМД към партията, по подобие на земеделските кооперациите, наричани „Орсовки” по името на депутата Златомир Орсов.

И въпреки всичко това при Виденов РМД не се разпространяват масово поради идеологически и лобистки интереси и сблъсъци в управляващата партия, както и конфронтацията с бившите групировки. Наблюдателите отчитат най-различни скандали около този тип приватизация. След сключването на сделката често се оказва, че зад дружеството на работещите в предприятието стои някаква икономическа структура. В голяма част от случаите това са банки. Може би в най-много скандали с подобни приватизации е свързано името на Първа частна банка, която се оказва скрит собственик на няколко шивашки предприятия, приватизирани по схемата на РМД⁹².

Кризата от зимата на 1996/1997 г., свързана с изкуствено предизвикана хиперинфлация от местни групировки, еманципирани вече от БСП⁹³, както и от външни фактори (американски – заради отказа на Виденов да се даде въздушното пространство на България за бомбардировки над Сърбия и руски - заради отказа на правителството да позволи на „Газпром” да купи тръбите, преминаващи на българска територия, както и заради несъгласието му частното българо-руско дружество „Топенержи” да бъде посредник между руският гигант и българското държавно дружество „Булгаргаз”⁹⁴)

⁹¹ Пак там.

⁹² Пак там.

⁹³ Убийството на Андрей Луканов през 1996 г. така и неразгадано, се приема от изследователите като символен акт за този процес. Смъртта на Луканов символично бележи смъртта на реформаторите в БСП, които дотогава се опитват да ръководят прехода и да играят ролята на социални инженери –В: Мрежите на прехода, с. 457-478.

⁹⁴ <http://www.blitz.bg/article/3716>, последен достъп на 3.01.2010;

води до служебното правителство на Стефан Софиянски и до голямата изборна победа на ОДС, начело с лидера на СДС – Иван Костов. Неговото правителство за пръв път в най-новата история на прехода успява да изкара мандата си до 2001 г., защото има комфорта да управлява с трайно мнозинство в НС. Това правителство може да се нарече правителство на приватизацията. Тя се провежда на два етапа. През 1997--1998 г. преобладава сделките под формата на работническо-мениджърската приватизацията

„СДС - по-добрите РМД”

В доста от предизборните обръщения на новите управляващи провежданата от БСП работническо-мениджърска приватизация среща остра критика. Но идвайки на власт, сините лидери осъзнават предимствата на този тип приватизация. В условията на югоембаргото и войната в Югославия (1991-2001 г.), които се явяват възпрепятстващи външните инвеститори, наред с неблагоприятния имидж на страната като корумпирана и апетитните конкурентни предложения в бившите социалистически страни за приватизация, РМД осигурява бърза промяна на собствеността. Същевременно сините управляващи виждат в РМД сигурен начин току-що назначените от тях хора в бордовете на държавните предприятия да станат и техни собственици. Това се преценява и като единственият що-годе легален начин да се възмездяват активистите на новосформираната партия СДС по места и да се създаде т.нар. от някои изследователи и политици (Д. Луджев) «синя буржоазия». Други изследователи предпочитат названието «синя номенклатура»⁹⁵, защото правят асоциация с «червената» партийно облагодетелствана номенклатура до тогава, виждайки сходния централизиран и административен начин на предоставяне на права върху държавната собственост. Така правителството на Иван Костов променя закона за приватизацията в смисъл, че в списъка на правоимащите, които могат да учредяват РМД, влизат управители, контролери, членове на съвети на директорите, на управителни и надзорни съвети, за които няма изискване да са били на поста си поне една година. Така автоматично става възможно току-що сменените директори веднага да учредят РМД и да приватизират предприятието. Другата промяна в закона е свързана с втората вълна на раздържавяването срещу инвестиционни бонове. На приватизационните фондове (заподозрени, че зад тях стоят групировките) не е разрешено да акумулират

<http://www.big.bg/modules/news/article.php?storyid=57511>, последен достъп на 26.09, 2009.

⁹⁵ <http://forum.all.bg/showflat.php/Cat/0/Number/2501632/an/0/page/6>, последен достъп на 9.0.2011;
Мрежите на прехода, с. 258,

бонове, а тази възможност е дадена единствено на пенсионните фондове и на работническо-мениджърските дружества. Тъй като законът за допълнителното пенсионно осигуряване се бави, единствените дружества, които остават с възможност да набират бонове, са РМД.

За няколко месеца безспорен фаворит по продадени предприятия на работническо-мениджърски дружества става Министерството на промишлеността. Според информация от ведомството през първата половина на 1998 г. плащанията от работническо-мениджърски дружества са около 61% от общия размер на договорените суми. На второ място по брой на сделки с РМД е Агенцията за приватизация⁹⁶. Идеологическият потенциал на работническо-мениджърската приватизация е в това, че тя е представена като спомагаща за възникването на активна и заможна прослойка от населението, за развитието на средната класа и насърчаването на предприемачеството, така че сините управляващи на Иван Костов да могат да разширят своята социална база заедно със спечелилите от реституцията. Явно както БСП, така и СДС се опитва да се възползва от РМ-приватизацията като една социално-приемлива форма, за да си създаде своя трайна социална база, но не толкова в лицето на работниците, колкото в лицето на мениджерите.

Но това, както и при БСП, се оказва илюзия. От една страна, заради зачестилите скандали около тези РМД, започнали още през следващата 1998 г. В резултат се стига до това, че един от най-големите радетели на РМД – вицепремиерът и министър на промишлеността Александър Божков, се превръща в техен критик. Пак по такива причини в приветствието на президента Петър Стоянов към правителството на Иван Костов по повод годишнината му се отправя съвет да се преосмисли ролята на работническо-мениджърската приватизация. Неоднозначно е и отношението към този тип приватизация и на Световната банка, от която зависят поредните траншове от заеми. От там предявяват претенции към правителството за по-малко, но по-качествени, т.е. пазарен тип сделки по приватизацията⁹⁷. Вероятно се има предвид

⁹⁶http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/1998/05/30/244811_spornata_rabotnichesko-menidjurska_privatizaciia., последен достъп на 02.09.2011.

⁹⁷ Пак там.

касовата приватизация. Затова през първата половина на 1999 г. се правят промени в Закона за преобразуване и приватизация на държавните и общинските предприятия⁹⁸.

Кабинетът „ Костов ” продава половината от раздържавените по негово време активи на работническо-мениджърски дружества и не всичките 1224 работническо-мениджърски предприятия са пред фалит. Той обаче е потенциално заложен от условията, които им се поставят от закона (като например запазване на работните места и на активите в продължение на поне 3 години срещу получените преференции) и без развит капиталов пазар. В резултат оцеляват само фирмите, които имат късмета да си осигурят добри пазари⁹⁹. Сделките с РМД замират при следващото правителство – това на НДСВ-ДПС (2001-2005 г.). Тогава по новия закон за приватизацията от 2002 г. им са отнети преференциите за 10-годишния период на разсрочено плащане. А по едни от последните поправки на закона за приватизация, приети от правителството на тройната коалиция (БСП – ДПС – НДСВ) (2005-2009) Агенцията за следприватизационен контрол получава право, без дори да уведомява, да ипотекира имота на неизрядни приватизатори, дори да са сключили сделки по стария закон за приватизацията. А такива в повечето случаи се оказват именно РМД¹⁰⁰.

КАСОВАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ

Правителството на Ив. Костов (1997-2001 г.) може да се нарече правителство на касовата приватизация. То приема амбициозна програма за приватизация на два етапа – единият трябва да приключи в края на 1999 г. с раздържавяване на обществения сектор във всички отрасли без енергетиката, транспорта и инфраструктура. Това са 63% от всички дълготрайни активи на държавните предприятия. Но БТК, авиокомпания “Балкан” и някои фирми на енергетиката са включени в този етап на приватизация, по договореност със Световната банка.

Вторият етап от началото на 2000 г. предвижда приватизиране на държавни фирми в секторите енергетика, транспорт, инфраструктура, което съставлява 37% от

⁹⁸ <http://www.alo.dir.bg/Particlesbg.htm#Popular>, последен достъп 30. 08. 2011.

⁹⁹ Двете лица на приватизацията, Мениджърската приватизация забави реформата в икономиката <http://temanews.com/index.php?p=tema&iid=320&aid=8049>, последен достъп 30.08.2011. Успешен пример за РМД е бившият Завод за ски-Атомик,Чепеларе, който като РМД AMER-SPORTS има пазари навсякъде из Европа и е една от най-големите предприятия в региона, привличащ работна ръка дори от Смолян. Работи с австрийци.

¹⁰⁰ Държавата масово ипотекира приватизирани дружества. - В: Дневник, 23.02.2007.

всички дълготрайни активи. По време на това правителство са приватизирани големи обекти като петролната рафинерия „Нефтохим“, стоманодобивния комбинат „Кремиковци“, Завода за торове „Агрополихим“, националната авиокомпания „Балкан“. Продадени са „Експресбанк“ и „Булбанк“.

При реализиране на тази програма видимо облагодетелствани от приватизацията се оказват освен чуждите инвеститори най-вече близки, роднини на или самите политици. Христоматиен пример в това отношение става съпругът на външния министър в правителството на Иван Костов - Надежда Михайлова, която става по-късно и лидер на СДС. През 1998 г. – той става собственик на 14 август на 67% от акциите на „Автосервиз“, чиито конкурс за продажба е обявен на 29 юни. Две години по-късно той вече е собственик на 83% от акциите¹⁰¹.

Наред с това правителството извършва приватизация на стабилизирания банков систем, но без да остави държавен сектор в нея, така че в търговските банки в България доминира чуждестранният капитал и това заедно с въвеждането на валутния борд от 1997 г. възпрепятства държавата да играе някаква съществена роля във взаимодействието между фискалната и паричната политика или да влияе върху кредитирането и регулирането на лихвеното равнище в интерес на определена структурна политика за развитие на икономиката, смята един от водещите специалисти в изследване на приватизацията – проф. Румен Георгиев¹⁰².

Агенцията за приватизация тъжно отчита няколко вида схеми за измама на държавата при касовата приватизация. На първо място, голяма част от сделките за 1 долар срещу поемане на дълговете на предприятията, не се реализират както трябва. Като мине еуфорията от обещанията, държавата отписва дълговете, разсрочва, намалява и накрая дори ги забравя. Така е приватизиран металургичният комбинат „Кремиковци“. На второ място, има случаи, когато държавата има воля да си търси парите от неизрядни купувачи, за което е създадена и Агенция за следприватизационен контрол към МС по Закона за приватизацията и следприватизационен контрол¹⁰³. Но докато текат споровете, поради несъвършенства на закона, купувачът си сменя името, предмета на дейност, седалището и просто изчезва. Обявява купената фирма в ликвидация и на нейно място създава чисто нова компания, но вече разтоварена от задължения. Такава е историята на „София филм“. На трето място, липсата на

¹⁰¹ Братовчедски кръгове въртят спекула с резерва.- В. Труд, 28 юни 2001

¹⁰² Георгиев, Р., Постсоциалистическата трансформация на българската икономика и кризата. - http://www.rgeorgiev.com/2010/06/blog-post_1173.html, последен достъп на 25.05.2011.

¹⁰³ ДВ, бр.28, 19 март 2002.

ефективен контрол върху приватизационния процес и ширещата се корупция често се представя като спънка за чуждите инвеститори, но се премълчава нейната роля в облагодетелстване на някои от тях. Такъв е случаят например с БГ „Балкан“. Българската държава не може да осъди неизрядния нов собственик на националния авиопревозвач “Балкан” Гад Зееви поради разминаване между съдържанието на договора на български и на английски, което не е в полза на българската държава. Освен разоряването на компанията новият собственик печели нещо много по-ценно – правото на различни изгодни дестинации, някога придобити от българската държава, а сега преотстъпени заедно с компанията. Преводачката е уволнена от Агенцията за приватизация, но започва работа във фирмата на Зееви. Остават да висят въпросите има ли закон за такива престъпления по служба и кой освен преводачката е получил комисиона, за да се допусне тази грешка¹⁰⁴.

При правителството на НДСВ – ДПС (2001-2005 г.) продължава касовата приватизация най-вече на електроразпределителните дружества, както и на електроснабдяването. Приватизират се и телекомуникациите. Правителството на НДСВ-ДПС отчита в средата на 2004 г., че е сключило сделка-мечта: 67% от електроразпределителната мрежа на България, стопанисвана от 7 държавни предприятия е продадена за 692,5 млн. евро на 3 чуждестранни компании – CEZ, E.ON, EVN. Пет от седемте държавни предприятия са продадени на чужди държавни компании¹⁰⁵. Това дава основание на БСП и на СДС да критикуват сделката. Опозицията и отляво, и отдясно смята, че най-скандалното при сделките е, че купувачите са чуждестранни държавни или държавно-общински фирми. Това не е приватизация, а колонизация на сектор от българската икономика, твърди опозицията. Резултатите от тази приватизация не закъсняват: малко инвестиции, главно в офиси и скъпи коли, отчитане на загуби, уволнения на работници, за да се стигне и до режим на тока през зимата на 2006 г. във Варненско^{106 107}.

¹⁰⁴ Христова, Н., Мъртвите пари на приватизацията.- В. Сега, 30 юли 2005.

¹⁰⁵ ЧЕО - компания, притежавана от чешката държава, взема ЕРП-тата в София, София – област и Плевен. EVN, в която мажоритарен собственик е правителството на провинция Долна Австрия, поема снабдяването с ток на Пловдив и Стара Загора. Само ЕРП –тата във Варна и Горна Оряховица са купени от частната Е.ON

¹⁰⁶ Бончева, Ю., Николов, Хр., Криворазбраната приватизация II. Как чужденците ни въведоха режим на тока и защо БСП вече не клейми “колонизацията”? - В. Сега, 24 ноември, 2006.

¹⁰⁷ Посочените по-горе схеми продължават да се възпроизвеждат и при следващите приватизационни сделки с останали апетитни доходоносни едри държавни структури. Така прекалено бързо, само при участие на един единствен кандидат, при това офшорна (забранена от закона, защото трябва да може да докаже и Агенцията за приватизация да може да провери произхода на средствата за покупката, което при не посочено място на регистриране на фирмата е невъзможно/ фирма- холдинг” БТ Инвест”, базирана

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРИВАТИЗАЦИЯТА

На базата на обобщени данни от Агенцията по приватизацията към 31.12. 2009 г. общият размер на приватизираните дълготрайни активи в България възлиза на 65,49 % спрямо размера на всички държавни активи. Общият финансов ефект от сключените за повече от 18 години сделки е 12 193,0 млн. щ. дол., от които половината (6 095,0 млн. щ. дол.) са договорени за плащане, а останалата сума – за поемане на дългове или бъдещи инвестиции. С други думи, финансовият ефект от приватизацията на 2/3 от държавната собственост съставлява около 6 млрд. долара, което е малко над 12 % от годишния БВП. Това е най-синтезираният резултат от българския преход към смяна на собствеността върху средствата за производство досега. Оценката на проф. Румен Георгиев е, че този резултат говори за нисък пряк икономически ефект от първичната приватизация на държавните активи. Той не изключва, че процесът на вторично разпределение на собствеността може да доведе до по-добри социални и производствени ползи и разходи в икономиката. Но подчертава, че спадът в материалното производство още не може да достигне нивото отпреди приватизацията (1989 г.)¹⁰⁸.

В България приватизацията е процес, в който държавата и политическите субекти, които я управляват, вземат активно участие. Тя е изпреварена от реституцията и е бавена от различните политически сили поради тежките ѝ социални и икономически последици. Особено често в бавенето ѝ е обвинявана БСП, заради комунистическото ѝ минало, а не толкова въз основа на реалните стъпки и програмни документи на левите социалдемократически правителства. Всъщност именно социалдемократизацията на БСП е поставяна под въпрос в политическото пространство не само от опонентите ѝ, но и от

в Австрия, с1/5 руски капитали, без участие на стратегически инвеститори в цигарения бранш, бе продаден 80% от БУЛГАРТАБАК през септември 2011г.. Не се чува никакви критика от страната на дясната опозиция в лицето на Иван Костов и Мартин Димитров, нито от неолибералните експерти, а същевременно консултат по сделката е бившият финансов министър от НДСВ правителството – Милен Велчев. Хора от бившето НДСВ са назначено в приватизираното дружество. Няма предвидено и кол-опция, както например било при продажбата на БТК- т.е. 10% от сумата да се даде на българската държава, ако новият собственик препродаде дружеството на по-висока цена преди определен период от време. Досега българската държава се съди за 70млн за БТК по тази клауза, която отсъства в договора за Булгартабак. Според Румен Овчаров - бивш енергиен министър и ляв депутат - въпреки толкова много нарушения, фактът, че се продава едно печелившо, с пазари повече в чужбина, предприятие, при пълно мълчание и от страна на ДПС(въпреки неизгодното за неговия електорат сравнително малко количество предвидено за новия собственик задължително закупувано количество тютюн), говори, че сделката е благословена от премиера Б.Борисов и всички са заставени да мълчат. А това я прави поредната сделка, хвърляща негативна сянка върху самия процес и икономическа полза от приватизацията. (http://www.lev.bg/view_article.php?article_id=54819, последен достъп на 1.10.2011)

¹⁰⁸ Георгиев, Р. Постсоциалистическата трансформация на българската икономика и кризата.- http://www.rgeorgiev.com/2010/06/blog-post_1173.html, последен достъп на 25.05.2011

твърдия ѝ електорат, свързан повече с миналото ѝ. Затова приватизацията закономерно се извършва при десния кабинет на Иван Костов от 1997 г. насетне и също така закономерно при него преобладава касовата приватизация – общо над 75% от сделките са сключени чрез преки преговори с потенциални купувачи и конкурси. Масовата приватизация също се провежда, но при липса на достъпна информация за стойността на активите на приватизираните по този начин предприятия и при отсъствие на организиран капиталов пазар. Поради това при първичната приватизация се допускат големи транзакционни разходи по сделките и се постига минимален социален ефект¹⁰⁹.

Прави впечатление, че държавата продава неизгодно, евтино, че не може да защити интересите си и купувачите (чаканите и мечтани чужди инвеститори) редовно я мамят. Не е особено ефективна създадената през 2002 г. Агенция за слепприватизационен контрол.

ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ СМЯНАТА НА СОБСТВЕНОСТТА

Съвсем закономерно е при раздържавяването да се отчете спад в производството, особено в материалното, както и това, че още не може да се достигне нивото на производство от 1989 г. Разбира се, проблемите при отчитане на спада са свързани и с различните статистически показатели и с различните методики, с които се борави в икономическата наука преди и след 1989 г. И все пак няколко синтетични показателя дават представа за динамиката на икономическите последици от смяната на собствеността. Докато през периода 1990-1997 г. средно годишно с 4,6% пада ръстът на БВП, то след известни колебания в периода на касовата приватизация 1998-2002 г. той расте с 4,1% , а от 2003 г. до 2008 е един от най-високите в Европа – 6%. Но това се дължи главно на привлечените в най-голяма степен от приватизацията преки инвестиции, като през 2009 г. тези инвестиции са 12% от БВП. Това е обаче преходно явление, защото силно зависимата от свежи капитали икономика във валутен борд започва да се свива в условията на световната финансова криза след 2008 г.

Появява се и безработица, която е особено голяма именно по време на активното реструктуриране на икономиката – през 1998-2002 г. тя расте средногодишно с 16%, а

¹⁰⁹ Пак там.

през 2003-2007 г. – с 10,5%, докато впоследствие спада на 6%¹¹⁰. Това според мен е един от синтезираните изрази на социалната цена на приватизацията.

Друг такъв е промяната на показателите за дела на секторите в производството на Брутната добавена стойност (БДС) - показател за производството без непреките данъци, и по дял на заетите в тях. Така, ако през 1989 г. делът в БДС на промишлеността е бил 59,4%, на селското стопанство – 11%, и на услугите – 29,6%, то към 2008 г. – съответните им дялове са 30,5%, 7,3% и 62,2%. През 2010 г. промишлеността дава под 25% от БДС и в нея работят 20% от всички заети¹¹¹.

Тези данни свидетелстват, че страната е преживяла деиндустриализацията, заложената във Вашингтонския консенсус. Тя трябва да се бори и с утвърдените западни производители, и с новите агресивни икономики като китайската и турската. Леката индустрия има проблем в началото на прехода и със силно свилия се вътрешен пазар и с големия упадък в селското стопанство във връзка с аграрната реформа. Данните показват, че през 90-те години добивните отрасли намаляват своето производство по-бавно в сравнение с преработващата промишленост. През 1990 - 2001 г. 3,5 – 4 пъти намаляват производствата на преработващата тежка промишленост, даваща средства на труда. Докато обемът на брутната продукция на добивната промишленост през 2001 г. намалява в сравнение с този през 1989 г. само с 36,9%. Делът на машиностроенето, електрониката, металообработващата промишленост, електротехническата промишленост общо в брутната продукция на цялата промишленост намалява от 34,6% през 1989 г. на 14,2% през 1996 г., за да достигне до 12,7% през 2000 г. Текстилната, трикотажната, кожаро-кожухарската, обувната и хранително-вкусовата промишленост нямат еднопосочност в изменението на своя дял в брутната продукция на цялата и на преработващата промишленост. Тенденцията през 1990-1996 г. е намаляване, докато през периода 1997-2001 г. се наблюдават нееднозначни изменения, като има нарастване през 2001 г.¹¹².

Същевременно нараства значението на услугите, на туризма, на комуникациите. Така половината от заетите са в сектора на услугите и създават през 2008 г. 60% от БВП. А това се преценява от изследователите като ярко свидетелство за осъществен

¹¹⁰ Тютюнджиев, Ив., Костов Ал и др. Стопанска история на България, изд. Ровита, В.Търново, 2011, таблица I.

¹¹¹ Пак там, с. 196; Видинова, Хр. Възстановяването на България изостава спрямо ЕС, юни 2011-В:http://aeaf.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=91%3A2011-06-22-14-46-59&catid=3%3A2010-09-08-08-03-20&Itemid=8&lang=bg, последен достъп на 1.09. 2011.

¹¹² Илиев, Ив. Икономиката на България през периода 1949 – 2001 г., С., 2004, с. 293,298-299.

преход на страната от индустриално развиваща към „производство и предлагане на услуги, което е характерен белег на трудоемки пазари и ниско конкурентна икономика в периферни страни, разчитащи на евтина работна ръка.“¹¹³

Променя се и ориентацията на външната търговия на страната. Ако през 1989 г. делът на вноса и износа на страната за страните от ЕС е бил 8% от общия обем на външната търговия, то през 2008 г. – една година след присъединяването на страната към Съюза, той е 58,5%.¹¹⁴ Особен спад бележат отношенията с Русия, която отпада от позицията на водещ външнотърговски партньор на България в края на 80-те години с 85% от общия стокообмен на страната, за да се стигне към 2007 г. да държи малко над 10% от общия стокооборот на България, като износът на български стоки за руския пазар предствалва 1,4% от обема на общия износ на страната¹¹⁵.

СОЦИАЛНИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПРИВАТИЗАЦИЯТА

В транзитологията за Централна и Източна Европа най-важният въпрос е този за появата на бизнесмените. В началото на прехода широко разпространение получават академическите пророчества на Елемер Ханкис и Ядвига Страницис за появата на т.нар. „политически капитализъм“, т.е. за трансформацията на старата номенклатура в нова капиталистическа класа чрез замяна на нейния политически капитал в реален (по Пиер Бурдиьо). В началото на XXI век вливането на стария номенклатурен елит в новия добива определението „номенклатурен национализъм“¹¹⁶. Проведените през 1993-1994 г. емпирични социологически проучвания в Централна и Източна Европа под ръководството на проф. Иван Зелени и публикувани през 1998 г., обаче показват, че основната маса предприемачи произлизат от работнически и селски среди, и че само в Русия и някои от балканските страни като Румъния и България може да се говори с известна уговорка за „политически капитализъм“¹¹⁷.

Какво показва българският случай? Последните изследвания на стопанския елит в България през периода 1989 – 2005 г. не откриват никаква приемственост със стария

¹¹³ Петков, Кр., Владиков А., Социалната политика по време на прехода (1989-2010)- Изследвания по история на социализма. 3, С, 2011, с. 396-397.

¹¹⁴ Тютюнджиев, Ив., Костов Ал и др. Цит. съч. с.198, таблица 2.

¹¹⁵ Хубенова, Т. Съвременни аспекти на българо-руските икономически отношения.- В:България и Русия – в миналото, настоящето и бъдещето. Сборник от доклади на българо-руска конференция, София 20-22 май 2009. Състав. Д. Папазов, С., 2009, с.123.

¹¹⁶ Berend. I, From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973, Cambridge University Press, 2009, p. 235.

¹¹⁷ Berend.I, Ibidem p. 243-245, 246.

стопански елит от времето на късния социализъм. При това няма приемственост (тя е в порядък на повтаряне на 12-17 имена) между председателите и членовете на управителните съвети на проучените 125 фирми нито през 1990 г., когато има издаден регистър за тях, нито през 1994 г., когато все още те са държавни, нито през 2005 г., когато вече са частни¹¹⁸. Това според мен опровергава очакванията на Беренд за „политическия капитализъм“ и в България. Струва ми се, че и историята на приватизацията го потвърждава. Както се видя в нея водеща е ролята на политическия център, а следователно - на новия политически елит, който в този процес се стреми да си създаде своя социална база и подкрепа: било сред бившите собственици от преди войната - чрез реституцията, било сред сменяната по политически причини висша администрация и новоназначени политически предани мениджъри – чрез РМД-приватизацията; било като разчита на стратегическите чуждестранни инвеститори, които са най-облагодетелствани от касовата приватизация. Опити да участват в легалната приватизация правят и силовите групировки, появили се в началото на прехода, но за тях остава бизнесът в зоната на полулегалната икономика.

Същевременно водещото участие на политическия елит в трансформацията на системата води до сливане на политическата и икономическата власт: от създаване на банкери в началото на прехода, през опита икономическите групировки през 1993-1994 г. да участват в реалната икономика, до традицията всяка политическа сила, поела властта, да се сдобива с обръчи от фирми. Правителството на Виденов е обвиняван за фирмите около групировката „Орион“, видяна и като опит да се пребори с „Мултигруп“¹¹⁹; Ив. Костов - за закона за обществените поръчки (40% от държавния бюджет в България преминава през тях); фондацията на жена му „Бъдеще за България“, която е обвинявана, че изнудва бизнесмените да дават дарения за СДС¹²⁰; до откровенията на Ахмед Доган. Той възмущава обществеността, когато открито признава за това¹²¹.

Вследствие на този тип трансформация се откроява новата социална структура на обществото. Данните за 2000 г. показват, че работодатели са 69 400 души; само наемащи се – 276 000, наети лица – 2 344 900, безработни – 590 000. Тази силно поляризирана

¹¹⁸ Иванов М, Ганев, Г., Бизнес елитите на България 1912-1947,1989-2005, Изток-Запад, С., 2009, с. 435-469.

¹¹⁹ Мрежите на прехода, с. 476-477.

¹²⁰ Братовчедски кръгове въртят спекула с резерва.- В. Труд, 28 юни 2001.

¹²¹ Всъщност думите, които изрича Ахмед Доган на 23 юни 2005 г. в шоуто на Слави по bTV, са: “Вижете, в цял свят, като започнете от Америка до Япония, всяка партия си има, така да се каже, обръч от фирми.” <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=419570>, последен достъп на 02.09.2011.

социална структура напомня много на съществуващата преди 9 септември 1944 г. в България¹²² и отговаря на логиката на осъществения десен преход. Вследствие на приватизацията едрият капитал е преди всичко чуждестранен, свързан с притока на свежи преки инвестиции при приватизационните сделки, най-вече в банковата система и добивните отрасли. Основните български икономически актьори са бизнесмени, собственици на малки и средни предприятия (на брой около 35 хиляди) с по 50 - 250 души работници, както и дребни еднолични търговци и крупни арендатори на земя. Те осигуряват 76% от работните места в страната през 2009 г., но с ниска производителност на труда в сравнение със подобни бизнес-структури в старите страни от ЕС – от 15 до 20 пъти и от 2 до 7 пъти в сравнение с новоприсъединените страни от бившия Източен блок¹²³.

Същевременно българските бизнесмени остават заложенници на политическия субект, който управлява страната. Защото върху тях тежи клеймото на произхода им – червен или син – и връзката им с корупционни схеми, за да могат да правят своя бизнес. Най-красноречиво доказателство е отказът на правителството на ГЕРБ от 2009 г. да изплати т.нар. анекси към договорите, сключени при предишното правителство, за изпълнени държавни поръчки, освен, ако фирмите не се откажат от 10% от стойността им. Изискване, което увеличи междуфирмената задлъжнялост и отслаби възможностите за инвестиции и нови работни места, както и способства за фалити и нарастване на безработицата в условията на световната финансова криза.

* * *

Десният преход, който изживява страната в края на XX и началото на XXI век, един от маркерите на който е приватизацията, не оставя много възможности на лявата партия да реализира своите идеи за „плавен преход” към създаване на „социално пазарна икономика”. Нито причините за този преход – неефективността на социалистическата икономика в условията на неолибаралната глобализация, чийто идеологически израз е Вашингтонския консенсус, нито логиката на протичането му в

¹²² Коев, Й., Развитие на българското предприемачество - В: Икономическа мисъл, 2004, № 3, с. 68-69, 74-75.

¹²³ Малки са предприятията до 50 наети работници, с годишен оборот до 19 500 000 лв, а средни – с до 250 наети и с годишен оборот до 97 500 000 лв. В България през 2009 г. 90% от малките и средните предприятия са с до 10 души персонал. – В: В. Труд, 12 август 2011.

условията на парламентарна демокрация и търсене на социална база от новия политически елит, нито външните фактори позволяват това да се осъществи. Свалянето на двете социалистически правителства на А. Луканов и това на Жан Виденов са най-красноречивите свидетелства за обречеността на опита за управляем, социално приемлив преход. Той се извършва от десните политически сили като управляем, но социално неприемлив. За бъдещите изследователи остава да търсят отговор до каква степен това се дължи на надделяването на външните обстоятелства и фактори над вътрешните и до каква степен значение има поведението на новия политически елит, част от който са и ръководителите на БСП. На база на проученото и изложеното може да се констатира, че формираните в следствие на приватизацията социални и икономически структури се оказват твърде чувствителни и зависими от преките инвестиции, чуждите пазари и местните политици; че българското общество плаща висока социална цена за преобразуването на собствеността върху средствата за производство; че не само левицата, но и десницата не успява в този процес да си създаде трайна социална база, извън твърдите електорални ядра, свързани повече с миналото, отколкото с бъдещето. Същевременно благодарение на приватизацията на банковия сектор от чужди банки и установения валутен борд държавата няма големи възможности да насочва икономическото развитие на страната с оглед някакви стратегически приоритети.

The Transition as a Border: Privatisation and Its Social and Economic Aftermath in Bulgaria at the End of the 20th and the Beginning of the 21st Century

Iliyana Marcheva

Summary

The article is based on secondary literature, statistic data and journalistic investigations. It examines the history of the ideas of privatization as the core of transition, its forms and its social and political meaning as well as its economic aftermath. Special attention is paid to the efforts of the new political elite to do social engineering and to use restitution and various forms of privatization (cash, mass and workers'-managers' ones) to create its social and electoral base during the transition towards democracy and market economy. The social price paid is estimated as high because of the corruption and the fusion of the political elite and businessmen. The economic consequences result in de-industrialization and in reorientation of the Bulgarian foreign trade from the ex-Soviet market to that of the European Union.

Host State, External Homeland, International Organizations and the Ethnic Minority in Eastern and Central Europe

The Case of Slovakia after the Cold War (1990-2004)

István Jobbágy

INTRODUCTION

Due to the bloody disintegration of Yugoslavia and the ethnic problems of the post-Soviet region, the issue of the ethnic minorities obtained more emphasis in the last 20 years than during period of the decades of the Cold War. After 1989, a large amount of publications tried to highlight the roots of the ethnic problems. However, the majority of works placed the issue into a very narrow framework. They evaluate the ethnic problems in bilateral relations (host state versus external homeland) and this is why the external impacts, namely, the role of the international organization did not obtain proper emphasis. One of the best evaluations of the ethnic issues in Eastern and Central Europe (ECE) was published by R. Brubaker¹ in 1996 which also places the ethnic minorities in between the bilateral relation of the nationalizing (host) state and the external homeland. His work mirrored the circumstance of the first half of the 1990s by paying little attention to the international organizations which had not had a strong impact on the minority issue of Eastern and Central Europe (ECE).

In the second half of the 1990s, I believe that this situation basically changed relating to the role of the international organizations in ethnic conflicts which means that Brubaker's three element model (ethnic minority, nationalizing state and external homeland) has to be complemented with the element of international organizations. It has to be added that in this

¹ Brubakers' model has three basic elements: ethnic minority, nationalizing state, external homeland Brubakers, Rogers. Nationalism reframed – Nationhood and the national question in the new Europe. Cambridge: University Press, 1996.

respect, Brubaker's elaborated vocabulary is still useful relating to the ethnic issue. In addition, I will show and justify my theoretical model in comparison with Brubaker's one. As a result, my paper will contain the following parts:

1. *The theoretical framework of evaluation*: Description of my four element theoretical model in line with Brubaker's three element one.

2. *Host state, external homeland, international organizations and the ethnic minorities in international order*: Due to my inclusion of international organizations, in my model, the basic elements of the evaluation will be the actors of the international order. Therefore, their place in the international system will be highlighted according to the two main paradigms of the theory of international relations, namely, the realism and liberalism.

3. *The case study of Slovakia*: The main principles of my model will be shown in the case study of Slovakia. I will evaluate the changes of the minority policy relating to the ethnic Hungarians in Slovakia after the collapse of the communist regime. In this respect, I will highlight the relationship between Slovakia (host state), Hungary (external homeland), ethnic Hungarians in Slovakia (ethnic minority) and international organizations like the Council of Europe, OSCE and the EU.

THE THEORETICAL FRAMEWORK OF EVALUATION

Initially, I wanted to use R. Brubaker's theoretical model relating to the evaluation of interplay among the above mentioned actors. However, Brubaker's model as I mentioned previously, has some disadvantages which meant that it was unable to cover the whole reality of minority issue in the Eastern and Central European region in the last ten years.

First, Brubaker's model was elaborated in the mid-1990s which means that he did not place emphasis on international organizations because they did not play decisive role in ethnic conflicts in the ECE region at that time. Probably the main reason that Brubaker paid little attention to international organization that they were unable to influence the nationalizing actors of ECE. For example, the European Union was not able to create a "European foreign policy" toward the Yugoslav crisis which meant that the internal nationalistic forces were free to escalate the tension which led to the civil war. In addition, the United Nation was also very impotent in the first half of the 1990s. The UN military forces were sent to Bosnia without a

full mandate which resulted in them being unable intervene during the elimination of protected Muslim cities by the Serb forces. However, from the second half of the 1990s, the international organizations were forced to take part in the solution of the Yugoslav crisis in a more active way. In 1995, the Dayton agreement and later NATO's military interventions in the Balkans showed that the international community played a decisive role in the conflict management.

The Kosovo crisis was the peak of interventions from the side of international organization. During the Kosovo war, NATO decided to bomb territory of a sovereign state, Yugoslavia without the mandate of the Security Council of the UN. In this respect, NATO's military forces replaced the Kosovo Albanian's external homeland, Albania, in intervening in the conflict. I call such a military interventions from the side of international organizations as strong device relating to the ethnic conflicts. Here, I will not examine the consequences of the intervention. From the side of theoretical evaluation, the only important thing is the fact that international organizations play decisive role in ethnic conflict and this is why they cannot be omitted from the model of evaluation.

Second, Brubakers' model used nationalism as a unit of evaluation. In my model, the nationalism has also key importance but it is not the sole element of the state's policy relating to the ethnic conflicts. There was another key element, the constraint of European integration which became more and more important between 1990 and 2004. This is why in my model, the basic units (host-state², external homeland, ethnic minority and international organization) must be evaluated as the subjects of international relations. I call such an indirect intervention (criteria of integration) from the side of international organizations a soft device.

According to the above mentioned methodology, before the internal components of the four basic units will be examined, their place in the international order has to be clarified.

HOST STATE, EXTERNAL HOMELAND, INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND THE ETHNIC MINORITIES IN INTERNATIONAL ORDER

² In contrast to Brubaker's nationalizing state, I decided to use the notion of host state because the minority policy of the nation state cannot be limited to the nationalizing policies. The constraint of the integration into the European structures obtained equal importance in the ECE region.

The theory of international relations provide us with two different paradigm of realism and liberalism which try to explain the changing reality of international order.

1. The realistic school of international relations

The realism emphasizes the importance of state in the anarchic international order in which cannot be found a centralized force, a world authority. This means that the security dilemma is the key factor in the system of national states. All states try to maximize their security against the other states which result in a zero sum game. The states must use the devices of self-help (to threaten and use military force, temporary coalitions with other states and so on). In this respect, war is a “normal” phenomenon in the international order. The international system is changing through wars and conflicts. Only the power of states is important because the stronger the state power is the bigger its influence is in the system.³

For the above-mentioned reasons the realism accepts only states as the sovereign actors of the international relations because the states have the power and sovereignty to wage war. The other actors like international organizations, NGOs or ethnic minorities are not equal with states because they are attachments of the national states.⁴ In the moment, when these “second level” actors do not serve the aims of the states; they are not financed any more.

According to the realism, the international order is always ruled by a hegemonic Great Power which pays for the costs of international security.⁵ Of course, this hegemonic power has higher benefits from the international order which is formed according to its interest. From 1945, the United States became the hegemonic power of the world. This means that in the last fifty years, the world order was dominated by American political, economic and cultural values. These hegemonic values were projected onto the structure of international organization. Namely, the international organizations like the United Nations, GATT, World Bank and so on were American creation which served the aims of the main founder. It has to be added that the American values were not rejected by the other states because the other

³ Waltz, Kenneth, *Realist Thought and Neorealist theory*, pp. 36.

⁴ The realistic school approach is external relating to the states, examines only the states position in international order. Due to the structural constraints of the international system, all the states behave in the same way. In this respect, the internal ideology of states is not important. This is why the realism does not deal too much with the minority problem because it is an internal problem of the states.

⁵ Gilpin, Robert, *Hegemonic War and International Change*. - In: Betts Richard K., *Conflict after the Cold War. Arguments and Causes of War and Peace*. Macmillan Publishing Company, New York, pp. 96-110.

states had some benefits from this hegemonic system. Even the Soviet Union respected some elements⁶ of this American-led international order.

From the 1960s, the hegemonic power of the USA weakened which meant that larger European states like France had more space for independent policy. This meant that the European integration had more and more economic and political influence in Europe. However, in the European institutions it is also true that the politically (France) and economically (Germany) most powerful states rule the system.⁷ In this respect, the international organizations represent the interest of Great Powers because the smaller states do not have enough bargaining power. The above mentioned assertions are increasingly valid for international organizations dealing with minority issues. It has to be added that due to its external state centered approach, the realism does not pay heed to the problem of ethnic minorities.

2. The liberal school of international relations

In contrast to the realism, the liberal theory examines the behavior of states from inside. This means that the ideology of state is very important because it holds that only democratic states can cooperate in international order. The liberal theory adopted the major premise of the realism that the international order is anarchic. However, according to the liberalism, this "disorder" can be reduced by international cooperation which is not a zero sum game because the weakest actors of a cooperative international system have benefits of it.

In this respect, the international organizations have very important role in international order because they gather the sovereignty of the states in a "pool" from above. The different international organizations and NGOs create a world-wide society in which the traditional state sovereignty will be gradually transferred. The last stage of this imaged evolution in the so-called "world state" in which the development of international order will end.

The liberal theory deals with the minority issues relating to the sub-states units and organizations. These units or organizations like different territorial autonomies and ethnic parties gather the state sovereignty from below. In contrast to the realism, the sub-state level

⁶ For example, the institutional framework of the United Nations.

⁷ As one of the best examples can be mentioned the behavior of France in 1966 when the Gaullist government suspended its membership in the European Economic Community because it wanted to add more supranational elements into the decision making process. The smaller (Benelux states) and politically less powerful members (Germany) of EEC wanted to modify the one state is one vote principle which was rejected by France. Finally, the French position was respected.

units can achieve independent role in international order because they are also parts of the world-wide society.⁸

In sum, I believe that the importance of international organizations, NGOs and sub-state unit has increasing tendency which cannot be interpreted according to the realism. However, it has to be emphasized that the so-called world-wide society of liberalism is *in statu nascendi*. This meant that there was not doubt that the national states still have primary status in international order. The other actors were basically attached to the system of states and this is why they were not equal element of the international system. International organizations were created and influenced by the national governments, especially by the Great Powers. In this respect, the ethnic minorities were also influenced and financed by the host-state, external homeland and international organizations.

The origins of the host-state's policy toward its ethnic minorities can be found in the so-called security dilemma. Both components (nationalizing policy and constraint of integration) of the host-state's policy are subordinated to the same security purpose. Namely, this purpose is to maximize the security of the state:

1. In the case of a nationalizing policy, the host-state is trying to minimize the dangers of the internal minority secessionism and secure the territorial integrity of the state.

2. In the case of the integration to the EU, the host-state looks for the asylum against the dangers of the so-called globalization which can be defined as challenges of the world politics and economy. In addition, the majority of ECE states do not want to remain in the "grey zone of security" between Western Europe and Russia. This is why they want to be integrated into the military structure of NATO. Moreover, they are willing to adopt policies which try to fulfil criteria of integration.

Although the security motivation is the same in both cases, the two components of the minority policy work against each other. The first component, the nationalizing policy tries to achieve the maximum security by promoting peaceful and forced assimilation among minorities. However, the second component, the constraint of integration (in theory) does not allow such an assimilationist policies which would import political tension into the structure of European integration. As a result, the host states of ECE are in schizophrenic situation

⁸ Kiss, J. László, A nemzetközi rendszer modernizációja: a nemzetközi rend és biztonság változásai. - In: Külpolitika, 1997/4. pp. 3-33.

because the perceived internal and external security interest neutralize each other which in the second half of 1990s, created a relative balanced minority policy in such a strongly nationalizing host-states like Slovakia and Romania.

In the next sections, I would like to evaluate the four elements of my model from inside. During the evaluation of the internal field of my model's elements, I will use historical approach because it provides us with the best way to understand the internal political processes.

THE CASE STUDY OF SLOVAKIA

The host state –Slovakia

Between 1918-1989, Slovakia's internal political structure was dependent on the Czech-Slovak political relations. After 1948, due to the expulsion of the Sudeten Germans, the Czech Lands became an ethnically homogenous territory. As a result, the Czech political elite was not interested in a very strong nationalizing policy against the ethnic Hungarians in Slovakia. Moreover, the "Hungarian card" was often used to neutralize the Slovak national demands. In addition, the Czech political elite kept in check the extreme wings of the Slovak nationalism when it endangered the international positions and reputation of Czechoslovakia.⁹ This is why after 1948, in Czechoslovakia, evolved a relatively stable system of minority rights.¹⁰

In the 1980s, when the Slovak authorities questioned some basic elements of this system like independent Hungarian elementary and high schools, the protest of a relatively small and weak group of ethnic Hungarian intellectuals was enough to stop the implementation of these plans. In this respect, this meant that the Czech and Slovak national interest worked against each other which created a relatively stable standard of minority rights during the Communist regime relating to the Hungarian minority.¹¹ This period ended

⁹ Duray, Miklós, *Változások küszöbén*. Budapest: Osiris, 2000, pp. 133-134.

¹⁰ Of course, it does not mean that this minority right system was good.

¹¹ Miklós Duray's underground minority protection group, the Committee for the Protection of the Human Rights of the Ethnic Hungarians in Czechoslovakia (Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága) and international protests were enough to stop the implementation of the plan of the so-called alternative schools which wanted to eliminate gradually the whole Hungarian minority school system in Slovakia.

in 1989, when the Czechoslovak federation began to work as a real federation. As a result, the issue of the Hungarian ethnic minority fell under the jurisdiction of Slovak authorities.

Between 1989-1992, the radical political changes in Czechoslovakia offered wider space for the minority policy as well. Although the reform and democratic wing was in majority¹² in the new Czechoslovak state structure, there was not a breakthrough in the minority question. The Havel-led former anti-communist opposition group in which also participated the organization of the ethnic Hungarians (Hungarian Independent Initiation) nominated Miklós Duray to be the minister of national minorities. However, Prime Minister, Čalfa rejected this nomination. He had the following arguments against the ministry of minority issues:¹³

1. The question of national minorities is not within the scope of the federal government which meant that the Hungarian minority question is a Slovak internal issue.

2. The parliament is a more suitable institutional level for the representation of ethnic Hungarians than the government.

3. A Hungarian minister in the Czechoslovak government is unacceptable for the Slovak nationalist movements, especially for the civic organization, Matica slovenská and the Slovak National Party. (Between 1989-1992, due to the demand for a Slovak independent state, the above mentioned two nationalistic actors of the Slovak political life were very dangerous opponents of the federal government. This is why it wanted to avoid confrontations in “less important questions”.)

The rejection of the position of the minority minister and the adoption of the new Slovak constitution in September 1992¹⁴, which in contrast to the 1968 Czechoslovak constitution, limited the minority rights meant that the minority policy of the Slovak political elite followed the traditional political way of exclusion toward the Hungarian minority.¹⁵ These measures showed that the influence of the Hungarians in the state structures would be reduced as far as possible because it increased the perceived security dilemma for the Slovak state which was *in statu nascendi* at that time.

¹² The dissident writer, Václav Havel became the president of Czechoslovakia while Alexander Dubček, the former reform party leader of the Prague Spring obtained the position of the president of the Federal Parliament. Only the position of the Prime Minister (Marian Čalfa) remained in the hands of the former communist nomenclature.

¹³ Gyurcsík, Iván, A szlovákiai magyar pártok karaktere és genézise. - In: Régió, 1996, № 3, pp. 169-170.

¹⁴ The text of the Slovak constitution. - In: Varga, Sándor, Magyarok Szlovákiában. Pozsony: NDA, 1994, pp.51-84.

On 1 January 1993, Slovakia became an independent state. The constraints of the federation with the Czech nation disappeared. The Slovak political elite wanted to form a modern national state which was an equal member in the family of European states. In Slovakia, two political streams had been evolving after the collapse of communism. These two streams can be characterized as a nationalist and a less nationalist (pro European) group relating to the minority issue. The less nationalist political group understood the challenges of the European integration and was willing to fulfil the criteria of the integration. In this respect, the historical periodization of the independent Slovak republic relating to the minority issue can be made according to the rule of these political streams:

1. 1992-1994: Vladimír Mečiar's second government;¹⁶
2. March 1994-: October 1994: Jozef Moravčík's government;
3. 1994-1998: Vladimír Mečiar's third government,
4. 1998-2006: Two governments of Mikuláš Dzurinda.

From the above mentioned four Slovak governments, the second and third government of Vladimír Mečiar can be characterized as strongly nationalizing administrations. During the rule of the second Mečiar government only the rhetoric was confrontational towards the Hungarian minority because the coalition of the ultra nationalistic parties had to secure its position in the framework of the newly created political system. The authoritarian Prime Minister, Mečiar did not want to loose the executive power due to structural weakness of his party. At that time, the leading coalition did not have enough time to start the process of anti-minority legislation.¹⁷ However, Mečiar's efforts to ensure the ruling position were insufficient because in March 1994, he had to resign.

Nine month later Mečiar came back and his third government began to introduce oppressive nationalizing policies against the ethnic minorities. In October 1995, the Slovak parliament adopted the law on the state language which was the first important restrictive measure after the collapse of communism in Slovakia. The law did not prohibit the use of minority languages but they were excluded from the official life due to the lack of regulation relating to the minority languages. Although the law negatively influenced all the non-Slovak

¹⁵ Gyurcsík, Iván, "A szlovákiai magyar pártok karaktere és genézise". - In: Régió, 1996, № 3, pp. 39-43.

¹⁶ The Slovak governments between 1989-1992: December 1989-June 1990, Milan Čič's government; June 1990- April 1991, Vladimír Mečiar's first government; April 1991-June 1992, Ján Čarnogurský's government.

¹⁷ Leško, Marian, Mečiar és a mečiarizmus. Budapest-Pozsony: Balassi-Kaligram, 1998, pp. 131-169.

languages like Czech which was widely used by the Slovak media, its main aim was to displace Hungarian from the official institutions.¹⁸ The adoption of the law was imbedded into a hysterical nationalistic campaign. This resulted in almost the whole Slovak opposition voting for the law in spite of the fact that they had serious counter-arguments against it during the parliamentary debates.¹⁹

In 1996, the ministry of culture nominated the so-called language inspectors in several counties who controlled and sanctioned the implementation of the law. The law created a very tense situation in the Hungarian populated territories. The Hungarian teachers and parents demonstrated against the law which was supposed to be a first step toward the so-called alternative minority education system which would have led to the gradual elimination of the Hungarian language from the minority school system.

At the elaboration of the state law, the nationalistic civic organization, *Matica slovenská* (MS) had a very important role. The ultra nationalistic intelligentsia which grouped around the Slovak National Party and *Matica slovenská* wanted to introduce its nationalizing policy already in the early 1990s. However, they had to wait until the mid-1990s when Mečiar's third government gave them political space and economic power. The Mečiar administration intended to control the whole cultural field of the country through the infrastructure of MS. This is why a printing-house, office centers and distribution agencies were given to *Matica slovenská* for symbolic price (1 Slovak crown). The MS also obtained the task to fight for the rights of the "oppressed Slovaks" in the Hungarian populated South Slovakian regions. This activity of *Matica* was mainly supported from the budget of the minority cultures. As a result, the minority cultural subsidies were curtailed drastically during the third Mečiar administration.²⁰

In 1996, the reform of local authorities was the second important anti-minority measure which influenced negatively the relationship between the Slovak majority and the Hungarian minority in Slovakia. The law n. 221/1996 created a new county system in Slovakia which divided even more the Hungarian populated territories. From the former 36 counties were formed 79 which meant that the proportion of persons belonging to the

¹⁸ Ing. Ondrášová. *Správa o porušování lidských práv po roku 1994*. Manuscript.

¹⁹ Bútore-Hunčík, *Slovensko 1995, Súhrnná správa o stavu spoločnosti*. Bratislava: Nadácia S. Máraiho, 1996, pp.152-154.

²⁰ Gajdoš-Matula. *Niektoré otázky vývoje národnostných menšín na Slovensku*. Košice: SAV, 1997. pp. 148.

Hungarian minority reached 20% only in 12 counties.²¹ This meant that if the parliament had adopted a new law on minority languages, the Hungarians could use their language officially only in 12 counties.²²

From 1993, the so-called pro European political elite also formed two governments in Slovakia. Between March 1994 and October 1994, J. Moravčík's government tried to make corrections in the minority policy. After intense pressure from international organizations, the government adopted two laws which allowed the free use of family and first names in minority languages. In addition, Moravčík's administration allowed the use of the minority name of townships in South Slovakia by the law n.191/1994.²³ (These laws were not overruled by Mečiar's third government.) In October 1994, Moravčík's government resigned and this why the reforms did not continue relating to the minority rights. The ethnic Hungarians had to wait for the new wave of reforms until September 1998 when the second pro European administration, Dzurinda's government took executive power.

In 1998, the pro European parties formed a coalition in the framework of Mikuláš Dzurinda's government. The party of the Hungarian ethnic minority (Party of Hungarian Coalition - PHC) also became part of the ruling coalition. During 1999, the Dzurinda administration eliminated the negative effects of the former government. This resulted in bilingual document being issued in the minority school system. In addition, the new government promised to create a law on the use of minority languages. However, the legislative process of the minority law was very long and painful in the governing coalition. The party of ethnic Hungarians tried to achieve a better position for the minority languages such as they had enjoyed before Mečiar's third government. The MPs and ministers of the PHC wanted to ensure a position of the quasi-second official language for Hungarian. However, the Slovak coalition partners were not willing to respect these Hungarian ambitions. As a result, all Hungarian proposals were rejected in the Slovak parliament and the law on minority languages was accepted without the consent of the PHC. The law offered the same

²¹ Dányi, Dezső, Szlovákia új közigazgatása számokban. - In: Régió, 1998, № 2, pp. 195.

²² In 1990, the former regulation on minority languages also contained 20%.

²³ Ing. Ondrášová. Správa o porušování lidských práv po roku 1994. Manuscript.

level of minority language rights as the regulations before Mečiar's third government which meant that the use of minority languages was still restricted in some parts of official life.²⁴

The external homeland – Hungary

In the inter-war period, Hungary followed a revisionist policy toward its neighbors. The basic idea of the Hungarian foreign policy was that the situation is temporary and after the change of international conditions, the “unjust” state borders would be redrawn in favour of Hungary. As a result, the whole field of bilateral relations towards Czechoslovakia and the subsidy policy relating to the ethnic minorities in Slovakia was subordinated to the revisionism.²⁵

Between 1948-1989, it was not possible to even talk about the issue of ethnic Hungarians in the neighboring countries. Due to the revolution of 1956 which was among others the eruption of the national feelings, Hungary (beside East Germany) was the most de-nationalized states of the Soviet block. During the Kádár era, Budapest always followed the guidelines of Moscow which meant that the Hungarian national interest was exiled from the Hungarian foreign policy. Kádár's regime respected the “sensitivity” of Hungary's neighbors relating to the Hungarian minorities. For example, during the occupation of South Slovakia by Hungarian army in 1968, there were not any signals that Hungary had revisionist aspirations towards Czechoslovakia.²⁶

After 1989, the situation radically changed. The first democratically elected Hungarian government formulated the national interests of the country. The so-called Antall doctrine contained three main elements:

1. Integration into the European structures;
2. Friendly relations between Hungary and its neighbors;
3. To improve the situation of ethnic Hungarians in the neighboring countries;²⁷

²⁴ Szarka, László, A szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának kormányzati szerepvállalásáról. - In: Régió, 2001, № 2, pp.123-149.

²⁵ Angyal, Béla, A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. - In: Régió, 2000, № 2, pp. 133-178.

²⁶ Jobbágy, István, The Czechoslovak-Hungarian relations during the Prague Spring. Conference on Hungary's foreign policy in the 1960s, Teleki Institute, 2001, Budapest, Conference paper.

²⁷ Póti, László, Változások a magyar külpolitikában. - In: Külpolitika, 1996, № 1, pp.78.

According to the Prime Minister, József Antall, the above mentioned three elements were equal. However, in the reality, the neighboring policy was subordinated to the issue of ethnic Hungarians. This is why the Hungarian foreign policy could achieve a relative success in the Hungarian-Ukrainian and Hungarian-Croatian relations where the issue of the ethnic Hungarian minorities had not so great emphasis. The two most important relations, namely, the Slovakian and Romanian were very tense due to the strong nationalizing policies. In this respect, the tension between Hungary and its neighbors impeded the process of European integration as well because as I mentioned previously, the EU tried to avoid the importation of any kind of political tension into its structures.²⁸

The Antall administration tried to promote the international legislative process relating to the issue of ethnic minorities. In 1993, the Hungarian parliament adopted the law on the right of ethnic minorities in Hungary which contained collective rights relating to the minority representation.²⁹ However, these Hungarian efforts to ensure collective rights for ethnic minorities did not have followers, either in the neighboring states or in international organizations. The politicians of the neighboring states often mentioned that Hungary could afford collective rights because it is a relatively homogenous state relating to the ethnic composition. The tension between the neighboring and minority policy tried to eliminate the next Hungarian government between 1994 and 1998.

In 1994, in theory, the newly elected Horn administration accepted the equality of the three main elements of the Antall doctrine. In contrast to László Póti³⁰, I believe that in reality, the Horn government subordinated the neighboring and minority elements to the integration element. As a result of the emphasis being on integration, the issue of the ethnic Hungarians was subordinated to the neighboring policy because Slovakia and Romania was not willing to change its strongly nationalizing policy at that time. Due to its historical background, namely, that Horn's social party (MSZP) was the successor party of the communist regime's MSZMP party, the leftist Hungarian government had to follow more active and moderate policy towards its nationalizing neighbors to obtain support from the

²⁸ Ibid., 79.

²⁹ Bodákné Pálok Judit. A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. - In: Acta Humana, 1993, № 12-13, pp. 26-46.

³⁰ Póti, László, pp. 79.

West. As a result, the MSZP-led governmental coalition tried to satisfy the perceived Western demands relating to the friendly relations with its neighbors.

One of the best examples of this policy was the case of the Hungarian-Slovak Agreement on Friendly Relations. In May 1995, the agreement was signed within the framework of the so-called Baladur-plan which intended to normalize the tense situation in the ECE region. The gap between Hungarian and Slovak standpoints was very wide during the preliminary negotiations on the agreement. However, in the final phase of the negotiations, due to the intensive pressure of the French diplomacy, the two delegations signed an agreement which contained references to the collective minority rights (Recommendation 1202 of the Parliamentary Assembly of Council of Europe).³¹ After the signing of the agreement, differences between the two standpoints very rapidly erupted. The Slovak delegation attached an explanatory note which reduced the scope of the agreement to individual rights. The action of the Slovak delegation was intensely debated by the Hungarian side because international law does not allow unilateral declarations or reservation for bilateral agreements.³² In addition, according to the Hungarian delegation, the Recommendation 1202 contained the right of the minority's autonomy which is in the framework of collective rights.

Due to the different interpretation of the Slovak-Hungarian agreement, the bilateral relations became more tense than before. In 1995, Mečiar's third government wanted to eliminate debates in the Slovak government relating to the agreement and this is why adopted some previously mentioned strongly nationalizing laws like the state language law and the law on regional authorities.

As a result, the Horn administration policy also failed in the Hungarian-Slovak relations. The Horn government did not monitor properly the internal factors of the Slovak political field relating to the minority issue. This is why the agreement on friendly relations which was a result of external pressure, did not help either the neighboring or the minority policy. In addition, the increased tension in the region worked against Hungary's pro European aspirations as well.

³¹ Sándor, Eleonóra, Slovensko-madarská zmluva. - In: Slovensko 1995, Súhrnná správa o stavu spoločnosti. Bratislava: Nadácia S. Máraiho, 1996, pp. 47.

³² Kovács Péter, Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest: Osiris, 1996, pp. 145-146.

In 1998, the third freely elected Hungarian government, the Orbán administration also made changes to the foreign policy of the country. The three main directions which were elaborated in the Antall doctrine remained. However, similarly to the Antall era, the issue of the ethnic minorities in the neighboring countries obtained a bigger emphasis. They wanted to implement the existing Slovak-Hungarian Agreement on Friendly Relations which, between 1995 and 1998, despite its ratification had not been done because it had been ignored by the Slovak government. Additionally, the Orbán administration tried to formulate a more active policy towards the ethnic Hungarians in the neighboring countries. One of the best examples of this activist policy is the so-called status law³³ which wants to integrate the “separated body of the Hungarian nation” without changing of the existing borders. The system of privileges and subsidies which were incorporated into the status law tries to strengthen the relationship between the external homeland and its minorities. With this, the Orbán administration newly declared the ethnic definition of the Hungarian nation which after 1989, was firstly declared in the Antall doctrine.³⁴

The civic organizations play a very important role in Hungary’s policy towards the ethnic Hungarians in Slovakia and in other neighboring countries. Two organizations must be mentioned in this respect.

1. The Rákóczi Association was founded in 1989 and it is one of the most active organization relating to the Hungarian minority issue in Slovakia. At the beginning, the members were recruited from the expelled Hungarians from Slovakia and their descendants. In 2000, the Association had around 3500 members in Hungary and abroad.³⁵ Between 1990 and 2004, the Rákóczi Association has built a network of town foundations in Slovakia. The Association has branches in 24 Hungarian populated Slovak towns which finance the cultural and educational projects of ethnic Hungarians in Slovakia.

³³ Kántor Zoltán, Státustörvény és nemzetpolitika: elméleti szempontok. - In: A státustörvény – Előzmények és következmények. Teleki László Alapítvány, 2002, Budapest.

³⁴ The communist Kádár regime strongly followed the civic definition of the nation, due to the previously mentioned political reasons (the revolution of 1956 and the constraints of the Soviet block), the question of the ethnic Hungarians in the neighboring countries was a neglected issue in the Hungarian foreign policy. This communist interpretation of the civic nation, was redefined by József Antall who in 1990, asserted that he would like to become “in spirit a Prime Minister of 15 million Hungarians”, namely, all Hungarians in the world. In contrast to this, the successor, Gyula Horn said that he would like to be the Prime Minister of 10 million Hungarian. However, the leftist Horn administration could not return to the civic definition of nation, only the emphasis was weaker on this issue in the Hungarian foreign policy between 1994-1998.

³⁵ <http://www.rakoczi.com/bemut.htm>

2. The Illyés Foundation, which began its activity in 1990, was the most important financial source of the ethnic Hungarians in the neighboring countries of Hungary. The foundation similarly to the Rákóczi Association has its advisory boards in the neighboring countries which provide help in the decision-making process relating to the subsidies. Between 1990 and 2004, this foundation has solved the difficult financial problems of the ethnic Hungarian institutions. For example, in 1996, when the Slovak government curtailed the budget of Csemadok (one of the most important ethnic Hungarian civic organizations), the Illyés Foundation granted financial help for this organization.³⁶

The Orbán government usually used the infrastructure of these organization when communicating with the ethnic Hungarian organizations in Slovakia. The Government Office for Hungarian Minorities Abroad (Határon Túli Magyarok Hivatala) which was responsible for the ethnic Hungarian issues in the Hungarian government, formulated only the guidelines of activity in this respect. In addition, the Hungarian government and the large Hungarian state companies were the financial sources of these organizations.³⁷

The above mentioned institutional system is very similar to the inter-war one because after the First World War, the Second Department of the Office of the Prime Minister which was responsible for the ethnic Hungarians in the successor states, also created civic organizations to communicate and finance the ethnic Hungarian institutions.³⁸ However, due to the tense bilateral relations with Czechoslovakia, in the inter-war period the system of subsidies was not so visible as today.³⁹

From the above mentioned facts it is clear that the Hungarian government was present in direct form in the ethnic Hungarian cultural and institutional system through the local advisory boards of the civic Hungarian organizations in Slovakia. Furthermore, due to constraints of the international order, Slovakia was unable to prohibit the activity of these Hungarian government financed civic organizations. This is why the Slovak interest was often represented in a similar way, namely, through civic organizations. The Matica slovenská which was also financed from state sources, in some cases organizes counter-activities

³⁶ <http://www.ika.hu/>

³⁷ According to the Rákóczi Association's annual of 2000, the main sponsors of the Rákóczi Association were the following: the Office of the Prime Minister, Electric Works of Budapest, Electric Works of Mátra and so on.

³⁸ Angyal, Béla, A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. - In: Régió, 2000, № 2, pp. 133-178.

³⁹ Ibid.

relating to the programs of the Rákóczi Association. One of the best examples was the so-called enrolment program of the Rákóczi Association which intended to stop the assimilation of Hungarian pupils by trying to persuade ethnic Hungarian parents not to send their children to Slovak schools. The local advisory boards of Rákóczi Association helped Hungarian children to enroll into Hungarian elementary schools and provided them with stationary, books and travel supports to ease the financial situation of the parents. To respond to this activity and promote the assimilation of Hungarian pupils, the Matica slovenská also made up a financial package for ethnic Hungarian parents who sent their children to Slovak elementary schools. This package contained 400 Slovak crowns for every Hungarian pupil enrolled into Slovak school.⁴⁰

International organizations

After the First World War, the League of Nations created the first international protection system for ethnic minorities. The aim of this system was not universal because it only wanted to stabilize the ECE region after the collapse of multiethnic empires. This is why the minority rights were to compensate the new minorities (the members of former majorities) for their changed legal status. As a result, from the beginning the political (security) reasons were more important than the humanitarian ones.⁴¹

After the Second World War, the international community rejected the inter-war system of the League's minority protection system. The objections of the states can be summarized in the following way:

1. The states of ECE and the international community were not prepared to fulfil institutionally and legally the criteria of the system.
2. The system was not universal and this is why it created unjust relations between the small states of ECE and the West. The international community was not willing to create universal minority protection system because it would make ethnic issues unmanageable in the world.

⁴⁰ Új Szó, 23 October 2000 (Hungarian daily newspaper in Slovakia)

⁴¹ W. McKean, "Equality and Discrimination under international Law". Oxford: Clarendon Press, 1983, pp.33.

3. The inter-war minority protection system was misused by Nazi Germany for its expansionist policy in the ECE region.⁴²

After 1945, the international community did not place emphasis on minority rights and with this, it recognized the right of states to assimilate their minorities because the minority issue became an internal affair. In this respect, three international standpoints can be distinguished relating to the relations between the majority state and the minority.

- a) Assimilation: before 1918 and between 1945 and 1989 in ECE;
- b) Coexistence: outside of ECE, in federal (Belgium) and quasi federal states (Italy-South Tyrol);
- c) Integration: inter-war period and the post-Cold War era in ECE.

In this respect, the assimilation means that the state can promote the non-forced forms of assimilation to integrate “persons belonging to the minority groups”. In contrast to it, the aggressive measures towards the minority groups were restricted by international conventions like the Genocide Convention (1951) or the International Covenant on Civil and Political Rights (1966).⁴³ The coexistence means that the ethnic groups are juxtaposed and this is why there is not a real multiculturalism in the society because the public space is “tribalized”.⁴⁴ The integrationist minority policy is in between the assimilation and coexistence because it prescribes for minorities a certain level of integration into the majority society but it is not demanded through assimilation. The aim of the inter-war minority protection policy also was this integration policy.

After the Cold War, the debates on the form of minority policy towards the ECE reemerged from the debates on the Yugoslav crisis. The standpoint of the international community is very clearly incorporated into the most important minority document, the Framework Convention of the Council of Europe from 1995. On the one hand, the convention does not contain any articles on collective rights while on the other hand, it places emphasis on the official language of the state.⁴⁵ In addition, it can be mentioned that the provisions of

⁴² Thornberry, Patrick, *The UN Declaration on the rights of persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities: background, analysis and observations*. - London: Minority Rights Group, 1993, pp. 13-15.

⁴³ Kovács, Péter, *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest: Osiris, 1996, pp. 119-120.

⁴⁴ Guy Haarscher, *Minority Protection Systems*. Budapest: CEU, 2000, pp. 1.

⁴⁵ Article 14. (Paragraph 2): “In areas inhabited by persons belonging to national minorities traditionally or in substantial numbers, if there is sufficient demand, the Parties shall endeavour to ensure, as far as possible and within the framework of their education systems, that persons belonging to those minorities have adequate opportunities for being taught the minority language or for receiving instruction in this language.” (Paragraph 3) “Paragraph 2 of this

the conventions are too “soft” and ambiguous. In this respect, the framework Convention shows the integrationist approach of the international community.

In parallel with the legislative work in the Council of Europe, the Conference for Security and Co-operation in Europe (CSCE, now OSCE) in 1992 decided to establish the post of High Commissioner on National Minorities. This step of the international community was seen by Will Kymlicka as a step backward because it meant the minority issue would not be solved in a universal European framework. The OSCE scrutinizes the minority conflicts from the side of the international security which results in securitizing all the minority conflicts of the region. The security point of view has created a double-standard minority system in Europe because in the West the minority problems do not endanger the international peace which means that similarly to the inter-war period, the international community has relocated the scope of the minority protection system into the ECE region. The national interest of the Western European state, has dictated that they do not to participate in a universal minority protection system. In this respect, Kymlicka said: “... France, Greece and Turkey remain adamantly opposed to the very idea of self-government right for national minorities, and indeed deny the very existence of national minorities. And even those western countries that accept the principle do not necessarily want their laws and policies regarding national minorities subject to international monitoring ... the treatment of national minorities in various western countries remains a politically sensitive topic, and many countries may not want their minority settlements, often the result of long and painful negotiation processes, re-open by international monitoring agencies.”⁴⁶

It also has to be mentioned that the security approach to the minority debates is not the best point of view because in many cases, the armed ethnic minorities in ECE were rewarded by the High Commissioner who suggested the maintaining the territorial autonomies of Moldavia and Georgia for security reasons. At the same, the ethnic minority demands (ethnic Hungarian demands in Carpathian Basin) which were formulated in a peaceful way, often obtained weak support especially relating to the different types of autonomies.

article shall be implemented without prejudice to the learning of the official language or the teaching in this language.”

⁴⁶ Kymlicka, Willq Can Liberal Pluralism be Exported? Westrn Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe. Budapest: CEU, 2000, pp. 45.

In the Hungarian-Slovak minority debates, the OSCE's High Commissioner on National Minorities plays the most active role. Here, my model of four elements can be scrutinized in its clearest form. The model works in the following way: The Hungarian ethnic minority in Slovakia formulates its complaints or demands which are usually rejected by the current Slovak government. After consultation with the ethnic Hungarian representatives, the Hungarian government formulates a letter to the High Commissioner on National Minorities in which the situation in Slovakia relating to the ethnic Hungarians is evaluated. The office of the High Commissioner forwards the complaints of the Hungarian government towards Slovakia. In addition, the High Commissioner occasionally visits Slovakia and Hungary to discuss the most important issues. After receiving the comments of the Slovak government relating to the current debate, the High Commissioner formulates his recommendations.⁴⁷

One of the best examples for the High Commissioner's activity can be shown through the case of the minority language law of Slovakia. The adoption of the law was urged as early as 1995 when the Slovak parliament accepted the law on the state languages. However, the first Dzurinda's government adopted a draft on minority language law without the consensus of the party of the ethnic Hungarians. In spite of this fact, the High Commissioner did not pressurize the Slovak government to improve the law according to the demand of the ethnic Hungarians because the issue was not seen as a dangerous security problem.⁴⁸

The ethnic minority - Hungarians in Slovakia

In 1918, the Hungarians of Upper Hungary became the citizens of a newly created state Czechoslovakia. As a result, the former members of majority had to accept a subordinated role which was seen by their political leaders as a temporary status. However, from the beginning of the 1930s and especially after the Second World War, it was evident that due to the international political situation, the minority position of Hungarians in Slovakia would not be changed.

During the communist regime, the whole political and civic sphere was controlled by the Communist Party of Czechoslovakia. As a result, Csemadok, the only mass Hungarian

⁴⁷ See Recommendations of the High Commissioner on National Minorities. Source: <http://www.osce.org/hcnm/recommendations/index.htm>

⁴⁸ Leško, Marian, *Masky a tváre novej elity*. Bratislava: IVO, 2000, pp. 232-233.

ethnic organization permitted, had to work in the framework of the communist party's institutions. This meant that after 1989, in spite the fact that the activity of Csemadok was evaluated positively by the majority of ethnic Hungarians, its cadres were not accepted fully in the new democratic circumstances. As a result, after the "velvet revolution" of 1989, when the political space opened for the dissident members of the ethnic Hungarian intelligentsia, three new ethnic Hungarian political parties were found in Czechoslovakia.

The firstly founded political group, the Hungarian Independent Initiative (HII) declared itself as a successor of the previously mentioned minority right group, the Committee for the Protection of the Human Rights of the Ethnic Hungarians in Czechoslovakia (CPHREH).⁴⁹ During the communist era, they were in very close connection with Slovak dissident movements and this is why after 1989, the HII formed a coalition with them during the parliamentary elections. The HII declared itself as a liberal political party.

The second political party, the Coexistence was also partly one of the successors of the ethnic Hungarian dissident movement. The Coexistence's founder, Miklós Duray was one of the leaders of the CPHREH. Due to his minority protection policy, Duray spent several months in prison during the communist rule. In contrast to the Hungarian Independent Initiative, the Coexistence did not want to work as a traditional party which follows either leftist, rightist or liberal political values. Duray claimed that a minority political party's main task was to represent its minority voter's position vis-a-vis the challenges of the majority society. This is why the Coexistence had to work as a "minority trade union" which incorporates the most important values of the traditional political liberalism, leftism or rightism. This uncertain political standpoint relating to the traditional European political streams was present during the negotiations with European party organizations. At the beginning, the Coexistence applied for membership in the European People's Party, the organization of European conservative parties. However, due to the protest of the Slovak Christian Democratic Party, their application was rejected. After this, the Coexistence applied for membership in the organization of the European liberal parties which finally accepted their application.⁵⁰

⁴⁹ Gyurcsík, Iván, A szlovákiai magyar pártok karaktere és genézise. - In: Régió, 1996, № 3, pp. 176-178.

⁵⁰ Duray, Miklós, Változások küszöbén. Budapest: Osiris, 2000.

The third political party, the Hungarian Christian Democratic Movement (HCDM) was originally part of the Slovak “brother” Christian movement but its Hungarian members were not satisfied with the party’s minority policy. This is why they became independent in the first half of 1990. At that time, the leaders of the latter two Hungarian parties did not believe that there was enough political space in the “brother” Slovak political parties for the Hungarian issues in Slovakia. This is why these two parties created an independent Hungarian political space which meant the Coexistence and the HCDM formed a coalition during the elections of 1990.⁵¹

Beside the political orientation and the relation to the Slovak majority parties, there was one more difference between the Hungarian Independent Initiative and the other two Hungarian political parties, namely, the relationship to the political heritage of Csemadok. Although the HII rejected the communist cadres of Csemadok, they followed its political strategy which tried to enforce ethnic Hungarian interest within the framework of the Slovak majority institutions. The HII tried to organize its activity within the framework of the Slovak democratic coalition but by contrast to Csemadok, its decision to merge into the majority Slovak policy was voluntary.

The other two ethnic Hungarian parties did not believe in the previously mentioned minority policy of the HII and this why they followed a policy independent from the majority Slovaks. However, in contrast to the HII, they adopted Csemadok’s cadres which meant that the former local organizations of Csemadok were transformed into Coexistence’s ones. (The former cadres of Csemadok were also accepted by the Hungarian Christian democrats when they formed a coalition with Coexistence.) With this, the former local influence of Csemadok was incorporated into the Coexistence which meant that this party seized most political influence among the ethnic Hungarians.⁵² In 1990, the independent political strategy was also rewarded by the ethnic Hungarian voters. At the local elections, while the Hungarian coalition obtained 9.3 %, the HII obtained only 1.3 %.⁵³

It has to be mentioned that the coalition strategy of the Hungarian Independent Initiative was not too successful either from the side of the Slovak majority parties. At the beginning of the political transformation process, the majority Slovak parties were willing to

⁵¹ Gyurcsík, Iván, A szlovákiai magyar pártok karaktere és genézise. - In: Régió, 1996, № 3, pp. 176-177.

⁵² Ibid., 176-178.

⁵³ Ibid., pp.178.

form a coalition with the HII. However, they had to recognize that the majority of ethnic Hungarians voted for the Hungarian coalition and moreover, due to the coalition agreement with the HII, they also lost many votes from the side of nationalistic ethnic Slovaks.

After the independence of Slovakia (1st of January, 1993), the so-called Hungarian card was very effective device in the hand of nationalist parties which meant that due to the increased nationalist political atmosphere, until 1997-1998, it was very dangerous for the pro European Slovak parties even to negotiate with representatives of ethnic Hungarians. As a result, the HII had to accommodate its policy to the changed political situation. In 1994, the Hungarian Independent Initiative formed a coalition with the two other ethnic Hungarian parties. In 1998, due to Mečiar administration's new law on elections, the three Hungarian parties were forced to form a single party, the Party of Hungarian Coalition (PHC).

By 1997-1998, the third Mečiar government's policy totally isolated Slovakia from the western international organizations. As a result, in 1998, when the pro European Slovak opposition won the elections, the coalition with the Hungarian ethnic party was not even necessary but inevitable in order to show their commitment to the European democratic values. However, during the negotiations the Slovak pro European parties, the so-called Blue Coalition had some political conditions towards the PHC for the period of 1998-2002:

1. The ethnic Hungarians would not demand territorial autonomy.
2. There would not be established a state financed independent Hungarian university in Slovakia.
3. The issue of the so-called Beneš decrees would not be negotiated in the government.⁵⁴

According to some politicians and scholars⁵⁵ the PHC paid a very high price for its place in the Slovak government when it accepted the above mentioned conditions because they narrowed very strongly the political space of the Hungarian ethnic policy in Slovakia. However, in spite of the coalition agreement, between 1998-2002, the three "prohibited" issues appeared in the agenda of the Slovak government.

The issue of the territorial autonomy arose relating to the so-called Hungarian county (Komárno county). Although in the proposal of the PHC, the notion of autonomy was not

⁵⁴ Szarka, László, A szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának kormányzati szerepvállalásáról. - In: Régió, 2001, № 2, pp. 124.

⁵⁵ Ibid.

even mentioned, (because they only wanted to create a “normal” county in which the Hungarian inhabitants would form a relative majority of about 53 %) the Hungarian proposal was labeled as an attempt for a partial territorial autonomy. In spite of non-ethnic arguments⁵⁶ and the relative small majority of Hungarians in the proposed Komárno county, the proposal was rejected by the Slovak governmental parties during the negotiation on the reform of the local authorities. The governmental commissioner on the local authorities, Viktor Nižňanský explained their standpoint with security argument in the following way: “I cannot accept the proposal of PHC because I do not want to be the gravedigger of Slovakia.”⁵⁷

The issue of the independent Hungarian university also had to be debated in the Slovak government because the Hungarian school system in Slovakia had had serious problems providing its elementary and high schools with teachers. On 23 January 2001, the Slovak government made a decision to establish on an independent Hungarian faculty at the University of Nitra. However, due to the autonomy of universities, the Slovak government could formulate its decision as a recommendation which was not legally binding for the leaders of the university. The local nationalist Slovak movements in Nitra were aware of this fact and they began a very intensive campaign against the Hungarian faculty in support of the reluctant leaders of the university. After this, in the second Dzurinda government (2002/2006) PHC demanded a state financed independent minority university in Komárno. In 2003, this university was funded by the Slovak parliament.

The question of the Beneš decrees arose under the case of the so-called unclaimed agricultural fields. After 1990, the confiscated agricultural fields were returned to their owners but due to different reasons, especially the expulsion of Hungarians after the Second World War (which was in close connection with the decrees of President E. Beneš) many fields were left in the hands of the state, the state field fund. Due to the previously mentioned reason, the majority of unclaimed fields were located in South Slovakia. The vital interest of the Hungarian populated townships in Slovakia was not to give these fields to “foreign” landlords which meant that they demanded the jurisdiction over these agricultural territories.

⁵⁶ The argumentation of the Hungarian ministers in the Slovak government was based on geographic and economic considerations, namely, that the Danube region has very strong internal economic and geographic ties which should be respected.

⁵⁷ Report of the Slovak radio on 12 January 2001, quoted by L. Szarka. - In: Szarka, László, A szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának kormányzati szerepvállalásáról. - In: Régió, 2001, № 2, pp. 136.

This is why the party of the ethnic Hungarians was very interested in this issue. Until now, the issue of the unclaimed agricultural fields remained unsolved.

CONCLUSIONS

In the first part of my paper, I evaluated the issue of the ethnic minorities from the international point of view. In this respect, the security dilemma was the central issue relating to the ethnic problem. I believe that the international order still has to be evaluated in the framework of the realistic school of international relations. However, it has to be added that the realism cannot highlight the whole reality of international order, especially the decreasing sovereignty of national states and the increasing importance of non-governmental actors. The international system of states is still an existing reality but due to different international political and economic constraints (globalization) the traditional state duties like defense or social policy have become unmanageable in its nation state form. This is why the states are willing to transfer a significant part of their power to international organizations. However, they still behave as national states in international institutions because they try to maximize their security and other interests as states and not as parts of a supranational organization.

The above described same process can be seen relating to the international minority organizations. The minority issue mirrors the standpoint of Great Powers through these international organizations. The security interest was incorporated in an integrationist minority policy which guaranteed some basic (individual) rights for minorities but it places the same importance on the territorial integrity of the states. The most developed minority regimes of Europe (South Tyrol, Aland Islands), which are based on collective right (self-governance), were the outcomes of long internal debates between the host state and its minorities. In this respect, the international treaties did not play an important role in the debate on ethnic issue which resulted in the de-securitizing of the minority issue.

In Slovakia and most of ECE countries, the minority issue is still an important security question. Slovakia's internal debate to de-securitize the issue and to extend minority rights has not even begun. The majority Slovak political elite does not want to give more minority rights because it is perceived as the increasing of the security dilemma relating to the territorial integrity of the state. From the previously mentioned three levels of minority policy

(assimilation, integration, and coexistence), the two Dzurinda governments have tried to move between the levels of assimilation and integration. In this respect, the Slovak administration obtained strong international critics when it went beyond the accepted level of assimilation (state language law). In other cases, when the measures of the Slovak government remained within the framework of the integrationist minority policy (reform of the local authorities, independent Hungarian faculty etc.), the international community did not put strong pressure on the ethnic Slovak political elite.

In contrast to the Slovak government and the international organization, the external homeland (Hungary) and the ethnic Hungarians in Slovakia would like to widen the political space from the levels of integration to the levels of coexistence. Between 1990 and 2004, the Hungarian government tried to influence the international organizations through their legislative process relating to the collective rights. (Hungarian Minority Law and Recommendation 1201 of the CE). However, due to the reluctance of the European Great Powers (France, UK, Spain) towards the extended and especially the collective rights, this political activity was not too successful.

In contrast to its international activity, the Hungarian government and its civic organizations have been more successful in the penetration into the Slovak political and civic space through minority civic organizations. After 1989, the Hungarian government recognized that the traditional meaning of state sovereignty changed. In the post-Cold War international order, the Slovak state is unable to forbid the activity of Hungarian universities or civic organizations on its territory. With this, the Hungarian state is able to widen the minority political space from the levels of integration to the coexistence because it creates independent Hungarian minority institutional and cultural networks. However, due to the lack of consensus with the Slovak state and their independent financial source from Hungary, these Hungarian minority institutions are not organic parts of the Slovak institutional network. As a result, the majority Slovak and minority Hungarian institutional systems are juxtaposed.

This is an ongoing process which has not ended. However, it contains some elements which can create serious political crises. Namely, the question of the Hungarian minority is not de-securitized and this is why the security dilemma has to be neutralized. In this respect, the international community (especially the EU) should play a more active role.

The Hungarian Economic Potential Field without Borders

János Péntzes^{*}, Gergely Tagai^{**}, Ernő Molnár^{***}

INTRODUCTION

Hungary is situated in East Central Europe and it is specific among the European countries, as there are seven neighbouring countries along its borders. Hungary is bordered by Austria on the west, by Slovakia on the north, by Ukraine on the north-east, by Romania on the east and south-east, by Serbia, Croatia and Slovenia on the south. The neighbouring countries – except for Austria – are post-socialist states struggling with the same transformation problems after the political changes in 1989-1990, when communism collapsed. Hungary is situated in the lower central parts of the Carpathian Basin, therefore most of the state borders are not natural barriers – put aside the river Danube on the north-west and the rivers on the south-west.

Presently Austria, Hungary, Slovakia, Slovenia are members of the European Union, since 2007 Romania has also been a member of the community and Croatia is a candidate state. Accordingly, most part of the Hungarian state borders are internal border of the European Union (after the end of 2007 – besides Austria – Hungary, Slovakia and Slovenia became members of the Schengen Agreement, so the traffic at border crossing points might have become freer).

The development level of the infrastructure that creates the background of the cross-border co-operations is characterised by significant regional disparities as a result of different natural, political, social and economic conditions.

* Assistant professor, PhD, University of Debrecen, Department of Social Geography and Regional Development Planning.

** Junior research fellow, PhD Central and North Hungarian Institute of the Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

*** Assistant professor, PhD, University of Debrecen, Department of Social Geography and Regional Development Planning.

In order to describe the situation of the border areas of Hungary, it is necessary to illustrate the changes of the spatial pattern of the country. The most important dimensions are the followings:

- Since the evolvement of the modernization of Hungary – since the middle of the 19th century – the role of Budapest has become a determinant factor in the spatial pattern. After the political transition the dichotomy between Budapest and the countryside became to more significant.
- Macroregional disparity has appeared between the western and the eastern part of Hungary, which can be modelled like a West-East slope.
- Partly as a result of the development policy of the communist era that focused on the towns and the major settlements, the urban-rural dichotomy according to the hierarchy and size of the settlements has become a characteristic feature of the Hungarian spatial pattern.¹

There are significant disparities between the development level of the western and eastern border area, as a result of the effects of the communist era and the new processes after the political transition.

The first aim of the current study is to illustrate and calculate the economic effect of the neighbouring participants of the economy on the border area of Hungary. In our opinion, this pattern can represent the area of possible and viable economic interactions between Hungarian and neighbouring territories. The second one is to demonstrate the transition of the border areas since the political changes and explore the different characteristics of the sections of the Hungarian state border.

SPATIAL DEVELOPMENT AFFECTED BY THE BORDERS

In general, borders are perceived as features acting as a constraint rather than an incentive upon the operation of spatial systems.² Borders often appear as barriers having important effect on the regional development.³ It is easy to understand how borders can have a place of high priority in the integration process by looking back upon the theory of August Lösch

¹ Nemes Nagy, J., Regional Disparities in Hungary during the Period of Transition to a Market Economy. *GeoJournal*, 1994, Vol. 34, No. 4, pp. 363-368.

² Reichman, S., Barriers and Strategic Planning: Spatial and Institutional Formulations. – In: *Theory and Practice of Transborder Cooperation*. Ratti, R., Reichman, S. (Eds.), Helbing and Lichtenhahn, Basel, 1993, pp. 55-64.

³ Van Geenhuizen, M, Van der Knaap, B., Nijkamp, P., *Trans-border European Networking: Shifts in Corporate Strategy? European Planning Studies*, 1996, Vol 4, No. 6, pp. 671-682.

(1962) on regional systems of market areas⁴, which points out the role of the borders as barriers. The economic landscape that Lösch sketched out is divided by borders. Borders always have a distortive effect on possible functional (market, employment, etc.) networks, even if they are not completely impermeable.⁵ Taxes introduced at the state borders could be compared to the elongation of distances in an economic sense.

Consequently, the presence of borders can generally have a negative effect on spatial relations, as they block potential connections and reduce the productivity of the economic sector in many ways. For this reason, economic entities strive to settle more distant from the border, near to the inner centres, where they can extend their market area. Thus border regions themselves suffer a great handicap in the field of economic activities and that of the accessibility of goods, and in many instances they can be viewed as deserts.⁶

As a result of this, decrease and discontinuity can be observed in the number and intensity of activities.⁷ An increase in the expenditures might occur due to the higher risk for investments in the case of border areas in insecure political situation.^{8 9}

Certain border areas – including Eastern-Hungary – can be described as peripheries not only from geographical point of view, but from economic aspect as well.^{10 11} Border regions are frequently described as underdeveloped areas and can often be affirmed empirically¹², especially in Central and Eastern Europe.¹³ The Eastern border area of the post-socialist countries in Eastern-Central-Europe forms almost a continuous backward area that can be regarded as a ‘wall’.¹⁴ The peripheral situation strengthened after the WWI because of

⁴ Lösch, A., *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*. Gustav Fischer Verlag. Stuttgart, 1962, 380 p.

⁵ Niebuhr, A.,- Stiller, S., *Integration Effects in Border Regions – A Survey of Economic Theory and Empirical Studies*. HWWA Discussion Paper, 2002, Issue 179, 22 p.

⁶ Lösch, A., 1962.

⁷ Van Houtum, H., *An Overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions*. – *Journal of Borderlands Studies*. Special Issue on European Perspectives on Borderlands. 2000, Vol. XV, 1, pp. 57-85.

⁸ Hansen, N., *Border Regions: A Critique of Spatial Theory and a European Case Study*. *Annals of Regional Science*, 1977, Vol. 11, pp. 1-14.

⁹ Ratti, R., *Spatial and Economic Effects of Frontiers*. - In: *Theory and Practice of Transborder Cooperation* Ratti, R., Reichman, S. (Eds.), Helbing and Lichtenhahn, Basel, 1993, pp. 23-49.

¹⁰ Nemes Nagy, J., *Centrumok és perifériák a piaccgazdasági átmenetben*. - *Földrajzi Közlemények*, 1996, Vol. 120, No. 1, pp. 31-48.

¹¹ Lócsei H., Szalkai G., *Helyzeti és fejlettségi centrum–periféria relációk a hazai kistérségekben*. - *Területi Statisztika*, 2008, No. 3, pp. 305-314.

¹² Petrakos, G., Topaloglou, L., *Economic Geography and European Integration: The Effects on the EU External Border Regions*. Department of Planning and Regional Development University of Thessaly. Discussion Paper Series. 2006, Vol. 12, No. 8, pp. 153-174.

¹³ Erkut, G., Özgen, C., *The Economic and Spatial Peripherality of Border Regions in South-eastern Europe*. The 43rd European Congress of the Regional Science Association, Jyväskylä, Finland, August 27th-30th 2003.

¹⁴ Gorzelak, G., *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. Regional Policy and Development 10. Regional Studies Association, London: Jessica Kingsley Publishers. 1996, 160 p.

the appearance of new state borders and the protectionism, import substituting industrial developments, lack of connections between new states.^{15 16}

The characteristics of borders have dominant effect on the neighbouring territory though the border area also has influence on the features of the border itself.⁸

However, typically not just the formation of present borders effected the less favourable situation of these regions, as the settlement structure and many characteristics of the economic and social activities had grown much earlier.¹⁷ Borders of the countries in Central and Eastern Europe have been changed many times in the course of the past centuries, and have broken again and again the natural run of development.¹⁸

The different economic characteristics of border areas result in a diverse income pattern compared to the non-border territories. Obviously, the income pattern of the border area itself is not homogenous. As a result of the concentrated flows and the employment effect, higher level of income can be detected in the surroundings of border crossings related to the other parts of the border area.^{19 20}

The different characteristics of border areas tend to generate higher level of income inequalities compared to the non-border areas according to James Peach's theory about the income inequalities of the US-Mexican border.²¹ However, significant part of the incomes appears in the grey or black economy in the case of border areas.²²

The 'melting' of national borders can help to re-establish former spatial relations, as their barrier function decreases; in this manner their contact zone-role can become stronger.¹³ Besides, opening national borders also help social cohesion by increasing the mobility of

¹⁵ Kovács Z., A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. - Földrajzi Közlemények, 1990, No. 1-2, pp. 3-16.

¹⁶ Süli-Zakar, I., A Study of State Borders as Factors Blocking Socio-economic Progress in North-Eastern Hungary. - Geographical Review, 1992, Vol 66, No. 40, International Edition, pp. 53-64.

¹⁷ Hardi T., Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és határ menti együttműködéseire. - In: A földrajz eredményei az új évezred küszöbén, Magyar Földrajzi Konferencia (October 25th-27th 2001), Szeged. Source: <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Hardi.pdf>, downloaded: 22nd, August, 2007

¹⁸ Hajdú, Z., Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Publisher, Budapest-Pécs, 2005, 332 p.

¹⁹ Kozma, G., The Use of Cross-border Co-operation and Border Location in Place Marketing. Eurolimes (Journal of the Institute for Euroregional Studies "Jean Monet" European Centre of Excellence), 2006, Vol. 2, pp. 74-80.

²⁰ Péntzes, J.: Relations between personal incomes and distances from the state borders in the North Great Plain Region. In: Regional Development in the Romanian-Hungarian Cross-border Space – From National to European Perspective (eds. Horga, I. - Süli-Zakar, I.), Kossuth University Press, Debrecen. 2006 pp. 337-344.

²¹ Peach, J., Income Distribution along the United States Border with Mexico: 1970-1990. - Journal of Borderlands Studies, 1997, Vol. 12, No. 1-2, pp. 1-16.

²² Jakobi, Á., Kiss, J. P., A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. - In: Kistérségi mozaik. Nemes Nagy J. (Ed.), Regionális Tudományi Tanulmányok, 8, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 2003, pp. 55-86.

people or creating the possibility of that. Consequently, border regions may be put in a state of flux by their changing economic role through the reallocation of activities and opportunities.²³

As a result of the integration process, border areas might become contact zones where the open border generates connections between the two sides of the border (this is the third approach – besides barrier and filter approach – according to Remiglio Ratti.⁹ An open border area might attract investments that profit from the different characteristics of the other side of the state border (differences in wages, taxes, restrictions, consumption customs etc.). A certain development level is necessary to induce economic interactions, however a considerable gap between the development levels of the neighbouring territories can also be an obstacle in the cross-border co-operations.²⁴

INTEGRATION EFFECTS AND INTEGRATIONING BORDERS

Fundamentally, an integration process should be a win-win game.²⁵ But, as a matter of fact, gains and losses are not balanced in many cases; some pay most of the costs of the enlargement and others have the benefits of it. This can vary over not just different countries, but also over different regions of a state. In this framework border regions are one of the most important types of areas.

Nevertheless, the effects of integration on border regions are hard to judge unanimously. Some authors claim (for example Huber)²⁶ that the influence of the enlargement of the European Union in the past twenty years was mainly neutral on borderlands with a few positive and with a few negative consequences. Whereas, the latest great integration step of the EU – the Eastern Enlargement – seemed as an important and very effective act with respect to the border regions.

In this process, those border areas, which are near to a prospering market or an economic centre of a neighbouring country can take advantage of the integration. The increase in cross-border trade, the change in wage rates, the growth of employment related to

²³ Topaloglou, L., Kallioras, D., Manetos, P., Petrakos, G., A Border Regions Typology in the Enlarged European Union. - Journal of Borderlands Studies, 2005, Vol. 20, No. 2, pp. 67-90.

²⁴ Van der Velde, M., Wever, E., Border and Labour Market. – 1. Romanian-Dutch Geography Seminar, 19-22 May 2005. Bucarest. Source: http://www.itax.at/pdf/VdV_BLM.pdf, downloaded: January 18, 2008.

²⁵ Breuss, F., Macroeconomic Effects of EU Enlargement for Old and New Members. Vienna University of Economics and Business Administration, Research Institute for European Affairs. 2001, 23 p.

²⁶ Huber, P., An Empirical Analysis of the Regional Effects of European Integration. – In: The Impact of Integration on Wages and Employment in Border Regions Regional Labour Market Adjustments in the Accession Candidate Countries Workpackage No. 6, 2004, pp. 14-43.

gain in labour supply affect mainly newly joined and less developed countries.^{27 28}. Whereas, the border regions of neighbouring countries have often suffered a decline in wages and increase in unemployment as a consequence of that. This evidence was also investigated through the impacts of German re-unification.²⁹

The situation of the border regions as it was mentioned above is an important aspect of judging them, since they can gain above average benefits by it.^{27 30} Border areas with favoured location make profit of their attractiveness and better accessibility conditions in many respects, relative to other non-border regions and along the external borders of the integration areas. While borders are 'melting' in the EU internal space, they are 'freezing' in the external spaces.³¹ Consequently, these areas are facing many problems, possible serious difficulties due to their low economic performance and unfavourable access to European markets.²⁷

The success of the integration of border areas is influenced by not just the 'destruction' of the borders themselves, but by the real possibilities of a single person, firm or investment to cross a border.¹⁹ Common language or common currency has a stimulating effect on this and the lack of these advantageous elements can raise many difficulties in the flow of cross-border migration and co-operation. Moreover, it can also be an 'invisible' barrier when the differences in development are too considerable between the neighbouring countries: if the purchasing power of an area lags behind the others remarkably cannot take advantage of the opportunity of the 'melting' borders as required.

METHODS TO MEASURE INTEGRATION BENEFITS AND BORDER EFFECTS

The methods of describing the impact of an integration process cover a wide spectre of techniques of spatial analysis. Benefits can be measured simply by statistical enumeration or typifying regions through their characteristics, supported by factor and cluster analysis.²³

²⁷ Niebuhr, A., Spatial Effects of European Integration: Do Border Regions Benefit Above Average? HWWA Discussion Paper. 2004, No. 307, 30 p.

²⁸ Pfaffermayr, M., Huber, P., Wolfmayr, Y., Market Potential and Border Effects in Europe. - In.: The Impact of Integration on Wages and Employment in Border Regions Regional Labour Market Adjustments in the Accession Candidate Countries Workpackage 2004 No. 6, pp. 97-114.

²⁹ Buettner, T., Rincke, J., Labour Market Effects of Economic Integration: The Impact of Re-Unification in German Border Regions. - German Economic Review, 2007, Vol. 8, No. 4, pp. 536-560.

³⁰ Niebuhr, A., The Impact of EU Enlargement on European Border Regions. HWWA Discussion Paper. 2005 330. 32 p.

³¹ Topaloglou, L., Kallioras, D., Manetos, P., Petrakos, G., A Border Regions Typology in the Enlarged European Union. - Journal of Borderlands Studies, 2005, Vol. 20, No. 2, pp. 67-90.

Measuring the change of economic specialisation and spatial concentration relating to integration can also be useful to reveal the benefits.³² Multivariate regression models are also often used in the investigation of possible integration effects^{26 29}, and in the exploration of special impacts of border regions on the border situation can easily be built in them as a determinant factor.^{27 30}

Several spatial econometric models of macroeconomics – for example the spatial computable general equilibrium (SCGE) model³³ or OEF World Macroeconomic Model^{Error! Bookmark not defined.} – can be found among the techniques of measuring the integration benefits and border effects. Besides, core-periphery models of New Economic Geography also have their role in exploring how an integration process affects border regions.³⁰ Completed by other techniques, for example, regression analysis^{27 29}, these applications can give a properly complex explanation of the phenomenon.

However, beside the great variety of measurements to describe the integration benefits and impacts especially on border regions, the most frequent methods of investigations, are rooted in gravity-based approaches. Based on a formal-logical analogy with the Newton law of gravitation, gravitation models are often used to estimate the measure of trade or migration (labour and employment) flows. For these types of flows, physical borders and other barriers (tariffs, currency and language) are strict impediments and it is hard to cross them. Nevertheless, these elements are used to build in the models to denote border effects.³⁴ The possible benefits of integration on borders can be revealed by simulating the reduction of border effects³⁵, modelling unimpeded trade and migration flows and an advantaged market access.

POTENTIAL MODEL APPLICATIONS AND THEIR RELEVANCE

The potential model developed by John Quincy Stewart for geographical application³⁶ is one of the key methods of measuring spatial interaction. In potential model applications, similarly to gravity models, the strength of interaction is taken into account by the masses (economic

³² *Wieser, R.*, Specialization and Concentration of Europe: The Impact of EU Enlargement. Institute of Public Finance and Infrastructure Policy, Vienna University of Technology, Working Paper. 2004, No. 1, 31 p.

³³ *Bröcker, J.*, How would an EU-membership of the Visegrád-countries affect Europe's economic geography? - *Annals of Regional Science*, 1998, Vol. 32, pp. 91–114.

³⁴ *McCallum, J.*, National Border Matter: Canada-US Regional Trade Patterns. - *American Economic Review*, 1995, Vol. 85, pp. 615-623.

³⁵ *Brown, W. M., Anderson, W. P.*, Spatial Markets and the Potential for Economic Integration between Canadian and U.S. Regions. - *Papers in Regional Science*, 2002, Vol. 81, pp. 99–120.

³⁶ *Stewart, J. Q.*, An Inverse Distance Variation for Certain Social Influences. – *Science*, 1941, Vol. 93, pp. 89-90.

power, number of inhabitants) and distances of spatial bodies (in most of the cases settlements, regions, countries). In contradiction to the former one, the potential model does not concentrate on single forces effecting an entity, but on the sum of them. Namely, it shows how the entirety of a system affects one of its elements.³⁷

To describe the complex situation of a system built up by spatial relations it is useful to investigate all the influential factors. The most important thing is to reveal the internal conditions of a system, how large impulses overtake a given point. It is expressed in the term of internal potential and it is used to be measured according to the next formula (1)³⁸:

$$(1) P_{in}(A_i) = \sum_{j=1}^n \frac{M_j}{d_{ij}^b}; \quad (2) P_{self}(A_i) = \frac{M_i}{d_{ii}^b}; \quad (3) P_{ex}(A_i) = \sum_{k=1}^n \frac{M_k}{d_{ik}^b}$$

Besides, as the elements of the system have their effect on themselves, self potentials in many instances need to be regarded (2). Internal and self potentials reveal the inner structure of an investigated system as it would be completely closed without any external connections (3). Generally, it would conduce to a misleading result, as closed (economic) systems are hard to find in the world. Thus, external effects of a defined area outside the investigated system can also be taken into account, through external potential. By summing up the elements, total potentials can be supplied.

One of the original meaning of term ‘potential’ is the measure of proximity of people or economic goods to a given point.³⁹ The proximity of a place indicates the accessibility of people to the given system. As the probability of the occurrence of social interactions is greater in the more accessible places, accessibility can be interpreted as a measure of the intensity of possible contact or social intensity.⁴⁰

The intensity of possible contacts can change in several ways. It can occur that the

³⁷ Tagai, G., A potenciálmodell érényei és korlátai a társadalomkutatásban. - Tér és Társadalom, 2007, Vol. 21. No. 1, pp. 145-158.

³⁸ (1) $P_{in}(A_i)$: internal potential of „i” point; M_j : the weight of „j” point within the investigated area; d_{ij} : distance between „i” and „j” points; (2) $P_{self}(A_i)$: self potential of „i” point; M_i : the own weight of „i” point; d_{ii} : the distance assigned to „i” point; (3) $P_{ex}(A_i)$: external potential of „i” point; M_k : the weight of „k” point locating outside the investigated area; d_{ik} : distance between „i” and „k” points; (1-2-3) b: index based on experience, in this investigation equals with 2;

³⁹ Stewart, J. Q., Demographic Gravitation: Evidence and Application. – Sociometry, 1948, Vol. 11, pp. 31-58.

⁴⁰ Pooler, J., Measuring Geographical Accessibility: A Review of Current Approaches and Problems in the Use of Population Potentials. – Geoforum, 1987, Vol. 18, pp. 269-289.

weight of a social or economic mass is the changing element of a system.⁴¹ Similarly, accessibility conditions can also be developed.^{42 43} When an improvement in potential values cannot be attached directly to accessibility or mass function, but it is related to the reduction of impediments (tariffs, borders) among the parts of the system, then integration benefits can be estimated.^{44 45}

Without barriers, border regions become more permeable and can be the main beneficiaries of the gains related to an integration process, on the basis of the principles of the model, as they are closer to foreign economic centres than the internal parts of the country (NIEBUHR, A. 2004, 2005). The roles of distance, market size and agglomeration economies in the process of cross-border interaction, which are built in the potential model, constitute a complex framework, which shows how the release of different barriers generates benefits not just for the border region but for the whole system, too.^{12 28} By the combination of the model with other techniques and applications this image can be shaded onward.^{23 27 30}

METHODS OF THE INVESTIGATION

In order to measure the contribution of the substantial local economies along the Hungarian state border to the economic potential of the border area, it is essential to find an indicator that

- represents the extent of the local economies (settlements or municipalities),
- is calculated by the same (or at least similar) methods of data collection in several countries,
- is measured at the same time period.

Under these constraints the number of persons in employment by the locality of place of work was chosen in the investigation (in fact this definition might be simplified as the number of local places of work). The data collection is based on the census of Hungary and

⁴¹ *Frost, M. E., Spence, N. A., The Rediscovery of Accessibility and Economic Potential: The Critical Issue of Self-potential. - Environment and Planning A. 1995, Vol. 27, pp. 1833-1848.*

⁴² *Smith, D. M, Gibb, R., The Regional Impact of the Channel Tunnel: a Return to Potential Analysis. – Geoforum, 1993, Vol. 24, No. 2, pp. 183-192.*

⁴³ *Tóth, G., A potenciálmodell alkalmazásának lehetőségei az autópálya-nyomvonalak területfejlesztési szempontú vizsgálatában. - Gazdaság és Statisztika, 2005, Vol. 17(56), No. 3, pp. 3-18.*

⁴⁴ *Clark, C., Wilson, F., Bradley, J., Industrial Location and Economic Potential in Western Europe. - Regional Studies, 1969, No. 3, pp. 197-212.*

⁴⁵ *Keeble, D., Owens, P. L., Thompson, C., Regional Accessibility and Economic Potential in the European Community. - Regional Studies, 1982, Vol. 16, No. 6, pp. 419-432.*

those of the neighbouring countries in 2001 and 2002. In the case of several countries only the data about the number of persons in employment by the locality of residence are available. However, this indicator does not make allowance for commuting, but it is appropriate to represent the economic weight of the localities.

In order to create a detailed model about the border area, the lowest territorial level – that can be researched with statistics available in the censuses – is the base of the analysis. According to the different administrative categories of data collection in the countries, settlements or municipalities (the LAU2 or former NUTS5 level in the methodology of the European Union) are regarded in the study. Nevertheless, it was necessary to narrow the number of localities. It is assumed that the larger centres might illustrate appropriately the economical potential of a given area. Those localities are involved in the investigation that have higher value than the Hungarian average number of persons in employment by the locality of place of work in the light of the censuses in 2001 and 2002. The mentioned threshold value is 1117 employed persons by localities.

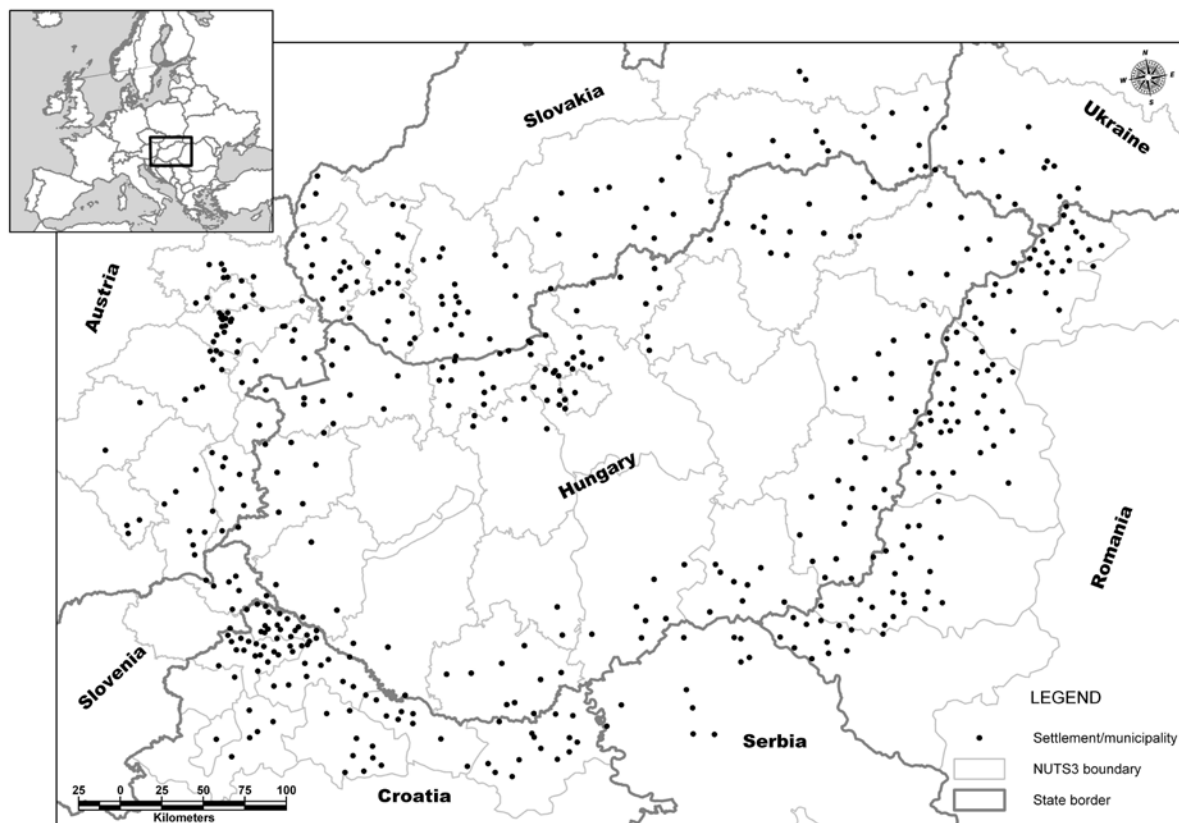

Fig 1. The settlements and municipalities involved in the investigation

The primary aim of the current study is to analyse the border areas in Hungary, so a specific zone was allocated. The zone is based on the accessibility of the non-stop road border

crossing points. It has also been assumed, that only a narrow belt is affected directly by the economic centres located beyond the state border. In the current study, this distance was limited in 60-65 minutes far from the non-stop road border crossing points situated along the Hungarian state border. Distances were calculated by road accessibility and were expressed in minutes. The localities involved in the investigation were allocated with the help of a route planner (Marco Polo EuroRoute 2005) and a mapping software (ArcView GIS version 3.3). (*Figure 1*)

After narrowing the size and decreasing the territorial extent – 145 Hungarian and 367 surrounding localities were involved in the subsequent analysis. 67 Austrian, 83 Slovakian, 12 Ukrainian, 98 Romanian, 11 Serbian, 88 Croatian and 8 Slovenian localities were reckoned with. The number of localities is particularly affected by the physical geography, the history and the economic characteristics of a given area.

RESULTS OF THE APPLICATION OF THE POTENTIAL MODEL

The core question of the study is how the potential effect of the external economic centres can be modelled in the case of the settlements of the Hungarian border area. In order to illustrate the value of the influence the potential model was applied for the concerned zone.

The formula and the most important attributions of the potential model have already been detailed previously. Only the internal and external potential was regarded in the calculation from the three components of the model, as the value of the self potential is unimportant from the aspect of the analysed problem. In the case of both regarded components of the calculation the points of potential fields are composed by the localities. The weight of points was expressed by the number of persons in employment by the locality of place of work or the number of persons in employment by the locality of residence. Finally, the distances between the localities were calculated by road accession in minutes (as it has been detailed formerly). The following maps illustrating the potential field were created with the help of interpolation method (by the GoldenSoftware Surfer software) that simplifies and models the real pattern.

The internal potential was calculated by all the Hungarian localities – not only in the border area – that have higher number of persons in employment by the locality of place of work than the average value. Altogether 297 settlements were involved in this part of the analysis, disregarding the administrative status. The results can be summarised as the value of internal potential depends on the distance from Budapest (the number of persons in

employment is approximately tenfold higher in the capital than in the second largest town, Debrecen). The highest internal potential values occur at the western ‘gate’ settlements (edge cities) of Budapest, close to the turn-off motorways. However, a continuous zone of low internal potential appears on the north, east, south and west parts of the country along the state border (except North-Western Hungary) as a result of the calculation. The effect of the largest regional centres in Hungary – Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs – cannot modify significantly this kind of peripheral situation. (Figure 2)

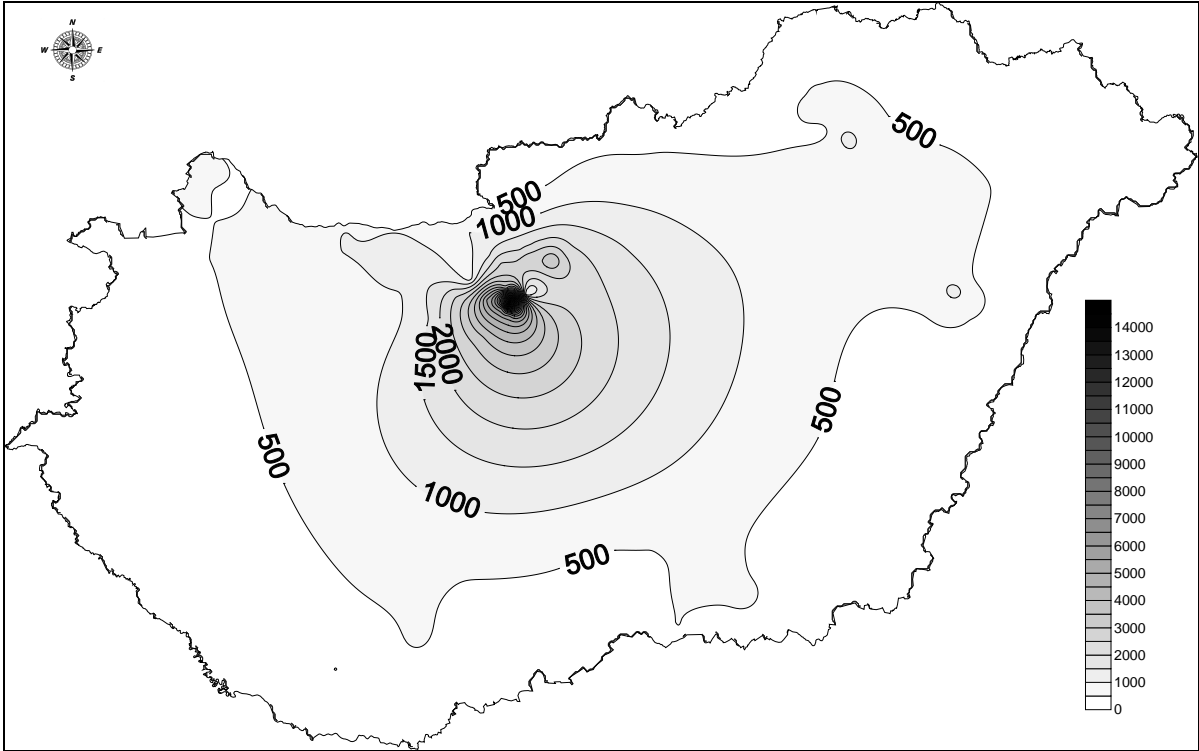

Fig 2. The pattern of internal potential

The external potential was calculated for the settlements of the Hungarian border area by the weight or effect of the main localities on the other side of the state border (the method of selection can be seen formerly). The pattern obviously shows a completely different distribution of the values. (Figure 3) The represented effect appears in the centre of Hungary far away from the border area due to the interpolation. In spite of this, the external effect is basically confined to the Hungarian border area. The highest values of external potential and the most extended influence occurs in the north-western part of the country, from where the accessibility of Bratislava and Vienna is quite good thanks to the developed motorway network. The maximum value appears in the surroundings of the border crossing place Komárom, which is located near the river Danube and the Slovakian Komárno situated on the

other side of the river. The top value emerges as a result of the closeness of these twin cities. The external effect on potential is weaker in the case of the other sections of the Hungarian state border, although the effect of Zagreb and Osijek can be detected along the Hungarian-Croatian border. Similarly, the influence of Subotica near the Hungarian-Serbian border and the effect of Oradea along the Hungarian-Romanian border appear visually.

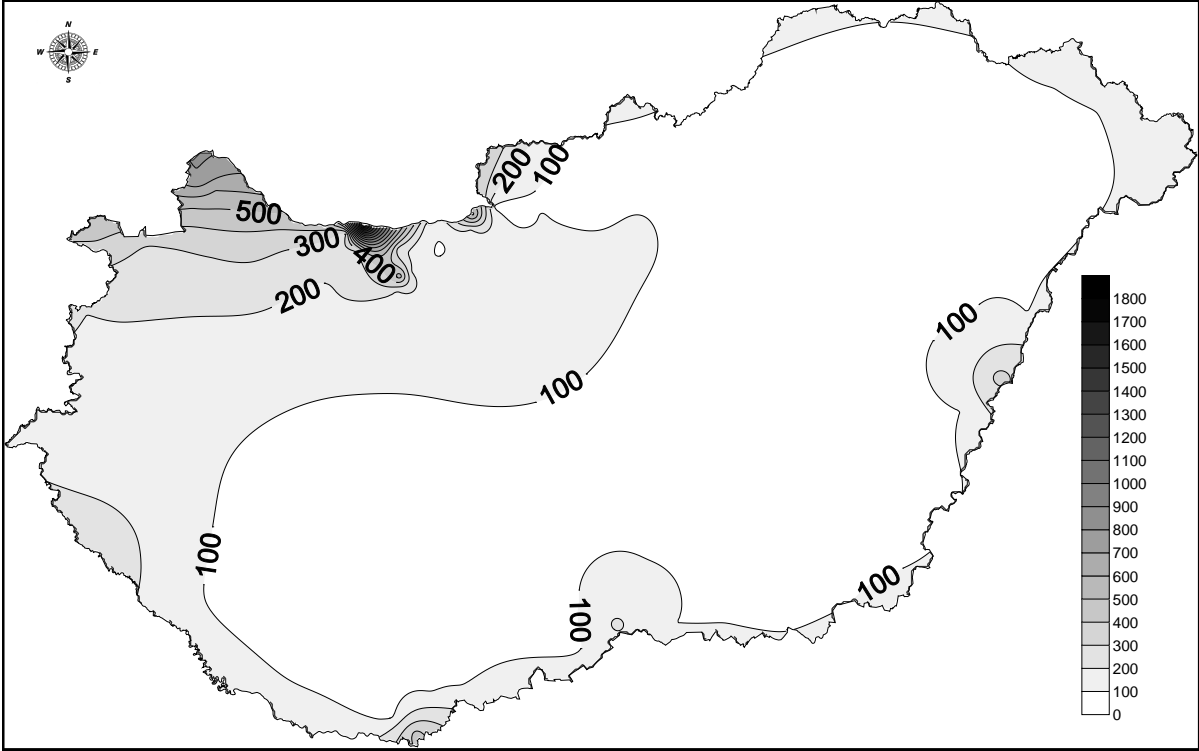

Fig 3. The pattern of external potential

The sum of the internal and external potential shows a similar pattern to the internal potential, as the values of the internal potential are significantly higher than the latter ones. The external effects only in the case of North-west Hungary modify the potential field significantly. In other parts of the border area the external effect is not continuous and the influence appears only in the form of patches. This phenomenon strengthens the preconception that the North-west Hungary profits principally from the unifying economic space.

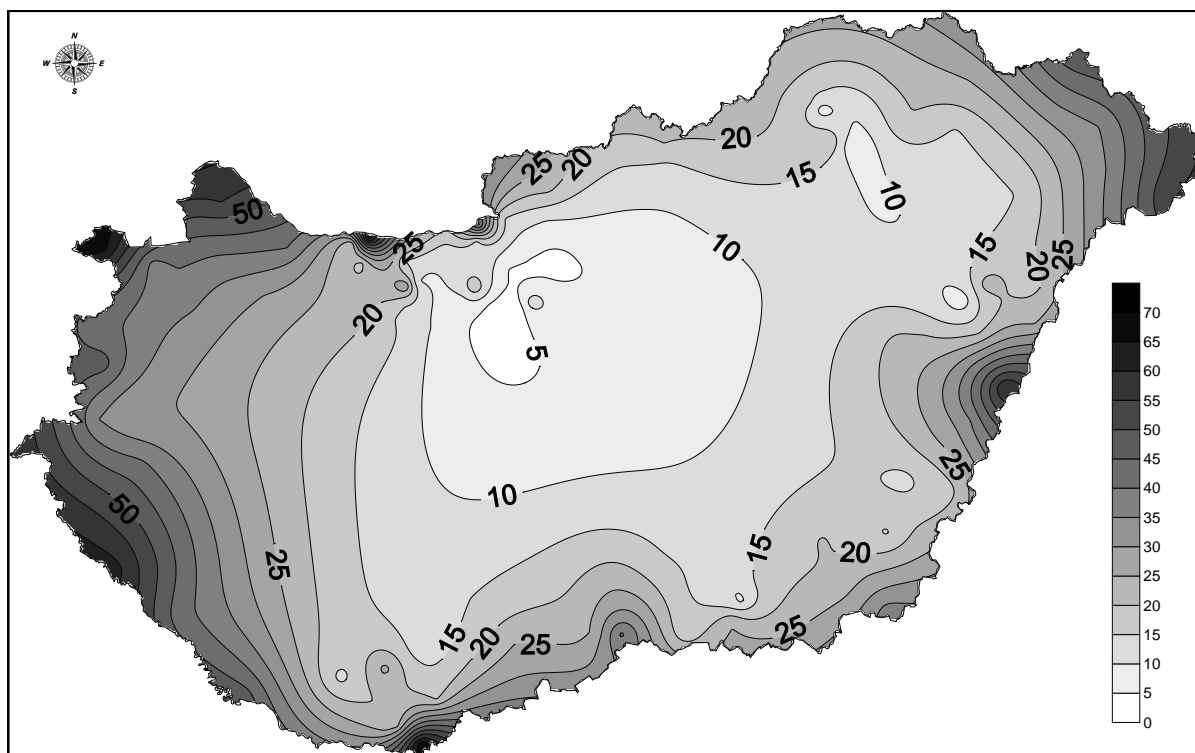

Fig 4. The contribution of external potential to the summarized potential value (without self potential), in percentage

The contribution of external potential to the summarized potential value (the ratio of external potential) represents a particular spatial pattern. The relative value of the external potential shows an even trend, as also the Hungarian-Ukrainian border area can be emphasized besides the formerly mentioned influences in the light of the percentage of external potential. This tendency can be attributed to the low contribution of the internal potential, because these regions are the farthest from Budapest. Therefore, the importance of external potential is rather relative than absolute.

These results are fitting into the context of the extended Central-European economic pattern.^{46 47}

DEVELOPMENT LEVEL OF SETTLEMENTS IN THE BORDER AREA

The second part of the study aims to investigate the level and changes of development of the settlements that are located in a given border area. In order to denote the development in numbers a complex indicator was created by the Bennett method. This complex indicator was

⁴⁶ Nemes Nagy J., Tagai G., Területi egyenlőtlenségek, térszerkezeti determinációk. - Területi Statisztika, 2009, No. 2, pp. 152-169.

⁴⁷ Tagai G., Térkapcsolati modellek a regionális kutatásokban [Spatial Interaction Models in Regional Studies]. PhD dissertation. ELTE Budapest, 2011, 150 p.

calculated for two years – 1990, the year of political-economic transition considered as the starting date and 2005. Unfortunately, some of the main indicators were not measured in 1990 and there are data available only in the censuses about the employment by localities.

The complex indicator includes the following components from the mentioned years:

- taxable personal income per permanent population (1990, 2005)
- number of taxpayers per 1000 inhabitants (1990, 2005)
- number of dwellings built in the percentage of the dwellings (1991, 2005)
- number of persons in employment by the locality of place of work in the percentage of inhabitants (1990, 2001 - census)
- gross value added of enterprises by locality per inhabitants (1992, 2005)
- export revenue of enterprises by locality per inhabitants (1992, 2005)
- number of passenger cars per 1000 inhabitants (1992, 2005)
- number of international tourist nights at public accommodation establishments per 1000 inhabitants (1990, 2005)
- number of enterprises per 1000 inhabitants (1992, 2005)
- own revenues of local governments per inhabitants (1993, 2005)

The maximum value of this complex indicator is 100 theoretically – it means that the settlement have the maximum values of all indicators among the studied group of localities.

There were already major disparities concerning the development of the settlements at the time of the political transition. It can be stated that settlements are located in the agglomeration of Budapest and along the borders of the western part of Hungary have been developed in the light of the weighted average (by the number of inhabitants) of the development index. The values are extremely high in the case of three settlements – Bábolna (it has been the most important centre of the extensive agricultural production), Bük and Harkány (the two internationally well-known thermal spas).

Some of the localities faced remarkable changes in the level of development between 1990 and 2005. (*Figure 5*) After creating groups from the given settlements by the sections of state border it is stated that the development level of the localities in the agglomeration of Budapest and along the north-western and western state borders has increased generally.¹⁰ The positions of the settlements located near the eastern border have stagnated or decreased. Naturally, there are exceptions in the eastern section of the border – the average value of the localities near the Hungarian-Ukrainian border has become better. The Hungarian-Croatian

border area showed depression during the examined time period by the calculated complex development indicator. (Figure 6)

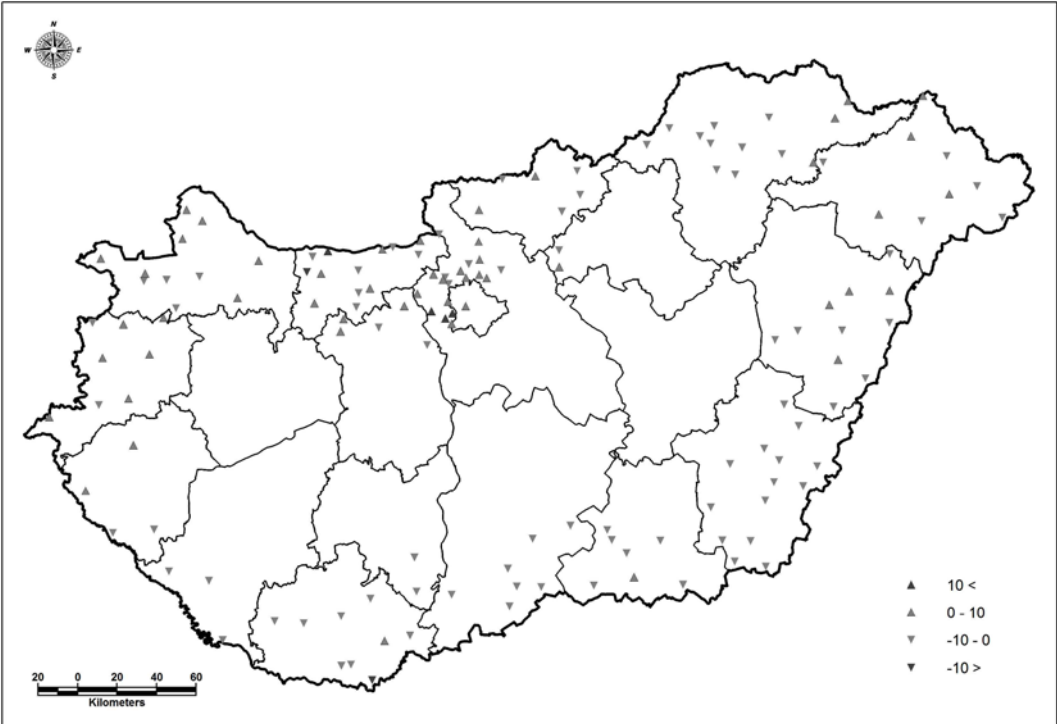

Fig 5. Changes in the development level of the localities between 1990 and 2005 (10 < - significant increase, 0-10 – moderate increase, -10-0 – moderate decrease, -10 > - significant decrease)

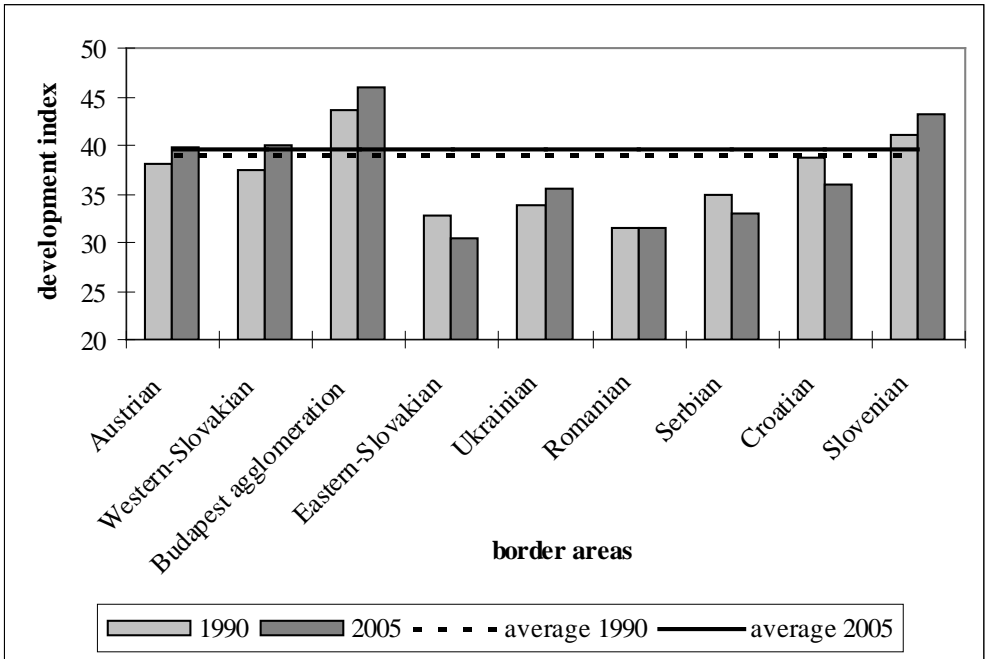

Fig 6. The average development level of the border areas in 1990 and 2005

The development pattern of the localities in the group of border areas has been modified since the political transition. The position of Budapest agglomeration has become more dominant compared to the average development level of the border areas. The Hungarian-Slovenian, Hungarian-Austrian and Hungarian-Western-Slovakian border areas indicate a higher development level than the average of 2005. The Ukrainian part of the eastern border area produced a relatively moderate increase, at the same time the Hungarian-Romanian border area stagnated (but it might decrease without the value of Debrecen) or declined compared to the development level in the early 1990's. (However, centres along the Ukrainian border area can be regarded as developed towns especially comparing to the smaller settlements of the given territory. This is the primary cause of the appearance of significant spatial inequalities in this part of the border zone.⁴⁸ The development level of the whole border area would be different.) The development of Budapest agglomeration is indicated by the settlements along the turn-off motorways (Budaörs, Törökbálint, Biatorbágy), which show extremely high increase. Only Bük has been able to hold its position among the 'top settlements'. The majority of settlements with decreasing development level is clearly seen along the eastern part of the state border.

The correlation between the development of settlements in the Budapest agglomeration and the potential values of the given area is relevant. The maximum values of the internal and total potential are located in the surroundings of Budapest. The values of internal potential are lower in the periphery (from a geographical point of view) therefore the role of external potential becomes more important in the pattern of the potential field. However, the emergence of the potential effects of the external economies also depends on the vitality of the economy on the other side of the border and the openness of a given state border. The localities in the north-western part of the country are in a favourable position from both aspects. There are settlements with relatively high external potential contribution on the eastern part of Hungary, but dynamism and development had emerged only in unique places. Current investigations also point out that those settlements that formerly had high development have been able to increase their development level.

⁴⁸ *Pénzes, J.*, Az Észak-alföldi régió periférikus térségeinek tagoló tényezői a rendszerváltás után, különös tekintettel a jövedelemegyenlőtlenségekre [Dividing factors of peripheral areas in the Northern Great Plain Region after the political transition, with special attention to the spatial income inequalities]. PhD dissertation, University of Debrecen, Debrecen, 2010, 186 p.

CONCLUSIONS

In the current study, the theoretical effect of the ‘melting’ state borders on the economy of the border areas of Hungary was estimated with the help of the potential analysis adopted from physical methods. The results of the calculations strengthen the main conclusions of the references that are collected in the paragraph titled as “Integration effects and integrating borders”.

On the one hand, the internal potential values are determined by the distance from Budapest and the border areas are represented as peripheries in the theoretical case of the closed boundaries (that was almost a real phenomenon during the socialist era). On the other hand, added potential values appear with the vanishing of the separating function of the borders and the unhindered success of the external effects. The features of the external effects depend on the economic character and development of the other side of the border. Due to the closeness of Vienna and Bratislava, the benefit of the north-western part of the Hungarian border area is clearly seen. The favourable situation of the given area can also explain the revaluation and development after the political transition. Finally, the example of the settlements from the Hungarian-Ukrainian section of the state border illustrates that the weak external effects might have significant contribution to the total potential values in case of a border area located far away from Budapest. Unfortunately, the external potential effects on the eastern and southern peripheries are mainly theoretical, but the influence of the foreign direct investments and the increasing demand for skilled employees in Western-Romania has started to increase. However, the presented situation will be modified by the current financial and economic crisis, but the territorial effects cannot be investigated yet due to the delay of the statistical data.

This investigation pointed out the places of adjacent and significant economic effects in the case of the border areas of Hungary in a theoretical way. The detected areas can be assumed as the stage of cross-border co-operations, mainly with economic orientation. This hypothesis is acknowledged by the cross-border flow of commuters and employees in the case of the areas with the highest values of external potential. A comparison between the theoretical and real pattern of the cross-border co-operations and flows might be the core question of a subsequent analysis.

Хронологични граници на променливост на старите европейски мерки

Манчо Веков

При работа с извори, отнасящи се до стопанската история, правото и етнографията, често се сблъскваме с употребяваните там стари мерни единици за дължина, площ, вместимост, тежест и брой. Към тях в много от случаите се подхожда без необходимата сериозност и професионализъм при осъвременяването им в мерки от метричната система. Това естествено води до изкривяване на количествената информация, черпана от изворите.

При изследването на историко-метрологичните проблеми е необходимо да се има предвид, че старите мерки и теглилки в мнозинството от случаите имат силно субективен характер. За редица и при това едноименни мерки се налага да се извършва сравнителен анализ на базата на различни източници. Взема се под внимание както стопанската сфера, в която мярката намира приложение, така също и географският район, в който се среща. На тези изисквания е обърнато внимание в много от публикациите, посветени на историческата метрология. Освен тях трябва да се има предвид още едно изискване, което за съжаление просто се пренебрегва. Това е влиянието, оказвано от времето върху инерцията и променливостта на старите мерки, използвани в човешката практика.

Ретроспективният поглед към архаичните мерки дава основание да се изведе една закономерност - за неизброимата разнородност от съвместно съществуващи в предметричната епоха мерки, използвани паралелно в съседни области и селища, дори в имененията на един и същи чифлик или манастир, е характерна една учудваща трайност и приемственост във времето¹. Тази трайност на мерките според бащата на количествената история Марк Блок е тясно свързана с обществената памет на човечеството².

Примери от европейската метрологична историография за това интересно явление от миналото на мерките има много. Един от френските изследователи в тази област, Навел,

¹ За трайността на мерките във времето вж. Navel, H. Recherches sur les anciennes mesures agraires normandes. Acres vergées et perches. Caen, 1932.

² Bloch, M. Le témoignage des mesures agraires. - Annales, VI, 1934, p. 280

ни осведомява например за такава неизменност на мерките за повърхност на територията на една нормандска енория в периода 1049-1289-1732 г.³ Така разбираме, че мярката за дължина „каролингска кралска стъпка“ не е въведена от Карл Велики, а само държавно гарантирана от него и регламентирана в границите на държавата му. Тя влиза в системата при унифицирането на мерките в 1667 г. и остава постоянна до избухването на Великата френска революция⁴. Пак във Франция върху стена на нормандски замък е открито изображение на „стъпка“ - еталон от 1589 г., който се оказва идентичен с размера на „стъпка“, използвана след 1677 г. В резултат на своите изследвания върху старите полски мерки А. Гилевич стига до извода, че тяхната величина принципно се е запазила непроменена до XVIII в.⁵ Аналогични изводи се налагат и от изследването на Д. Миок и Н. Стоическу върху мерките в земите на средновековните княжества Влашко и Молдова⁶. Тази инерционна неизменност през вековете на някои мерки се потвърждава и от много други изследователи. Такъв е случаят с мерките в белгийските градове, където те почти не са се изменили в периода XV-XIX в.⁷ Флорентинското *стайо* се оказва непроменено в периода XIV- XIX в.⁸ Гданският *коржец* (мех - мярка за вместимост) също не търпи промяна от XIV до XVIII в.⁹ Л. Мусиол потвърждава непроменливостта на мерките в продължение на 400 години в три шльонски селища¹⁰. Същият автор е попаднал на шльонски извори, в които се споменава, че с най-голяма сила на неизменност са се отличавали мерките в земите, където църквата получавала десятък, количествено изразен в тези мерки¹¹. И. Безар прави извода, че мерките за площ не търпят промяна от XVI до XVIII в. за Парижкия регион¹². А Форкен стига и по-далеч, защитавайки тезата за тяхната неизменност от началото на XIV в. до навечерието на революцията¹³. Според А. Макабе много мерки за тежест във Франция не са били подложени на промяна от XIII-XIV до XVIII в.¹⁴ В Западна Африка пък използваните и до днес мерки на пазара съвпадат по

³ Navel, H. Цит. съч., с. 15.

⁴ Пак там.

⁵ Gilewicz, A. Studia z dziejów miar i wag w Polsce. Część I: Miary pojemności i ciężru (wagi) odb. ze Sprawozdan Towarzystwa Naukowego we Lwowie, XVI, 1936, № 3. p. 5.

⁶ Mioc, D., N. Stoiceseu. Mesures et instruments médiévaux de mesure en Valachie et en Moldavie. - Revue Roumaine d'Histoire (Bucarest), VI, 1967, № 3, 357-377

⁷ Verlinden, Ch. Documenten voor Geschiedenis van Prijzen en Loen. Brugge, 1959, p. 3.

⁸ Parenti, G. Prime ricerche sulla rivokazione dei prezzi in Firenze. Firenze, 1939, p. 7.

⁹ Binerovski, Z. Gdańskie miary zbozowe w XVII i XVIII wieku. - Zapiski Historyczne Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza, XXIII, 1957, № 1-3, 59-81.

¹⁰ Musiol, L. Dávne miary zboża na Górnym Śląsku. Przyczyner do metrologii śląskiej. Opole, 1965, p. 12.

¹¹ Пак там, с. 57.

¹² Bézard, Y. La vie rurale dans le sud de la région parisienne de 1450 à 1560. Paris, 1929, p. 36.

¹³ Fourquin, G. Les campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age. Paris, 1964, p. 52.

¹⁴ Machabey, A. La métrologie dans les mesures des poids et des mesures en France depuis le treizième siècle. Thèse pour la Sorbonne, 1959, 40, p. 427.

големина с откритите от времето на Средновековието¹⁵. Тази трайност на мерките намира потвърждение за Тунис¹⁶ и за Индия¹⁷.

Ако се приеме като правило, че мерките са предавани от поколение на поколение заедно със социалните обичаи, то стабилността би изглеждала като една обикновена тенденция. Това е така, докато някоя специфична причина не надвие силата на устойчивостта на старите обичаи. Виждаме ги унаследени от предишното поколение и запазени грижливо, за да бъдат предадени непокътнати на следващото поколение. Върху социално-структурната скала мерките биват изучавани най-добре не само защото намират своето най-добро подреждане, но и защото носят информация за социалната, битовата, политическата и икономическата структура на дадено общество.

В полза на неизменността е и нуждата от постоянни термини за сравнение, които да не са изложени на произвола на законите, нито на обществените катаклизми. Това е същата нужда, която е в основата на „фиктивните“ и „идеалните“ монета, имащи функцията да дават абсолютно определение на паричната стойност като ориентировъчна точка за колебанията на действителните монети.

От казаното дотук се създава впечатлението, че много от старите мерки успяват да се задържат векове наред непроменени. Тяхната трайност е свойство, особеност, която не бива да се подценява. Мерките с дълъг континуитет представляват винаги, и то с право, интерес за изследователите. Едно многовековно съществуване без значителни промени може всъщност да ни разкрие техните далечни корени и да ни снабди с ценни сведения за народите, които са ги употребявали в периоди, когато историческата документация е ограничена. Тази трайност може да ни помогне да разберем географските артикулации на известни явления и да открием силите, които заедно с инерцията допринасят за запазването на старите метрични системи дори и тогава, когато еволюцията на обществото, към което принадлежат, е намалила значението на тяхната функция.

Историята и етнографията (последната заради способността си да прониква в непознатата природа на колективните явления) намират тук подходящ терен за своите методи. Проблемът за метричната приемственост крие някои гносеологични трудности. Често някои данни при съпоставяне излизат грешни, а понякога се случва и да се откажем от тях под предлог, че са излишни. Нека да добавим още, че рядко

¹⁵ Tableau géographique de l'Ouest Africain au Moyen Age d'après les sources écrites, la tradition et l'archéologie. Dakar, 1961, p. 14.

¹⁶ Legendre, M. Survivance des mesures traditionnelles en Tunisie. Paris, 1958, p. 22.

¹⁷ Aurora, G. Economy of a Tribal Village. - Economic Weekly, Sept. 26, 1964.

междинните връзки между две мерки не разкриват по необходимост общия им произход от една и съща по-древна единица. Те могат да бъдат резултат от метрологични унификации, извършени в сравнително по-ново време.

Най-голяма опасност крият фиктивните прилики при подобни мерки, където има риск да се затрудни и заблуди изследването. Това е една област, относително ограничена за големи промени (например за антропометричните мерки, изследвани на не особено разграничени нива на цивилизация), и доказването, че дадена величина е кратна или част от друга такава, невинаги може да се окаже правилно. Някои характеристики, които на пръв поглед подсказват различна степен на роднинство, могат да бъдат само случайни. За тези вътрешни връзки е необходима строга извороведска критика.

Няма съмнение, че изследването е възможно чрез събиране на богата изворова информация за старите мерки, които са се запазили непроменени с течние на вековете. Много често обаче неизмеността на тези мерки е повече предполагаема, отколкото доказана. Предпочитаната схема за преценка, дали определена мярка се е запазила или не, е: дадена мярка, която заради наименованието или размерите си се прикрепва към антични галски, келтеки, римски и т. н. образци и придобива някаква локална характеристика в Средновековието (обикновено около 1000-ата г.) и се запазва непроменена до заменянето и с десетичната система. Възможно е историята на дадени мерки да е опростена според някакъв модел от същия тип, който впрочем разкрива и мерки от живота на европейския Запад. Те обаче са многобройни, а отзивите за промени в различен хронологичен мащаб само ги предупреждават за това, че този подход при третирането на мерките не е универсален.

В кои случаи се извършва промяна на дадена мерна единица? Обикновено това става при унификацията на мерките. Много често тя се свързва и присъединява към аналогично изменение в област, много по-обхватна от метрологичната. Как да се игнорира каролингската реформа или реформата в Италия, извършена от крал Лютпранд? Но какъв е същественият ефект от подобна унификация и по какъв начин реагират старите структури: със съпротива или с процес на адаптиране? Метрологичният анализ показва, че тенденциите към унификация на мерките се подчиняват в по-малка степен на законодателните наредби, отколкото на силата на приемствеността в практиката. Когато липсва такава, действат противоположни тенденции в посока към автономна еволюция.

Ако схващаме историята на мерките като гравитационно поле на тези противоположни тенденции, ще бъде трудно да си представим как един *лакът*, една

крина, един *модий* могат - да се отърват от промени. Някои изменения имат по-различен произход, често пъти трудно определим. Към края на XII в. в лукийските полета крината, с която се мерело житото, е увеличила големината си. За щастие документ от 1190 г. ни дава ясно сведение за това, уточнявайки, че ако преди се давани 10 крини жито, то след изменението на мярката се давани само 8. Не знаейки за тази промяна, историкът' би се изложил на риска да приеме, че арендата е била намалена с 20%; всъщност намалението е само номинално, формално¹⁸.

В никакъв документ обаче не се дава обяснение защо във Фиуме през 1574 г. мярката за вино (*модий*), съдържаща дотогава 24 *халби* (бокали), е станала 26. Коблер приема, че това увеличение е само привидно, защото може би хал бите са станали номадки и техният обем се е намалал в същата пропорция, в която се е увеличил техният брой. По-убедително е обратното, т. е. че има действително увеличение, доколкото не виждаме причина за непропорционално влошаване на системата на множителите. По всяка вероятност фиумският учен си е позволил да се отклони от своето убеждение за неизменността на мерките¹⁹. В крайна сметка без отговор остава въпросът, какво историческо значение има това изменение, какви сили са го предопределили и па какви интереси е отговаряло.

Задачите пред метрологичните изследвания се определят от решаването на подобни въпроси. Историята на Полша ни дава пример, как мерките за вместимост и за тегло с течение на векове са понасяли значителни увеличения или намаления поради задържащото влияние на аристокрацията или на селяните. В Италия може да се улови една генерална тенденция към увеличаване на мерките под влияние на нарастващото движение на селскостопанските продукти вследствие на демографското развитие на града²⁰. Тези промени се подчиняват на същите критерии, които управляват процеса на обезценяването или повишаването на валутния курс на монетите. Увеличенията или намаленията, за които причините често са неясни и които се регистрират с относителна честота, лишават от съдържание твърдението, че мерките не се променят. Поне в българските земи официалните сравнителни таблици, съставени в момента на прилагането на десетичната система, важат само за непосредствено предшестващия период²¹. Ако се върнем по-назад,

¹⁸ Kotelnikova, A. L'evoluzione dei canoni fondiari dall'XI al XIV secolo in territorio lucchese. - Studi medievali, IX, 1968, p. 621.

¹⁹ Kobler, G. Memorie per la storia della liburnica cilla di Fiume. T. II. Fiume, 1896, p. 103.

²⁰ Carli, F. Il mercato nell'età del Comune. Padova, 1936, 138-139.

²¹ Вж. Юрданов. Ив. Метрическа система или практическо запознаване с новите мерки. Сливен, 1884; Донов, Ю. Пълно пресмятане според закона за новите мерки и теглилки. Пловдив, 1891; Държавен вестник, бр. 24, 4 март 1889, 9-11; Ръководство по метричната система, допълнено с някои от по-важните

има голяма вероятност, къде повече, къде по-малко, стойностите да са се изменили с времето²².

Променливостта на мерките във времето не бива да се приема като отрицателно явление. Мерките са в тясна връзка с икономическата и социалната действителност и ги следват при промени от структурен характер. Ще бъде грешка, ако ги приемаме изолирани по произход и функционалност - от процеса на развитие на обществото, към което принадлежат, независимо от тяхната тенденциозна твърдост и непоколебимост. Неизбежните размествания, изоставания, отклонения предизвикват усложнение на връзките. Има много мерки, които удължават живота на антични институции или напомнят по различен начин за тях. Неизменността на някои мерки е твърде относителна в един материален и непрекъснато променящ се свят. Мерките съвсем не представляват типичен случай за историческа неизменност. Именно тяхната предполагаема неизменност е дезориентирана много учени, карайки ги да се излагат па риск в сложни изчисления и тънки размишления. Те тръгват да съгласуват противоречия и непоследователности, които могат да намерят своето по-приемливо обяснение в хронологията на данните, взети под внимание.

Нека добавим още, че дори когато не се натъкваме на значителни и съзнателни промени, многобройни са свидетелствата, които провокират съмнения в неизменността на мерките през вековете.

Става въпрос за едно постоянство, в най-строгия смисъл на думата, без ни най-малка промяна на величината на мярката, когато самото наименование не може да го гарантира. Измежду факторите за промени, неподдаващи на специфично определение, на първо място са деформациите, на които са подложени мерките в ежедневната практика. Многообразието от обстоятелства не позволява единни и схематични обяснения на явленията, които не са се разгърнали в различните краища с еднакъв ритъм и с еднаква сила. Непълни и скъсани от дълга употреба или от неупотреба счетоводни книги; друга конструкция на инструментите за измерване; емпирично определяне на законни стойности чрез неподходящи методи; трудности при установяването на определете отношения между тегло и обем за отделни стоки - казуистиката е богата на

чужди мерки. Пловдив, 1891; Кратки познания по най-употребяваните мерки и теглилки. Календар за 1892-1893 г. за спомен от Българското изложение. Пловдив, 1892, 76-82.

²² Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя с приложение на сключените с чуждите държави трактати и протоколи па издадените императорски фермани за подвластните на империята княжества, на потребените разяснения и на азбучен указател. Преведени от турски. Издават се от Хр. Арнаудова. Т. I. Цариград, 1871; Летоструй или домашен календар. Пловдив, 1869, с 53, 99.

убедителни доказателства и често вследствие на тази бавна „корозия“ стари наименования престават да съществуват, замаскирани от метрични същности.

За пример ще прибегнем към мерките, използвани при добива и търговията със сол. Множеството от стойности, наложени от свойствата на този продукт, показват как елементарното определяне на някои единици и недоверните сравнения, които произтичат от него, са могли да допринесат за развитието на една тенденция - мерките да се увеличават и координират в системата²³. Същото важи и за мерките за повърхнина на нивите, и за мерките за вместимост, организирани в система, имаща отношение към сеитбата и към реколтата. Например в Неаполитанското кралство и след регулацията от 1480 г. законните мерки за вино и за олио са само за тегло; мерките за вместимост са въведени незаконно от бакалите от практически съображения на основата на произволна равностойност, които не са държали никаква сметка и за най-елементарните физически принципи. Те са действали съвсем инцидентно, без притеснения за тяхната точност, имайки предвид, че при продажбата е позволено да се смесва, или да се „кръщава“, виното по желание²⁴.

Неточните мерки предлагат оскъдни гаранции за неизменяемост. Неточността е определяла благоприятни условия за тяхната гъвкавост под натиска на силите, които са доминирали на пазара. В навечерието на въвеждането на десетичната система в България са съществували фактически едновременно два съвсем отделни вида мерки: официалните, утвърдени в счетоводните книги, и обичайните, на които съответстват уредите за текуща употреба. Метричните реалности следователно се представят координирани в два практически автономни сектора. Ако законните мерки са могли да бъдат твърди, постоянни, то действителните, или практическите, са се оказвали непоколебимо еластични и нестабилни.

Във всеки случай двойствеността и различният характер показват ясно, че независимо от метрологичния контрол първите (непроменливите) не са участвали в живота на вторите (променливите). В пазарните взаимоотношения много по-често се използват вариращите и подлежащи на промяна мерки, което довежда до различни метрични недоразумения и фалшификации. Че липсата на точност е наследство от миналите общества, е известна истина и не са нужни повече доказателства и примери²⁵.

²³ Hoquet, J. C. *Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée*. - Zborník Historijskog institua Jugoslavenske Akademije, 7, 1974, 175-215.

²⁴ Tucci, U. *La metrologia storica: vecchi e nuovi orientamenti*. - In: *Travaux du Ier congrès de la métrologie historique*. Zagreb, 28-30 octobre. Zagreb, 1975, p. 268.

²⁵ Шарланова, В. *Традиционна българска метрология (Дисертация)*. С., 1983, 8-11.

Освен това занаятчиите в преиндустриалната епоха както у нас, така и в Европа, въпреки стремежа си да работят прецизно и точно, са разполагали с твърде елементарни мерки-еталони, за да конструират многосериен продукт, който да бъде еднакво точно измерван. Това естествено са трудностите, които е трябвало да се преодолеят при построяването на машините, когато индустриалната революция е претендирала за стандартизация на техните елементи. В метрологичната област неточността понякога има своето „юридическо” отражение в голямата толерантност към разнообразието.

Ретроспекцията върху установеното в България законодателство показва, че главната цел, която се е преследвала с регулациите и надзора, не е произтичала от някаква вярънност към точността на дадена мярка. То е продиктувано от необходимостта за строга еднаквост на уредите, употребявани в момента, за да се избегнат измами и констестации. Това може да бъде характеристика на гражданската пестеливост, снестовност, при които мерките са служели предимно на търговските размени и по правило не са се нуждаели от връзка с миналото. Търговците, занаятчиите и строителите са ценели десетичната метрична система не толкова заради неизменността и рационалната и структура, а по-скоро заради налагането на една обща система с универсална сигурност, така необходима за пазарите.

Друг белег за изменяемостта на мерките може да се улови в тяхната склонност да понасят закръгляванията при превръщането им в други единици. Това се обуславя от изискването за опростяване на периодите от не съвсем развития математически език, претенцията за големи икономии, производствените системи и системите за размяна. Те са осигурявали такива високи граници на печалбата, които да могат да покрият евентуална загуба, получена при меренето: операцията се с осъществявала по-лесно там, където мерките са по-еднородни и имат технически функции, които не са се различавали значително.

И тук сме в един предимно търговски кръг. Докато в земеделския свят виждаме една по-осезателна грижа за запазването на чистотата, неприкосновеността на старите мерки, доколкото те служат като норма за арендите, наемите и въобще за всякакъв вид данъци и такси, които се повтарят във времето. Не става дума за някаква умствена инерция, а за необходимост от предпазване от произвол в отношенията, пуснали корени в миналото.

Към известното вече от богатата документация за условията, в които се проявява променливостта на мерките, трябва да добавим и несъобразяването със задължението да се приемат всички тежести (тегла) и мерки на господстващия град. Някои по-малки

градове през Средновековието, макар и зависими от по-големите средища²⁶ са успели да запазят традиционното мерене на зърнените продукти. Вероятно тези мерки са свързани със системата на арендуване, която не е било желателно да се променя. Според някои автори тази консервативна сила в земеделието е била подкрепяна от църквата²⁷, която получавала тлъст дял от ренти, данъци и допринесла решително за континуитета на мерките. Различните изисквания определят и различните форми на опека на реда и закона.

В общи линии може да се приеме, че в страни, където преобладава социалното разслоение на владетели и селяни, мерките се запазват по-твърдо неизменяеми, отколкото в страни с преобладаващо градско население. Във всеки случай договорните клаузи от типа: дадено разширяване на земята се изчислява „приблизително толкова стъпки, колкого...“²⁸, напълно изразяват нерегламентираните условия, в които понякога се намирали мерките. Става дума за аграрните мерки за повърхност през ония векове, когато се усвоявала неизползвана обработваема земя и широко били разпространени формите на колективно ползване. По-късно в Германия например имаме ограничени права за ползване: „докъдето се вижда червено скудо“ (старинна италианска монета) (1423) или „докъдето се вижда бял кон“ (1165)²⁹. Това са разтегливи и субективни метрологични определения, които за кратко време са могли да се задържат действително непроменени.

Няма съмнение, че екстензивното земеделие и слабата географска населеност показват немного благоприятни условия за точността на мерките за обработваема селскостопанска площ. Същото може да се каже и за високите аренды за парцели, които граничат с водни пространства. При средновековните мерки, свързани със земеделието, много рядко е господствала точността, дори и когато хората са разполагали с различни инструменти за географско измерване. Ако в някои епохи те успяват да запазят по-голяма стабилност в сравнение с друг вид мерки (например с обичайните мерки за дължина), това се дължи на факта, че облик на даден парцел са придавали улиците, рововете, дърветата, които граничат с него, и при оценката му големината (размерът) е имала по-малко значение, отколкото неговото разположение, изложение, плодородност. При прехвърляне на имот преотстъпването ставало в документираните граници. Затова не се пристъпвало към нови измервания, а се преписвали метричните изрази от старите

²⁶ Tucci, U. Цит. съч., с. 273.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

²⁹ Grimm, I. Deutsche Rechtsalterthümer. I. Berlin, 1956, S. 105.

карти. По този начин до нас достигат формули, лишени от конкретно съдържание и отговорност към мерките, използвани в даден исторически период. Така някои единици за земеделска повърхност остават непокътнати дори и след векове, защото в действителност те не са имали ефективна употреба. Предвид това изводите на Навел за стабилността на земеделските мерки в Нормандия не почиват върху много сигурна основа. Авторът се основава само на факта, че при преминаването на имоти от един собственик към друг има терени, които фигурират повече от 700 години с едни и същи размери в *акри*³⁰.

Разбира се, когато се прави преглед на „живите“ мерки, като например мерките, свързани с количеството семена за посев или на продуктите, получени от тях, или мерките, свързани с работното време, се открива една съвсем друга изменчивост. В някои области, като например Марке (Италия), в края на XIV в. се приема разширяване на мерките за повърхност. В много веронски документи от XVI в. при посочване на размерите на имения фигурират изрази като: „*около една нива, или плюс, или минус*” в полза или във вреда на купувача и на неговите наследници³¹. Преразглеждане на договорната цена се предвижда само по изключение в случаи, когато действителната мярка била по-малка.

Неточността и промените през по-голямата част от епохата преди въвеждането на десетичната метрична система не са прерогатив на мерките, употребявани в икономическия живот. Ако се изхожда от позицията, че на общоприетите мерки (по неизбежност неточни) се противопоставят научните мерки (но необходимост точни), ще се изпадне в голяма грешка. Това в действителност би означавало към средновековната и възрожденската наука да се прилагат понятия и категории, свойствени за съвременната епоха. Науката не ги издига до степен на съвършена система, за да си служи с тях като неизменни образци за практическа употреба в техническата или икономическата област, нито има желанието да ги обработи така, че търговците, занаятчиите, строителите, зсемемерите да намерят някакво съответствие, за да ги заместят със собствените. Основавайки се на наблюденията върху измерванията от времето на Рабле, френският учен Люсиеп Февр пише за тогавашното положение: „няма нито ясна и определена номенклатура, нито еталони за гарантирана точност, приемани от всички с всеобщо съгласие”³². „Алхимикът - добавя по друг повод Коаре - си служи с неточни, прибли-

³⁰ Navel, H. Цит. съч., с. 15

³¹ T u s c i, U. Цит. съч., с. 276.

³² Febvre, L. Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais. Paris, 1962, p. 421.

зителни формули за количество, както при кулинарните рецепти; той не е имал нужда от везни: всъщност, ако той е употребявал везна, би се превърнал от алхимик в химик”³³. На точността, както е известно, започва да се придава необходимото значение едва през модерната епоха, по-точно от времето на Галилей. През XVIII в. точността се налага от все по-разширяващата се инженерна дейност.

Уредите за измерване, употребявани в науката и техниката, остават дълго време несъвършени в сравнение с тези, е които се мерят скъпоценните камъни. При последните изискването за точност е оправдано от високата стойност на стоката. Ако е необходимо да се разграничи някоя от областите на точните мерки, трябва да се даде право на нумизматиката въз основа на равнището на теглене, постигнато в лабораториите за изпробване на металите и при изработването на монетите. В тези лаборатории или служби за изпробване на металите по-съвършените везни позволяват да се стигне до точност 1/10 000 от грама. В този сектор тежестите за мерене обикновено са по-различни от традиционните. Не само защото трябва да се раздробяват, за да стане възможно използването на достатъчно малки единици, но и защото се избягват сложните сметки при съставянето на различните серии, пригодени за различна употреба.

Първата истинска точна везна вероятно е конструирана от Хенри Кавендиш към 1770 г. и справедливо принадлежи на историята на науката. В областта на астрономията до времето на Тихо Брахе измерванията имат степен на точност, постижима с просто око. Достатъчно е да се направи един преглед на историята на научната апаратура, за да се добие представа за пречките, които е трябвало да се преодоляват по пътя към точността³⁴. Научното изследване и приложната механика вървят в тясно сътрудничество и ако науката е знаела как да си създаде инструменти или уреди, от които е имала нужда, то се е случвало и обратното - някои успехи в научния прогрес са неразделно свързани с подобряването на апаратурата. Развитието на инженерството във Франция през XVIII в. е немислимо без приноса на най-усъвършенствана техника на мерене и проверка.

Докато идеята за точност не става завоевание и „закон” на науката, то мерките, които са в нейна служба, се „измъкват” от правилата, които са управлявали установените такива. Изследователят на метричните единици от миналото трябва да се

³³ Коуре, А. Dal mondo del pressappoco all'universo della precisione. Torino, 1967, p. 99.

³⁴ За историята на измерителните уреди вж. Веков, М. Проблеми на историческата метрология (Дисертация). С. 1991, 77-90.

примири с положението да приема голяма част от тях като приблизителни величини, люшкаци се в употребата между максималното и минималното, с отклонения с различна амплитуда по отношение на подобряване на образеца и на годността на уреда за измерване и проверка. В тези граници може да се види една съществена стабилност и да се направят без съмнение достоверни и полезни изводи. Главно внимание обаче трябва да се отдели на промените, ориентирани към определени тенденции - например за променения добив на блага и услуги в производствения процес или за налагането на някакъв метод на приложение на мярка, която и без законно потвърждение се утвърждава като нова стойност.

Естествено възниква необходимостта тези основни тенденции да се свържат с първопричините. Някои усъвършенствания в селското стопанство например не могат да намерят очаквания отговор в метрологията или пък биват погълнати от други импулси. Повишенията или намаленията на традиционните мерки, изглежда, са подчинени почти винаги на политически или социален натиск, който впоследствие в много случаи се превръща във фактор, действащ по инерция. Всичко това засилва необходимостта историко-метрологичният анализ да се извършва в единство с изследването на социалното устройство и организация, от които мерките приемат форма и съдържание.

За по-доброто изследване на мерките е необходимо те да бъдат разглеждани в исторически контекст, свързани с обществата, на които принадлежат, но с внимание към характеристиките на специфичните сектори на употреба. Всъщност голяма част от съмненията върху възможността да бъдат преведени в термини, принадлежащи на една доста абстрактна система, каквато е десетичната метрична система, почиват върху тяхната относителност спрямо икономическите и социалните контекстове. Една от актуалните задачи на историческата метрология е да се обобщават резултатите от множеството изследвания и да се търси тяхната историко-социална проекция. Синтезът ще позволи да се открият някои общи свойства, някои универсално приложими принципи, които ще могат да осигурят един вътрешен ред за обяснение на явленията в строгата независимост на дисциплината. По този начин тя ще очертае по-добре своите методи и функции, ще потвърди своята оригиналност в научното търсене.

Chronological Borders of Variability of the Old European Measures

Mancho Vekov

Summary

When studying the European measures of the pre-metric period, one comes across archaic measures of length, square units of area, quantity, and weight that remain, more or less, unknown to modern scholars. The choice of a wrong approach to the conversion of these measures into their metric equivalents may lead to wrong estimates of the quantitative information relevant to the legal, ethnographic, technological and - above all - economic history of a certain area, or time period.

In the non-metric systems, the same measure unit may be assigned two, or more, different values in the different regions where it is used. Sometimes, the value assigned to a certain measure unit in one region may be two or even three, times as high as the value assigned to it in another region. To make things worse, there are cases when the different ethnoses living within the confines of the same region use different names for the same measure unit with the same value.

The present article deals with the continuous use of some measure units over long periods of time. In certain regions in the world, the same measures have been used for centuries on end without changing their original values. As has been shown by the author of the article, some measures have been continuously used in Europe (including the Balkans) as well as in Western Africa and India for hundreds of years.

Време, календари, хронология – трансгранични феномени

Антоанета Запрянова

Самата етимология на думата хронология говори за предмета на нейното изследване: от старогръцки *χρόνος* - време и *λογία* - наука, т.е. наука за времето. Трудно ще се намери лаконично определение за него, защото е свързано с всеобщата идея за вечното съществуване, за непрекъснатото движение на света, без самото то да е движение.

Пръв Аристотел дава определение на времето като делимо, но непрекъснато, „сега“ не е елемент на прекъсването, а на връзката, на продължителността. От неговото научно завещание, през ранните европейски и арабски мислители, до новата и най-новата епоха пространствено-времевата парадигма остава вечно актуална в научното познание. Защото времето, освен че е неотменна даденост, но тази даденост безусловно се разполага в обществото и в природата.

Възможни са много теоретични разрези на категорията „време“, но в най-обобщен вид то може да се представи като:

- астрономическо време, чиято основна величина за измерване е свързана с периода на пълното завъртане на земното кълбо около своята ос. Тази продължителност се е отчитала още от античността с доста точни инструменти, а в наше време от свръхточни. По своята форма и съдържание астрономическото време е универсално, защото служи за прецизното отмерване на времето на всички държавни образования по земята. В социалната практика обаче и в битуването на хората от всички епохи то не остава безжизнено. С астрономическия ритъм се регистрира всекидневното движение в живота на обществото и на личността, на нашата и другите планети, на вселената, постоянният кръговрат на деня, нощта, месеците, сезоните, годините;

○ биологично време, което отмерва един човешки живот, раждането, развитието, умирането на отделния вид в природния свят, дълговечната, природообусловена закономерност на раждането и смъртта;

○ историческо време, което показва движението на отминалия вече живот. Понякога събитията, фактите, процесите се отмерват с точност до часове и дни, а понякога в години или по-големи отрязъци от необратимата темпорална даденост на обществения живот. Историческото време се основава на астрономическото, но вече е изпълнено със социокултурен смисъл. Чрез него именно се отчитат създаването, развитието, умирането или континуитета в някогашното и съвременното съществуване на обществата, на цивилизациите, на природния свят;

○ футурологично време - това е темпоралната абстракция за бъдещето — близко, далечно или по-далечно. То е вероятно и се изразява чрез относително измерване на прогнозни събития, явления, процеси в предстоящия живот на обществото и природата.

Много са науките, чиито обект са различните видове (в относителния смисъл на думата) времена. Специално историческото социокултурно време, така разнообразно с видовете системи за летоброене, използвани от различните народи в тяхното минало, е специфичен предмет на историческата хронология. Тя отговаря на въпроса как, кога и къде тази независима от субекта величина е била „обличана“ с различни понятия и човешки представи, тя ги съотнася помежду им и ги преизчислява към настоящето летоброене – на държавите и регионите. Защото „аритметиката“ на времеотчитането е дълговечна, твърде многообразна и също има свое развитие, следващо развитието на обществата.

Почти невъзможно е да се определи рождената дата на практическото обвързване на данните от астрономията с времеизмерващите единици, къде точно и най-напред е станало това, къде и какъв е бил управленческият механизъм по населените места, който перманентно е съотнасял усъвършенстването на астрономическите знания към летоброенето. Безспорното е, че развитието на селското стопанство, занаятите, корабоплаването, търговията, самият обществен живот е „социалната поръчка“, тласнала еволюцията на хронологичната „аритметика“ и технологията на физическото измерване на времето.

Данните от археологията, етнографията, историческата психология и лингвистика, историята на естествознанието и техниката показват, че отговор на „социалната поръчка“ е търсен и намиран от най-дълбока древност. Например към 5-то хилядолетие до Христа се отнася появата на гномона - слънчевият часовник и един от първите астрономически уреди. Към 4-то хилядолетие майте постигат удивителни за своето време календарни разчети на земния ритъм, свързан с астрономическите явления. През 3-то хилядолетие древните египтяни отмервали деня със „слънчеви“ часове, нощта - с „водни“, а началото на първия месец от годината е свързано с периода на разливането на р. Нил, предшествано от възхода на Сотис (Сириус) - 19 юли. Към края на 2-то хилядолетие вероятно е изградена астрономическата обсерватория в Стоунхендж (Англия). По това време в Китай вече се прилага календарът, основан на продължителността на слънчевата година от 365,25 дни. Ако приемем твърденията на някои наши автори, че китайският календар е заимстван от прабългарския, то трябва да отнесем астрономическите и календарните знания на прабългарите много по-назад във времето.

Любопитно е още, че първият „Астрономически справочник“ е открит в библиотеката на Ашурбанипал (VII в. пр. Хр.), като се приема, че това е копие на оригинал от времето на Хамурапи. Най-ранното известно постановление за календарна реформа е на Птоломей III от 7 март 238 г. пр. Хр., когато към 365-дневната година на всеки четири години се прибавял по един „преходен“ ден. По това време в древна Гърция са въведени в употреба слънчевите и водните часовници. От античен Рим е останало до днес понятието календар (*calendarium* - книга за дълговете, обусловена от римската финансова практика, според която лихвите от дълговете се изплащали на първото число на всеки месец) и ера (съществуват две тълкувания на произхода: от латинската дума *aera* - изходно число, или от началните букви на латинската фраза „*Ab exordio regni Augusti*“ - „от началото на царуването на Август“, т.е. началото на летоброенето в Александрия, когато Октавиан Август става римски император).

Важно е да се знае и друг историкохронологичен факт. От античността насам съществува практиката за времеви отправни точки да служат важни събития, освен астрономическите основания, които обуславят характера на календара - слънчев, лунен и лунно-слънчев. Например: ерата на Селевкидите носи името на основателя

на династията и заемането на престола от есента на 312 г. пр. Хр., употребява се още в някои райони на Близкия изток; олимпийска ера - летоброене по олимпиади, с начало първите олимпийски игри в 776 г. пр. Хр.; ера „от основаването на града“ (Рим), която според изчисленията на Варон започва от 21 април 753 г. пр. Хр., а според Катон Стари - в 752 г.; ера на Диоклециан, наричана още ера на мъчениците, поради гоненията на християните, чието начало е неговото възкачване на престола - 29 август 284 г. пр. Хр., въведена е в Египет, в някои западноевропейски страни в средните векове, използвана от коптите и в съвременността; бягството на Мохамед от Мека в Медина на 16 юли 622 г. е началото на мюсюлманската ера - хиджра, която е актуална в мюсюлманските страни; ера „от сътворението на света“, чието начало се е изчислявало по различни начини, затова съществуват и различни времеви отправни точки: за александрийската ера началото на света е 25 март 5492 г. пр. Хр. (по Аниан) или 19 март 5493 г. (според Пандор), за антиохийската ера - 1 септември 5969 г., византийската (константинополската) ера - по времето на император Константин сътворението на света започва от 1 септември 5509 г., а от VI в. сл. Хр. - 1 март 5508; според еврейската ера началото на света е 7 октомври 3761 г. пр. Хр. и пр.

Това са най-общи историко-хронологични представи¹, но за изследователя са необходими по-задълбочени практически знания за няколко летобройни системи, битували по българските и някои балкански земи. И днес при откриването на църковната нова година на 1 септември може да се чуе от амвона кое „лето от сътворението на света“ сме и в кой индикт. С подобно датиране са много приписки в ръкописната и старопечатната книжнина. Дори в справочни издания от новото време (например, 1932. Астрономичен и климатичен календар. С., б. г., с. 48-49) може да се срещне съотнасяне на християнското летоброене към византийската, мохамеданската и еврейската ера.

До създаването на Първата българска държава на Балканския полуостров вече са били в употреба различни системи на летоброене: ера от сътворението на света (СС), ера от основаването на Рим (с начало 21 април 753 г.), олимпийска ера

¹ Селешников, С. И., История на календара и хронология. С., 1985. 222 с. и библиография. Любопитно е да се знае, че първият труд по историческа хронология е издаден в Париж през 1750 г. в 3 тома „L'art de verifier des dates, des faits historiques, des chartes, des chroniques et autres monuments...”

(с начало 776 г. пр. Хр. - първите олимпийски игри), индиктиона и пр. Самата ера от СС е твърде разнообразна през средните векове².

За изследователя обаче, който в практиката си ще се докосва най-вече до лични и официални документи, стари богослужебни, търговски и други книги, с разнообразните приписки към тях, създадени след XVII в., е важно да знае формулите за преизчисляване на византийската ера от СС и на индиктите, които са били в масова употреба спрямо християнското летоброене (Хр.).

Например за генеалога - ако откритият документ е с уникални родословни данни и трябва да бъде прецизно датиран, то може да се обърне към специалистите. Те ще установят (при фактологична възможност) мартенска или септемврийска е годината, за да се използва съответният коефициент за преизчисляване. Иначе може да се приложи следната формула, която би довела до грешка от няколко месеца:

$$\text{Хр.} = \text{ера от СС} - 5508.$$

Например в приписка на л. 48б в Четвероевангелие от с. Янина (с. Енина, Казанлъшко) се казва: „Това свето и божествено евангелие го купи раба божия Йова от село Яниня и приложи го в храма на светия и славния великомъченик Георги, за да служи за душата на Йова, за нейния мъж Мильо, син Драган, дъщери Руса и Злата, и Мърза, и зетьове Никола и Йован, и Радка; нека работи за тяхното здраве и души. Ама да се знае... В лето 7181.”³ Прилагаме формулата и получаваме: $7181 - 5508 = 1673$.

Приписки и летописи с богати родословни данни са публикувани от В. Начев и Н. Ферманджиев в документалния сборник „Писахме да се знае”⁴. Ако генеалогът открие в семейния архив или другаде подобни извори и желае сам да корелира датите, то трябва да има най-обща представа за старобългарския и ранния новобългарски език и специално за числените знаци. За обозначаването на числата са използвали буквите от кирилската (а преди това от глаголическата) азбука, като

² Добрев, И., Как да тълкуваме датите в старите писмени паметници (практически указания). - В: Славянска палеография и дипломатика. Доклади и съобщения от семинара по славянска палеография и дипломатика. София, септември 1979. С., 1980, с. 153-163.

³ Цонев, Б., Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, с. 62.

⁴ Писахме да се знае. Приписки и летописи. С., 1984. 480 с.

над всяка буква се поставяла титла, от двете ѝ страни - точки, а за да се отбележи, че числото е хилядно (1000, 2000...) пред него се поставял специален знак⁵.

Макар и рядко, но родоизследователят може да срещне и датировки по индиктиона, дори и през XIX в. Например: „Наченал и преписал от друга ръкописна книга аз, Теодор Николаевич, ученик първо во взаимното училище до град Терново, кое било доскоро на Габровский хан при даскал Георгия от с. Дряново, после пак в новое славяно-болгарское училище в 1843 г. при черквата „Свети Николай” и учители Пеня или Петра Давидов от Лясковец с Никола поп Василев за вечно воспоминание на моите добри родители - отец мой Шишко - Никола Начов и матери - Неделя Дончува с уйка ми Атанас Дончув басмаджията и приятел наш Стоенчо Ахтарин, в лето господне 1845 в ден светих апостолов Петра и Павла юния 29, индикт 3, круг солнца 13, круг луни 19, основание 3, епакта 18, амин.”⁶

В друга приписка четем: „Написах тази книга аз, многогрешният и незначителният Милко от село Котел. Лето от създание мира, от Адама, 7256, а от рождението и възплещението на господа наш Исус Христов от света Дева Мария - 1748, индикт 11, ключ на словото 400, слънчев кръг 4, лунен кръг 17, епакта 5.”⁷

В първия случай приписката е датирана от нейния автор по християнското летоброене, църковния календар, индиктиона и пасхалната хронология⁸. Вторият пример (твърде типичен за XVIII в. и по-рано) показва друга комбинация: ера от СС, християнско летоброене, индиктион и пасхални елементи.

Родоизследователят ще срещне термина „индикт” с арабска цифра от 1 до 15 след него и като правило винаги до друго летоброене. За социалната практика от създаването на българската държава насам това е годината по ерата от СС и тази от християнския календар или само едната от тях. За какво е служел този хронологичен термин някога, за какво ни помага днес?

Индиктионът е 15-годишен цикъл, чрез който се обявяват и събират данъците. Император Константин го въвежда като задължителен в канцеларската практика на Византия от 23 септември 312 г. (подобна практика е имало в античността с различно начало - 23 и 1 септември, 23 и 1 март). От V в. насам е

⁵ В най-кратка и популярна форма за славянската палеография вж. Велчева, Б., Старите български ръкописи и техният език. С., 1983. 76 с.

⁶ Цонев, Б., цит. съч., с. 418.

⁷ Писахме да се знае..., с. 99.

⁸ Селешников, С. И., цит. съч.

установен 1 септември като първия ден на първия индикт от петнадесетгодишния цикъл.

Чрез числото на индикта, придружаващо годината от една или друга календарна система, могат да се направят днес няколко проверки: ако има съмнение, че календарната година е сгрешена или пък не се разчита достатъчно добре, ако е нужно уточняването на месеците от януари до август и от септември до декември, пък дори и като информация за хронологичната осведоменост на автора на документа.

С помощта на две формули, завещани от първите теоретици на историческата хронология⁹, можем да направим уточненията. Ако документът (приписката или събитието) е датиран по ерата от сътворението на света (СС), тогава индиктът (И) се изчислява по следния начин:

$$И = СС : 15$$

Ако годината е дадена по християнското летоброене (Хр.), то формулата за откриване на индикта е:

$$И = (Хр. + 3) : 15$$

Остатъкът от делението и в двата случая показва кое е бройното число на индикта. В случаите, когато не се получава остатък, означава, че индиктът е 15-ти. Например, ако християнската година е 1845, то индиктът е 3-ти, защото: $1845 + 3 = 1848$, $1848 : 15 = 123$. 3.

Ако годината от СС е 7260, то индиктът е 15-ти, защото след делението не се получава остатък: $7260 : 15 = 484$.

Безспорно е, че документите, с които най-често борави генеалогът са от нашето столетие, от XIX и по-малко от XVIII в. (Разбира се той може да срещне извори и от по-ранни периоди.) Характерната датировка на тези писмени свидетелства е по християнския календар, макар и изписана по различни начини. Например: „На майстор Хито от Килусар да се знае кога се роди Мариола - на Петровден в събота на 11 сахата на месеца юлия на 1 ден, на светите безсребърници Козма и Дамян в лето 1833“; или „1833 от Рождество Христово. Да се знае и поменува, който прочете какво се направи на манастиря: от темел се вдигнаха одаите, дуварът наоколо и на черковата, сайванта, по време на отца игумена

⁹ Добрев, И., цит. съч.

йеромонаха Йоаникие, родом от Ловеч, родители негови Никола и Мария, ученик на Евтимия Хилендарец, който седя при мене 7 лета. И така, свърши се с помощта на света Троица. По това време беше епископ Дионисие, митрополит търновски Иларион, амин”; или „Тази осмочастия е на хаджи Захари Петрович, която той подари на своя ученик Петко Рачов, само за иждивение взе дванадесет лева. 1833 година, месец юли, 24 ден”; или „Грижи се за наука, а не за пари: защото многото науки носят пари. Тази книга е на Тодор хаджи Вълчов от село Башкьой, 1834, май 5. Това писмо го писа Петър, син на Тодора хаджи Вълчов...”; „Да се знай, като се женихме през 1834 г.”¹⁰

Освен разнообразието в начина на изписването на християнската година (месеца и дните), съществува и друг вид хронологично различие. То се открива най-често в търговска и друга кореспонденция със съконтрагенти или познати (например поздравителни картички) от католически и други държави. Причината е в различното по време възприемане и утвърждаване на григорианския календар, заместил юлианския. Кога и как става това, и какво трябва да знае генеалогът?

Юлианският календар влиза в сила от 1 януари 45 г. до Хр. Въведен е от Юлий Цезар, за да преодолее времевата хаотичност на действащия дотогава римски календар. В чест на този принос сенатът преименува римското название на седмия месец - квинтилис в юлиус (юли), както и самият календар продължава да носи до днес неговото име. В основата на летоброенето е 365-дневната древноегипетска слънчева година, като след 3 такива години се въвежда една високосна от 366 дни. Става така, че понтифиците от Рим не прилагат за известно време правилно формулата на тогавашния голям астроном Созиген за допълнителния ден. Натрупва се хронологична грешка, която се избегнала с реформа, въведена от император Октавиан Август в началото на новата ера. В негова чест месец секстилис е преименуван в августус (август).

Античните астрономи са изчислили юлианската година на 365 дни и 6 часа. Тя обаче е по-голяма от природно детерминираната тропична година с 0,0078 ден. В резултат на това на всеки 128 години се натрупва грешка с едно денонощие, която във втората половина на XVI в. нараснала на 10 дни. Настъпило безредие в

¹⁰ Тропичната година е промеждутъкът от време между 2 последователни преминавания на земята през центъра на слънцето, през т. нар. точка на есенното равноденствие.

празнуването на християнската Пасха и подвижните празници, свързани с нея¹¹. Екип от италиански астрономи предлага реформа в леточислението, утвърдена със специална була на папа Григорий XIII от 24 февруари 1582 г. Според заповедта датите се преместват с 10 дни напред, като денят след 4 октомври 1582 г. - четвъртък - става 15 октомври - петък.

Григорианският календар също не е абсолютно точен (затова се работи върху създаването на нов световен календар). Една година е равна на 365,2425 дни, която се различава от тропичната година с 0,0003 ден, т.е. за 3280 години ще се натрупа грешка от едно денонощие. Тази неточност не е опасна за социалната практика, поради това григорианският календар е световно признат. Друг е въпросът, че той е въвеждан в отделните държави в различно време, понякога дори мъчително, не само в източноправославните страни. *Приложение 1* показва къде и кога е проведена календарната реформа. С тази информация изследователят може да съпостави документа от чужд произход с нашите писмени свидетелства и да датира извора съобразно стария и новия стил. В България промяната е направена през 1916 г., като 31 март става 14 април.

Важно е да се знае още, че количеството на дните, с които се съотнася старият към новия стил, е различно през вековете (*приложение 2*). Освен това има още една хронологична тънкост, на която не винаги се обръща внимание. Тъй като годината в коригирания григориански календар е изчислена по мартенското летоброене, то всяко кореспондиране на двата стила трябва да става от 1 март. Следователно месеците януари и февруари ще се отнасят към стария стил. Например ако събитието е през XVIII в., разликата 11 денонощия ще се прибави за месеците след 1 март, за януари и февруари тя си е 10 дни, както е за периода от 1 март на XVII в.

В научната и популярната литература по хронология съществуват повече от 100 заглавия, където ще се намерят таблици за механично корелиране на двата стила, но не всички дават информация за мартенското начало на съответната годи-

¹¹ С решение на I вселенски събор в Никея през 325 г. Възкресение Христово задължително се празнува след еврейската Пасха.

на. За точност и удобство на генеалога предлагаме две таблици, взаимно свързани една след друга (*приложение 3 – табл. А и Б*)¹².

На табл. А са дадени годините от XVIII, XIX и XX в., с деня по стария и по новия стил, когато е бил 1 март (оттук идват понятията понеделнична, вторнична... неделна година). На табл. Б в средата са изписани дните от седмицата в седем колонки. Всяка от тях - I, II, III... VII отговаря на характера на съответната година, т.е. 1 март е бил в понеделник, вторник, сряда... неделя. Под всяка от колонките следват дните от седмицата, които ние ще търсим за съответната година. В лявата и дясната страна са дадени месеците в годината - от януари до декември, когато дадената година не е високосна. Месеците януари и февруари от високосните години са поставени долу вдясно (в табл. А те са изписани с черен шрифт).

Искаме да проверим дали авторът на приписката за раждането на Мариола, дъщерята на майстора Хито, не е сгрешил деня от седмицата (вж. по-горе). От табл.А узнаваме, че 1833 г. е средична (по стария стил). В табл. Б тя е в III-та колонка. Продължаваме с поглед надолу, по вертикала на III колона, докато пресечем хоризонтала, идващ отляво, където е 1 юли. Този ден наистина е бил събота.

Друг пример: знаем, че родственикът се е родил в неделен ден през февруари 1860 г. Годината е вторична + високосна (табл. А). В табл. Б - колонката е II (в долното каре от дните), а февруари е вдясно. Виждаме по вертикала, че денят неделя се пресича по хоризонтала с числата 7, 14, 21 и 28 от високосния февруари. Ако имаме допълнителна информация в текста - например, че е предстоял празника на св. Евгения, то ще отнесем раждането към 21 февруари, ако ли не, ще останем само с факта, че потомъка се е родил в неделен ден през февруари.

Или разполагаме с пощенска картичка, изпратена до нашия праядо от австрийски търговец, и тя е датирана 8 септември 1896 г. Необходимо ни е да намерим кореспондиращата дата за България. От *приложение 4* откриваме, че Австрия е въвела григорианското летоброене от 1584 г., следователно датата е по новия стил. У нас по това време е 27 август (*приложение 2* - изваждаме 12 дни). Ако ни интересуват дните от седмицата - от *приложение 3* разбираме, че за Австрия 8 септември е вторник, а за България е 27 август - също вторник.

¹² В основата на хронологичната таблица съм използвала и доразвила тази на М. Перпер. Хронологический справочник (XIX и XX века). Л., 1984, с. 7-11.

Освен годината, която отчита живота по юлианския, а от 14 април 1916 г. по григорианския календар, в социалната практика на българското общество битува и годината по църковния календар. В много случаи за рождената дата или за събития, свързани с изследвания потомък, генеалогът ще има като датираща информация само църковните празници. Например в църковна книга от с. Кършовци, Еленско има приписка: „-Да се знае, кога идваха йеромонах Зотик, Велко и Колю на мякля Богородица, лето 1834.”¹³ Малка (мала) Богородица - и до днес така се нарича църковният празник „Рождество Пресвета Богородица”, който е на 8 септември.

И в наше време, когато тръгваме да събираме генеалогична информация от възрастни хора, ще чуем изразите: „роди се на Благовец (Благовещение = 25 март) и я кръстихме Благовеста” (съществува практиката, когато детето се роди на голям християнски празник да се наименува на светията, а не на бабата или дядото); или „почина в неделята, когато започнахме Великденския пост” (т.е. 7 седмици преди Великден); или „венчаха се след Богоявление” (т.е. след 6 януари) и пр.

В случаите, когато датирането на събитието е само по църковната година (по дълговечна традиция започва винаги на 1 септември), то справката ще се направи с календарчетата, издавани от Св. Синод (приложение 4 дава информация за неделите, когато е бил Великден през XIX и XX в.). Преди и след него има празници, наречени подвижни. Техните дати се менели, както и в съвременното, според датата на Пасхата за съответната година¹⁴.

Що се отнася до термините за месеците, дните и часовете, то разнообразието през вековете е съвсем малко. Съвременните наши наименования на месеците са възприети от Юлианския календар и са влезли в държавна употреба още през Първо българско царство. Относителни различия ще се срещат по отношение на тяхната езикова форма (например юни, юния, юний). Макар и рядко, но е възможно да се чуе от устата на по-възрастни хора и славянското наименование (в моя опит - при разговор с родопчани). Това е реминисценция на битовия календар на славяните, донесли го при настаняването си по нашите земи, останал в духовната практика и в следващите векове.

¹³ Писахме да се знае..., с. 151.

¹⁴ Освен богословската литература по проблемите може да се ползва и популярното издание „Мила ми вяра българска”. Б. м., б.д., (съст. В. Михайлова и Кр. Денчева). 87 с.

Не се знае къде и кога е създаден славянският календар. Състои се от 12 месеца, чиито наименования отговарят на светоусещането за природни закономерности: януари - просинец (денят расте, небето става синьо), февруари - сечен, сечко ("сече" зимата или да се секат дърва от гората), октомври - листопад, декември - студен и пр. (Съвременните чешки и полски названия на месеците са нагледен пример за това славянско световъзприятие - вж. *приложение 5*). Те остават и във възрожденската ни лексика, понякога са замествани с името на светията, чиито празник е в съответния месец (*приложение 6*)¹⁵.

Наименованията на дните са останали традиционни векове наред у нас и в другите славянски държави по форма и съдържание: неделя - не се работи, понеделник - денят след неделята, вторник - вторият след неделята и т.н. Подобно номериране на дните е характерно за много народи още от древността. То е удобно за социалната практика и вероятно затова е надживяло вековете. Предполага се, че наименованието на шестия ден - събота, е онаследено от древноавилонското „шаббат“ = покой. То е преминало не само в славянската лексика, но и в еврейския, арабския и някои западноевропейски езици. (В грузинския език например има „оршабати“ - втора събота, „самшабати“ - трета..., „хутшабати“ - пета събота.)

Не е известно от кога точно българите започват да употребяват понятията час, минута, секунда за отброяване на денонощната времева ритмичност. Според Г. Георгиев в навечерието на Освобождението е имало хора, които не са чували понятието „час“. Времето се е отмервало с османската времева система и народната „хронология“¹⁶. Примерите от няколко приписки и хроники от 30-те и 80-те години на XIX в. обаче показват, че хората (вероятно по-

¹⁵ Стоянов, М., Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на бълг. книги и периодични издания. 1806-1878. Т. 2. С., 1957, с. 790. Авторът дава славянското название „просинец“ като адекват на декември. Обаче в „Изборни евангелия и апостоли за през неделни и празнични дни“ от XIV в. „просинец“ е даден за януари, вж. Цонев, Б., цит. съч., с. 82.

¹⁶ Георгиев, Г., Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. 1877-1900. С., 1979, с. 649. Твърдения за почти пълна хронологическа неосведоменост на старите българи има и в дисертацията на В. Шарланова, Традиционна народна метрология. С., 1983. Много са примерите, които говорят обратното. В Панегирик от Черепишкия манастир има приписка от началото на XVII в. — „...изписах аз многогрешният и последен в свещеноиноците Даниил този панегирик в лето от създаването на Адама 7131, а от рождество Христово 1623. Тогава беше слънчев кръг 14, а лунният - 6, индикт 6, при турския султан Мурад... Започнах да пиша през месеца октомври 24 ден и свърших през месеца март 14 ден, в петък, в 2 часа през деня.“ В Пролог от втората половина на XIV в. се използва славянското наименование „година“ за час, време. Вж. Кодов, Хр., Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, с. 159.

интелигентните) са използвали и българската (славянската) дума „час“, и турската „сахат“.

В пентикостар от Севлиево свещеникът е отбелязал: „Да се знае кога ходи мор човеческа, сиреч чума. Проводи Бог гневът свой по земната вселена в лето 1814. На тази година умря Янко даскал в Севлиево, той беше от село Тетевен, родът му неизвестен, през месец март, 6 ден, в четвъртък средопостни, в 12 часа. Писах аз, многогрешният всред чловеците поп Пенчо от град Севлиево, син Димов, в лето 1814, месец април, 19 ден.“ В друга приписка четем: „1821, декември 17, когато се треси земята през нощта на 9 сахата.“ В бележка за раждането на Н. Геров четем: „1823, февруари 23 ден роди се Найден вечерта в десет часа, чедо осмо.“ В летописните бележки на поп Койчо Икономов и сина му поп Никола Хаджикойчев срещаме употребата и на двете понятия: „...1786, родили Йовча, октомврий 19, вечер на 5 часа нощем... 1843, август 5, през деня по 8 сахата роди се Драгуша, първо момиче...“¹⁸

Родоизследователят може да срещне хронологични факти, които са отбелязани по турската система на часоброене. Например в приписката в приходно-разходния тефтер на Дряновския манастир е отразено: „1876 лято, месец априлия на 29 ден, часа по четири по турски влезе комитетът и въстаниците в манастира под предводителството на поп Харитона, даскал Кира, Димитър знаменосец от Русчука, Христо Пармаков от Градец, Никола Тодоров от Червена вода... и битката закачи часът по пет по турски и се биха до месец мая 8 ден, и като дойде Фазлъ паша... сполучи да запали стаите часът по 11 по турски...“¹⁷

В такива случаи се налага да се открие кореспондиращото европейско време, а това е доста сложно. Причината е в това, че турското пресмятане на часовете в денонощието е ставало (до 40-те години на нашия век) от нощта към деня, а всекидневното часово отмерване се извършвало не по астрономическото положение на луната. Нейната видима поява на вечерното небе била началото на „денонощието“. А то е различно за всеки месец (да не говорим за различието по земната шир, което е природно обусловено от различието в географските ширини). За април (както е в цитираната приписка) от залеза на слънцето до европейската полунощ има приблизително шестчасова разлика, но за май тя става почти седемчасова.

¹⁷ Писахме да се знае..., с. 133, 141, 173 и 336.

Следователно 4 ч. по турски = 10 ч. по европейски, 5 ч. по турски = 11 ч. по европейски, а 11 ч. (на 8 май) по турски = на 18 ч. по европейско време.

Най-чести ще бъдат случаите в писмените и устните извори (дори в разказите на нашите баби), когато генеалогичното събитие ще бъде отмерено с народния „хронометър“. А той е така жив, многообразен, защото е отразил и световъзприятието, и светоотражението, и дълговечния опит на хората, както междувпрочем е в целия свят¹⁸. Например словосъчетанието от народната хронология „пропяха първи (втори и трети) петли“ се отнася и за „българските“, и за „древноримските“, и за „френските“, и за „полските“, и т. н. „петли“.

Според положението на слънцето народът (навсякъде) определя „през деня“ и „през нощта“. Съществуват и „хронологични“ уточнения, които не са малко в българския бит. Времето след полунощ е „потайна доба“, „първи петли пропяха“, а час и половина след тях са „вторите петли“. Преди изгрева на слънцето „пеят трети петли“, нарича се още „узори“, „зазаранье“, „през изгрев“, „пред слънце“, „забеяла“. После идва „изгрев слънце“, „утро“, „наутро“, „сабахле“, „сабайлина“, „оцутра“, „заран“, след това е средата на деня – „обяд“, „пладне“, „пладнина“, „голям ручок“ (в големите летни дни - за закуската към 7 ч. е „подручок“, към 10 ч. е „ручок“, т.е. втора закуска). Слънцето отива към залез – „след пладне“, „следобед“, „икиндия“, „по ледевина“, „прослячки заман“. Идва „залез“, „заход слънце“, „зай-слънце“ и около час след това „малка вечеря“, после „голяма вечеря“, а към 24 ч. е „глуо доба“, „потайна доба“, „полунощ“¹⁹.

Хронологичното разнообразие в генеалогичните документи се налага и от други причини. Фактът, че българският народ е под османско владичество около пет века, обуславя наличието на датировки по мюсюлманското летоброене и на домашните извори от официален и личен произход. Какво е характерното за турския календар, по-точно за мюсюлманския календар, традиционно разпространен в страните, изповядващи исляма?

Нарича се още Хиджра, а по своята същност е лунен календар. Основан е на фазите на луната, като началото на годината започва винаги при първата видима поява на лунния сърп на вечерното небе (което не е равно на астрономическото

¹⁸ Априлско въстание. 1876. Т. 2. С., 1955, с. 30.

¹⁹ Savagner, A., *Principles de la chronologie Historique et abrégé de chronologie*. Paris, 1846, 26-30; *Chronologia polska*. Warszawa, 1957, 95-99; Couderc, P., *Le calendrier*. Paris, 1981, p. 37-41.

новолуние). Една година на хиджрата е от 365 дни, 8 часа, 48 минути и 33 сек., поради това е по-къса от григорианската с 10 и 11 дни. Отлика има в числеността на дните в 12-те месеца (*приложение 7*).

Най-същественото е, че началото на мюсюлманския календар (1 мухаррам) е на 16 юли 622 г. по нашия календар. (Това е денят на бягството на Мохамед от Мека в Медина.) Т.е. 1 мухаррам на година 1 от Хиджра = 16 юли 622 г. Тази разлика усложнява хронологичното съотнасяне на едната към другата и обратно. Най-добре е да се ползват публикувани синхронични таблици, но те са библиографска рядкост²⁰. Ако не се налага датиране с точност до дни и месеци, родоизследователят може да открива кореспондиращите години чрез формули. В специализираната литература най-често се предлага следната:

$$X = M + 622 - M \text{ и обратно } M = X - 622 + X - 622,$$

33

32

където X = християнска година, M = мюсюлманска година.

Трябва да се знае обаче една специфика. В големия си брой годините по Хиджра се разполагат в по две християнски години, поради факта, че 1 мухаррам е подвижен. Например 1239 г. по Хиджра е започнала на 26 август 1823 г. (ст.ст.) и е завършила на 13 август 1824 г., а 1240 г. се разполага от 14 август 1824 г. до 3 август 1825 г. През 32-34 години 1 мухаррам се пада и в началото на януари, и в края на декември на една християнска година. (*Приложение 8* е за случаите, когато датата от ст.ст. е в края на м.ХІІ, а от нов стил - в началото на м. І в следващата година.)

За удобство на родоизследователя, който ще търси кореспонденцията на двата календара с приближение по години, предлагам по-улеснена формула с променлив коефициент. Той се открива лесно в таблицата по-долу. Тя е направена така по двойки християнски и мюсюлмански години, че „хваща“ тъкмо тези християнски години, в които се разполагат по две мюсюлмански години. Чрез формулата винаги се открива в коя наша година е започнала съответната нова година по Хиджра и обратно (по стар стил до 1916 г.):

$$X = M + 622 - K \text{ и обратно}$$

$$M = X - 622 + K,$$

²⁰ Вакарелски, Хр., Българска етнография. С., 1977, с. 408-412; Шарланова, В., цит. съч., с. 163-172.

където X = годината по християнския календар, M = годината по мюсюлманския календар, K = коефициент, както следва:

Години от — до			Години от — до		
християнски	мюсюлмански	K:	християнски	мюсюлмански	K:
622—640	1—19	1	1323—1356	724—757	23
640—672	20—52	2	1356—1388	758—790	24
672—705	53—86	3	1388—1421	791—824	25
705—737	87—119	4	1421—1454	825—858	26
737—770	120—153	5	1454—1486	859—891	27
770—802	154—186	6	1486—1519	892—925	28
802—835	187—220	7	1519—1551	926—958	29
835—868	221—254	8	1551—1585	959—993	30
868—900	255—287	9	1585—1617	994—1026	31
900—933	288—321	10	1617—1650	1027—1060	32
933—965	322—354	11	1650—1682	1061—1093	33
965—998	355—388	12	1682—1715	1094—1127	34
998—1030	389—421	13	1715—1748	1128—1161	35
1030—1063	422—455	14	1748—1780	1162—1194	36
1063—1095	456—488	15	1780—1813	1195—1228	37
1095—1128	489—522	16	1813—1845	1229—1261	38
1128—1160	523—555	17	1845—1878	1262—1295	39
1160—1193	556—589	18	1878—1911	1296—1329	40
1193—1226	590—623	19	1911—1943	1330—1362	41
1226—1258	624—656	20	1943—1976	1363—1396	42
1258—1291	657—690	21	1976—2000	1397—1421	43
1291—1323	691—723	22			

Няколко улесняващи пояснения за характера на десните и левите колонки в двойките християнски и мюсюлмански години: в десните колонки по 4 поредни години назад са равнопоставени, т.е. една мюсюлманска година се разполага в една християнска; но 3 са поредните години назад при коефициентите 4, 6, 13, 15, 17, 20, 22, 24, 29, 31, 32, 33, 38; 5 са единствено при коефициент 30, а 1 - при коефициент 42.

Например без формула можем да установим, че 1329, 1328, 1327 и 1326 години по хиджра са протекли в християнските 1911, 1910, 1909 и 1908 години. Обаче 1330 мюсюлманска година вече се разполага в 1911—1912 християнски години. Това е така, защото в левите колонки годините напред са неравнопоставени (1 година по хиджра се разполага в две поредни християнски). За всички тях прилагаме посочените по-горе формули със съответните коефициенти. Например началото на мюсюлманската 1331 г. = 1912 — 622 + 41. Знаем, че тя е продължила и в следващата, следователно датировката ще бъде 1331 = 1912—1913 години.

Българските земи са станали втора родина на еврейски и арменски етнически групи по силата на ред исторически обстоятелства. Възможно е тяхното летоброене да присъства и в домашните ни извори с родословна информация. Какво трябва да знаем, когато се налага да съпоставяме години по нашия календар със съответните им хронологична системи?

Еврейският календар е от типа лунно-слънчев. За корелацията на лунната със слънчевата година се въвежда (от античността) 19-годишен цикъл с 12 прости и 7 високосни години. Те са разграничени още на: къси или недостатъчни; правилни; пълни (с излишък) (*приложение 9*). Затова дните в една еврейска година могат да бъдат от 353 до 385. Важно е да се знае, че началото на летоброенето е „от Адама“ - 7 октомври 3761 г. до Хр. Тяхната нова година е подвижна, но никога преди 5 септември и след 5 октомври по григорианския календар. Става ясно, че всяка еврейска година се разполага в две християнски²¹.

Ако искаме да узнаем кога е началото на дадена еврейска година според нашия календар и съответно са изминали 2 или 3 нейни месеци, прилагаме формулата:

$$E = X + 3761, \text{ и обратно } - X = E - 3761,$$

където E — еврейска година, X — християнска година.

Например в коя наша година е започнала еврейската 5631 г.? Прилагаме формулата и получаваме 1870 = 5631 — 3761. Но тя е продължила и в следващата 1871 г. (= 5631 — 3761). Ако трябва да посочим целогодишна датировка, ще изпишем: 5631 г. = 1870—1871 г.

²¹ Орбели, Й., Синхронистическите таблици хиджры и европейского летоисчисления. М.-Л., 1961. 286 с. след 1582 г. (990 г. по хиджра) корелацията е направена по новия стил.

Еврейската „ера от Адам“ е актуална и днес в религиозния живот на Израел, докато за арменците хронологията е по-друга. През XVIII в. те възприемат нашето летоброене, но преди това в оборот е била т.нар. арменска ера. Нейното начало е на 11 юли 552 г. по християнския календар (след 1085 г. успоредно се е ползвала и „арменската малка ера“). И тук новата година е подвижна. За периода 1564—1687 г. тя е през октомври, а за годините от 1688 до края на XVIII в. е през септември (*приложение 10*)²².

Формулата за откриване на синхрона между староарменската ера и нашия календар (след VIII век) е:

$$X = A + 550, \text{ и обратно } - A = X - 550,$$

където X е християнска година, в която е започнала новата арменска година (A), протекли са нейните 2 или 3 месеца. Например кога е началото на 1219 арменска година? $1219 = 1769 - 550$, т.е. тя е започнала в християнската 1769 г., но е завършила в следващата 1770 г.

Безспорно най-добрият вариант за всеки изследовател е когато авторът на документа е отразил хронографската дата (ден, месец, година по съответното летоброене), указваща и създаването на документа, уточняваща и хронологията на събитията в неговото съдържание. Като правило изворите от официален произход са издържани от тази гледна точка - кръщелни и училищни свидетелства, актове за раждане, наследство и пр. Не са изключение и изворите от личен произход. Такъв е примерът с приписката в Молитвеник от Трявна: „Да се знае, когато кръстиха Георгито Кънчува, тогази развалиха калето за школото. Рождествотому беше в лето 1836 месец юлия 15 ден, сряда, сахата 8.“²³

И в идеалните (условно казано) хронографски ситуации обаче трябва да има нотка на съмнението. Възможно е от неосведоменост, понякога дори умишлено, или просто от разсеяност да се допусне грешка в датировката. Добросъвестният генеалог ще направи проверка с методите на историческата хронология.

Трудна става задачата, когато липсва годината, а е посочена календарната дата (ден и месец по съответния календар), или обратно, или документът изобщо не е датиран. Сложна е изследователската ситуация, когато авторът на документа ни е

²² За по-точна датировка вж. Цыбульский, В. В., *Современные календары стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения*. М., 1964. 236 с.

²³ Grumel, A., *La chronologie*. Paris, 1958, с. 245-246.

„поднесъл“ хронографски данни, но по сетивно-оценъчен път („между двете новолуния“, „тогава земята се разтресе“, „когато беше чума голяма по цялата вселена“ и пр.). А сетивата на човека в миналото и днес не са съвършени, нито личностното възприемане на действителността и светоотражението са „фотография“ на нещата.

В такива случаи познавателният път се насочва към откриване на преки и косвени факти, за да се постигне приблизително датиране на генеалогичния извор. Хронологичните „сламки“ са толкова разнообразни, колкото разнообразно е човешкото съществуване и опит. Хронологична информация можем да извлечем например от споменати в съдържанието на документа събития и факти от социалния живот, имена на личности, които са известни или се знаят от други родословия, природни явления, които са уточнени в науката, пощенското клеймо и марката върху плика, входяща и изходяща номерация, резолюции или бележки върху полето на документа, използваното време в текста, термини и понятия, характерни в ежедневието език в определени периоди, материала, върху който е написан документа, наличието на филиграни в листа и пр.

Хронологичният резултат може да остане нулев, но понякога ще се постави в по-къси или по-дълги времеви граници от...- до... дни, месеци, години, дори столетия. Във всеки случай от датирането на генеалогичния извор зависи до голяма степен достоверността на родословния факт.

Приложение 1

ВЪВЕЖДАНЕ НА ГРИГОРИАНСКИЯ КАЛЕНДАР В НЯКОИ СТРАНИ

<i>Страна</i>	<i>Дата на последния ден от юлианския календар</i>	<i>Дата на първия ден от григорианския календар</i>
Италия	4 октомври 1582	15 октомври 1582
Испания	4 октомври 1582	15 октомври 1582
Португалия	4 октомври 1582	15 октомври 1582
Полша ¹	4 октомври 1582	15 октомври 1582
Франция	9 декември 1582	20 декември 1582
Люксембург	21 декември 1582	1 януари 1583
Холандия	21 декември 1582	1 януари 1583
Белгия	21 декември 1582	1 януари 1583
Фландрия	21 декември 1582	1 януари 1583
Германия (католическите княжества)	21 декември 1582	1 януари 1583
Прусия	5 август 1583	16 август 1583
Бавария	5 октомври 1583	16 октомври 1583
Савоя	21 декември 1582	1 януари 1583
Швейцария (католическите кантони)	21 декември 1582	1 януари 1583
Австрия	6 януари 1584	17 януари 1583
Унгария	21 октомври 1587	1 ноември 1587
Трансилвания	14 декември 1590	25 декември 1590
Германия ² (протестантски княжества)	18 февруари 1700	1 март 1700
Норвегия	18 февруари 1700	1 март 1700
Дания	18 февруари 1700	1 март 1700
Холандия (протестанти)	31 декември 1700	11 януари 1701
Швейцария ³ (протестантски кантони)	31 декември 1700	11 януари 1701
Великобритания и Ирландия	2 септември 1752	14 септември 1752
Швеция ⁴	17 февруари 1753	1 март 1753
Финландия	17 февруари 1763	1 март 1753
Япония	—	1 януари 1873
Китай	—	20 ноември 1911
България	31 март 1916	14 април 1916
Съветска Русия	31 януари 1918	14 февруари 1918
Сърбия	18 януари 1919	1 февруари 1919
Румъния	18 януари 1919	1 февруари 1919
Гърция	9 март 1924	23 март 1924
Турция	18 декември 1925	1 януари 1926
Египет	17 ноември 1928	1 октомври 1928

Приложение 2

СЪПОСТАВИТЕЛНА ТАБЛИЦА НА ЮЛИАНСКИЯ И ГРЕГОРИАНСКИЯ КАЛЕНДАР

<i>Век</i>	<i>Години по юлианския календар от 1.ІІІ. до 29.І.</i>	<i>Разлика от григорианския календар в денонощия</i>
I	1 – 100	-2
II	100 – 200	-2
III	200 – 300	0
IV	300 – 400	1
V	400 – 500	1
VI	500 – 600	2
VII	600 – 700	3
VIII	700 – 800	4
IX	800 – 900	4
X	900 – 1000	5
XI	1000 – 1100	6
XII	1100 – 1200	7
XIII	1200 – 1300	7
XIV	1300 – 1400	8
XV	1400 – 1500	9
XVI	1500 – 1600	10
XVII	1600 – 1700	10
XVIII	1700 – 1800	11
XIX	1800 – 1900	12
XX	1900 – 2000	13
XXI	2000 – 2100	13
XXII	2100 – 2200	14

Забележка: Годините 500, 900, 1300, 1700 и 2100 по григорианския календар не са високосни, за разлика от юлианския календар и поради това величината на поправката се повтаря.

Приложение 3

Таблица А

ДНИТЕ НА 1 МАРТ ПРЕЗ XVIII В.

<i>Нов ст.</i>	<i>Год.</i>	<i>Ст.ст.</i>	<i>Нов ст.</i>	<i>Год.</i>	<i>Ст.ст.</i>	<i>Нов ст.</i>	<i>Год.</i>	<i>Ст.ст.</i>
пон	1700	пет	нед	1733	чет	съб	1766	ср
вт	1701	пон	1734	пет	нед	1767	чет	
ср	1702	вт	1735	съб	вт	1768	съб	
чет	1703	пон	чет	1736	пон	ср	1769	нед
съб	1704	ср	пет	1737	вт	чет	1770	пон
нед	1705	чет	съб	1738	ср	пет	1771	вт
пон	1706	пет	нед	1739	чет	нед	1772	чет
вт	1707	вт	1740	съб	пон	1773	пет	
чет	1708	пон	ср	1741	нед	вт	1774	съб
пет	1709	вт	чет	1742	пон	ср	1775	нед
съб	1710	ср	пет	1743	вт	пет	1776	вт
нед	1711	чет	нед	1744	чет	съб	1777	ср
вт	1712	пон	1745	пет	нед	1778	чет	
ср	1713	вт	1746	съб	пон	1779	пет	
чет	1714	пон	ср	1747	нед	ср	1780	нед
пет	1715	вт	пет	1748	вт	чет	1781	пон
нед	1716	чет	съб	1749	ср	пет	1782	вт
пон	1717	пет	нед	1750	чет	съб	1783	ср
вт	1718	пон	1751	пет	пон	1784	пет	
ср	1719	ср	1752	нед	вт	1785	съб	
пет	1720	вт	чет	1753	пон	ср	1786	нед
съб	1721	ср	пет	1754	вт	чет	1787	пон
нед	1722	чет	съб	1755	ср	съб	1788	ср
пон	1723	пет	пон	1756	пет	нед	1789	чет
ср	1724	вт	1757	съб	пон	1790	пет	
чет	1725	пон	ср	1758	нед	вт	1791	съб
пет	1726	вт	чет	1759	пон	чет	1792	пон
съб	1727	ср	съб	1760	ср	пет	1793	вт
пон	1728	пет	нед	1761	чет	съб	1794	ср
вт	1729	пон	1762	пет	нед	1795	чет	
ср	1730	вт	1763	съб	вт	1796	съб	
чет	1731	пон	чет	1764	пон	ср	1797	нед
съб	1732	ср	пет	1765	вт	чет	1798	пон
				пет		1799	вт	
				съб	1800	чет		

ДНИТЕ НА 1 МАРТ ПРЕЗ XIX В.

нед	1801	пет	нед	1835	пет	нед	1868	пет
пон	1802	съб	вт	1836	нед	пон	1869	съб
вт	1803	нед	ср	1837	пон	вт	1870	нед
чет	1804	вт	чет	1838	вт	ср	1871	пон
пет	1805	ср	пет	1839	ср	пет	1872	ср
съб	1806	чет	нед	1840	пет	съб	1873	чет
нед	1807	пет	пон	1841	съб	нед	1874	пет
вт	1808	нед	вт	1842	нед	пон	1875	съб
ср	1809	пон	ср	1843	пон	ср	1876	пон
чет	1810	вт	пет	1844	ср	чет	1877	вт
пет	1811	ср	съб	1845	чет	пет	1878	ср
нед	1812	пет	нед	1846	пет	съб	1879	чет
пон	1813	съб	пон	1847	съб	пон	1880	съб
вт	1814	нед	ср	1848	пон	вт	1881	нед
ср	1815	пон	чет	1849	вт	ср	1882	пон
пет	1816	ср	пет	1850	ср	чет	1883	вт
съб	1817	чет	съб	1851	чет	съб	1884	чет
нед	1818	пет	пон	1852	съб	нед	1885	пет
пон	1819	съб	вт	1853	нед	пон	1886	съб
ср	1820	пон	ср	1854	пон	вт	1887	нед
чет	1821	вт	чет	1855	вт	чет	1888	вт
пет	1822	ср	съб	1856	чет	пет	1889	ср
съб	1823	чет	нед	1857	пет	съб	1890	чет
пон	1824	съб	пон	1858	съб	нед	1891	пет
вт	1825	нед	вт	1859	нед	вт	1892	нед
ср	1826	пон	чет	1860	вт	ср	1893	пон
чет	1827	вт	пет	1861	ср	чет	1894	вт
съб	1828	чет	съб	1862	чет	пет	1895	ср
нед	1829	пет	нед	1863	пет	нед	1896	пет
пон	1830	съб	вт	1864	нед	пон	1897	съб
вт	1831	нед	ср	1865	пон	вт	1898	нед
чет	1832	вт	чет	1866	вт	ср	1899	пон
пет	1833	ср	пет	1867	ср	чет	1900	ср
съб	1834	чет						

ДНИТЕ НА 1 МАРТ ПРЕЗ ХХ В.

пет	1901	чет	чет	1934	ср	вт	1966	пон
съб	1902	пет	пет	1935	чет	ср	1967	вт
нед	1903	съб	нед	1936	съб	пет	1968	чет
вт	1904	пон	пон	1937	нед	съб	1969	пет
ср	1905	вт	вт	1938	пон	нед	1970	съб
чет	1906	ср	ср	1939	вт	пон	1971	нед
пет	1907	чет	пет	1940	чет	ср	1972	вт
нед	1908	съб	съб	1941	пет	чет	1973	ср
пон	1909	нед	нед	1942	съб	пет	1974	чет
вт	1910	пон	пон	1943	нед	съб	1975	пет
ср	1911	вт	ср	1944	вт	пон	1976	нед
пет	1912	чет	чет	1945	ср	вт	1977	пон
съб	1913	пет	пет	1946	чет	ср	1978	вт
нед	1914	съб	съб	1947	пет	чет	1979	ср
пон	1915	нед	пон	1948	нед	съб	1980	пет
ср	1916	вт	вт	1949	пон	нед	1981	съб
чет	1917	ср	ср	1950	вт	пон	1982	нед
пет	1918	чет	чет	1951	ср	вт	1983	пон
съб	1919	пет	съб	1952	пет	чет	1984	ср
пон	1920	нед	нед	1953	съб	пет	1985	чет
вт	1921	пон	пон	1954	нед	съб	1986	пет
ср	1922	вт	вт	1955	пон	нед	1987	съб
чет	1923	ср	чет	1956	ср	вт	1988	пон
съб	1924	пет	пет	1957	чет	ср	1989	вт
нед	1925	съб	съб	1958	пет	чет	1990	ср
пон	1926	нед	нед	1959	съб	пет	1991	чет
вт	1927	пон	вт	1960	пон	нед	1992	съб
чет	1928	ср	ср	1961	вт	пон	1993	нед
пет	1929	чет	чет	1962	ср	вт	1994	пон
съб	1930	пет	пет	1963	чет	ср	1995	вт
нед	1931	съб	нед	1964	съб	пет	1996	чет
вт	1932	пон	пон	1965	нед	съб	1997	пет
ср	1933	вт				нед	1998	съб
						пон	1999	нед
						ср	2000	вт

Таблица Б

**СЪОТНОШЕНИЕ НА ДНИТЕ ОТ СЕДМИЦАТА И ЧИСЛАТА ОТ МЕСЕЦИТЕ
СЪОБРАЗНО ПЪРВОМАРТЕНСКИЯ ДЕН НА ГОДИНАТА**

Месеци и числа				
ЯНУАРИ	ФЕВРУАРИ	МАРТ	АПРИЛ	I II
4 11 18 25	1 8 15 22	1 8 15 22 29	5 12 19 26	пон вт
5 12 19 26	2 9 16 23	2 9 16 23 30	6 13 20 27	вт ср
6 13 20 27	3 10 17 24	3 10 17 24 31	7 14 21 28	ср чет
7 14 21 28	4 11 18 25	4 11 18 25	1 8 15 22 29	чет пет
1 8 15 22 29	5 12 19 26	5 12 19 26	2 9 16 23 30	пет съб
2 9 16 23 30	6 13 20 27	6 13 20 27	3 10 17 24	съб нед
3 10 17 24 31	7 14 21 28	7 14 21 28	4 11 18 25	нед пон
АВГУСТ	СЕПТЕМВРИ	ОКТОМВРИ	НОЕМВРИ	I II
2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29	пон вт
3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30	вт ср
4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24	ср чет
5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25	чет пет
6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26	пет съб
7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27	съб нед
1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28	нед пон

Съкращения на дните

пон — понеделник
вт — вторник
ср — сряда
чет — четвъртък
пет — петък
съб — събота
нед — неделя

Приложение 4

ДАТИ НА ВЕЛИКДЕН ПРЕЗ XIX В. (по стар стил)

1801 — 24.III	1826 — 18.IV	1851 — 8.IV	1876 — 4.IV
1802 — 13.IV	1827 — 3.IV	1852 — 30.III	1877 — 27.III
1803 — 5.IV	1828 — 25.III	1853 — 19.IV	1878 — 16.IV
1804 — 24.IV	1829 — 14.IV	1854 — 11.IV	1879 — 1.IV
1805 — 9.IV	1830 — 6.IV	1855 — 27.III	1880 — 20.IV
1806 — 1.IV	1831 — 19.IV	1856 — 15.IV	1881 — 12.IV
1807 — 14.IV	1832 — 10.IV	1857 — 7.IV	1882 — 28.III
1808 — 5.IV	1833 — 2.IV	1858 — 23.III	1883 — 17.IV
1809 — 28.III	1834 — 22.IV	1859 — 12.IV	1884 — 8.IV
1810 — 17.IV	1835 — 7.IV	1860 — 3.IV	1885 — 24.III
1811 — 2.IV	1836 — 29.III	1861 — 23.IV	1886 — 13.IV
1812 — 21.IV	1837 — 18.IV	1862 — 8.IV	1887 — 5.IV
1813 — 13.IV	1838 — 3.IV	1963 — 31.III	1888 — 24.IV
1814 — 29.III	1839 — 26.III	1864 — 19.IV	1889 — 9.IV
1815 — 18.IV	1840 — 14.IV	1865 — 4.IV	1890 — 1.IV
1816 — 9.IV	1841 — 30.III	1866 — 27.III	1891 — 21.IV
1817 — 25.III	1842 — 19.IV	1867 — 9.IV	1892 — 5.IV
1818 — 14.IV	1843 — 11.IV	1868 — 31.III	1893 — 28.III
1819 — 6.IV	1844 — 26.III	1869 — 20.IV	1894 — 17.IV
1820 — 28.III	1845 — 15.IV	1870 — 12.IV	1895 — 2.IV
1821 — 10.IV	1846 — 7.IV	1871 — 28.III	1896 — 24.III
1822 — 2.IV	1847 — 23.III	1872 — 16.IV	1897 — 13.IV
1823 — 22.IV	1848 — 11.IV	1873 — 8.IV	1898 — 5.IV
1824 — 6.IV	1849 — 3.IV	1874 — 31.III	1899 — 18.IV
1825 — 29.III	1850 — 23.IV	1875 — 13.IV	1900 — 9.IV

ДАТИ НА ВЕЛИКДЕН ПРЕЗ ХХ В. (по стар и нов стил)

1901 — 1.IV	1926 — 19.IV/2.V	1951 — 16.IV/29.IV	1976 — 12.IV/25.IV
1902 — 14.IV	1927 — 11.IV/24.IV	1952 — 7.IV/20.IV	1977 — 28.III/10.IV
1903 — 6.IV	1928 — 2.IV/15.IV	1953 — 23.III/5.IV	1978 — 28.III/10.IV
1904 — 28.III	1929 — 22.IV/5.V	1954 — 12.IV/25.IV	1979 — 9.IV/22.IV
1905 — 17.IV	1930 — 7.IV/20.IV	1955 — 4.IV/17.IV	1980 — 24.III/6.IV
1906 — 2.IV	1931 — 30.III/12.IV	1956 — 23.IV/6.V	1981 — 13.IV/25.IV
1907 — 22.IV	1932 — 18.IV/1.V	1957 — 8.IV/21.IV	1982 — 5.IV/18.IV
1908 — 13.IV	1933 — 3.IV/26.IV	1958 — 31.III/13.IV	1983 — 25.IV/8.V
1909 — 29.III	1934 — 26.III/8.IV	1959 — 20.IV/3.V	1984 — 9.IV/22.IV
1910 — 18.IV	1935 — 15.IV/28.IV	1960 — 4.IV/17.IV	1985 — 1.IV/14.IV
1911 — 10.IV	1936 — 30.III/12.IV	1961 — 24.III/6.IV	1986 — 21.IV/4.V
1912 — 25.III	1937 — 19.IV/2.V	1962 — 16.IV/29.IV	1987 — 6.IV/19.IV
1913 — 14.IV	1938 — 11.IV/24.IV	1963 — 1.IV/14.IV	1988 — 28.III/10.IV
1914 — 6.IV	1939 — 27.III/9.IV	1964 — 20.IV/3.V	1989 — 17.IV/30.IV
1915 — 29.III	1940 — 15.IV/28.IV	1965 — 12.IV/25.IV	1990 — 2.IV/15.IV
1916 — 10.IV/23.IV	1941 — 7.IV/20.IV	1966 — 28.III/10.IV	1991 — 25.III/7.IV
1917 — 2.IV/15.IV	1942 — 23.III/5.IV	1967 — 17.IV/30.IV	1992 — 13.IV/26.IV
1918 — 22.IV/5.V	1943 — 12.IV/25.IV	1968 — 8.IV/21.IV	1993 — 5.IV/13.IV
1919 — 7.IV/20.IV	1944 — 3.IV/16.IV	1969 — 31.III/13.IV	1994 — 18.IV/1.V
1920 — 29.III/11.IV	1945 — 23.IV/6.V	1970 — 13.IV/26.IV	1995 — 10.IV/23.IV
1921 — 18.IV/1.V	1946 — 8.IV/21.IV	1971 — 5.IV/18.IV	1996 — 1.IV/14.IV
1922 — 3.IV/16.IV	1947 — 31.III/13.IV	1972 — 27.III/9.IV	1997 — 14.IV/27.IV
1923 — 26.III/8.IV	1948 — 19.IV/2.V	1973 — 16.IV/29.IV	1998 — 6.IV/19.IV
1924 — 14.IV/27.IV	1949 — 11.IV/24.IV	1974 — 1.IV/14.IV	1999 — 29.III/11.IV
1925 — 6.IV/19.IV	1950 — 27.III/9.IV	1975 — 13.IV/26.IV	2000 — 17.IV/30.IV

Приложение 5

НАЗВАНИЯ НА МЕСЕЦИТЕ В СЪВРЕМЕННИ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ

<i>Български</i>	<i>Украински</i>	<i>Белоруски</i>	<i>Чешки</i>	<i>Полски</i>
Януари	Січень	Студзень	Leden	Styczeń
Февруари	Лютий	Люты	Únor	Luty
Март	Березень	Сакавік	Březen	Marzec
Април	Квітень	Красавік	Duben	Kwiecień
Май	Травень	Май	Květen	Maj
Юни	Червень	Чэрвень	Červen	Czerwiec
Юли	Липень	Ліпень	Červenec	Lipiec
Август	Серпень	Жнівень	Srpen	Sierpień
Септември	Вересень	Верасень	Září	Wrzesień
Октомври	Жовтень	Кастрычнік	Říjen	Październik
Ноември	Листопад	Лістопад	Listopad	Listopad
Декември	Грудень	Снежань	Prosinec	Grudzień

Приложение 6

СЛАВЯНСКИ НАЗВАНИЯ НА МЕСЕЦИТЕ*

Януари	- големин, голям сечко, просинец, лютен (денят расте, небето става синьо, люти студове), коложег
Февруари	- малък сечко, сечен (сече зимата на две, сечене на гората), малкушан
Март	- сухи
Април	- гергьовски, брезен, кветен (цъфтят ървета, разлистват се брезите), тревен
Май	- цветен, спасовски, костадиновски, тревен (пониква тревата), костадински, ирмийски, лъжитрев, лъжко, лъожко
Юни	- сиван, русалски, енъовски, изок (по-характерно за това време насекомо), петровски
Юли	- червен, илински, горещник, липен (цъфтят липите, зачервява се зърново), цървеник
Август	- колонез, богородичен, жнивен, сърпен (жъне се), богородичен, горещяк
Септември	- руйен, кръстовденски, гроздоберски, руен (пожълтяват листата на дърветата), симеонски, кръстовденски
Октомври	- листопад, димитровски, кратун (пие се вино)
Ноември	- груден, рангеловски, листопад, архангелски
Декември	- студен, просинец, николски, груден (земята е студена, на грудки), никулденски, божичев

* На първия ред са названията по: Стоянов, М., Българска възрожденска книжнина. Т.2. с.790; на втория ред са названия, открити по други извори; в скоби е интерпретация на съдържанието на думите; личните определения са по имената на светците, чиито празник е в дадения месец.

Приложение 7

МЕСЕЦИТЕ В МЮСЮЛМАНСКИЯ КАЛЕНДАР

Пореден № на месеца	Название на месеца*	Брой на дните
1	Мухаррам	30
2	Сафар	29
3	Раби I	30
4	Раби II	29
5	Джумада I	30
6	Джумада II	29
7	Раджаб	30
8	Шаабан	29
9	Рамадан	30
10	Шаввал	29
11	Зу-л-каада	30
12	Зу-б-хиджа	29 или 30 във високосната лунна година

* Може да се срещне различно произношение на някои звукове, например: Мухаррам = Мухаррем = Мохаррам; Сафар = Сефер = Суфар; Раби I = Раби-ал-Оуал = Рабиул-Еувел; Раби II = Раби-ал-Ахер = Рабиул-Ашир; Джумада I = Джумади-ал-Оуал = Джумаазил-Еувел; Джумада II = Джумади-ал-Ахер = Джумаазил-Ашел; Раджаб = Реджеб = Режиаб; Шаабан = Саабен = Шабан; Рамадан = Рамазан; Шавал = Шевал = Шуал = Шеррай; Зу-л-каада = Дулкиадат = Зилкаад; Зу-л-хиджа = Дулкажиадат = Зйжж.

Приложение 8

**СПЕЦИФИЧНИ СЛУЧАИ ПРИ СЪОТНАСЯНЕТО НА ГОДИНИТЕ ПО ХИДЖРА
СПРЯМО ГОДИНИТЕ ПО СТАР И НОВ СТИЛ ПО ХРИСТИЯНСКАТА ВЯРА**

Години по хиджра	Години по християнската ера	
	<i>Стар стил</i>	<i>Нов стил</i>
1127	1714, 27.XII	1715, 7.I
1161	1747, 22.XII	1748, 2.I
1194	1779, 28.XII	1780, 8.I
1228	1812, 23.XII	1813, 4.I
1261	1844, 29.XII	1845, 10.I
1295	1877, 24.XII	1878, 5.I
1328	1909, 31.XII	1910, 13.I
1329	1910, 20.XII	1911, 2.I

Приложение 9

МЕСЕЦИТЕ В ЕВРЕЙСКИЯ КАЛЕНДАР*

№ на месеца	Названия на простите години	Брой на дните в месеците на високосните години			Брой на дните в месеците		
		<i>Къси</i>	<i>Пра- вилни</i>	<i>Пълни</i>	<i>Къси</i>	<i>Пра- вилни</i>	<i>Пълни</i>
1	Тишри	30	30	30	30	30	30
2	Кешван	29	29	30	29	29	30
3	Кислев	29	30	30	29	30	30
4	Тевет	29	29	29	29	29	29
5	Шевет	30	30	30	30	30	30
6	Адар	29	29	29	30	30	30
6а	Веадар	-	-	-	29	29	29
7	Нисан	30	30	30	30	30	30
8	Ияр	29	29	29	29	29	29
9	Сиван	30	30	30	30	30	30
10	Тамуз	29	29	29	29	29	29
11	Ав	30	30	30	30	30	30
12	Елул	29	29	29	29	29	29

Общ брой на дните в годината 353 354 355 383 384 385

*Съществуват фонетични различия, например: тейвас, шебат, ов, сивон, хешвон.

Приложение 10

НАЗВАНИЕ НА МЕСЕЦИТЕ В СТАРОАРМЕНСКАТА ЕРА*

<i>Пореден № на месеца</i>	<i>Название № на месеца</i>
1	Навазарди
2	Хори
3	Сахми
4	Тре
5	Кхалоц
6	Аратцс
7	Мехекани
8	Арег
9	Ахекани
10	Марори
11	Магату
12	Хротитихс

* Съществуват фонетични различия, например: навазарди = навазарт; мехекани = мехеки; магату = маргац; хротитихс = хротиц.